

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Kulturális és társadalmi sokszínűség a változó gazdasági környezetben

Szerkesztette:

Karlovitcz János Tibor

International Research Institute s.r.o.
Komárno
2014

© International Research Institute s.r.o., 2014
Szerkesztő © Karlovitz János Tibor

**Kulturális és társadalmi sokszínűség
a változó gazdasági környezetben**

Editor **János Tibor KARLOVITZ**

Lektor **Ákos GOCSÁL**
 Éva REMEK
 Judit TORGYIK

Vydal: **INTERNATIONAL RESEARCH INSTITUTE s.r.o.**
 Odborárov 1320/46
 945 01 Komárno
 Slovakia

ISBN 978-80-89691-10-4

Tartalomjegyzék

Összehasonlító elemzések	7
Adrienn TARRÓ: Výskum hospodárského významu priamych zahraničných investícií v krajinách Latinskej Ameriky	9
SZABÓ Dániel Róbert: Policentrikus Magyarország – problémák és lehetséges stratégiák	18
KŐSZEGI Irén Rita: Az üzemszerkezet átalakulása a Dél-alföldi Régióban rendszerváltás után Magyarországon	26
KERTÉSZ Krisztián: Az euró zóna elhibázott válságkezeléséről (2008-2014) és a maastricht-i kritériumok szükséges reformjáról	35
USZKAI Andrea: A regionális gazdasági integráció mérhetősége, különös tekintettel a közép-európai térségre	44
BOZSIK Sándor: A magyar adórendszer nemzetközi összehasonlításban, különös tekintettel a gazdasági válságra adott válaszra	52
BAJOR Tibor: Valóban két út közül választhatunk?	62
Szolgáltatás és minőség	73
KOZÁK Ákos: A fogyasztás régi-új mintázatai, avagy fogyasztás Kelet-Közép-Európában negyedszázaddal a rendszerváltást követően	75
KOZÁK Tamás: Multiplikátor-hatás elemzése a kereskedelemben	87
NÉMETH Patrícia: A szolgáltatás-nyereséglánc vizsgálata a kereskedelmi vállalkozásoknál – a versenyképességük fokozásának lehetősége	96
NÓTÁRI Márta: Ügyfél-elégedettségből származó vállalati előnyök vizsgálata	107
VARGÁNÉ GÁLICZ Ivett: A turizmus gazdasági mutatóinak alakulása a 2007-2013 közötti időszakban	116
DOBÓ Marianna: Önkormányzatok döntései a vis mayor helyzetek következtében – a válság és a krízis fogalmi eltérései	124
BOKOR Tamás: Demokráciafogalmak a magyar kormánytisztviselők körében	129
Peter BALOGH: Civil potential and development capacity – empirical results of a Hungarian research	137

Gazdaságtani írások **149**

KOSZTYÁN Zsolt Tibor, KATONA Attila Imre: Kockázatalapú többváltozós szabályozó kártya kidolgozása a mérési bizonytalanság figyelembe vételével	151
TOKÁR-SZADAI Ágnes: A tanácsadó cég kiválasztásának szempontjai	165
SASVÁRI Péter: A magyarországi vállalkozások üzleti intelligencia használatának vizsgálata	173
SZEMÁN Judit: Vállalati osztalékpolitika – számít-e az ágazat?	184
BRÁVÁ CZ Ibolya: A környezettudatosság szintjei és mértéke – egy primer kutatás tapasztalatai	193
KÁDÁRNÉ HORVÁTH Ágnes: A vállalatok energiagazdálkodásának komplex értékelési modellje	201
SZILÁGYINÉ FÜLÖP Erika: A gazdasági kamarák szabályozási környezetének változásai, különös tekintettel a köztestületi feladatokra	212
SZÁNTÓ Mariann: A XIX. századi német gazdaság újdonságai és újításai	219
BERECZK Ádám: Állóeszköz beruházás és munkaerőköltség a magyar feldolgozóiparban	227
CSEHNÉ PAPP Imola: Munkaerő-piaci álmok	235

Kulturális változások **243**

VÖRÖS Klára: Az ideál mint mértékegység	245
OLASZ Lajos: Az etnikai térszerkezet változása Magyarországon a két világháború között	251
KAVECSÁNSZKI Máté: A középkori geopolitikai gondolkodás jellegzetességei a Stauf-Welf ellentét magyar külpolitikára gyakorolt hatásának elemzése alapján	257
HERZOG Csilla: A médiatudatosság vizsgálata fókuszcsoporthoz technikával és drámapedagógiai módszerrel	267
DOMOKOS Áron: Ismeret(t)erjesztés	275
MAKSA Gyula: "Soft power" és képregényes közvetítettség. A keleti típusú képregény magyar kultúrájának lehetséges értelmezési kerete	283

SZÓRÓ Ilona: Az olvasókörök társadalmi összetétele a II. világháborút követő években	288
MOLNÁR Nikolett: Segítő szakmák felsőoktatási differenciálódása Magyarországon	294
LAKI Ildikó: Magyarországi vonatkozású társadalmi kérdések a fogyatékkal élő emberek életterében	302
HORVÁTH Ágnes: A keresztény nőmozgalmak a dualizmus kori Magyarországon	309
PAPP Judit: A BGF helyzete a magyarországi felsőoktatási rendszerben	317
REISINGER Adrienn: A középfokú oktatás aktuális kérdései Győrben	322

Összehasonlító elemzések

Výskum hospodárského významu priamych zahraničných investícií v krajinách Latinskej Ameriky

© Adrienn TARRÓ

Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar
tarro.adrienn@ktk.nyse.hu

„A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.”

Rola priamych zahraničných investícií (po ang. foreign direct investment, krátko FDI, po slov. PZI) v rozvoji globalizácie dostane stále väčšiu úlohu, jeho význam je nesporný, a je populárnou témou dnešných výskumov.

Hoci väčšina štúdií skúma FDI v súvislosti s vyspelými krajinami, ich rola sa stála zvyšuje aj v rozvojových krajinách.

Súčasná štúdia je súčasťou väčšieho výskumu, v ktorom budem skúmať rozvojové krajiny v rôznych častiach sveta z hľadiska prílevu a vplyvu zahraničného kapitálu. V prvom časte sa zaoberám s výskumom krajín Latinskej Ameriky.

Do súčasnej štúdie sú zahrnuté šesť krajiny, konkrétne Argentína, Chile, Brazília, Peru, Kolumbia a Venezuela. Všetky tie krajiny splnia „kritériá“ rozvojových krajín, a pri tom aj dostatočné množstvo zahraničného kapitálu do tých krajín prúdilo, čo odôvodňuje a umožňuje posúdenie jeho vplyvu.

V prvej časti štúdie sa definujú pojmy rozvojové krajiny a priamé zahraničné investície, potom predstavujem relevantné teoretické východiská a hlavné výskumné výsledky. V druhej časti po prvýkrát sa snažím určiť umiestnenie latinskoamerických krajín vo všeobecnosti medzi rozvojových krajín, potom analyzujem prítok a stav priameho zahraničného kapitálu, ako to koreluje s hospodárskymi výsledkami jednotlivých krajín, ako je ekonomický rast, produktivita, mzdy, nezamestnanosť, miera zamestnanosti, verejný dlh, atď. V štúdiu dávam prednosť reálnych ukazovateľov, a vo výskumu sa opieram na štatistické nástroje.

V tomto štúdiu sa dotknem aj na to, či sa môžu študované latinskoamerické krajiny považovať za homogénne alebo heterogénne z hľadiska môjho výskumu, a zavádzam moje ďalšie výskumy.

Úvod

Všeobecné trendy priamych zahraničných investícií prešli v posledných rokoch zásadnú zmenu v globálnej ekonomike. Zmeny sa nevzťahujú iba na smer kapitálových tokov, ale aj na ich množstvo. Ich význam je nesporný v dnešnej ekonomike a v národných hospodárstvach.

V posledných desaťročiach sa množstvo priamych zahraničných investícií zvýšilo výrazne v rozvinutých a rozvojových krajinách takisto. Súčasná hospodárska kríza globálne znížila množstvo investovaného kapitálu, ale zmenil aj súčasný trend: priame zahraničné investície sa objavili stále viac v rozvojových krajinách v porovnaní s vyspelými krajinami, v roku 2009 tiekli investície takmer rovnomerne do rozvojových a vyspelých krajín (World Development Report, 2011).

Nebol to inak ani v prípade latinskoamerických krajín. Tieto krajiny boli vždy atraktívne destinácie z hľadiska priamych zahraničných investícií, ktorých popularita ešte ďalej zvýšila, snáď netreba hovoriť, že vyznamenajú úlohu a miesto v tom mala Brazília, ktorá má vynikajúcu schopnosť prilákať kapitál nad ostatnými krajinami.

Výskum významu priamych zahraničných investícií je obzvlášť vhodný v týchto krajinách. Prieskumy vplyvov v tejto téme sa konajú v troch hlavných tematických oblastiach: niektoré analyzujú vplyv investícií na ekonomický rozvoj, iné skúmajú vplyv pretekania, a nakoniec niektoré skúmajú účinok vylúčenia. V súčasnej štúdii budem predstaviť vplyv priamych zahraničných investícií najmä na ekonomický rast.

Teoretický prehľad

V tomto teoretickom prehľade by som chcela krátko prehliadnuť literatúry, teórie, ktoré skúmajú ekonomický rast s ohľadom na priame zahraničné investície. Ak sa pozrieme jednotné rastové teórie (neoklasická teória rastu, teória konvergencie, teória endogénneho rastu, nové teórie rastu, atď),¹ môžeme vidieť, že nejaká forma kapitálu je v každej teórii prítomná. Kapitál môže prejsť v širokom spektre foriem: niektoré teórie sa zahrňujú aj ľudský kapitál, iné berú ho ako zvláštnu formu kapitálu.

V súčasnej štúdii sa zaoberám s foriami kapitálu s priamymi zahraničnými investíciami. So šírením priamych zahraničných investícií sa dostali do popredia tie ekonomické výskumy, ktoré sa pokúšali hľadať vzťah medzi hospodárskym rastom a priamych zahraničných investícií (napr. Agosin & Machado, 2005; Nunnenkamp & Spatz, 2003; Kokko & Kravtsova, 2012; Herzer, Hühne & Nunnenkamp, 2012). Tieto výskumy majú rôzne výsledky.

V súhrne si myslím, že sa dá konštatovať znenie iných autorov (napr. Herzer, Hühne & Nunnenkamp, 2012), že priame zahraničné investície (*po ang. foreign direct investment, krátko FDI*) povedia k hospodárskemu rastu v hostiteľskej krajine len pri určitých podmienkach. Ale ktoré sú tieto podmienky?

Myslím si, že neexistuje žiadny dokonalý recept, keďže je to mnohostranný problém, a ekonomický rast a rozvoj krajiny sa závisí na mnohých faktoroch².

¹ Štúdia Bély Szörfiho (2004) s názvom „Ekonomický rast: teórie a poučenia“ poskytuje súhrnné informácie o tých, ako aj dizertačná práca Zsombora Ligetiho (2002)

² Tieto dva pojmy samozrejme nepoužívam ako synonymá. Vo svojich výskumoch analyzujem predovšetkým vzťahy ekonomického rastu a toku priamych zahraničných investícií, namiesto ekonomického rastu, čo zahrňuje pri náraste objemu aj kvalitatívnu zmenu v stave (Szentes, 2011).

Umiestnenie latinskoamerických krajín medzi rozvojovými krajinami

Presnú definíciu by som začala s definíciou, čo je považované za rozvojovú krajinu. Na základe definície prístupnej na internetovej stránke Svetovej banky v rozvojových krajinách žije drvivá väčšina populácie v chudobe, na rozdiel od priemyselne vyspelých krajín. Keď svetová populácia prekročila počet 6 miliárd ľudí, 5 miliárd ľudí žili v jednom z rozvojových krajín, kde sú denné príjmy menej ako 2 doláre, ale mnoho ľudí žijú v extrémnej chudobe, čo znamená menej ako 1,25 doláre denne. Príznačný je dôležitá úloha poľnohospodárstva v ekonomike, väčšina obyvateľstva trpí podvýživou alebo hladovania doslova, charakteristický je aj mierny alebo dokonca neexistujúci vzdelávanie. Systém zdravotnej starostlivosti je slabý a typický je aj neudržateľná miera dlhu. Ďalším typickým znakom je politická nestabilita, slabosť politického a inštitucionálneho systému, nestabilný štát (World Bank, 2012).

OSN (Organizácia Spojených národov) vo svojich štatistických divíziách tiež rozlišuje rozvinuté a rozvojové krajiny. Za rozvinuté krajiny sa považujú regióny ako Severná Amerika, Európa, Japonsko, Austrália a Nový Zéland, nevyvinutý sú Afrika, Stredná a Južná Amerika, Ázia (okrem Japonska), a Océánia (okrem Austrálie a Nového Zélandu), (<https://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>).

Samozrejme, zoznam rozvojových krajín je definovaný oveľa presnejším metódou. Rozvojové krajiny sú rozdelené do kategórií na základe hodnoty HND (*gross national income*, čiže *hrubý národný dôchodok*) za osobu a za rok. Podľa najnovších údajov krajiny, ktorých HND sa rovná maximálne 11.905 amerických dolárov, sa považujú za rozvojové krajiny (International Statistical Institute, 2013). V roku 2013 je 144 takých krajín.

Medzi rozvojovými krajinami existujú tiež rôzne zoskupenia, ktoré sú podľa môjho názoru veľmi dobre zahrnuté v štúdie Ústavu rozvojových štúdií (*Institut of Developed Studies*):

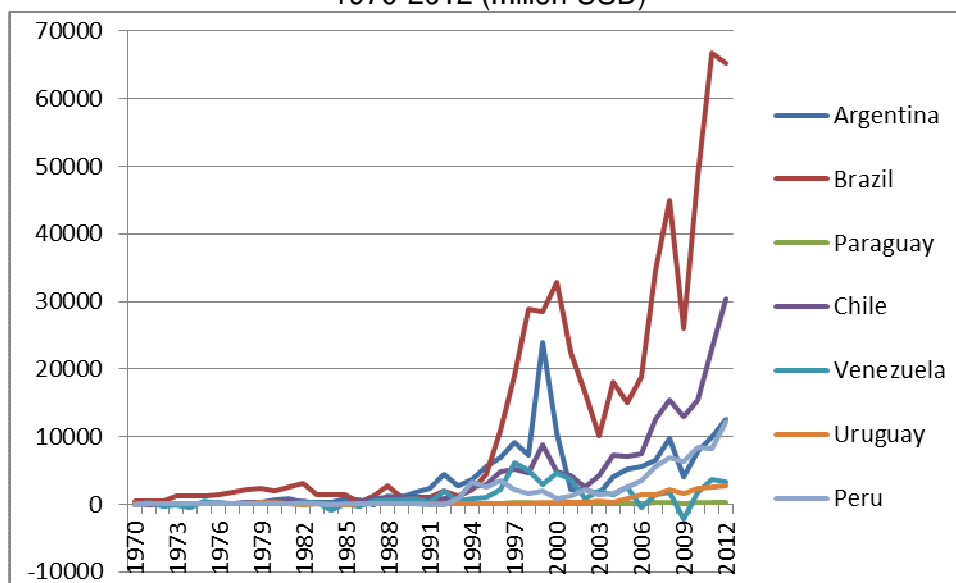
1. *klaster*: vysoká miera chudoby, v týchto krajín je chudoba a podvýživa najčastejšia a najväčšia, významná úloha poľnohospodárskeho sektora v ekonomike, nízka úroveň produktivity a inovácií, obmedzená politická sloboda;
2. *klaster*: krajiny závislé na nejaké prírodné zdroje, nízkou politickou slobodou a miernou rovnosťou;
3. *klaster*: krajiny závislé na externý prítok, vysokou nerovnosťou, veľkou závislosťou na vonkajšie vlny, mierny výskyt chudoby (v porovnaní s priemerom v rozvojových krajinách);
4. *klaster*: ekonomicky rovné rozvíjajúce krajiny s vážnymi výzvami, udržateľnosťou životného prostredia, obmedzenou politickou slobodou, kde je mierna chudoba a podvýživa, ale vážny je problém udržateľnosti a obmedzenej politickej slobody;
5. *klaster*: nerovné rozvíjajúce krajiny nízkou závislosťou na externé financovanie, a významnou nerovnosťou.

Podľa môjho názoru krajiny Latinskej Ameriky sa dá charakterizovať najviac s opisom 4. a 5. klastra (Tezanos Vázquez & Sumner, 2012).

Vývoj priamych zahraničných investícií v krajinách Latinskej Ameriky

Priame zahraničné investície majú odlišný význam v skúmaných krajinách. Nasledujúci obrázok ukazuje krajiny, ktorých som vybrala na základe toho, kam sa prúdilo také množstvo priamych zahraničných investícií, ktorých vplyv je už potrebné posudzovať.

1. obraz: Veľkosť prílivu PZI v niektorých krajinách Latinskej Ameriky, 1970-2012 (milión USD)

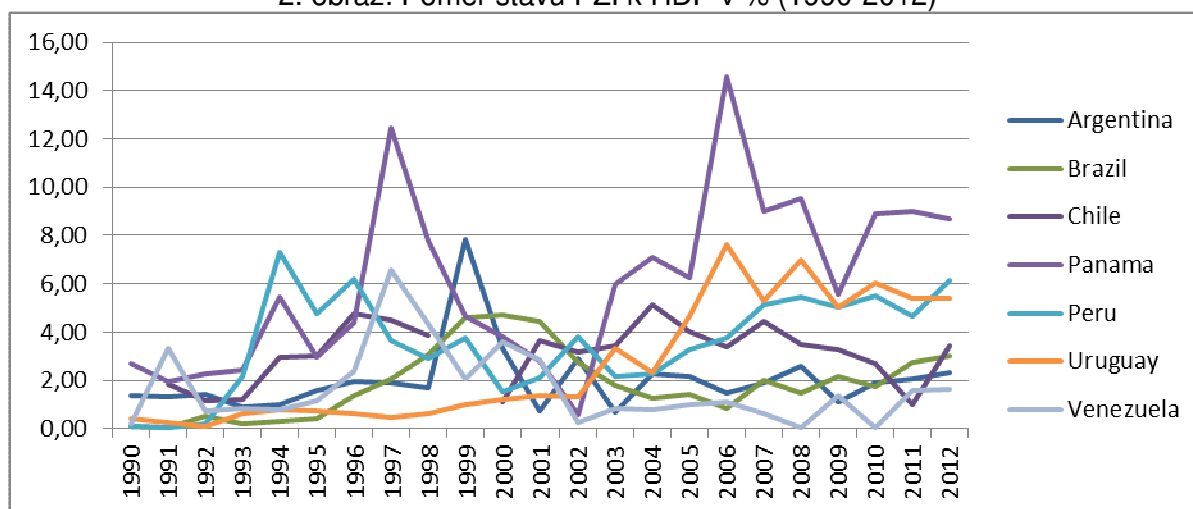
Zdroj: UNCTAD databáza

Prvý obraz zobrazuje, ako sa zmenil príliv priamych zahraničných investícií do vybraných latinskoamerických krajín od začiatku 1970-tych rokov do súčasnosti. Zo siedmich krajín, možno nie prekvapivo, Brazília je považovaná za priekopníka, pretože aj geograficky, tak aj z hľadiska úrovne rozvoja je v lepšej pozícii ako ostatné krajiny. Po Brazílie prichádza najviac priamych zahraničných investícií do Chile, potom do Peru a Argentíny takmer v rovnakom miere, potom nasledujú Uruguay a Venezuela.

Je zaujímavé, že po nedokonavého vedenia Brazílie na ďalších stupňoch boli zmeny: pred rokom 2003 bola druhou najobľúbenejšou krajinou Argentína, ktorá, podobne ako Brazília, vynikala v porovnaní s inými krajinami, ale od roku 2003 sa už dá povedať to isté o Chile.

Z dlhodobých trendov je zrejmé, že od polovice 1990-tych rokov rozvíja proces prítoku priamych zahraničných investícií. Veľkolepý rozkvet sa zlomil až na začiatku 2000-ich rokov, a ešte stále trvá.

2. obraz: Pomer stavu PZI k HDP v % (1990-2012)

Zdroj: vlastný obraz zostavený podľa údajov Inter-American Development Bank

Z absolútnych údajov sa nedá odčítať dlhodobé dôsledky, pretože, ako je to vidno aj na druhom obraze, priame zahraničné investície v pomere k HDP jednotlivých krajín ukazujú úplne iný trend. Na základe toho Brazília vôbec nemá významnú pozíciu, v skutočnosti bola jedna z posledných štátov v 1990-tych a 2000-ich rokoch.

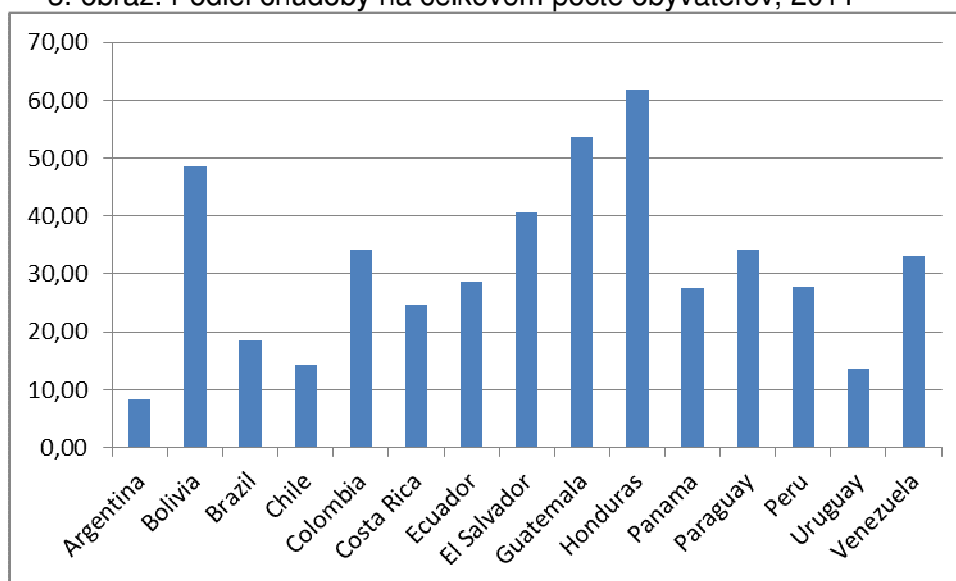
Viac prekvapujúci je, že v pomere k HDP sa prúdi najviac priamych zahraničných investícií do Panamy, a od roku 2000 sa dostane aj Urugay veľkolepe dopredu. V roku 2005 výška prítoku priamych zahraničných investícií do Panamy sa takmer rovnalo jednou šestinou objemu HDP.

Tieto krajiny nie sú uvedené na predchádzajúcom obraze, pretože ich hodnoty by boli bezvýznamné v porovnaní s ostatnými krajinami, ale v skúmaní stavu PZI k HDP už majú významný podiel. Dôvodom toho môže byť, že významný podiel HDP je vyrábaný z priamych zahraničných investícií, a výroba ostatných odvetviach je zanedbateľná. Tieto krajiny patria aj v skupine rozvojových krajín medzi slabších, menej vyvinutých, chudobnejších krajín.

Tento fakt môže byť podporovaný pri pohľade na veľkosť HDP skúmaných krajín: hrubý národný produkt Brazílie presahuje viac než päťkrát HDP krajín Peru alebo Paraguay (podľa databázy Svetovej banky). Napriek tomu nie je žiadny veľký rozdiel v prípade priamych zahraničných investícií. Z toho sa dá usúdiť, že HDP jednotlivých krajín a prílev priamych zahraničných investícií sa navzájom významne nesúvisí.

Panama a Urugaj majú tiež významné prírodné zdroje, a ich jedným najväčším investorom sú Americké spojené štáty.

3. obraz: Podiel chudoby na celkovom počte obyvateľov, 2011

Zdroj: vlastný obraz zostavený podľa údajov Inter American Development Bank

Tretí obraz zobrazuje pomer chudoby na celkovom počte obyvateľov v krajinách Latinskej Ameriky. Údaje sa vzťahujú na rok 2011, a hoci nie je dynamickým obrazom, ukazuje hodnoverný obraz o tom, že skúmané krajiny sú v tomto ohľade celkom podobné. Podiel chudoby na celkovom počte obyvateľov je v Bolívii, El Salvadore, Guatemale a Hondurase viac ako 40%.

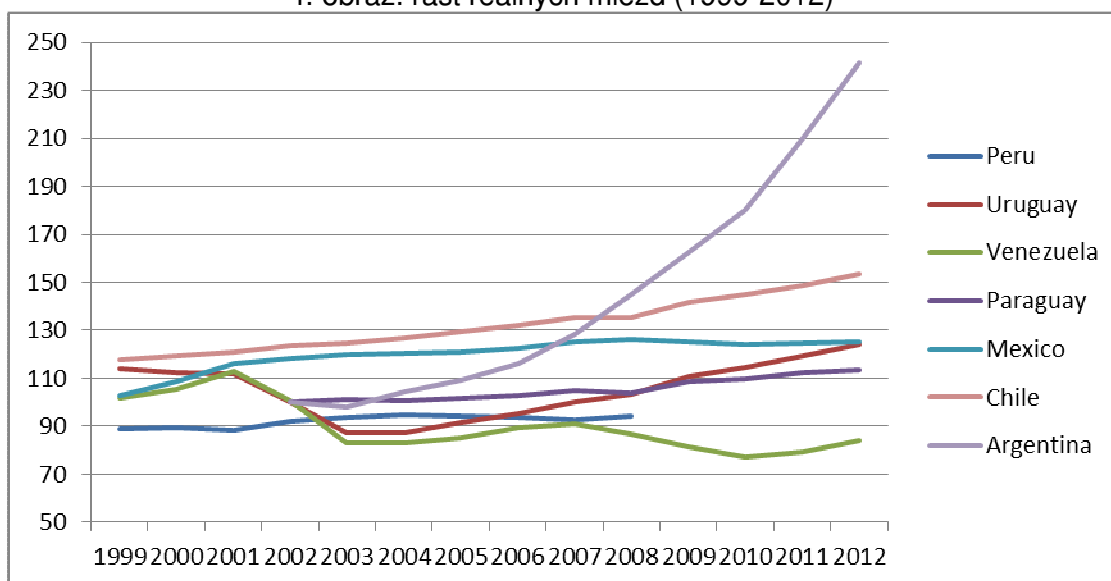
Chudoba je pod 20% v Brazílii, Chile a Uruguaji, v Argentíne je pod 10%. Vysoká miera chudoby je zrejme príznačná v menších krajinách. Tieto krajiny (snáď práve kvôli tomu) sa menej priťahujú zahraničných investorov, poľnohospodársky sektor má oveľa dôležitejšiu úlohu v ekonomike, odvetvia priemyslu a služieb sú menej výrazné.

Úroveň reálnych miezd, ako aj miera rastu miezd sú významným určujúcim faktorom schopnosti prilákania kapitálu jednotlivých krajín, preto som sa považovala za dôležitú, aby som analyzovala aj tento faktor s pomocou štvrtého obrazu. Obraz predstavuje rast reálnych miezd v percentách. Obrázok ilustruje veľmi dobre, ako odlišne prebiehali zmeny v raste reálnych miezd v jednotlivých krajinách. Reálne mzdy sa vzrástli najviac príťažlivo v Argentíne, kde táto hodnota na rok 2012 dosiahla až 241%! Potom nasleduje Chile, kde vzrast reálnych miezd na rok 2012 dosiahol 153%.

Do tých dvoch krajín prúdilo významné množstvo priamych zahraničných investícií, čo bolo vynikajúce v porovnaní s ostatnými krajinami v regióne. Výrazný nárast reálnych miezd môže tiež prezentovať tento úkaz, pretože v sektoroch, do ktorých zahraniční vlastníci svoj kapitál investujú, sú mzdy obvykle vyššie ako mzdy domácich firiem. Tento jav môže slúžiť ako ťažná sila na mzdy vyplácaných v iných odvetviach, a tak môže viesť k podstatnému zvýšeniu reálnych miezd na národnohospodárskej úrovni.

Peru, ale hlavne Venezuela sú tie krajiny, kde reálne mzdy namiesto nárastu sa znížili v porovnaní so základným rokom. Vo Venezuele v roku 2010 boli reálne mzdy na 77%-om úrovni.

A čo je medzi krajinami? Pomalý, ale stabilný rast reálnych miezd je charakteristický v ostatných krajinách.

4. obraz: rast reálnych miezd (1999-2012)³

Zdroj: vlastný obraz zostavený podľa údajov Inter American Development Bank

Ako negatívny výnos priamych zahraničných investícií je zvyčajne spomínaný nárast štátneho dlhu v prípade, ak vlastník kapitálu svoj zisk nerecykláva, ale vynesie zo štátu, alebo keď vďaka jeho pozícii presvedčí vládu krajiny o značné dodatočné výdavky (to môže byť rozvoj infraštruktúry alebo hocičo iné).

Pomer verejného dlhu k HDP je veľmi odlišný v krajinách Latinskej Ameriky. Hoci verejný dlh Argentíny v roku 2012 pohyboval okolo 40%, v roku 2003 ešte 143%! Verejný dlh Brazílie a Uruguayu je stabilne medzi 60-70%, rovnako ako v Paname, aj keď v posledných rokoch to mohol významne znížiť. Štátny dlh v Mexiku je medzi 25-35%, a nakoniec by som ešte vyzvihla Peru, kde sa podarilo výrazne znížiť úroveň verejného dlhu: v roku 1999 dosiahol ich verejný dlh 45%, čo sa im podarilo znížiť na rok 2012 pod 20% (*Inter American Development Bank*).

Zmeny produktivity na trhu práce v krajinách Latinskej Ameriky

Produktivita trhu práce je veľmi dôležitý faktor z hľadiska prílivu zahraničného kapitálu. V krajinách s nízkou produktivitou sú mzdy tiež nízke, a zásadne vysoké v oblastiach s vyššou produktivitou, samozrejme to ovplyvňujú viac vecí. Údaje produktivity pracovnej sily naznačujú, že v uplynulých rokoch, aj keď len mierne, ale sa došlo k rastu v krajinách Latinskej Ameriky, to znamená, že pracovná sila je efektívnejšia. Tento rast bol v roku 2013 0,8 percent, v roku 2012 0,7 percent. Prekvapivé je, že Brazília a Mexiko nasledoval opačný trend v porovnaní s ostatnými krajinami v regióne.

Produktivita Brazílie sa znížila v roku 2012 o -0,4 percent, v 2013 o -0,8 percent, dokiaľ v Mexiku o 0,1 percent a 0,3 percent (2013). Neefektívne využívanie zdrojov

³ Základný rok u percentuálnych údajov je odlišný. V prípade Argentíny základný rok je 2001, Brazílii 2003, v prípade Chile 1994, a od roku 2009 sa používa nová štatistická metodika, základný rok v prípade Mexika je 1990, Paraguay 2002, Peru a Uruguayu 1990, Venezuela 1998. Podľa môjho názoru, použitie rôznych základných rokov nemá vplyv na podstatu obrazu, takže aj napriek tomu sa môžeme jednotne posudzovať percentuálnu zmenu v úrovni reálnych miezd v týchto krajinách.

mohli viesť k tomuto poklesu, rovnako ako nedostatočná infraštruktúra, ako aj neuskutočnenie dôležitých investícií, ktoré by boli zamerané na výmenu starých strojov a zariadení (The Conference Board..., 6. strana).

Vedľa neefektívneho využívania zdrojov, spoločnosti nezvýšili ani počet zamestnancov, tak sa to nezmení v roku 2013, a predpokladane ani v roku 2014 (The Conference Board..., 10. strana).

Súhrn

V súčasnej štúdií som sa pokúsila predstaviť komplexný obraz o ekonomickej situácii krajín Latinskej Ameriky, a to s ohľadom na vývoj a vplyv priamych zahraničných investícií. Na začiatku štúdie som naznačila hlavné teoretické výskumy a ich výsledky vzťahujúci sa na príviv priamych zahraničných investícií, potom som predstavila svoje údaje špecifické pre skúmané krajiny, od analýzu prítoku priameho zahraničného kapitálu, až do zobrazenia hlavných makroekonomických údajov.

Na to som sa snažila nájsť odpoveď, či priame zahraničné investície mali nejaký vplyv na ekonomický rast, vývoj krajín Latinskej Ameriky? Celkovo si myslím, že význam a úloha priamych zahraničných investícií je v týchto krajinách stále väčší, a nielen v Brazílii ale aj v ostatných krajinách. Svetové ekonomické trendy sú jasne viditeľné aj v tejto oblasti, takže do chudobnejších, menších krajín sa prilievajú taktiež stále viac priame zahraničné investície.

Myslím si, že priame zahraničné investície sa pomerajú v menších krajinách predovšetkým na využívanie prírodných zdrojov, a menej na dovoz moderného sektora. Podľa môjho názoru príviv priamych zahraničných investícií pôsobí väčší ekonomický rast v krajinách, kde sa kapitál môže pripojiť do miestneho hospodárstva, a môže spolupracovať s miestnymi podnikateľmi.

V prípade, že sa investuje do úplne nového, moderného sektora, ktorý sa nemôže sieťovo spolupracovať s miestnymi firmami, tak sa vytvára len izolované usporiadanie, ktoré nebude prispieť k rozvoju ostatných spoločností a tak aj k vývoju krajiny.

Podľa môjho názoru príviv priamych zahraničných investícií do latinskoamerických krajín nielen vykorisťuje ekonomiku, a nepôsobí úplne izolovane, ale sa snaží zapojiť do domácu ekonomiku, a priťahuje také rozvoje infraštruktúry, ktoré by inak nemohli byť realizované.

Bibliografia

- AGOSIN, Manuel R., & MACHADO, Roberto (2005): Foreign Investment in Developing Countries: Does it Crowd in Domestic Investment? *Oxford Development Studies*, 33 (2), 149-162.
- The Conference Board *Total Economy Database*TM, Summary Statistics 1997-2014. Retrieved from http://www.conference-board.org/pdf_free/economics/TED3.pdf [17.04.2014]
- HERZER, Dierk, HÜHNE, Philipp, & NUNNENKAMP, Peter (2012). FDI and Income Inequality - Evidence from Latin American Economies. *Kiel Working Papers*, 1791. Kiel Institute for the World Economy.
- The International Statistical Institute (2013). *Developing Countries*. Retrieved from <http://www.isi-web.org/component/content/article/5-root/root/81-developing> [17.04.2014]
- KOKKO Ari, & KRAVTSOVA Victoria (2012). Regional Characteristics and Effects of Inward FDI: The Case of Ukraine. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, 3 (2), 91-118
- LIGETI Zsombor (2002). *Gazdasági növekedés és felzárkózás*. [Dizertációs munka.] Budapest: BKÁE.
- NUNNENKAMP, Peter, & SPATZ, Julius (2003). Foreign Direct Investment and Economic Growth in Developing Countries: How Relevant Are Host-country and Industry Characteristics? *Kiel Working Papers*, 1176. Kiel Institute for the World Economy.
- SZENTES Tamás (2011). *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai.
- SZÖRFI Béla (2004). *Ekonomický rast: teórie a poučenia*. Budapest: Kopint-Datorg.
- TEZANOS VÁZQUEZ, S., & SUMNER, A. (2012). Beyond Low and Middle Income Countries: What if There Were Five Clusters of Developing Countries? *IDS Working Paper*, No. 404. Retrieved from <http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/Wp404.pdf> [17.04.2014]
- United Nations Statistics Division: <https://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>
- The World Bank (2012). *About Development*. <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTSITETOOLS/0,,contentMDK:20147486~menuPK:344190~pagePK:98400~piPK:98424~theSitePK:95474,00.html> [17.04.2014]
- World Development Report (2011). *Conflict, Security, and Development*. Washington, DC: The World Bank. Retrieved from http://siteresources.worldbank.org/INTWDRS/Resources/WDR2011_Full_Text.pdf [17.04.2014]

Policentrikus Magyarország – problémák és lehetséges stratégiák

© SZABÓ Dániel Róbert

Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, Gazdasági
Elemzések Tanszék, Győr
szabodr@sze.hu

Az Európai Területfejlesztési Perspektíva megállapítása alapján elmondható, hogy az Európai Unió versenyképes gazdasági fejlődésének, kitűzött céljainak egyik alapvető eleme a kiegyenlített területi fejlődés és azon keresztül egy policentrikus¹ térszerkezet elérése (ESDP, 1999). Ezzel szemben azonban inkább azt láthatjuk, hogy napjainkban a Közösség inkább egy nagyobb magterülettel rendelkezik, melynek kiemelkedően nagy súlya miatt az EU egésze funkcionálisan monocentrikusnak tekinthető. Ez a terület² pedig a London, Párizs, Milánó, München és Hamburg által határolt pentagon (ESPON, 2003).

A többközpontú városhálózat kialakításának szükségessége már az 1994-ben felmerült (Aalborgi Charta, 1994), azóta pedig szinte minden jelentősebb uniós területpolitikával foglalkozó dokumentumban megtalálhatjuk. Ezen vezérelv alkalmazhatósága, illetve eredményessége azonban csak részben került bizonyításra, inkább egy olyan előfeltevésen alapul, mely szerint a policentrikus térstruktúra hatékonyabb, méltányosabb és fenntarthatóbb, mint a monocentrikus. Az EU strukturális politikája támogatja ezen irányt, a különféle térbeli tényezők azonban számos esetben gátolják a megvalósulását.

A fenti területfejlesztés koncepció, illetve megközelítés egyszerre két erő mentén bontakozhat ki; ahhoz, hogy a benne rejlő lehetőségek, előnyök megjelenhessenek a gyakorlatban, a decentralizáció mellett a területi koncentrációk hatását is figyelembe kell vennünk. Emellett egy másik szempont tükrében az is lényeges lehet a jövőbeli versenyképesség-növelés tekintetében, hogy a városi térségek és városhálózatok gazdasági és társadalmi problémák kapcsán történő együttműködésére egyre nagyobb szükség van és lesz, a kapcsolódó paradigmaváltás valamelyest megfigyelhető az uniós tagországokat vizsgálva. A fenti célok eléréséhez jó táptalajt nyújthat egy több központtal rendelkező térszerkezet, ráadásul a két elv bizonyos tekintetben egymással kölcsönhatásban is képes állni.

Amennyiben egy adott országra fókuszálunk, jelen esetben Magyarországra, felmerül a kérdés, hogy miként kellene a többközpontúság kérdéskörével foglalkoznunk? A kérdéskör egyszerre kétfajta megközelítést foglal magában; egyfelől a policentrizmus egy kisebb térbeli egységre történő értelmezését, másfelől a Magyarországra jellemző sajátosságok figyelembe vétele hozhat felszínre számos megválaszolendő kérdést. Felmerülhet az is, hogy Magyarországra mennyire

¹ A policentrizmus az Európai Bizottság anyagaiban először 1994-ben jelent meg, amikor a lipcsei alapelveket beépítették az ESDP formálásának a folyamatába

² Ennél persze jóval többféle elképzeléssel találkozhatunk, hiszen az elmúlt időszak ezen témával foglalkozó tudományos munkái ontották az ún. földrajzi térszerkezeti modelleket (Európai Szőlő, Vörös Polip, Kék Banán stb.), amelyekkel a szerzők kontinensünk gazdasági-fejlettségi képét kívánták grafikusan ábrázolni.

jellemző a többközpontúság – vagy annak hiánya –, illetve milyen változást lenne érdemes előidézni a hazai város-struktúrában?

A többpólusú regionális fejlesztés A policentrizmus mint területpolitikai irányelv

Általában, illetve előfeltevésként megállapítható, hogy a többközpontú térstruktúra egy adott területen méltányosabb, hatékonyabb, és fenntarthatóbb, mint a monocentrikus felépítés (Gerőházi & Tosics, 2005). A több központtal rendelkező, kiegyensúlyozottabbnak tekinthető térstruktúra és településhálózat maga után vonja, illetve kapcsolatban áll a decentralizáció egyre magasabb fokával, s ennek eredményeképpen válik egy policentrikus területi fejlődés elérhetővé és fenntarthatóvá.

A kiegyensúlyozott településhálózat többféle lehet, éppen ezért nem szabad megfeledkeznünk ennek vizsgálatakor, amikor egy adott szituációban a policentrikus szerkezetről, mint lehetséges, illetve elérni kívánt opcióról beszélünk. Ehhez kapcsolódóan, egy adott térség esetében további kérdéseket vet fel, hogy mennyire legyen az differenciált avagy tartalmazzon kevesebb szintet. További nehézségek merülhetnek fel abból a szempontból is, hogy ez értelmezhető egy szinten belül, illetve akár több szintre is.

A szubszidiaritás elvének megjelenése kapcsán beszélhetünk decentralizációról, illetve dekoncentrációról is, hiszen ezek egymással szoros kapcsolatban állnak. A szubszidiaritással kapcsolatban további problémát képes jelenteni az is, hogy az alközpontok létrehozásakor, illetve megerősítésekor milyen alapelveket kívánunk érvényesíteni, illetve milyen eszközökkel szeretnénk élni.

A policentrikus térszerkezet vonásait vizsgálva tehát elmondhatjuk, hogy funkcionális, kölcsönös kapcsolat, hálózatosodás, pluralizmus, egymáshoz földrajzi közelségben lévő önálló (közigazgatási) egységek együttműködése jellemző rá. Az ezekben rejlő értékek, lehetőségek egymás mellett, illetve akár együttesen is, szinergia-hatáson keresztül képesek megjelenni a kérdéses területen.

A policentrizmus területfejlesztési gyakorlatként való megközelítése

Ahhoz, hogy a különböző funkciók hatékonyan tudjanak megjelenni, ahhoz több központban, illetve pólusban szükséges decentralizációt, valamint – bizonyos esetekben ezzel egyidejűleg – recentralizációt is véghezvinni. A folyamat további elemeit magának az elérni kívánt hálózatoknak a kialakítása, valamint a funkciók megosztásában rejlő lehetőségek, előnyök kihasználása jelentik.

Lényeges feladatot jelent a döntéshozók és a folyamatban résztvevők, továbbá az irányítók számára, hogy a fentebb, az irányelvekben is megfogalmazott méltányosság kérdésköréhez tartozó elérhetőséggel, illetve hozzáféréssel kapcsolatos problémákat minél hatásosabban oldják meg a gyakorlat szintjén is. Ilyenek lehetnek például a termék vagy szolgáltatás elérhetővé tétele, vagy ehhez kapcsolódóan a fogyasztók „mozgatása” a különféle javakhoz, történjen ez hagyományos, fizikai módon, vagy elektronikus, virtuális formájában. Lényeges, hogy a többirányú és többféle közlekedési lehetőség lehetővé tétele nagymértékben elősegítheti az előbbieket.

A perifériákat dinamikus, megfelelő potenciálokkal rendelkező központokra támaszkodva lehet bevonni a fejlődésbe és a fejlesztési folyamatokba. Ezek azért is különösen fontosak, mivel hazánk területi folyamatai a rendszerváltás után jelentős mértékben megváltoztak. A gazdasági, társadalmi átalakulás tartósan érvényesülő új területi konfliktusokat, s ezekkel együtt új problémákat hozott magával. Egyesek rámutatnak arra is, hogy a problémák kezelése szélesebb társadalmi kontextusba helyezve eredményesebb lehetne (Pintér, 2011). Ezek jellegükben és területi hatásaikban, térben és időben eltérően jelentkeznek és sajátos területi hatásuk révén jelentősen növekedtek az ország területén megfigyelhető térbeli különbségek. Bizonyos földrajzi dimenziókban (gazdaság, település, társadalom) tartós és jellegzetesen egymásra is ható, kölcsönös viszonyt mutató válságjelenségeket vontak maguk után, s emellett átalakították, újrafogalmazták a korábbi centrum-periféria viszonyokat, s velük együtt az ezekhez kapcsolódó, további kérdéseket, problémákat is (Illés & Somlyódiné Pfeil, 2005). A perifériákhoz – amelyeket a különböző térfolyamatok által generált területi konfliktusok révén is meghatározhatunk – három, alapvetően eltérő tartalmat kapcsolhatunk, s így megkülönböztethetünk helyzeti, azaz földrajzi, fejlettségi, gazdasági, valamint hatalmi, azaz társadalmi centrum-periféria konfliktusokat.

A földrajzi perifériát a térben legegyszerűbben a távolság, az infrastrukturális ellátottság, illetve minőségének alacsony színvonala, a közlekedési és kommunikációs feltártság gyengesége, a nehézkes elérhetőség, megközelíthetőség határozza meg, s von maga után a területre nézve számos negatív következményt. Mindez egyaránt képes kihatni az életminőségre, a települések életképességére, a gazdaság és települések hálózati kooperációjára, valamint a fenntarthatósággal kapcsolatos kérdésekre. Utóbbiak kapcsán fontos kérdés lehet az is, hogy mennyire és miként lehet egy adott területre jellemző életmódot, stílust, s valamilyen új város–falu kapcsolatot kialakítani

A gazdasági perifériát elsősorban a gazdasági függőség, az elmaradottság, az alacsony jövedelmezőség, valamint a nagyrészt éppen ezek miatt kialakuló perifériák jelentősnek mondható strukturális különbözősége határozza meg. Utóbbiak mellett megfigyelhető még az is, hogy a gazdasági erőcentrumok abszolút értelemben vett térbeli hatása is csökkenést mutathat.

A hatalmi-társadalmi perifériát a függés, a kiszolgáltatottság, az egyensúlytalanság, a gyakran jelentkező döntésképtelenség, illetve a megújulás képességének hiánya jellemzi a hatalommal rendelkezők és az azok döntéseitől függők között kialakult konfliktus okozta feszültség mellett.

Elmondható az is, hogy a fenti centrum-periféria relációk mindhárom szempontból viszonylagosak és területileg többszintűek lehetnek. Annak ellenére, hogy nem mindegyik probléma vetíthető le egyértelműen a konkrét térre, illetve térfolyamatokra, térségi hatásaik mégis képesek összeadódni, s a perifériákon jelentkező tünetek, jelenségek így halmazottan fejthetik ki hatásukat. Fontos megjegyezni azt is, hogy az előbbi három szempont alapján meghatározható tér – a földrajzi, a gazdasági és a társadalmi tér – nem feltétlenül esik egybe. A perifériák vizsgálata során megállapítható egy további jelenség is, mégpedig az, hogy mindhárom tekintetben igencsak mérsékelt a centrum és a periféria között megjelenő, érdemi hatásokat kiváltó interaktív kapcsolatokat, illetve szinergia-hatások száma.

Hasonlóképpen megállapíthatjuk, hogy a rendszeresen és törvényszerűen megjelenő területi konfliktusok általában nem egydimenziósak, mind a közösségi, mind a regionális, mind a nemzetközi dimenzióik más-más módon közelíthetőek meg, illetve értékelhetőek, ezért a policentrikus térszerkezet irányába való

elmozdulás kapcsán ezek kezelése összetett feladatot, s így kihívásokat gördíthet a folyamatban érintettek elé.

A policentrizmus értelmezési és megvalósítási szintjei

A többközpontúság ideájával kapcsolatos tradicionális értelmezés mellett – amely magában is többféle lehetőséget rejt e téren – szükséges szót ejteni az ezzel kapcsolatos új uniós politikáról is. A hagyományos megközelítés alapján a területnagyság, mint dimenzió szerint beszélhetünk városon belüli, városok közötti, azaz policentrikus városi régiókról, valamint régiók közötti szintekről. A többközpontú városi régiók³ több olyan egymás közelségében lévő, város által uralt területet foglalnak magukba, melyek között jellemzően nincs erős hierarchia, viszont megjelennek különféle, funkció-megosztáson alapuló együttműködések, ilyenek lehetnek például a Randstad, Flemish Diamond, Rhine-Ruhr területeken megfigyelhető policentrumok (ESPON, 2007).

Az új uniós politika (ESPON⁴) szintén különböző területkategóriákat különböztet meg, melyeknek lényeges elemei, mintegy alapegységei a több központtal rendelkező városségiók. E felosztás a következő elemekből áll; a világ, mely a centrum–periféria viszonyokkal kapcsolatban három pólus szempontjából osztályozza a különböző területeket, s Európa, ahol centrum és periféria viszonyok a meghatározók, komoly hangsúlyt fektetve a globális integrációs zónákra⁵. Ezek mellett további három kategóriába, így makrorégiókra, nemzeti, valamint regionális, azaz policentrikus városségiókra oszthatjuk fel a vizsgált területeket.

Európa és Magyarország a policentrizmus szemszögéből Pentagon – egyetlen globális integrációs zóna

Amennyiben a többközpontú városségiók Magyarországon való erősítését tárgyaljuk, érdemes röviden kitérni arra, hogy magasabb területi szinten hogyan értékelhetjük Európát. Az 1990-es évektől Európában egy markáns területi koncentrációs folyamat érvényesül (Gerőházi & Tosics, 2005). A kis és közepes városok esetében visszaszorul a hagyományos ipar, a szolgáltatások és a high-tech termelés pedig a nagyobb városokba települnek. A méretgazdaságosság kihasználása is jellemzően ugyanebbe az irányba képes hatni. Ezzel szemben az USA-ban több globális integrációs zóna figyelhető meg.

A bevezetőben is említett egypólusú jelleg az alábbi ábrán szerepel. Látható, hogy makroszinten ez a „Pentagon” tartalmazza a terület 14%-át, a népesség 32%-át. Ebből a szempontból már megjelenik egyfajta aránytalanság, ami tovább növekszik, s válik egyértelművé, amennyiben a GDP megoszlását vizsgáljuk, hiszen a GDP

³ Más nevén PUR (Policentric Urban Regions).

⁴ Az ESPON (European Observation Network for Territorial Development and Cohesion) program 27 uniós tagország mellett Izlandra, Liechtensteinre, Norvégiára, Svájcra terjed ki. Célja, hogy a területfejlesztési politika az Unió, a tagországok és a régiók szintjén egyaránt megalapozásra kerüljön, valamint az, hogy egy európai szintű tudományos kutatási hálózatot hozzon létre a területfejlesztés témakörében. A Lisszaboni Szerződés 174. cikkében szereplő azon megállapítás, miszerint a gazdasági és társadalmi kohézió előmozdításának érdekében csökkenteni kell a fejlettség területi különbségeit, jelzi és igazolja az ESPON program jelentőségét.

⁵ Rövidítve GIZ.

47%-a tömörödik ebben a térségben. Ebből a szempontból tehát erős monocentrizmus figyelhető meg. Ami még inkább erősíti a fenti jelleget, az az összterületre jellemző K+F-nek a 75 százalékos, a kérdéses területre való koncentrációja (ESPON in Progress, 2003).

Látható, hogy szükség lenne valamilyen más, a térképen láthatótól eltérő gazdasági-földrajzi alakzat támogatására, azaz valamilyen új Globális Integrációs Zónára. Ezek többek között a Bécs-Budapest-Prága, a Berlin-Ljubljana-Zágráb-Budapest-Varsó, valamint a későbbiekben az Athén-Belgrád-Bukarest városok által meghatározott területek lehetnének.

A makroszint után a következő lépcsőfok a mezo, azaz nemzeti szint, melyről elmondható, hogy e szint esetében az egyik legfontosabb elem a városok közötti munkamegosztás. Ezen továbblépve eljuthatunk a mikroszinthez, azaz városi régiók szintjéhez, ahol a városi funkciók és a régió belüli kooperációk kapnak nagyobb hangsúlyt. A funkcionális városi területek⁶ a térszerkezet legkisebb egységei, melyek magukba foglalják a városi központokat illetve az azokat környező (rurális és/vagy urbánus) területeket, s ezek nagyjából megfelelnek a helyi munkaerő-vonzáskörzeteknek. A központok népessége minimum 15 000 fő és a teljes népesség 50 000 fő fölött van. A 10 milliónál kevesebb lakosú országoknál a teljes népesség az összlakosság 0,5 %-át kell, hogy elérje, valamint lényeges az is, hogy nemzeti vagy regionális funkciókkal kell rendelkeznie ezeknek a területeknek. A nemzeti városhálózatok nagyság, elhelyezkedés és kapcsolattartásuk alapján értékelhetőek jellemzően. A különböző funkcionális városi körzeteket a népesség, a közlekedés, a turizmus, az ipar, a tudás, a magán- és a közszférában működő döntéshozatal mutatói alapján a következő három csoportba sorolták; így beszélhetünk nagyvárosi növekedési⁷, nemzetközi/nemzeti jelentőségű, regionális/helyi jelentőségű körzetekről.

Nagyvárosi növekedési körzetből jelenleg 76 van Európában. Meghatározó a tömegük – népességgel kapcsolatos, illetve a gazdaság mennyiségi mutatói alapján –, versenyképességük (GDP/fő-jellegű mutatók, melyek alapján a legnagyobb európai vállalatok központjai ezekben találhatóak), valamint kapcsolataik, melyek lényeges elemei a hálózatosodásnak (többek között a multimodális elérhetőség, a repülőtereiken megfordult utasok száma alapján), továbbá a rájuk jellemző tudásalap (egyetemet végzettek aránya, a K+F-ben foglalkoztatottak száma alapján) (ESPON in Progress, 2003).

Magyarország policentrikusságának mértéke a funkcionális városi területek szemszögéből

Magyarország a legerősebben monocentrikus térszerkezetű országok közé sorolható Európában; Budapest nagyjából nagyobb a településhálózathoz képest, s nagyvárosaink elmaradnak attól a nagyságtól, amely a többközpontúság térstruktúrához szükséges volna (Kovács & Szabó, 2013). Hazánk rendelkezik a „leglaposabb” megoszlással⁸ Európában, éppen ezért a számokat vizsgálva elmondható az is, hogy amennyiben Budapeستől eltekintünk, Európa legkiegyensúlyozottabb, illetve „legpolicentrikusabb” településhálózatáról

⁶ Angol elnevezése szerint FUA, azaz Functional Urban Area

⁷ Angolul Metropolitan Growth Area, azaz MEGA.

⁸ A FUA rangsor alapján (lásd espon 2003)

beszélhetünk. A fentiek alapján joggal merülhet fel a kérdés, miszerint a policentrizmussal kapcsolatos tervezési eszközök adaptálható-e Magyarországra, és ha igen, miként, hiszen Budapestet leszámítva a városok (a nagyvárosok kivételével) alapvetően megfelelő táptalajt nyújtanának ehhez.

Amennyiben a különböző városokhoz tartozó GDP-t, valamint az e szempont szerinti rangjukat vizsgáljuk, a fentiekhez hasonló eredményt kaphatunk. E tekintetben Budapest felülreprezentáltsága több, mint ötszörös, ezzel szemben nagyvárosaink pedig alulteljesítenek más országokhoz képest. Ahogyan a kisebb városok felé haladunk, ez a különbség elhalványodik, néhol kissé meg is fordul. Emellett lényeges az is, hogy az egyenes meredeksége európai szinten nézve is alacsonynak tekinthető (-0,72) (ESPON, 2006).

Budapest túlsúlya, jónak mondható földrajzi, illetve infrastrukturális elérhetősége, nemzetközi szerepköre, valamint nagyvárosaink periférikus helyzete is képes a fentieket alátámasztani. Metropolisz-jellege maga után von egyéb összefüggéseket is, így figyelembe kell venni azt is, hogy Budapest funkcionális térsége több szempontból is képes túlnyúlni megyehatárain. Jelen esetben a megye, mint terület nagyjából megfeleltethető a városhoz tartozó régióval, illetve az ahhoz kapcsolódó agglomerációval. A nagyvárosokat differenciált hatáskörökkel szükséges ellátni, a feladatokat rangjuknak – szerepükkel szoros kapcsolatot mutatva –, illetve annak megfelelően kell delegálni, hogy azok a lehető leghatékonyabban kerüljenek elosztásra (Sütő, 2008). Elmondható az is, hogy hiányzik egy városkategória Magyarországon (Faragó, 2006), a funkciók elosztását éppen ezért az ideálistól valamelyest eltérő mértékben lehet újragondolni, s irányítani a már meglévő, az adott feladat ellátására leginkább alkalmas helyszínre.

Következtetések

A fentiek alapján, elmondhatjuk, hogy Magyarország alapvetően monocentrikusnak tekinthető. Budapest – amely országos szinten metropolisztérségnek számít – nagy súlyán, történelmi, gazdasági adottságain változtatni nehezen lehet, s ez nem is volna reális elképzelés, hiszen a rá ható tényezők egyfelől részben továbbra is érvényesek, másfelől az ilyen mértékű eltérést korrigálni aligha lehet hatásosan, illetve hatékonyan elérni, hiszen ezek az erők egymással számottevő kölcsönhatásokat, illetve összefüggéseket képesek mutatni. A nagyvárosok gazdasági erejének növelése, illetve a vizsgált tényezők közül főként a GDP erősítése azonban hasznos és elérhető célként áll a döntéshozók valamint a döntések megvalósítói előtt. Az ország bármelyik területéről igénybevett, csak nehézkesen, vagy meg nem osztható országos, illetve nemzetközi funkciót nem minden esetben célszerű a következő kategóriába, vagy az adott szinthez tartozó másik nagyvárosokba delegálni

Két alternatíva is kirajzolódik, melyek a többközpontúságot megcélzó fejlesztési stratégia gerincét adhatják. Egyfelől beszélhetünk a koncentrált decentralizációról, mely a nagyvárosi funkcionális térségek kiemelt fejlesztésével jár, ezek egyben regionális központok is lehetnek. A későbbiekben további lényeges szerepet tölthetnek be a nemzetközi térben, így e szempontból a fejlesztések pozicionálása továbbra is fontos tényező marad. Ezen alternatíva mellett szól az agglomeratív előnyök mellett a vertikális integrációkban rejlő lehetőségek kihasználása is. A fenti irányzat mellett a regionális központok erősödésének, s velük együtt a vonzáskörzeti kapcsolatokra épülő regionális súlypontok, valamint a városhierarchia is, hiszen a

városok közötti kölcsönhatásokban rejlő lehetőségek ezekre is hatást gyakorolnának a fenti folyamat során. Amennyiben a fentebb látható ábrákra tekintünk, az ilyen döntések nyomán csökkenne a nagyvárosi térségek lemaradása, mellyel párhuzamosan Budapest túlsúlya is csökkenhetne s így válna egy policentrikus szerkezet könnyebben elérhetővé. Mindehhez azonban egy olyan stratégia lenne szükséges, mely az állami feladatok megfelelő teljesítése, delegálása mellett ki tudnak egészülni helyi kezdeményezésű kooperációkkal, feladatvállalásokkal.

Egy másik alternatíva lehet a korábbi gyakorlat folytatásából építkező stratégia végrehajtása, melyben a regionális funkciókat több város között osztanák meg. Ennek eredményeképpen egy kiegyenlítettebb térstruktúra, valamint szélesebb körű funkciómegosztás válna elérhetővé. E folyamatban a horizontális együttműködésekre nagyobb súly kerülne, a hierarchia-piramis pedig viszonylag lapos lenne, hiszen ebben az esetben a két, magasabb szint hiánya miatt ezek kisebb szerepet vállalnának a folyamatban. A regionális szint – szemben a megyei szinttel – gyengülne, veszítene jelentőségéből. Az előbbieket mellett megjegyzendő azonban az is, hogy ez a stratégia nehezebben volna megvalósítható, mivel a benne szereplő elemek között meglévő gyenge gazdasági kapcsolatok, a verseny alacsony szintje, valamint a regionális identitás hiánya miatt számos problémát vetne fel a jövőbeli térbeli szerkezet fejlődésének szempontjából így egy hosszú távú, komplex, s folyamatos aktualizálást, újragondolást, monitorozást igénylő feladatról beszélhetünk a kérdéskör tárgyalása kapcsán.

Irodalomjegyzék

- FARAGÓ László (2006). A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom*, (2), 83-102.
- GERŐHÁZI Éva, & TOSICS Iván (2005). *A nagyvárosi régiók lehetséges szerepe az Európai Unió kohéziójának erősítésében, különös tekintettel a lisszaboni folyamatokra, a versenyképesség növelésének kihívására és a harmadik kohéziós jelentésre*. Városkutatás Kft. http://www.terport.hu/webfm_send/358 [2014.02.10.]
- ILLÉS István, & SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT (szerk.) (2005). *Változási trendek az Unió regionális politikájában. Magyar tanulmányok*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézet
- KOVÁCS Zoltán, & SZABÓ Tünde (2013). A policentrikus városfejlődés térfolyamatai Közép-Európában. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2 (1), 6-19.
- PINTÉR Tibor (2011). Policentrizmus, nagyvárosi terek Magyarországon és világszerte. *Acta Scientiarum Socialium*, 8 (2), 23-32.
- PLANE, David A., MANN, Lawrence D., BUTTON, Kenneth, & NIJKAMP, Peter (szerk.) (2007). *Regional Planning*. MPG Books, Bodmin: Cornwall.
- SÜTŐ Attila (2008). Város és vidék rendszerek és típusaik Magyarországon. *Falu, Város, Régió*, (3), 51-64.

Egyéb dokumentumok

Aalborgi Charta (1994) *Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability – A fenntarthatóbb európai városok Chartája* –

http://ec.europa.eu/environment/urban/pdf/Aalborg_charter.pdf [2013.02.20.]

ESDP (1999) European Spatial Development Perspective

http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf

(Letöltve: 2013.12.30.)

ESPON (2006). *Enlargement of the European Union and the wider European Perspective as regards its Polycentric Spatial Structure. Part I., Summary* (2006).

http://www.mdrl.ro/espon_cd1/Project_Reports/Thematic_projects/1.1.3_final_report.pdf

[2013.02.22.]

ESPON (2003). *Espon in progress Preliminary results by autumn.*

http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Publications/ESPON2006Publications/SynthesisReport1/ESPON_synthesis_report_1.pdf [2013.03.11.]

Leipzig Charter on Sustainable European Cities – Lipcsei Charta a fenntartható európai városokról. 2007. [http://www.qec-](http://www.qec-eran.org/documents/errn/Leipzig_Charter_on_Sustainable_European_Cities_Draft__March_2007.pdf)

[eran.org/documents/errn/Leipzig_Charter_on_Sustainable_European_Cities_Draft__March_2007.pdf](http://www.qec-eran.org/documents/errn/Leipzig_Charter_on_Sustainable_European_Cities_Draft__March_2007.pdf) [2013.02.05.]

Az üzemszerkezet átalakulása a Dél-alföldi Régióban rendszerelváltás után Magyarországon

© KÖSZEGI Irén Rita

Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, Kecskemét
koszegi.iren@kfk.kefo.hu

Magyarországon a kárpótlás következtében a földtulajdon elaprózódott, a földtulajdon és a földhasználat kettévált. A nagyüzemek a források hiánya miatt kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy a piaci elvárásoknak megfeleljenek. A termelés és a jövedelmezőség lecsökkent, a mezőgazdasági árak elmaradtak az inflációtól. Számos mezőgazdasági termelő felszámolta a gazdaságát az alacsony jövedelmek miatt, ezért az ágazat szereplőinek száma jelentősen lecsökkent.

Munkám középpontjában a Dél-alföldi Régió mezőgazdasági üzemének vizsgálata áll. Szekunder kutatást végeztem, melyhez a KSH 2010-ben végzett Általános Mezőgazdasági Összeírás táblázatait használtam. Vizsgálatom kiterjedt a Dél-alföldi Régióban gazdálkodók korcsoportjaira, iskolai végzettségükre, a gazdaságok számára (2000-ben és 2010-ben), a használt mezőgazdasági területre, a földhasználati kategóriákra. A vizsgálat adatok alapján elmondható, hogy a mezőgazdaság még mindig számos embernek jelent kereset kiegészítést vagy egyetlen lehetséges megélhetési forrást a vizsgált régióban.

Bevezetés

A rendszerelváltással hatására bekövetkező politikai és gazdasági változások jelentős hatást gyakoroltak a hazánk mezőgazdaságának egészére. A tulajdoni változások következménye, hogy a meglehetősen stabil háttérű nagyüzemi gazdálkodást folytató szövetkezeteket felváltották a tőke- és eszközhiánnyal rendelkező magángazdálkodók és gazdasági társaságok (Somai, 2004).

Magyarországon 1990-ben összesen 1500 termelőszövetkezet, a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium fennhatósága alatt 124 állami gazdaság működött. A termelőszövetkezetek a termőterületek 64%-án, míg az állami gazdaságok 29%-án gazdálkodtak. 1,4 millió család a főmunkaidejükön túl egyéni módon foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel. Őket nevezték kistermelőknek. A kistermelők szoros kapcsolatban voltak a termelőszövetkezetekkel, melyek biztosították számukra a mezőgazdasági inputokat és felvásárolták a termékeiket. A rendszerelváltáskor a mezőgazdaság és az élelmiszeripar aránya a GDP-ből 22,9% volt, míg a két ágazatban az aktív keresők 21,2%-a dolgozott (Kovács, 2004).

Az 1990-es évek elején elkezdődött a mezőgazdaság privatizációja. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 2000-ben és 2010-ben Általános Mezőgazdasági Összeírást, majd 2003-ban, 2005-ben, 2007-ben, 2010-ben és 2013-ban gazdaságszerkezeti összeírást hajtott végre. A KSH két gazdasági csoportot különböztet meg. Az egyik vizsgált csoportot a gazdasági szervezetek, a másikat pedig az egyéni gazdálkodók alkotják. Gazdasági szervezetek alatt jogi és nem jogi személyiségű vállalkozásokat értünk. Az egyéni gazdálkodók csoportját a

mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó háztartások és az egyéni vállalkozók alkotják. Az adóalanyok lehetnek egyéni vállalkozók, családi gazdaságok, őstermelők, de olyan mezőgazdálkodással foglalkozók is, akik ebből a tevékenységből kevés bevételhez jutnak, ezért mentesülnek az adózási kötelezettségek alól.

Munkám szempontjából kiemelten fontosnak tartom meghatározni a mezőgazdasági üzem fogalmát is. A mezőgazdasági üzem olyan, integrált egészlet alkotó gazdasági rendszer, amelyben szerves egységet képviselnek a vállalat erőforrásai között a növények, az állatok, a tartós eszközök, anyagok mellett az ember, mint meghatározó termelési tényező. A mezőgazdasági üzemeknek úgy kell működniük, hogy megvalósítsák a fenntartható fejlődést. A multifunkcionális mezőgazdaságban szerepet kap a termelési funkció, a térségi vagy regionális funkció, földdel kapcsolatos és ökológiai funkciók illetve a szociális és kulturális funkciók. Az a vállalat (üzem), amelyik ezen feladatokból egyidejűleg többet ellát, mezőgazdasági üzemnek tekinthető.

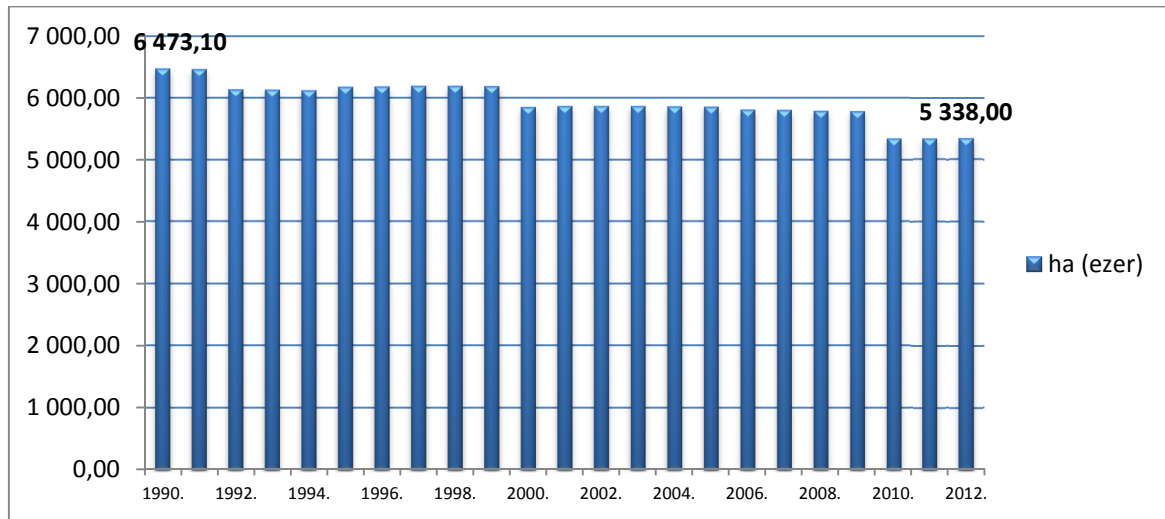
Irodalmi áttekintés

Magyarországon a termőföld az ország kiemelkedően fontos termelési tényezője. Az ország 9,3 millió hektár összes területének 83%-a termőterület. Ma már csak megközelítően 5,3 millió ha áll mezőgazdasági művelés alatt, melynek döntő hányada szántóként hasznosul. Az EU-ban ennél csak Dániában és Nagy-Britanniában magasabb a mezőgazdasági terület aránya.

Hazánk birtokstruktúrája és termelési körzetei eltérőek, melyet *Pesti* (2009) azzal magyaráz, hogy a mezőgazdaságnak és az agrárpolitikának a kérdései a térbeliséggel függenek össze. Az ország tájain más-más termelési szerkezet alakult ki, eltérő a jövedelmezőség, a munkaerő felhasználás, térben differenciáltan megy végbe a termelés intenzitása, más-más kockázati tényezőkkel és piaci lehetőségekkel kell számolni. A földhasználati viszonyok, a gazdálkodás műszaki színvonala sem egységes, számos helyen erősen specializált, versenyképes nagyüzemi gazdálkodás a jellemző. Az ország más területein azonban gyengébb a koncentráció, kisebb gazdaságok működnek. A mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedését és a fejlődését számos tényező befolyásolhatja, melyeknek egyik része a természeti adottságokból, míg másik része a társadalmi és a közgazdasági adottságokból vezethetjük vissza.

Magyarország mezőgazdasági területe 1990-2012 között folyamatosan csökkenő tendenciát mutat (1. ábra), amely főként a szántó- és kerthasznosítás térvészítésének, és a növekvő, nem mezőgazdasági célú földhasználat következménye. Ezzel ellentétben azonban elmondható, hogy Magyarországnak még mindig komparatív előnyei vannak az Európai Unió legtöbb tagországaival szemben.

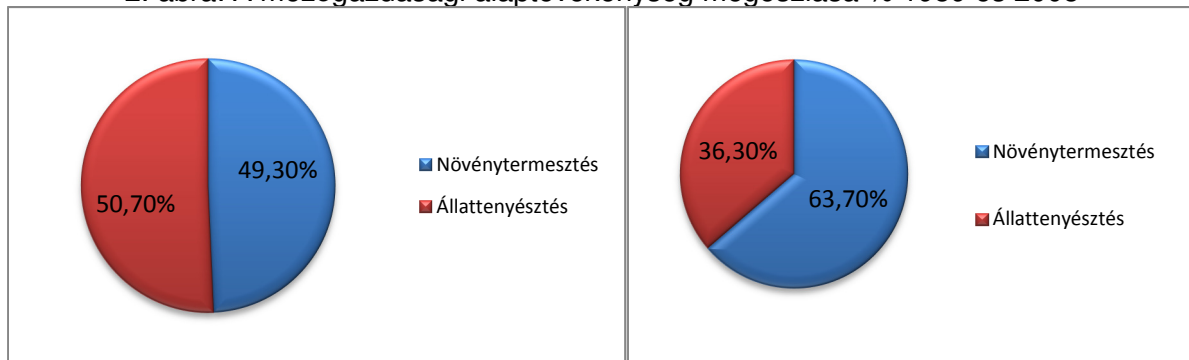
1. ábra: Mezőgazdasági területek csökkenése 1990-2012 (ezer ha)

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés, 2014.

Magyarország mezőgazdaságában a politikai rendszerváltás és a piacgazdaságra való átállás jelentős változásokat indított, az agrárágazat egyre nehezebb helyzetbe került. A mezőgazdasági nagyüzemek többsége szétesett, a föld zöme magántulajdonba került, de többségében nem a tulajdonosok művelték földjeiket. A gazdálkodók a tőkehiány, a termelés szervezetlensége, az életszínvonal csökkenés miatt a fogyasztás visszaesése egyes termékekből eladhatatlan mennyiséget teremtett, amit az alacsony jövedelmezőség tovább rontott. A mezőgazdaság két ágazatának egymáshoz viszonyított aránya felborult, az állattenyésztés aránya csökkent és 2008-ban már a növénytermesztés került hazánkban túlsúlyba (2. ábra).

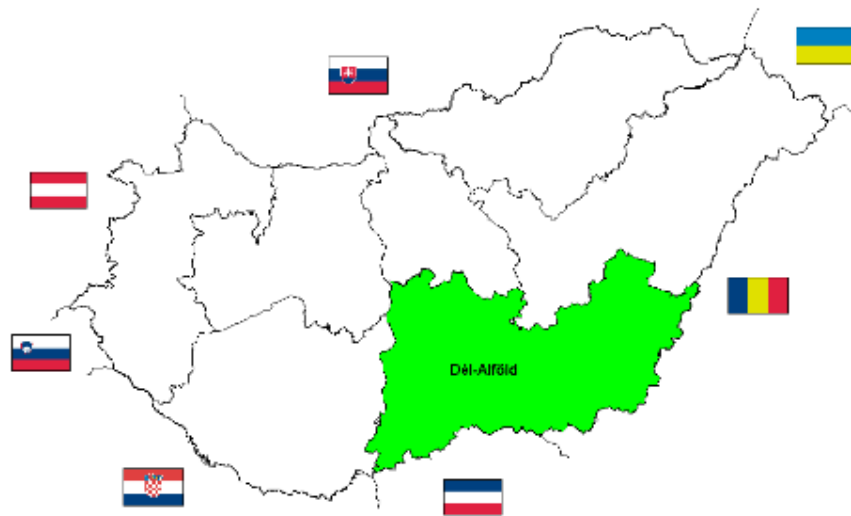
2. ábra: A mezőgazdasági alaptevékenység megoszlása % 1989 és 2008

Forrás: AKI adatok alapján saját szerkesztés, 2014.

A mezőgazdaság átalakulása azonban nem egyformán érintette régióinkat, bár csökkent a GDP-hez való hozzájárulás, a mezőgazdasági jellegű régióink megtartották helyezésüket (pl. Dél-alföldi Régió). Munkám szempontjából, ezért kiemelkedő jelentőséget tulajdonítok a Dél-alföldi Régió vizsgálatának (3. ábra).

3. ábra: Dél-alföldi Régió területi elhelyezkedése

Forrás: Dél-alföldi Operatív Program, 2007.

A Dél-alföldi Régió az ország délkeleti és déli területén helyezkedik el. Magában foglalja Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyét. Területének jelentős része változatos természeti és táji értékekben gazdag síkság. Területe 18339 km², mely az ország összterületének 19,7%-a. A földterületének 85%-a termőterület, melynek 84%-a mezőgazdasági jellegű. A termelés hagyományokra támaszkodó, specializált, mikrokörzet-szintű mezőgazdasági tájtermelésnek köszönhetően a régió számos hungarikummal¹ rendelkezik (szegedi-, kalocsai fűszerpaprika őrlemény; makói vörös hagyma stb.). Az ágazati szerkezetet a szétaprózottság, a kisüzemek viszonylag magas aránya jellemzi. A mezőgazdasági foglalkoztatottak arányát tekintve lényegében háromféle térség-típus különíthető el: 10%-nál kisebb mezőgazdasági aránnyal bíró, szolgáltatással foglalkozó nagyobb városok járásai (szegedi, kecskeméti, békéscsabai, kiskunhalasi), az ipari agrárvárosok 10-15%-os aránnyal (bajai, orosházi, sarkadi, szarvasi, szeghalomi, hódmezővásárhelyi és makói), valamint a mezőgazdasági (vidékfejlesztési) jellegűek. A régió gazdasági szerkezetében a mezőgazdaság jelentősége csökken, de a járások közel felében még mindig a legfontosabb ágazat.

A vizsgált régió fokozatos leszakadásának okai sokrétűek, de néhány hangsúlyos elemet szeretnék kiemelni:

- a) A rendszerváltást megelőző gazdasági struktúra ugyan igazodott a régió agrárhagyományához, de tömegtermelésre volt berendezve, átfogó megújulása és a minőségi, magas hozzáadott értéket hozó termelési kultúrára való átállása nem történt meg.
- b) A privatizációs kínálat mennyisége és összetétele nem vonzott jelentős külföldi tőkét a termelő szektorokba.

¹ „Megkülönböztetésre, kiemelésre méltó érték, amely a magyarságra jellemző tulajdonságával, egyediségével, különlegességével, minőségével a magyarság csúcsteljesítménye, amelyet külföldön és belföldön egyaránt a magyarság eredményeként, kiemelt értéként tartanak számon, védett természeti érték, kiváló nemzeti termék, amit a Hungárium Bizottság hungarikummá minősít, és ami a törvény erejénél fogva hungarikum.”

- c) A külső feltételek (három délszláv válság a kilencvenes években, feszült magyar-román viszony) illuzórikussá tették a határ menti helyzetből fakadó előnyök kihasználását.
- d) A helyi gazdaság szerkezetében a legutóbbi időkhöz túlsúlyban voltak a válságágazatok (agráriumi, könnyűipar), a túltermeléssel küzdő iparágak (élelmiszeripar), illetve olyan alágak, melyek kifejezetten a korlátos felvevőképességű helyi piacra termeltek, s nem voltak elégséges mértékben jelen a dinamikus fejlődést indukáló ipari és szolgáltató tevékenységek.
- e) Az alacsony beruházási ráták lassú technológiai megújulást eredményeztek, ami hosszú távon erodálta a régió versenyképességét még a korábban élenjáró ágazatokban is (élelmiszeripar). A beruházások viszonylag alacsony hányada köthető a gazdasági szereplőkhöz.
- f) Hiányoznak a helyi gazdaságból a gazdasági húzóágazatokban tevékenykedő nagyvállalatok.

Anyag és módszer

Választásom azért esett a Dél-alföldi Régióra, mert a mezőgazdaság a mai napig jelentős szerepet játszik a térség gazdaságában. Mezőgazdasági jellege az ország többi térségéhez képest mindig is erőteljesebb és meghatározóbb volt, a térségekben átlag feletti a mezőgazdasági potenciál.

Vizsgálatom középpontjában a kiválasztott régió egyéni gazdaságainak és gazdasági szervezeteinek vizsgálata áll. Szekunder kutatást végeztem, melyhez a KSH 2010-ben végzett Általános Mezőgazdasági Összeírás táblázatait használtam. Vizsgálatom kiterjedt a Dél-alföldi Régióban gazdálkodók korcsoportjaira, iskolai végzettségükre, a gazdaságok számára (2000-ben és 2010-ben), a használt mezőgazdasági területre és a földhasználati kategóriákra.

Eredmények

A privatizációval együtt jelentkező növekvő munkanélküliség olyan földtulajdont szerzett, főként városi lakosságot is kényszerpályára sodort embereket, akik a mezőgazdasági megélhetés lehetőségét látva, minden szakértelem nélkül fogtak hozzá a föld megműveléséhez. Véleményem a jelenlegi korstruktúrára vezethető vissza (1. táblázat), hogy napjainkban a mezőgazdaságban dolgozók jelentős része nem rendelkezik komoly szaktudással (2. táblázat). Ez az állítás nem csak a vizsgált régióra, hanem az egész országra érvényes. A jelenlegi 55 év feletti gazdálkodók azok, akik a privatizáció idején a megélhetés lehetőségét látták a mezőgazdaságban.

Az ország egyéni gazdálkodóinak száma a gazdaságokban 567446 fő volt 2010-ben, melyből a Dél-alföldi Régióban található az egyéni gazdálkodók közel negyede (21,58%).

1. táblázat: A gazdálkodók száma az egyéni gazdaságokban, korcsoportok szerint, 2010

Megye, főváros, régió	Életkor, korcsoport, év						összesen
	14-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-	
Közép-Magyarország	296	2 792	6 594	9 503	13 723	14 047	46 955
Közép-Dunántúl	277	2 857	6 931	10 462	14 858	15 557	50 942
Nyugat-Dunántúl	296	2 906	7 307	12 679	17 377	19 381	59 946
Dél-Dunántúl	529	4 550	10 194	15 492	21 350	21 163	73 278
Észak-Magyarország	491	4 275	9 748	14 963	20 124	22 219	71 820
Észak-Alföld	1 066	10 241	22 654	30 427	37 401	40 253	142 042
Bács-Kiskun	391	3 821	8 217	11 561	14 294	15 501	53 785
Békés	249	2 467	5 439	7 131	10 402	11 120	36 808
Csongrád	233	1 959	4 834	6 646	8 554	9 644	31 870
Dél-Alföld	873	8 247	18 490	25 338	33 250	36 265	122 463
Összesen (ország)	3 828	35 868	81 918	118 864	158 083	168 885	567 446

Forrás: KSH, 2010

2. táblázat: A gazdálkodók száma az egyéni gazdaságokban a mezőgazdasági végzettség szerint, 2010 (fő)

Megye, főváros, régió	Legmagasabb mezőgazdasági végzettség					összesen
	nincs	gyakorlati tapasztalat	alapfok	középfok	felsőfok	
Bács-Kiskun	4 748	40 784	3 331	3 439	1 483	53 785
Békés	3 748	25 794	2 657	3 483	1 126	36 808
Csongrád	1 502	25 709	1 667	2 134	858	31 870
Dél-Alföld	9 998	92 287	7 655	9 056	3 467	122 463
Összesen (ország)	44 632	445 340	28 356	34 087	15 031	567 446

Forrás: KSH, 2010

Az EU (és benne Magyarország) agrárgazdaságának egyik legnagyobb gondja a kedvezőtlen termelői korstruktúra, a fiatal gazdálkodók alacsony részaránya. A Dél-alföldi Régióban a 45 év alatti gazdák száma 27620 fő volt 2010-ben, melyet csak az Észak-alföldi Régió előz meg (33961 fő).

Csépe Balázs, a VM fiatal gazda alprogram feldolgozásáért felelős szakmai tanácsadója a Fiatal Gazda Konferencián elmondta, hogy Magyarország az agrártársadalom elöregedését tekintve a középmezőnyhöz tartozik. Több mint negyedével csökkent 2005 és 2010 között a 35 év alatti gazdák száma, a 35-44 év közötti gazdák pedig több mint ötödével, miközben az összes gazdáé csak 19 százalékkal, így a fiatalok száma gyorsabb ütemben csökken, mint az összes gazdálkodóé. A 2007-2013-as Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban 3337 fiatal gazda pályázatot támogattak 35 milliárd forinttal, de nagyon hatékonyan kötötték le a többi forrást is, így összesen csaknem 54 milliárd forintot kaptak az elmúlt hét éves időszakban. A jelenlegi ciklusban ugyanakkor – az európai uniós lehetőséget kihasználva – külön tematikus alprogram is indul. Ezzel az elöregedés mérséklése mellett a gazdák képzettségi szintjének és oktatási hiányosságainak

javítása, jövedelemviszonyaik javítása, együttműködésük elősegítése a cél, valamint a gazdálkodás közelebb hozása a városiakhoz (www.agrya.hu).

3. táblázat: Gazdaságok száma, 2000, 2010 (db)

Megye, főváros, régió	Gazdasági szervezetek		Egyéni gazdaságok	
	2000	2010	2000	2010
Bács-Kiskun	482	714	95 139	53 785
Békés	406	469	62 604	36 808
Csongrád	331	329	51 400	31 870
Dél-Alföld	1 219	1 512	209 143	122 463
Összesen (ország)	6 954	8 606	958 534	567 446

Forrás: KSH, 2010

A 2010-es ÁMÖ szerint a Dél-alföldi Régióban a gazdasági szervezetek növekedését figyelhetjük meg 2000-hez képest (24%). Az egyéni gazdaságok számát illetően jelentős csökkenés következett be. A csökkenés mértéke ebben az esetben 41,44% volt a 2000-es évhez képest (3. táblázat).

A gazdasági szervezetek tekintetében csökkent a használt mezőgazdasági terület 2000-hez képest (4,6%), míg az egyéni gazdaságokat vizsgálva megállapítható, hogy bár kis mértékben ugyan, de növekedés tapasztalható (2,78%) (4. táblázat).

4. táblázat: Használt mezőgazdasági terület, 2000, 2010 (ha)

Megye, főváros, régió	Gazdasági szervezetek		Egyéni gazdaságok		Összesen	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Bács-Kiskun	157 470	156 104	283 714	282 659	441 184	438 764
Békés	168 719	164 983	208 597	222 924	377 316	387 907
Csongrád	121 998	106 446	141 187	145 575	263 185	252 021
Dél-Alföld	448 186	427 533	633 497	651 158	1 081 683	1 078 692
Összesen (ország)	2 339 106	2 191 552	2 313 342	2 420 054	4 652 448	4 611 606

Forrás: KSH, 2010

5. táblázat: Gazdaságok száma földhasználati kategóriák szerint, 2010 (db)

Megye, főváros, régió	Mezőgazdasági terület	Szántó	Konyhakert	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep
Bács-Kiskun	560	440	7	85	95	203
Békés	401	389	2	2	15	108
Csongrád	295	267	–	7	29	111
Dél-Alföld	1 256	1 096	9	94	139	422
Összesen (ország)	6 793	5 480	63	731	890	2 501

Forrás: KSH, 2010

Bács-Kiskun megye gazdaságainak száma kiemelkedik a Dél-alföldi Régióban (5. táblázat). Szőlő, gyümölcsös tekintetében is előkelő helyet foglal el, melynek az okát a termelési körzetekben kereshetjük.

Bács-Kiskun megyén belül három fő termelési körzetet különböztetünk meg: a Homokhátságot, Duna-mellékét és a bácskai termelési körzetet (Romány, Molnár & Simó, 1987). A kialakult termelési körzeteket az 1958. és 1961. között a mezőgazdaságban bekövetkezett kollektivizálás során is megkülönböztették.

A politikai vezetés akkoriban rájött, hogy a homokot az emberek nélkül nem lehet megművelni, így az elvándorlás megelőzése érdekében engedményeket tettek. A Homokhátságon két speciális szövetkezeti forma alakult ki. A termelőszövetkezeti csoportokat a homoki szántóterületek művelésére alkalmazták. A szakszövetkezeteket szőlő-és gyümölcsültetvények esetében terjedtek el, melynek lényege, hogy a tagság az anyagi érdekeltséget hangsúlyozta. Az ültetvényeket csak eszmeileg tagosították. A tagok a területükön családi művelést folytattak, a nagyüzemi alapokba történő befizetéseken túl, jövedelmükkel szabadon gazdálkodhattak. A szövetkezetek a gazdaságosan nem hasznosítható területeket is bevonták a művelésbe. Ezek a területeken az öntözést meg kellett oldani, mely jelentősen növelte a termelés költségeit (Farkas & Gaborjákné, 2003).

Következtetések

Az EU és Magyarország agrárgazdaságának egyik legnagyobb gondja a kedvezőtlen termelői korstruktúra, a fiatal gazdálkodók alacsony részaránya. A Dél-alföldi Régiót vizsgálva elmondható, hogy a fiatal gazdák aránya itt 2. legmagasabb az országos adatokhoz képest. Számomra ez azt bizonyítja, hogy a mezőgazdaság még mindig számos fiatalnak jelenthet kereset kiegészítést vagy egyetlen lehetséges megélhetési forrást a vizsgált régióban.

Weisz Miklós, az Agrárszektor 2014-2020 konferenciáján nyilatkozott arról, hogy a generációváltást célzottan támogató eszközök már több mint 20 éve elérhetőek a Közös Agrárpolitika intézkedéseinek keretében, azonban 2014-től két új elem is elérhető lesz. Az egyik ilyen elem a földalapú közvetlen támogatásoknál igénybe vehető plusz 25%-os kiegészítés (ezt – tagállami szabályozástól függően – a 40 év alatti, maximum 5 éven belül indult fiatalok, 90 hektár nagyságrendig hívhatják majd le). A másik új elem a fiatal gazda alprogram, ami a vidékfejlesztési intézkedéseken belül jelenik meg (www.agrarszektor.hu). Véleményem szerint az EU-s támogatások hozzájárulhatnak a fiatal korstruktúra megújításához, de kevés ahhoz, hogy valaki mezőgazdasági tevékenységgel kezdjen el foglalkozni. Kiemelten fontos szerepet tulajdonítok a generációk által örökített tudásnak.

Az iskolai végzettséget vizsgálva megállapítható, hogy nagyon kevesen rendelkeznek felsőfokú illetve középfokú mezőgazdasági végzettséggel, míg gyakorlati tapasztalattal annál többen. Véleményem szerint a gyakorlati tapasztalattal rendelkezőket az idősebb korosztály alkotja (55 év felettiek). Ők azok, akik a kárpótlás idején földhöz jutottak, és gyakran az egyetlen megélhetési lehetőséget látták a mezőgazdaságban.

Magyarország művelt mezőgazdasági területe egyre csökkenő tendenciát mutat, melyhez hozzájárul az egyéni gazdaságok csökkenése is. Az egyéni gazdaságok tulajdonosainak kiöregedésével, halálával nem kívánják az örökölt területeket tovább művelni, így a nagyobb gazdák, gazdálkodó szervezetek tulajdonába kerülnek.

A Dél-alföldi Régióban Bács-Kiskun megye kiemelkedik szőlő és gyümölcsös ültetvényeinek számával, mely a megyére jellemző változatos termelési körzettel magyarázható.

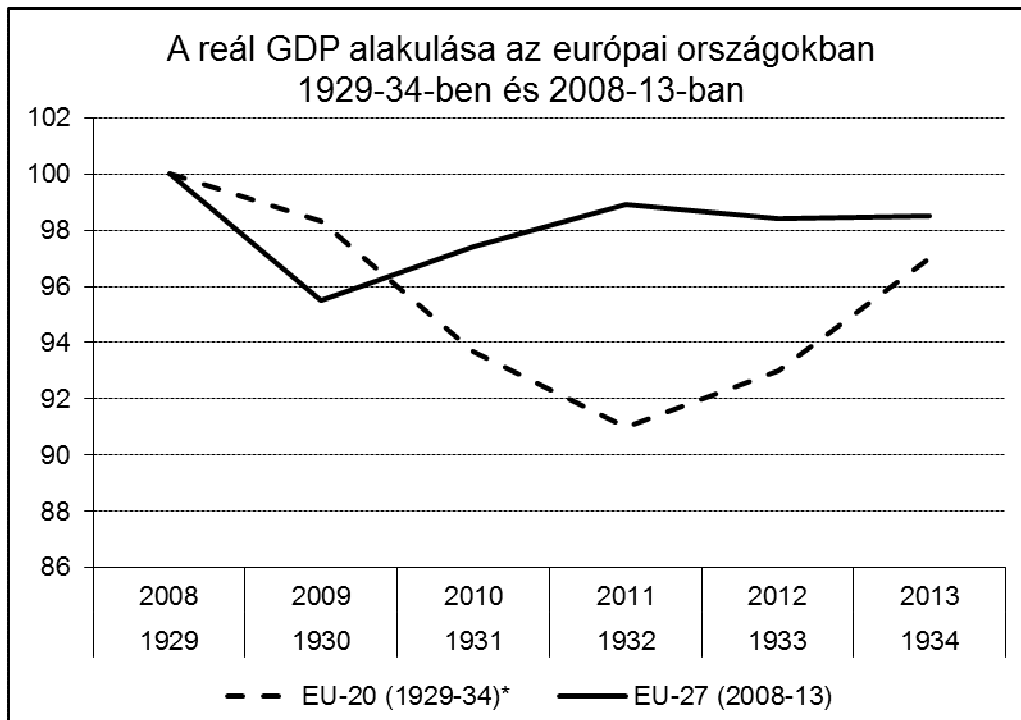
Irodalomjegyzék

- FARKAS J. Zs., & GABORJÁKNÉ V. K. (2003). *A tanyás térségek gazdasága*. Tanyakutatás 2005. Kutatási jelentések 2. Kecskemét: MTA RKK ATI.
- KOVÁCS T. (2004). A mezőgazdaság birtokstruktúrájának alakulása. *Falu, Város, Régió*, (10), 39-44.
- PESTI Cs. (2009). *A mezőgazdasági termelés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata*. [Doktori Értekezés.] Szeged: SZIE GTK GSZDI.
- ROMÁNY P., MOLNÁR F., & SIMÓ T. (1987). *Szakszövetkezetek Bács-Kiskun megyében*. Kecskemét: Kiskunsági Mezőgazdasági Szövetkezetek Területi Szövetsége.
- SOMAI M. (2004). *A magyar mezőgazdaság átalakulása I*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.

Az euró zóna elhibázott válságkezeléséről (2008-2014) és a maastricht-i kritériumok szükséges reformjáról

© KERTÉSZ Krisztián
Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest
kertesz.krisztian@avf.hu

Gondolta valaki 2008-ban, hogy az Európai Unió gazdasági teljesítménye még öt évvel később sem fogja elérni a válság előtti szintet? Megfordult valakinek a fejében, hogy Európa 2013-ban majdnem úgy fog teljesíteni 2008-hoz képest, mint ahogyan teljesített 1934-ben 1929-hez képest? El tudta valaki képzelni, hogy 2013-2014-ben az EU számos politikusa és az EKB vezetői a 0% körüli növekedést győzelmi jelentésnek igyekeznek majd beállítani? Lehetségesnek tartotta valaki, hogy az USA és az EU gazdasági teljesítményét reprezentáló olló öt év alatt brutálisan (több mint 7%-kal) szétnyílik az Egyesült Államok javára annak ellenére, hogy a válság tűzfészke az USA, és nem pedig az EU volt? 2008-ban még valószínűleg nagyon kevesen számítottak erre! Hogyan jutottunk mégis idáig?

Forrás: Eurostat és Maddison Historical Database

* Az EU-20 nem tartalmazza Ciprust, Észtországot, Lettországot, Litvániát, Máltát, Luxemburgot és Szlovéniát. Ezekre az országokra vonatkozóan ugyanis nem állnak rendelkezésre az 1929-34 közötti adatok.

Mi okból teljesített ennyire rosszul Európa az elmúlt öt évben és miért rendkívül rosszak továbbra is a jövőbeli kilátások? A probléma alapvetően három okra vezethető vissza:

1. Strukturális problémát jelent, hogy az euró zóna nem optimális valutaövezet, az aszimmetrikus gazdasági sokkokhoz nem képes gyorsan és rugalmasan alkalmazkodni. Ennek oka egyrészt a nyelvi- és kulturális különbségekből adódó rugalmatlan munkaerőpiac, másrészt pedig a föderális költségvetés és gazdaságpolitika hiánya.
2. Európában az amerikai, japán és brit gazdaságpolitikától eltérő, ugyanakkor jóval sikertelenebb fiskális és monetáris politikai mixet alkalmaztak. A szigorú költségvetési megszorítások, valamint a laza monetáris politikának, a mennyiségi lazításnak (quantitative easing) a hiánya az aggregált kereslet drasztikus visszaesését eredményezte.
3. Az euró zónában nem írtak elő a tagországok számára olyan makrogazdasági indikátorokat, amelyek képesek lennének biztosítani az egyensúlyi növekedést, és képesek lennének megelőzni az adósságválságokat. (A maastricht-i konvergencia kritériumok, valamint a Stabilitási és Növekedési Egyezmény hibás feltételrendszert fogalmazznak meg.)

Jelen cikk a 2. és 3. pontban felsorolt okok bemutatásával foglalkozik részletesebben.

A „torontói fordulat” kudarca

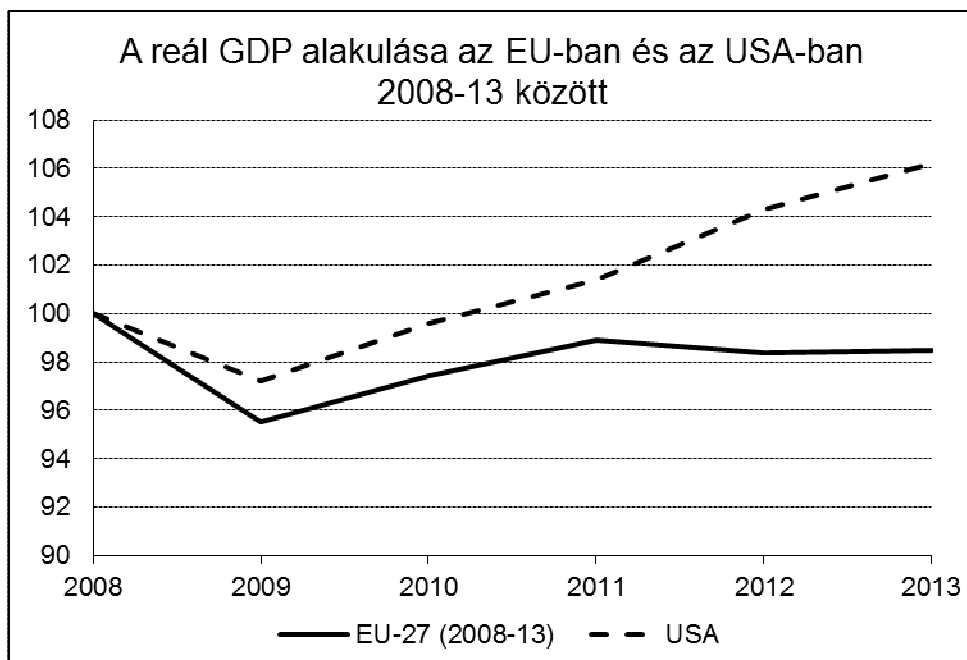
Az európai válságkezelés kudarca tekintetében döntő jelentősége van a 2010 júniusában beállt gazdaságpolitikai fordulatnak, amelyet Torontóban a 20 fejlett ország részvételével tartott csúcstalálkozón rögzítettek. Ezen új álláspont szerint ugyanis megváltoztak a gazdasági kihívások, ezért új gazdaságpolitikára van szükség. Ekkor a döntéshozók már úgy látták, hogy a gazdaságok felépülőben vannak a 2008-09-es pénzügyi válság után, a növekedés újra megindult, a munkanélküliség csökkenő pályára állt, tehát nincs szükség további gazdaságélénkítésre, a növekedés fiskális támogatására, sőt annak határozott visszafordítása a "helyes irány". Ahogyan azt a találkozó résztvevői ki is nyilatkozták: *"A fejlett országok olyan fiskális terv mellett kötelezték el magukat, amely a költségvetési deficiteket legalább megfelelő 2013 végére, továbbá stabilizálja vagy csökkenti az állami adósságrátákat 2016-ra"* (G-20-ak torontói csúcstalálkozásán kiadott nyilatkozat 9. pontja [10-11. oldal], 2010. június).

Az új szemlélet szerint a valódi ellenség most már az államok eladósodása lett, mondván, hogy *„a kormányzati adósságok fenntarthatatlan pályára kerültek, s ebből eredően a prosperitáshoz a befektetők és a pénzügyi piacok bizalmának helyreállításán keresztül vezet az út”*. Jean Claude Trichet, az EKB egykori elnöke ezzel kapcsolatosan így fogalmazott: *"Az a nézet, hogy a szigorító intézkedések stagnálást idéznek elő, helytelen... Szilárd meggyőződésem, hogy a jelenlegi körülmények között a bizalmat eredményező politika segíti, nem pedig hátráltatja a növekedést, mert ma a bizalom a kulcstényező"* (Trichet, 2010).

Miközben az Egyesült Államokban évről évre egyre magasabbra emelték az államadósság törvényileg előírt plafonját, továbbá miközben az amerikai jegybank szerepét betöltő FED négy alkalommal is meghirdette a „quantitative easing”-nek nevezett gazdaságélénkítő politikát¹, az EU tagországi nagyon szigorú költségvetési

¹ A quantitative easing következtében az elmúlt öt és fél év alatt 4,5-szeresére(!), hozzávetőlegesen 1000 milliárdról 4500 milliárd dollárra duzzadt a FED mérlegfőösszege! A pénzteremtést egyébként

megszorításokat hajtotta végre, és eközben elmaradt a szükséges monetáris politikai lazítás is. Ennek eredményeképpen nemhogy nem jött vissza a pénzügyi bizalom, hanem 2011-re az euró zóna periféria országai (Görögország, Spanyolország, Portugália, Írország, Olaszország) hatalmas adósságválságba rohantak bele, egész Európa újra recesszióba süllyedt, továbbá az euró zóna hosszú távú fenntarthatósága is megkérdőjeleződött. A tartós stagnálás és az "elveszett évtized" rémképe pedig még ma, 2014-ben is nemcsak egy lehetséges, hanem a legnagyobb realitással bíró forgatókönyv!

Miért tévedtek a politikusok?

Ellentétben az Egyesült Államokban megvalósított gazdaságpolitikával Európában vajon miért a szigorú fiskális és nem a laza monetáris politika mellett törtek lándzsát? Miközben a 2009-es súlyos visszaesést követően a gazdaság fellendülése éppen csak megindult, a munkanélküliség ugyanakkor továbbra is magas volt, és a gazdaságokat hatalmas többletkapacitások jellemezték miért alkalmaztak egyből nagyon szigorú megszorításokat?

A gazdaságpolitikai irányváltásban a téves közgazdasági megközelítések, valamint az emberi tulajdonságokból származó pszichológiai okok egyaránt meghatározóak voltak. Az adósságtól való félelem az emberi természetben gyökerezik. Mindenki tudja, hogy mit jelent az, ha a háztartásoknak adóssága van. Azt vissza kell fizetni, vagyis jövőbeni jövedelmeink egy részét nem lehet szabadon elkölteni, hanem adósságtörlesztésre kell fordítani. Nemfizetés esetén vagyontárgyainkkal kell felelnünk a tartozásért, így kisebb örökséget hagyhatunk gyermekeinkre. Mindezek az aggodalmak könnyen átültethetőek az állam adósságára is, például úgy, ahogyan a brit miniszterelnök David Cameron fogalmazott: *"Az államadósság ugyanolyan, mint a folyószámlahitel: vissza kell*

még jelenleg is folytatja a FED annak ellenére, hogy az amerikai gazdaság ma már tényleg szép növekedési ütemet diktál.

fizetni" (Skidelsky, 2012). De akár tekinthetünk rá úgyis, mint a generációk közötti szolidaritás felrúgására: a mai adósságunk a jövő generációjának a terhe.

Az adósság elleni küzdelem irányába történő fordulatot a politikusoknak könnyű volt kommunikálniuk, sőt a program számára társadalmi támogatottságot találni is egyszerű volt, hiszen nem volt szükség bonyolult közgazdasági érvelésre. A nagyközönség olyan célkitűzés megfogalmazásával találkozott, amelynek igazságtartamáról ő maga is meg van győződve a személyes tapasztalatain keresztül: ha nő egy háztartás adóssága, akkor beljebb kell gombolni a nadrágszíjat, miért lenne ez másképp az államok esetében? Ez a politikai divathullám olyan szemléletváltáshoz és bátorsághoz vezetett, amely megkérdőjelezte a közgazdaságtan korábbi elméleti vívmányait is. Ennek alátámasztására idézhetjük például az EU pénzügyi biztosát, Olli Rehn-t is: *"Nem oldhatjuk meg a növekedési problémáinkat oly módon, hogy új adósságokat halmozunk régi adósságainkra. John Maynard Keynes maga sem lenne keynesiánus a jelenlegi helyzetben"* (Krugman, 2013). Figyelmét eközben még az is elkerülte, hogy 1936-ban, amikor az angol nemzetiségű Keynes Általános Elmélete megjelent, Nagy Britannia államadósság rátája 150% felett volt, azaz jóval magasabb volt, mint ma, azonban még az sem akadályozta meg Keynest abban, hogy a súlyos válság leküzdése és a növekedés előmozdítása érdekében aktív, ugyanakkor átmenetileg a deficitet növelő fiskális politika mellett érveljen.)

Annak felismerése, hogy súlyos gazdaságpolitikai tévedés történt, a többség számára sokszor csak évekkel később következik be, amikor az elhúzódó recesszió és a kontinens lemaradása már nagyon markánsan láthatóvá válik. Jelenleg úgy tűnik, hogy sajnos még az eddig elszenvedett károk sem voltak elegendőek ahhoz, hogy beismerésre kerüljenek a hibák, és az EU hajlandó legyen egy új gazdaságpolitikai stratégiát kialakítani...

Miért téves az államadósságról alkotott rémkép?

Amikor az adósságról nem egyéni szinten (tehát például nem egy háztartás szemszögéből), hanem makroszinten, sőt világgazdasági szinten gondolkodunk, akkor az első összefüggés, amit szükséges megérteni az az, hogy globális szinten a nettó adósság mindig zéró. Ez nem a gazdaság működéséről tett állítás, hanem egy egyszerű elszámolási azonosság. Valamely gazdasági szereplő adóssága ugyanis mindig valamely másik gazdasági szereplő pénzügyi vagyona is egyben, tehát makroökonómiai értelemben az adósság egyáltalán nem egy „tűzzel-vassal kergetendő” negatív dolog. Ami például az államoknak államkötvény formájában megtestesülő adósság, az a kötvénytulajdonosoknak pénzügyi vagyon.

Azon állítás további alátámasztására, hogy az adósságok megszüntetése nem cél, átgondolhatjuk akár azt is, hogy a modern pénzügyi rendszerben tulajdonképpen minden pénz hitelpénz (még a készpénz is) és ezzel nemcsak pénzügyi vagyont, hanem adósságot is reprezentál. Ha az adósságok csökkentését, megszüntetését tűznénk ki célul, akkor ebből akár arra a szélsőséges és nyilvánvalóan irracionális következtetésre is juthatnánk, hogy „szüntessük meg a pénzt is”. Ez ugyanúgy likviditáshiányhoz, pénzügyi vagyoncsökkenéshez és gazdasági válsághoz vezetne, akárcsak az államkötvények és más pénzhelyettesítők mennyiségének csökkentése. Éppen ellenkezőleg, a valóságban, a folyamatosan növekvő gazdaságok folyamatosan növekvő pénzügyi vagyonállományt is igényelnek!

Vegyük észre azt is, hogy az államadósságok esetleges csökkentése normál konjunkturális viszonyok közepette nem jelentenek problémát. Ugyanis, eközben a kamatláb csökkentése biztosítja azt, hogy a költelezését visszafogó és az adósságát lefaragó állam helyébe más (a múltban kevésbé eladósodott), magánszektorbeli vagy külföldi szereplők költelezése és egyben adóssága lépjen be, és emiatt ne csökkenjen a pénzügyi vagyónállomány sem:

1. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az állami kiadás és adósság ugyan csökken, azonban eközben a csökkenő kamatláb következtében a magánszektorban viszont érdemes lesz több hitelt felvennie, érdemes lesz többet költenie beruházásokra, tehát nőni fog a magánszektor adóssága. Azaz, a megszűnő államkötvények helyett a bankrendszer új (hitel)pénzteremtésbe kezd, amellyel visszafogja a gazdaságba a szükséges likviditást és pénzügyi vagyont.
2. Vagy pedig, a leértékelődő hazai deviza hatására a külföldi szereplők fognak több hazai terméket vásárolni, és ezzel megnő a nettó export, és így a belföldi gazdasági szereplők a korábbi államkötvények helyett külföldi eredetű pénzügyi eszközöket fognak birtokolni.

Az állami kiadáscsökkentés gondolatmenetét nemcsak az adósság versus pénzügyi vagyon, hanem a makroökonómiai jövedelemegyenlet ($Y = C + I + G + X - IM$) logikáján is érdemes végiggondolni: az állami kiadások csökkenése esetén a jövedelem csak akkor tud változatlan maradni, ha eközben a szükséges mértékben csökken a kamatláb és/vagy leértékelődik a hazai deviza, amelyek következtében emelkedik a beruházás és/vagy a nettó export.

Gond keletkezik azonban akkor, ha a kamatláb már elérte a zéró alsó korlátot (ZLB = zero lower bound), azaz beállt a likviditási csapda, továbbá a válság globális, vagyis nincs mód a problémáknak a fizetési mérleg többletén keresztül történő orvoslására, azaz az adósság „külföldre tolására” sem. Ebben a környezetben ugyanis egyáltalán nem szabad, hogy az elsődleges cél az államadósságok csökkentése legyen! Ha ugyanis lecsökkenne az államadósság, és eközben a már korábban zéróra csökkent kamatláb és likviditási csapda miatt nem lenne mód arra sem, hogy az államkötvények helyett más pénzügyi eszközök teremthetők, akkor ezzel lecsökkenne a pénzügyi vagyónállomány is a gazdaságban. Emiatt, a gazdasági szereplők lecsökkenének a jelenlegi vásárlásaikat és ezzel tovább csökkennek a makrogazdasági keresletet. Így pedig a gazdasági kapacitások egy része kihasználatlanná válna (munkanélküliség alakulna ki, a gépek-, berendezések, ingatlanok, termelőkapacitások kihasználtsága csökkenne) és visszaesne a gazdasági teljesítmény. Ez tehát egy rendkívül negatív, öngerjesztő spirálhoz vezetne, amelynek vége általános likviditáshiány, gazdasági összeomlás, miközben ráadásul még az adósságráták (jövedelemarányos adósságállományok) sem feltétlenül csökkennének!

Ugyanezt a gondolatmenetet végiggondolhatjuk nemcsak az adósság versus pénzügyi vagyon, hanem a makroökonómiai jövedelemegyenlet ($Y = C + I + G + X - IM$) logikáján is: amennyiben a kormányzati kiadások mértéke lecsökken, azonban eközben ezt a keresletcsökkenést sem a beruházás, sem a nettó export növekedése nem tudja ellensúlyozni, mert világszerte a zéró kamatláb és a kereslethiány a jellemző, akkor a makrogazdasági jövedelem kényszerűen csökkenni fog. A válsággal sújtott európai periféria országokban lényegében ezt láthattuk. Az IMF-EU-Világbank trojka például Görögország esetében is nagyon komoly költségvetési megszorításokhoz és államadósság-csökkentéshez kötötte a pénzügyi segítséget,

azonban ennek következménye az lett, hogy a görög gazdaság a vártnál sokkal nagyobb mértékben esett vissza, és az államadósság/GDP arány végül még a költségvetési kiigazítások ellenére is emelkedő pályán maradt! De mindez az egész euró zóna szintjén is igaz: a jelentős fiskális kiigazítások ellenére az euró zóna országainak államadósság rátája 2013 végén lényegesen nagyobb volt (93,4%), mint 2010-ben (80%), ráadásul mindez több éves súlyos recesszióval is párosult!

Az államadósság terhének kérdése tehát zéró kamatláb esetén, magas munkaerő- és kapacitásfelesleg mellett, a hagyományostól teljesen eltérő képet mutat. Valami olyasmivel van dolgunk, mint a fizikusoknak: a fénysebesség közelében más törvényszerűségek érvényesülnek, mint normál (hétköznapi) sebességviszonyok esetén.

Az államadósság valódi terhe

Ellentétben egyes vélekedésekkel (pl. David Cameron fent idézett mondata), az államadósság makrogazdasági terhe valójában nem az, hogy a jövőben azt vissza kell fizetni. Ez ugyanis egyrészt legfeljebb a pénzügyi vagyon egy átcsoportosítása lenne az egyik szereplőtől a másikhoz, másrészt az államok elméletileg végtelen (=nagyon hosszú) időhorizonton képesek folyamatosan megújítani az adósságaikat, tehát nem is kell ezt feltétlenül ténylegesen visszafizetniük.

Az államadósság valódi terhe valójában a sztenderd közgazdasági elmélet szerint az, hogy az államháztartási deficit a növekvő kamatlábakon keresztül kiszorítja a vállalati beruházásokat, elszívja a finanszírozási forrásokat, és ezáltal csökkenti a gazdaság növekedési potenciálját. Így, a gazdaság kisebb GDP-t és kisebb társadalmi jólétet produkál ahhoz képest, mint ami a deficit, illetve az államadósság hiányában - ceteris paribus - lett volna. Az államadósságnak ez a valódi terhe, és nem pedig az, hogy valamikor a távoli jövőben élő generációknak majd vissza kell fizetniük. Mi több, az az érdekes helyzet áll elő, hogy az államadósság valódi terhe – az alacsonyabb GDP-n keresztül – egyszerre sújtja a jelen és jövő generációit egyaránt!

Fiskális szigor helyett monetáris lazítást!

Az euró zónában eddig alkalmazott válságkezeléssel ellentétben, a hatalmas munkanélküliséggel és szabad tőkekapacitással rendelkező, és eközben általános kereslethiánnyal és gazdasági válsággal küszködő tagállamokban nem költségvetési megszorításokra, nem az államadósságok és a pénzügyi vagyonok fájdalmas leépítésére, nem a makrogazdasági kereslet további visszafogására és nem a likviditás csökkentésére lenne szükség, hanem sokkal inkább az amerikai, brit és a japán jegybankok monetáris expanziójához hasonló pénzteremtésre, államkötvény-vásárlási programra, majd a visszavásárolt államkötvények „végleges elégetésére”, azaz az államadósságok monetizálására.

Ennek technikai lebonyolítása úgy lenne lehetséges, hogy az Európai Központi Bank a visszavásárolt államkötvényeket becserélné végtelen lejáratú, nulla kamatozású hitelre. Más szóval, az EKB visszaadná az államkötvényt kibocsátó országnak a visszavásárolt kötvényt, az EKB pedig egy azzal egyenlő

árfolyamértékű, lejárat nélküli, zérókamatú kötvényt kapna helyette² (Paris & Wyplosz, 2013). Az imént idézett *Paris és Wyplosz*-cikk bemutatja azt is, hogy a jelenlegi európai helyzetben semmilyen más államadósság-csökkentési stratégia (pl. költségvetési többletek vagy privatizációs bevételek felfuttatása, illetve költségvetési újraelosztás a sikeresebb euró zóna tagállamoktól a válsággal sújtott tagállamok felé) nem lehet sikeres. Másrészt, a pénzteremtésnek egy kapacitásfelesleggel és magas munkanélküliséggel rendelkező gazdaságban nincs inflációs kockázata.

Mindebből az következik, hogy az Európai Központi Banknak bátran és nagyon aktívan vásárolnia kellene mindenekeelőtt az adósságválsággal mélyen sújtott országok államkötvényeit, amelyet új pénz teremtésével kellene finanszírozni. Azonban, ezen túlmenően minden más olyan ország államkötvényeinek vásárlása is indokolt lenne, ahol a gazdaságban vannak szabad kapacitások és a munkanélküliség meghaladja a természetes ráta szintjét. Ráadásul, a tagországok monetáris expanzió és új pénzteremtésen keresztül megsegítése politikai értelemben is könnyebben megvalósítható, mint az, hogy ha a gazdaságilag sikeresebb országok adófizetőinek kellene finanszírozniuk a válságba jutott országok adósságait.

Az államadósságok monetizálására vonatkozóan a közgazdászok mindössze egyetlen ellenérvet szoktak megfogalmazni. Nevezetesen azt, hogy ha beépül a várakozásokba, hogy az Európai Központi Bank hajlandó „kimenteni” egyes tagországokat, azaz hajlandó monetizálni az adósságot és ezzel a terheket szétteríteni az egész euró zónára, akkor ez megemeli az erkölcsi kockázatát annak, hogy a tagállamok kormányai még felelőtlenebbül gazdálkodhatnak majd, azaz még inkább hajlamosak lesznek a túlköltekezésre, eladósodásra. Ezt a valóban nem elhanyagolható kockázati tényezőt azonban csökkenteni lehet azzal, ha az EKB által nyújtott segítséget mindig feltételekhez kötnék. Például, hogy az EKB által monetizált adósságállomány bizonyos részének megfelelő összeget a tagállamnak kötelező lenne növekedésösztönző beruházásokra, munkahelyteremtésre vagy a fizetési mérleg javítására fordítaniuk.

Az államadósságok monetizálása az utóbbi években hatalmas volumenben zajlik az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Japánban, azonban az euró zónában eddig csak a szavak szintjén történtek erre utalások. Azonban, már ennek is látszottak az igen pozitív hatásai! Amikor 2012 nyarán az EKB meghirdette a periféria államokban a kötvényvásárlási programját, a kockázati prémiumok hirtelen és drasztikus mértékben csökkenni kezdtek. Ezzel összefüggésben az IMF közelmúltban tartott konferenciáján Olivier Blanchard a következőképpen fogalmazott: *„...nagyon fontos, hogy legyen egy végső hitelező, amely kész arra, hogy szükség esetén hitelezzen ne csak a pénzügyintézeteknek, hanem a kormányzatoknak is. Az euró zóna periféria országainak állampapír-piaci fejleményei – az EKB kötvényvásárlási programjának meghirdetése előtt illetve után – meglehetősen meggyőző bizonyítékul szolgálnak minderre”* (Blanchard, 2013).

² Erre a technikai cserére egyrészt azért van szükség, hogy az adott tagállamnak ne kelljen csődöt jelentenie az EKB birtokában lévő állampapírokra vonatkozóan, másrészt pedig azért hogy betartsuk az alapvető számviteli szabályokat (minden szereplő számláján meg kell, hogy egyezzen az eszközök és források összege).

Relevánsabb adósságszabályok is szükségesek

Az aktuális válság kezelése mellett arra is szükség lenne, hogy az euró zónában a szabályozó hatóságok nagyobb hangsúlyt fektessenek a jelenlegihez hasonló aszimmetrikus gazdasági válságok megelőzésére. A legfőbb és leggyakoribb tévedés véleményem szerint elsősorban abban áll, hogy a közgazdászok (még a legmagasabb döntéshozói és szabályozói szinteken is, pl. EU, IMF, Világbank, maastrichti konvergencia kritériumok) elsősorban csak egyetlen gazdasági szereplőnek, az államnak az adósság rátáját szokták szabályozni és nem a teljes nemzetgazdaságét. Valójában azonban makrogazdasági értelemben sokkal relevánsabb adósságmutató az ország (állam+magánszektor) külföld felé fennálló nettó adóssága (a GDP arányában).

Mivel az államok egyrészt elméletileg végtelen ideig képesek megújítani az adósságaikat, másrészt jegybanki pénzteremtéssel monetizálni is képesek az adósságaikat, a valódi teher nem az adósság jövőbeli visszafizetése, hanem a külföld irányába tartósan fennálló jövedelemtranszfer, azaz a kamatkötelezettség. Amely országban viszont a háztartások megtakarítási rátája magas és az állam csak a belföldi szereplők irányába adósodik el, ott ugyanez a jövedelemtranszfer mindössze belföldi szereplők közötti jövedelem-újraelosztást jelent. (Amely egyébként társadalmi és politikai igény esetén adóztatással és szociális támogatásokkal bármikor akár korrigálható is.) Ezért, amennyiben a belföldi gazdasági szereplők megtakarítási rátája magas (képes finanszírozni az államháztartási hiányt, a vállalati hiteleket és beruházásokat), akkor az államok belföldi adósságai nem eredményeznek makrogazdasági egyensúlytalanságot. (Fontos hangsúlyozni, hogy a megállapítás továbbra is csak zéró kamatláb és likviditási csapda mellett igaz. Pozitív kamatláb esetén az államháztartási hiány a kiszorítási hatáson keresztül visszafogja a beruházásokat és reálgazdasági károkat okoz még akkor is, ha az gond nélkül finanszírozható.)

Amennyiben elfogadjuk, hogy a makrogazdasági egyensúly szempontjából a stock változók tekintetében a legfontosabb mutatószám nem az államadósság, hanem a nemzetgazdaság külső adóssága, akkor ebből egyenesen következik az is, hogy a flow változók tekintetében pedig a legfontosabb mutatószám nem az államháztartási hiány, hanem a fizetési mérleg állapota. A fizetési mérlegen belül pedig a legrelevánsabb külső egyensúlyi mutatót úgy kaphatjuk meg, ha kiszámítjuk a folyó fizetési mérlegnek, a tőkemérlegnek, továbbá a pénzügyi mérlegen belül a közvetlen tőkebefektetéseknek (FDI) az aggregált egyenlegét.³ (A pénzügyi mérlegen belül azért csak a stratégiai jellegű és hosszú távú tulajdonlásra utaló közvetlen tőkebefektetéseket érdemes számításba venni, mert a rövidtávú portfólió-befektetések nem feltétlenül jelentenek tartós, kiszámítható és stabil forrást az ország számára.) Amennyiben ez az aggregált egyenleg nem negatív, akkor az azt jelenti (a rövidtávú portfólió-befektetésektől eltekintve), hogy az ország nettó külső adóssága nem növekszik, azaz az ország külföldi hitelfelvételének és devizatartalék-változásának együttes egyenlege nem negatív. Amely országban viszont ez tartósan

³ A folyó fizetési mérleg egyenlegét az áruk és szolgáltatások külkereskedelmi egyenlegének, a külföldön szerzett jövedelmek egyenlegének, valamint a viszonzatlan folyó átutalások egyenlegének összegeként kapjuk meg. A tőkemérlegben azon ellentételezés nélküli tranzakciókat számolják el, amelyek valamilyen feltőkésítéshez, adósság-elengedéshez, állóeszköz-beruházáshoz vagy valamilyen immateriális jószág (pl. márkanév, know-how, koncessziós jog, stb.) átadásához kötődnek. Például: külföldi anyavállalat feltőkésíti a magyarországi leányát, vagy EU strukturális alapjaitól érkező beruházási támogatások, stb.

negatív, ott az ország nettó külső adóssága is folyamatosan növekszik. Ez pedig előbb-utóbb befektetői bizalomromláshoz, a reálkamatok emelkedéséhez, a tőke meneküléséhez és a beruházások visszaeséséhez vezet. Az euró zónában ráadásul, mivel nincsenek nemzeti devizák, mindez nem eredményezheti a hazai deviza leértékelődését, hanem (ha nem jön külföldről pénzügyi segítség) csak a nagyon fájdalmas, reálbércsökkenésekkel, deflációval és recesszióval együtt járó reálgazdasági alkalmazkodás indulhat el (mint például Görögországban).

Az eddigi állításokból az is következik, hogy már az euró zóna létrehozásakor is rossz feltételrendszert fektettek le, és azóta is hibás makrogazdasági elemzésekre épülnek a gazdaságpolitikai elemzések. Már a maastricht-i konvergencia kritériumok, valamint a Stabilitási és Növekedési Egyezmény is kizárólag az állam bruttó teljes adósságrátájára és az éves államháztartási egyenlegre vonatkozóan deklarált kötelezettségeket, és eközben egyáltalán nem vették figyelembe például (1) a külföld felé fennálló adósság részarányát, (2) az ország nemzetközi tartalékait és külső követeléseit, (3) az állam jövőbeli implicit kötelezettségállományát (pl. nyugdíjrendszerből, vagy a csődbe kerülő állami nagyvállalatok, ill. kereskedelmi bankok kimentéséből adódóan), (4) a magánszektor nettó pénzügyi vagyonát és megtakarítási rátáját, stb. Olyan új konvergencia-kritériumokra lenne szükség, amelyek már figyelembe veszik ezeket a fontos makrogazdasági szempontokat is!

Az euró zóna hosszú távú fejlődése, egyensúlyi növekedése érdekében feltétlenül szükséges lenne, hogy a gazdaságpolitikai gondolkodás megváltozzon. Egyrészt sokkal aktívabb és a növekedést jobban támogató jegybanki szemléletre lenne szükség, másrészt alapvetően fontos lenne az is, hogy a kormányok és az EU intézményei az államadóssági- és államháztartási célok helyett elsősorban nemzetgazdasági adósság és fizetési mérleg célokat tűzzenek ki a tagországok számára!

Irodalomjegyzék

- BLANCHARD, O. (2013). *Monetary Policy Will Never Be the Same*. IMF homepage, 19th November.
- DE GRAUWE, P., & YUEMEI Ji, (2013). *Panic-driven austerity in the Eurozone and its implications*. <http://www.voxeu.org/article/panic-driven-austerity-eurozone-and-its-implications> [2014.03.22.]
- G-20 Toronto Summit Declaration* (June 26-27, 2010). <http://www.treasury.gov/resource-center/international/Documents/The%20G-20%20Toronto%20Summit%20Declaration.pdf> [2014.03.22.]
- KRUGMAN, P. (2013). The Conscience of a Liberal. *The New York Times*, The Opinion Pages, 4th March.
- PARIS, P., & WYPLOPSZ, Ch. (2013). *To end the Euro zone crisis, bury the debt forever*. <http://www.voxeu.org/article/end-eurozone-crisis-bury-debt-forever> [2014.03.22.]
- SKIDELSKY, R. (2012). *Does Debt Matter?* <http://www.project-syndicate.org/commentary/does-debt-matter> [2014.03.22.]
- TRICHET, J. C. (2010). *Interview in La Repubblica*. 24th June. Bank for International Settlements. <http://www.bis.org/review/r100625a.pdf> [2014.03.22.]

A regionális gazdasági integráció mérhetősége, különös tekintettel a közép-európai térségre

© USZKAI Andrea

Széchenyi István Egyetem Regionális-és Gazdaságtudományi Doktori Iskola,
Győr
auszkai@rkk.hu

A tanulmány célja rávilágítani arra, hogy a hazai és nemzetközi szakirodalomban milyen mérési módszereket, indikátorcsoportokat alkalmaznak a regionális gazdasági integráció mélységének, jellegének meghatározására.

Az integráció latin eredetű szó, részek összekapcsolódását, egységesülését jelenti (Kulcsár & Rostás, 1989:822; Kovács, 2001:75-76; Kiss, 2005). Egyik legszélesebb körben értelmezett típusa a gazdasági integráció, amely vállalatokra és területi egységekre egyaránt alkalmazható. A területi egységekre alkalmazott gazdasági integráció mérési módszereit a továbbiakban három szinten vizsgálom. Megkülönböztetek globális, nemzetállamok közötti, azaz nagytérségi, valamint a nemzetállami szint alatti integrációs folyamatokat. A szintek szerinti elkülönítésre azért van különösen nagy szükség, mert a vizsgált területi szint jelentősen determinálja a lehetséges mérési módszert.

Az integráció vizsgálati dimenziói és mérési szintjei

Palánkai Tibor (2010) az integráció mérésének négy dimenzióját különbözteti meg:

1. az integráció folyamat és állapota: előbbinél elsődleges az idődimenzió, amely megmutatja az integráció dinamizmusát és jellegét, utóbbi a folyamat adott időpontban elért színvonalát, valamint struktúráját fejezi ki.
2. integrációs szabályozás (politikák) hatékonysága: a szabályozás formáit, hatókörét, célokat és az azokat támogató politikákat jelenti, valamint a források felhasználásának hatékonyságára irányul.
3. előnyök és hátrányok elemzése: költség – haszon elemzés, amellyel az integráció hatékonyságát és jóléti hatásait mérjük.
4. integrációérettség állapota: az érintett országok, vagy szervezetek integrációra való felkészültsége, amelynek lehetnek politikai, gazdasági és intézményi dimenziói is (Palánkai, 2010).

A globális szintű integráció mérése

A globális szintű integrációs folyamatok mérésére vezette be 2002-ben a KOF Swiss Economic Institute a *globalizációs indexet*. Az index három - gazdasági, társadalmi és politikai - dimenzióban vizsgálja a világgazdasági szintű integrációt. Az indexben az egyes dimenziók súlya évenként némileg különbözik. A 2013. évre számított indexben a gazdasági 36%-os, a társadalmi 37%-os, a politikai dimenzió pedig 26%-os súllyal szerepel. Jelen tanulmány szempontjából legfontosabb a gazdasági

dimenzió, amelyet főként a kereskedelmi és beruházási áramlások (pl. FDI állománya a GDP százalékában), valamint az országok által alkalmazott kereskedelmi és tőke mozgásokra vonatkozó korlátozások (pl. a nemzetközi kereskedelemben kivetett adók) mutatói együttesen alkotnak. Érdekes tény, hogy a tavalyi évben a 207 országra számított KOF index alapján Magyarország a 15 leginkább globalizált nemzetgazdaság közé tartozott (KOF Swiss Economic Institute, 2013).

Ezen túlmenően, egyre növekszik az érdeklődés a politikai döntéshozók és a tudományos kutatókat végzők részéről a regionális integráció indikátorainak rendszere (System of Indicators of Regional Integration (SIRI) iránt, amely képes világméretben monitorozni a regionális integrációs folyamatot a legfontosabb kulcsváltozók bevonásával (Lombaerde & Langenhove, 2005) (1. táblázat).

1. táblázat: A változók lehetséges csoportosítása a regionális integráció indikátorainak rendszerében (SIRI)

<i>Kategóriák</i>	<i>Alkategóriák</i>
<i>I. Szereplők</i>	Az integrációba bevont egységek száma (országok, régiók, szervezetek...) A szereplők száma és minősége a döntéshozói folyamatban A szereplők tevékenységének szintje A szereplők véleményei, észrevételei (a felmérés eredményei)
<i>II. Strukturális szereplők</i>	A szereplők közelsége (földrajzi, kulturális, stb.) Szerkezeti komplementaritás Szerkezeti aszimmetriák Az együttműködés, integráció és konfliktuskezelés történelmi hagyományai
<i>III. Intézményesítés</i>	Szerződések és megállapodások száma Szerződések és megállapodások tartalma Intézményfejlesztésre vonatkozó szerződések és megállapodások időtávja Megállapodások a közös politikákról és a politikai koordinációról Fokozatosság elve, mentességek és különbségek kezelése
<i>IV. Végrehajtás</i>	Az általános egyezmények végrehajtásának állapota Egyedi megállapodások végrehajtásának állapota A konvergencia kritériumok teljesítésének mértéke
<i>V. Hatások</i>	Társadalmi fejlődés Gazdasági növekedés Kereskedelem Migráció Tőkeáramlás
<i>VI. Kölcsönös függés</i>	Személyek mobilitása Politikai függés Gazdasági függés Információ- és tudástranszfer

Forrás: Lombaerde & Langenhove, 2005:21. alapján saját fordítás

A gyakorlatban a rendszer működtetése számtalan problémába ütközik. Ilyen például egyes speciális változók mérésének bonyolultsága, a megbízható adatok

elérhetősége, továbbá a mérési rendszer működtetésének finanszírozása is (Lombaerde & Langenhove, 2005).

A nagytárségi integráció mérése

Nagytárségi integráció alatt az országok közötti relációt értem. A gazdasági integráció mérése e szinten két nézőpontból közelíthető. Beszélhetünk intézményi, valamint eredményeken alapuló indikátorokról. Előbbiek a gazdasági folyamatokat akadályozó intézményi sajátosságokra (vagy azok hiányára) vonatkoznak, utóbbiak pedig a szervezeti és vállalati szintű folyamatok végső eredményeire koncentrálnak, melyek főként a kereskedelemre és a közvetlen külföldi tőkebefektetésekre vonatkozó mutatókat jelentenek (Prakash & Jeffrey, 2000).

Jörg König és Renate Ohr (2012) ír részletesen a regionális gazdasági integráció mérésének egyik fontos mutatójáról, az ún. *európai integrációs indexről*. Az EU-index az Európai Unió tagállamainak (csak az EU 15-öt ideértve) egyéni gazdasági integrációs szintjét méri. A munkában különválasztották az integrációs politika két formáját, a piaci és a szervezeti integrációt. 19 változót vontak be a vizsgálatba, amelyek az 1999-2009-es időszakra vonatkoztak. A változókat 4 csoportba sorolták be: Unión belüli tranzakciók (24%-os súllyal), konvergencia folyamatokat kifejező változók (44%-os súllyal), szervezeti rendszer fejlettsége (32%-os súllyal). Forrásként az Eurostat adatbázist, valamint az ECJ weboldalt használták. Az utóbbi évtizedben az elemzett EU 15 tagjai növelni tudták egyéni integrációs szintjüket a szerzők megállapításai szerint, Spanyolországot kivéve. Az index alapján 2009-ben Németország (79,25 pont), Ausztria (78,49 pont), Franciaország (78,04 pont), Belgium (76,80 pont) és Finnország (75,78 pont) tekinthetők a legnagyobb nyerteseknek. (König & Ohr, 2012)

Az ENSZ Egyetem Összehasonlító Regionális Integrációs Tanulmányok Intézete (United Nations University – Comparative Regional Integration Studies – UNU-CRIS) a jelentősebb regionális integráció szervezetek vonatkozásában tesz kísérletet az integráció mérésére. Gazdasági, politikai és kulturális szemszögből elemzik az ASEAN, a NAFTA, az IA 16 (Integrating Asia), az EAS (East Asia Summit), a Mercosur, és az EU 15-ök csoportjának integrációs folyamatait (Palánkai, 2010).

A hazai szakirodalomban *Kocziszky György* (2000) álláspontja szerint a regionális gazdasági integráció a tagállamok közötti kohézió (a társadalmat, gazdaságot egymáshoz fűző kapcsolat) egészében jut kifejezésre, amelynek mértéke egyetlen mérőszámában nem foglalható össze. Ennek következtében az integráció mérését 4 részre osztja: a belső piacok integráltságára, azok védelmére, az intézményrendszer, valamint a gazdaságpolitikák integráltságára. A belső piacok integráltságát az árupiacok, a szolgáltatási piacok, a munkaerőpiacok és a tőkepiacok integráltsága határozza meg. A belső piacok védelmének esetében vizsgálendő a piacvédelem, az exporttámogatások, valamint a piaceltérítés mértéke. Az intézményrendszer integráltsága a szupranacionális szervezetek arányát fejezi ki. A nemzeti piacok integrációjának előrehaladásával felvetődik annak a kérdése, hogy a piaci koordináció mechanizmusa állami, vagy közösségi szinten hatékonyabb. Minél több közösségi szintű politika, ill. azok realizálására fordítható közösségi forrás jelenik meg, annál nagyobb az integráltság mértéke (Kocziszky, 2000).

A nagytárségi integráció mérésének fogalmkörébe sorolhatók azon esetek is, amikor egy ország integrációérettségét mérjük, és vizsgáljuk, mennyire képes egy nagyobb gazdasági egybe betagozódni. Fontos megjegyezni azonban, hogy az

integrációérettség nem azonos a csatlakozási kritériumokkal, ez utóbbi egy sokkal tágabb fogalom, azonban a kettő szorosan összefügg. Az integrációérettség mérésével a hazai szakirodalomban Palánkai Tibor és *Endrődi-Kovács Viktória* foglalkozik részletesebben. Palánkai Tibor az integrációérettséget a kelet-közép-európai államok sajátos jellemzőit figyelembe véve alkotta meg és főként ezen országok EU csatlakozás előtti integrációérettségét vizsgálta vele, azonban alkalmas lehetne arra is, hogy a 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott államok jelenlegi integrációérettségét mérjük vele (Endrődi-Kovács, 2013). Az integrációérettségnek vannak gazdasági, politikai, társadalmi és intézményi dimenziói. Jelen tanulmány témájából fakadóan a gazdasági dimenzió emelendő ki. A gazdasági integrációérettséget a működő piacgazdaság; a versenyképesség; a makrostabilitás és stabilizáció; a konvergencia; valamint a finanszírozhatóság és finanszírozás határozza meg. (Endrődi-Kovács, 2010) Endrődi-Kovács Viktória Horvátország (2010) (EU csatlakozás előtti) integrációérettségét, valamint Szerbia (2012) integrációérettségét vizsgálta. Ezen kutatások eredményeinek ismertetése azonban túlmutatnának jelen tanulmány spektrumán.

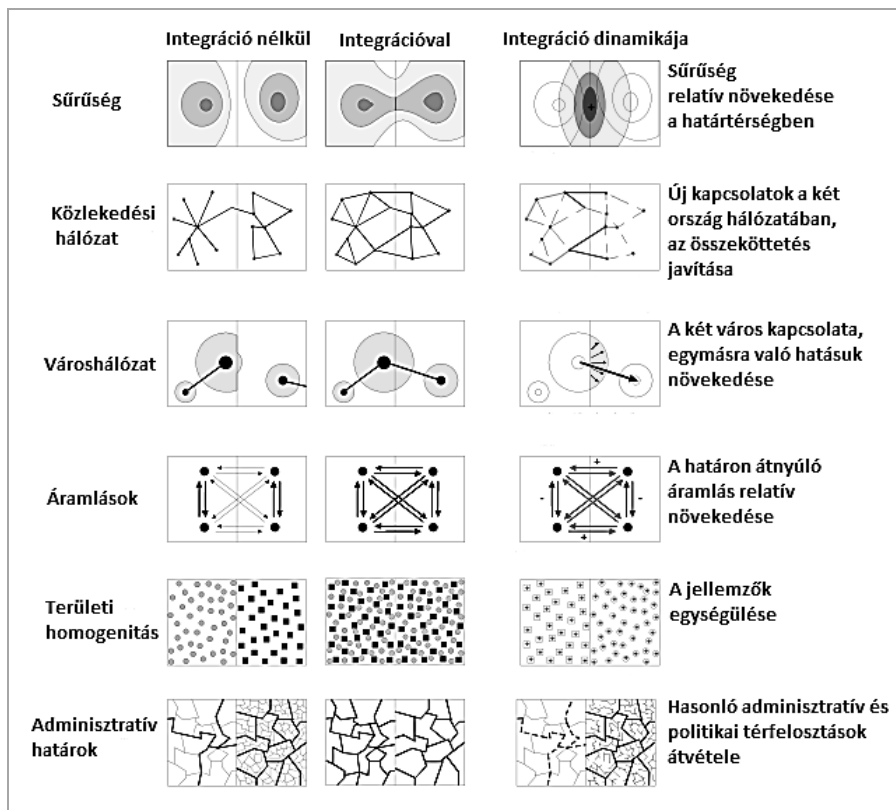
Az integráció mérése a nemzetállami szint alatt

A nemzetállami szint alatti területi egységek integrációjának mérésére tett kísérletet egy Belgiumot, Franciaországot, Portugáliát és az Egyesült Királyságot képviselő munkacsoport, melynek eredményeit 1999-ben közzétették. Az Európai Unió nyugat-európai magterületeire irányuló vizsgálatban a területi integrációt három fő aspektusból közelítették meg:

1. területi interakciók: az áramlásokon és korlátozásokon keresztül mérték (áruforgalom, régiók közötti migrációs folyamatok, kereskedelmi korlátozások, stb.);
2. térbeli mintázat: homogenitás, a folytonosság hiányosságai, egy adott térség nemzetközi, nemzeti és régiók közötti helyzetének elemzése (a szomszédos régiók közötti jövedelemkülönbségek, a régiók multiskaláris profilja és dinamikája. Az egy főre jutó GNP-n alapszik);
3. területi együttműködés: az „Interreg II A” program nemzeti finanszírozása, városok, ikervárosok tevékenységei (Boe, King Baudouin Foundation et al., 1999).

A fentiek figyelembe vételével a kutatás a területi integrációt az 1. ábrán látható tényezők figyelembe vételével vizsgálja:

1. ábra: A határon átnyúló várostérségek integrációjának lehetséges vizsgálati tényezői

Forrás: Boe, King Baudouin Foundation et al. (1999:31) alapján saját szerkesztés

Egy más jellegű, hasonló területi szintű vizsgálatot a ESPON-Metroborder (Metrolux) projekt 2010-ben kiadott jelentésében olvashatunk, ahol a határon átnyúló integrációt az interakció és a konvergencia csoportjaira osztva mérték, gazdasági, közlekedési, népesedési, politikai és urbanizációs szempontból (2. táblázat).

2. táblázat: A határon átnyúló integráció mérése az ESPON-Metroborder projektben

	<i>Interakció</i>	<i>Konvergencia</i>
<i>Gazdaság</i>	Határon átnyúló ingázás	Egy főre jutó GDP, Munkaerő piaci helyzet ¹
<i>Közlekedés</i>	Határon átnyúló közlekedési útvonalak	-
<i>Népesség</i>	-	Népsűrűség, lakosok állampolgársága
<i>Politika</i>	Határon átnyúló együttműködések struktúrája	-
<i>Urbanizáció</i>	Funkcionális várostérségek jellege	Morfológiai várostérségek jellege

Forrás: Metrolux, 2013. http://metrolux.ceps.lu/wa_indicators.cfm?m5=1 alapján saját szerkesztés [2014.03.07.]

¹ Foglalkoztatottak és munkanélküliek aránya a teljes népességen belül.

A projektben Aachen-Liége-Maastricht, Basel, Koppenhága-Malmö, Genf, Lille, Luxembourg, Nice-Monaco-San Remo, Saarbrücken, Strasbourg, Bécs-Pozsony.és Katowice-Ostrava határon átnyúló várostérségeket vizsgálták.

Decoville, Durand, Sohn és Walther (2010) a területi integráció folyamatát szintén a fent említett térségek mintáján vizsgálja, kivételt képez ez alól Ostrava-Katowice, amely ez utóbbi elemzésben nem szerepel. Ez az egyik olyan határon átnyúló funkcionális várostérség, amely esetében az ESPON 2010 jelentés alapján a határon átnyúló együttműködés szervezeti, formális keretei hiányoznak. A másik ilyen térség Nice-Monaco-San Remo. A területi integrációt ez utóbbi szakirodalom szintén az interakciók felől közelíti, amelyek nem feltétlenül korlátozódnak gazdasági terekre, tartalmazhatnak kulturális, illetve politikai kapcsolatokat, valamint migrációt is. Mindkét munkában a határon átnyúló nagyvárosi régiókat olyan funkcionális városrégókként definiálták, amelyek egy vagy több nemzetállami határon kereszteznek.

A határon átnyúló várostérségek integrációs folyamatait Decoville, Durand, Sohn és Walther (2010) demográfiai, munkaerő piaci, valamint gazdasági dimenzióban vizsgálta, gazdasági interakciók, gazdasági különbségek és területi homogenitás szempontjából (3. táblázat).

3. táblázat: A határon átnyúló integráció indikátorai
Decoville, Durand, Sohn és Walther (2010) kutatása alapján

	<i>Gazdasági interakciók</i>	<i>Gazdasági különbségek</i>	<i>Területi homogenitás</i>
<i>Demográfia</i>	-	-	Lakosság állampolgársága
<i>Munkaerő piac</i>	Határon átnyúló ingázók	-	-
<i>Gazdaság</i>	-	1 főre jutó GDP különbségei	-

Forrás: Decoville, Durand, Sohn & Walther, 2010 alapján saját szerkesztés

A fenti indikátorokat a szerzők kiegészítették azzal, hogy megvizsgálták, az egyes esetekben merülnek-e fel, és milyen mértékben *nyelvi akadályok*. Ez a tényező ugyanis szintén befolyásolhatja az integráció sikerességét.

A vizsgálatba bevont határon átnyúló várostérségek közül a Bécs-Pozsony relációt emelném ki, ugyanis ez az egyetlen, amely a kelet-közép-európai térséget reprezentálja. A vizsgálat eredményei alapján elmondható, hogy nemzetközi összehasonlításban az osztrák és szlovák főváros közötti gazdasági interakciók meglehetősen gyengék, ugyanis a határon átnyúló ingázók száma nem éri a 10 000 főt. A gazdasági különbségek közepesnek mondhatók, ami azt jelenti, hogy az egy főre jutó bruttó hazai termék mutatójának különbsége 10 000 és 20 000 Euro közé tehető. A területi homogenitás tekintetében – a gazdasági interakciókhoz hasonlóan – szintén a leggyengébben integrált osztályba sorolható a várostérség. Ezen kívül pedig a térségben nyelvi akadályok is megjelennek. Ezen mutatószámrendszer alapján tehát a térség a gyengén integrált határon átnyúló funkcionális várostérségek közé tartozik (Decoville, Durand, Sohn & Walther, 2010).

Összegzés

A tanulmány három – globális, nagytárségi és nemzetállami szint alatti léptékben vizsgálta a gazdasági integráció mérhetőségét. Ahogyan láthattuk, a mérés módszertana, megközelítése meglehetősen eltér egymástól nemcsak az egyes területi szintek tekintetében, hanem az azonos szintekre vonatkozóan is. A tanulmány megállapításainak segítségével a jövőben arra törekszem, hogy a nemzetállami szint alatti gazdasági integrációt a közép-európai térség sajátosságait figyelembe véve fejlesszem tovább. Ebben – korlátozott mértékben – a globális és nagytárségi szintű mérések is segítséget nyújthatnak, bár fontos megjegyezni, hogy esetükben a változók köre lényegesen bősegebb, mint a nemzetállami szint alatt. A tanulmányban bemutatott határon átnyúló várostárségek integrációs folyamatára vonatkozó elemzések, kutatások viszont kiváló alapot szolgáltathatnak „szűkebb” térségünk vizsgálatához is. A Bécs-Pozsony relációt mindenképpen szélesíteném Győr, és Brno városok irányába is. Ezzel a mérésnek már egy multilaterális rendszerhez kellene igazodnia.

Irodalomjegyzék

- BOE, Ph. De, & KING Baudouin Foundation (B) C. Grasland, UMR Géographie-Cités / Equipe P.A.R.I.S. (F) A. Healy, ECOTEC (UK) (1999). *Spatial integration*. [http://www.mcrit.com/SPESP/SPESP_REPORT/1.4.%20Final%20Report%20\(23-05-2000\).pdf](http://www.mcrit.com/SPESP/SPESP_REPORT/1.4.%20Final%20Report%20(23-05-2000).pdf) (pp.33-46) [2014.03.24.]
- DECOVILLE, Antoine, DURAN, Frédéric, SOHN, Christophe, & WALTHER Olivier (2010). Spatial integration in European cross-border metropolitan regions: A comparative approach. *Working Paper*, No. 2010-40 December 2010. Luxembourg: Department of Geography, Centre for Population, Poverty and Public Policy Studies (CEPS/INSTEAD). http://www.academia.edu/1541849/Spatial_integration_in_European_cross-border_metropolitan_regions_A_comparative_approach (pp. 1-19) [2014.03.29.]
- ENDRŐDI-KOVÁCS Viktória (2010). Horvátország integrációérettsége. *Délkelet-Európa – South-East Europe. International Relations Quarterly*, 1 (1), 1-10. http://www.southeast-europe.org/pdf/01/DKE_01_M_EU_EKV_HOIE.pdf [2014.03.16.]
- ENDRŐDI-KOVÁCS Viktória (2012). Szerbia integrációérettsége. *Délkelet-Európa – South-East Europe. International Relations Quarterly*, 3 (3), 1-16. http://www.southeast-europe.org/pdf/11/DKE_11_M_DK_Endrodi-K-Viktoria_Szerbia.pdf [2014.03.24.]
- ENDRŐDI-KOVÁCS Viktória (2013). Az integrációérettség elméletének továbbgondolása és kiterjesztése. *Köz-gazdaság*, (1), 1-10. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1175/1/kg_2013n1_04.pdf [2014.03.24.]
- KOF Swiss Economic Institute (2013). *KOF Index of Globalization 2013. Slight Recovery of Economic Globalization*. http://globalization.kof.ethz.ch/media/filer_public/2013/03/25/press_release_2013_en.pdf (pp.1-7) [2014.03.04.]
- KISS Éva (2005). *Az Európai Unió a XXI. század elején*. Budapest: Akadémiai.
- KOCZISZKY György (2000). *Regionális integrációk gazdaságtana*. Miskolc: Bíbor.
- KOVÁCS Zoltán (2001). *Társadalomföldrajzi kislexikon*. Budapest: Műszaki.
- KÖNIG Jörg, & OHR, Renate (2012). Messung ökonomischer Integration in der Europäischen Union – Entwicklung eines EU-Integrationsindexes. *Center for European Governance and Economic Development Research Discussion Paper*, (135), April, 1-44.
- KULCSÁR Zsuzsa, & ROSTÁS Sándor (1989) (szerk.). *Akadémiai kislexikon I. Első kötet A-K*. Budapest: Akadémiai.

- LOMBAERDE, Philippe De, & LANGENHOVE, Luk Van (2005). Indicators of Regional Integration: Conceptual and Methodological Issues. *IIS Discussion Paper*, (64), 1-35.
<http://www.cris.unu.edu/uploads/media/iiisd64.pdf> [2014.03.01.]
- Metrolux (2013). *How can cross-border integration be measured?*
http://metrolux.ceps.lu/wa_cross_border_integration.cfm?m5=1 [2014.03.07.]
- PALÁNKAI Tibor (2010). Az integráció mérésének lehetőségei. *Köz-gazdaság*, (4), 47-72.
- PRAKASH, Aseem, & JEFFREY, A. Hart (2000). Indicators of Economic Integration. *Global Governance*, 6 (1), 95-114.

A magyar adórendszer nemzetközi összehasonlításban, különös tekintettel a gazdasági válságra adott válaszra

© **BOZSIK Sándor**

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar

pzbozsi@uni-miskolc.hu

A globális pénzügyi és gazdasági válság kitörése felnagyította Magyarországon korábban is létező gazdasági problémáit. A gyorsan megszülető IMF hitel feltételeként Magyarország megszorító intézkedéseket vezetett be 2009-ben, melyek az adórendszert is érintették. 2010-től azonban az új kormány a deficitcsökkentés teljesen új adópolitikai módozatait alkalmazta, gyakran az IMF ajánlásaival ellentétesen. A cikk az Európai Unió adópolitikai javaslatainak fényében összefoglalja a Bajnai- és az Orbán-kormány adóztatási filozófiájának különbségeit, valamint az IMF-el folytatott viták adózás érintő pontjait.

Az Európai Unió adópolitikáját érintő ajánlásai

2012 novemberében az Európai Bizottság az éves növekedési jelentésében (későbbiekben: AVG (Annual Growth Survey)) megfogalmazott hét adópolitikai prioritást, melyek az alábbiak (Garnier et al., 2013):

1. Csökkenteni kell a foglalkoztatást terhelő adókat azokban az országokban, ahol különösen magasak és korlátozzák a munkahelyteremtést.
2. Inkább az adóalap kiszélesítésével kell növelni az adóbevételeket, mint új adók bevezetésével vagy az adókulcsok növelésével.
3. Csökkenteni kell a társasági adóban a hitelfelvétel előnyét a saját tőkével való finanszírozással szemben
4. Meg kell változtatni az ingatlanadóztatást, hogy megelőzzük a lakásszektor finanszírozási kockázatának megnövekedését.
5. Olyan adórendszert kell bevezetni, ami növeli a magánszektor beruházásait és enyhíti a válság hatásait.
6. Adóztatni kell a környezet- és egészségvédelmi szempontból káros gazdasági tevékenységet.
7. Küzdeni kell az adócsalás ellen.

Az alábbiakban az Orbán- és a Bajnai kormányok adópolitikai intézkedéseit hasonlítottam össze az EU ajánlásaival és megvizsgáltam, hogy az adóbevételekben milyen változások történtek a válság hatására Magyarországon.

A Bajnai- és az Orbán-kormány adópolitikai intézkedéseinek összehasonlítása az EU adópolitikai ajánlásainak fényében Foglalkoztatást terhelő adók csökkentése

Mind a Bajnai, mind az Orbán kormány kiemelt feladatként kezelte a foglalkoztatást terhelő adók csökkentését (MNB, 2010). A 2008-as évben ugyanis a foglalkoztatást terhelő adók Belgium után Magyarországon voltak az átlagjövedelem esetében a legmagasabbak az Unió országai között, míg ezzel összefüggésben az aktivitási ráta Málta után Magyarországon volt a legalacsonyabb (Hadas & Láng, 2010).

A 2009-2014-es időszakban a személyi jövedelemadó fokozatosan egykulcsossá vált egy korábban a valóságban 6 kulcsot alkalmazó rendszer után. 2008-ban ugyanis volt egy 0%-os kulcs az adójóváírás intézménye miatt, volt egy 37%-os kulcs az adójóváírás kivezetése miatt, utána volt egy 17%-os alsó kulcs, egy 36%-os felső kulcs, és végül egy 40%-os kulcs a 4%-os szolidaritási adó miatt. Tetejében a 17 és 35%-os kulcs közötti határ az átlagjövedelem alatt volt (1,7 millió forint).

Az egykulcsos adó kialakítása több lépcsőben ment végbe. Egyrészt fokozatosan emelték a sávhatárt – 2009-ben 1,9 millió forintra, 2010-ben 5 millió forintra. 2011-től az adó egykulcsossá vált formailag, de a szuperbruttósítás intézménye miatt a munkabérek adója nem 16%, hanem 20,3% volt. 2012-ben újra kétkulcsos lett a rendszer, mert a szuperbruttót csak 2,4 millió forint alatt törölték el, de 2013-tól már ténylegesen csak egy kulcsot használ a személyi jövedelemadó rendszer.

A határadókulcs is folyamatosan csökkent. 2008-as 40%, 2010-ben 40,2%-ra nőtt a szuperbruttósítás miatt, bár formailag csökkent 32%-ra, 2011-től 20,3% lett, míg 2013-tól 16% (1995/CXVII. törvény).

A személyi jövedelemadó kulcsában bekövetkező változással szemben a munkát terhelő elvonások növekedése is megfigyelhető volt. Egyrészt 2012-ben megszűnt az adójóváírás, ami a 2,7 millió forintos éves jövedelem alatt az adóteher növelésével járt (feltéve, ha nem tudta igénybe venni az adófizető a családi kedvezményt). Ez pontosan abban a szegmensben növelte az adóterhet, amely legális foglalkoztatás szempontjából a leginkább kritikus.

Másrészt a személyi jövedelemadó csökkenésével szemben az egyéb foglalkoztatást terhelő elvonások csak a Bajnai-kormány idején csökkentek, az Orbán-kormány ezeket már növelte.

Míg a Bajnai-kormány a tételes egészségügyi hozzájárulást 2010-ben eltörölte és 2%-al csökkentette a társadalombiztosítási járulék mértékét, és fél százalékkal a munkavállalói járulék mértékét, a 3%-os munkaadói járulékot beépítette a csökkentő társadalombiztosítási járulékba, az Orbán-kormány 2011-től 0,5%-al növelte a nyugdíjjárulékot, 2012-től pedig 1%-al pedig az egészségbiztosítási járulékot.

2013-tól viszont néhány alacsony foglalkoztatottságú szegmensben a Munkahelyvédelmi Akcióterv keretében a kormány csökkentette a fizetendő járulékok mértékét. (1997/LXXX. törvény)

A változások eredményeképpen az adóék csökkent a családostok és a magas jövedelmű szegmensben, de emelkedett az átlagbérnél kevesebbet keresők esetében.

Adóalap szélesítés, adófajta csökkentés

Az adóalap szélesítés érdekében az adótörvényeket normatívvá kell tenni, csökkenteni kell az adókedvezményeket. A személyi jövedelemadó törvényben az adómentes természetbeni juttatások eltörlése 2011-ben és 2012-ben az adójóváírás eltörlése példa a normativitás erősítésére.

A társasági adó és a személyi jövedelemadó kulcsának csökkentése miatt kieső bevételeket azonban az állam új adók kivetésével pótolta, így az adók száma a vonatkozó időszakban tovább nőtt.

A magyar adórendszer meglehetősen sok adófajtát ismer. Pontos számot nehéz mondani, mivel több adónemet ugyanaz a törvény ír elő, illetve egy adónemen belül is különböző, egymástól eltérő adózási módok lehetnek. A különböző adófajták számára azonban jó közelítés a NAV által meghatározott adószámlák száma. Ezekre kell az egyes adónemeket befizetni.

Nos, a NAV 2014. január 1-én 73 adójellegű számlát és 34 vám- és vámjellegű számlát kezelt. Ebbe nem tartozik bele a hat helyi adó, melyet az önkormányzatoknak kell fizetni, és a három vagyonszerzési illetéknek is egy számlája van a NAV-nál (NAV, 2014).

Míg a Bajnai-kormány egy új adót szándékozott bevezetni, az ingatlanadót (ezt az Alkotmánybíróság érvénytelenítette) valamint bevezette a cégautó adót, részben a személyi jövedelemadóból kivéve a cégautó ott szabályozott adózását; addig az Orbán-kormány számos új adót vezetett be 2010-től 2014-ig. Új adónemekben különösen a 2013-as év volt kiemelkedő. Az új adók kivétel nélkül a központi költségvetés bevételeit képezik.

A központi költségvetést illető adók fajtáit és 2013-as tény bevételeit, valamint az adók bevezetésének évét az alábbi táblázat mutatja. A központi költségvetést illető adók esetében az adókat öt csoportba soroltam. A csoportok főbb jellemzőit a következő táblázat tartalmazza:

A központi költségvetés adójellegű bevételei, a bevezetés éve és a 2013-as bevétel

Kategória	Adó neve	Bevezetés éve	2013-as bevétel (millió Ft)
Fogyasztáshoz kapcsolt normatív adók	Általános forgalmi adó	1988	2,953,200
	Jövedéki és regisztrációs/fogyasztási adó	1993	961,100
Lakossági adók	Személyi jövedelemadó	1988	1,501,600
	Adóbefizetések	-	180
	Illetékbecfizetések	1850	111,000
	Gépjárműadó	1991	44,100
Vállalkozáshoz kapcsolódó normatív adók	Társasági adó	1988	320,800
	Egyszerűsített vállalkozói adó	2003	108,100
	Kisadózók tételes adója	2013	74,300
	Kisvállalati adó	2013	130,200
Hagyományos különadók	Cégautó adó	2009	39,000
	Energia adó	2004	17,500
	Környezetterhelési díj	2004	8,500
	Bányajáradék	középkor	95,000
	Játékadó-bevétel	1988	47,000
	Egyéb befizetések	-	33,500
Unortodox különadók	Egyéb központosított bevételek	-	250,981
	Hitelintézeti járadék	2007	37,400
	Pénzügyi szervezetek különadója	2010	144,000
	Pénzügyi tranzakciós illeték	2013	301,100
	Energiaellátók jövedelemadója	2009	80,000
	Egyes ágazatokat terhelő különadó	2010	5,000
	Közműadó	2013	60,000
	Távközlési adó	2013	44,000
	Biztosítási adó	2013	27,500
	Népegészségügyi termékadó	2012	-
	Háztartási alkalmazott utáni regisztrációs díj	2011	-
Végkielégítések különadója	2010	900	

Forrás: KSH, 2014a, adótörvények

Az első három kategóriába a normatív adók tartoznak. Ezeket a gazdaság minden ágazatában fizetni kell, és ezek jelentik a központi költségvetés bevételeinek túlnyomó részét. Az adónemek túlnyomó része régóta része a magyar adórendszernek. Itt két olyan adónem van, ami 2013-ban lépett hatályba – ezek a KATA és a KIVA. A KATA a 6 millió forint alatti éves árbevételű egyéni vállalkozások és betéti társaságok számára létrehozott adónem; míg a KIVA a 25 fő alatti létszámú 500 millió forintos éves árbevétel alatti vállalkozások számára egy alternatív adó a társasági adó helyett. (2012/CXLVII. törvény)

A hagyományos különadók sorába soroltam a régi és a történelmi előzményekkel rendelkező szektorális adókat. Az unortodox különadók közös jellemzője, hogy a kibontakozó válság hatására hozta őket a kormányzat a kieső bevételei pótlására, és valamilyen szinten mindegyik megsérti az adóztatás hagyományos elveit. A magyar adórendszerben 2006-tól jelentek meg a válságadók. Ekkor vetettek ki a hazai pénzügyintézetekre hitelintézeti járulék néven új terhet, majd a szolidaritási adó címen 4%-os többletadót róttak a magas keresetűek jövedelmére és a vállalkozások nyereségére. Történetileg tárgyalom őket röviden.

A *hitelintézeti járadékot* a bankok fizetik az általuk folyósított állami támogatású hitelek után. Gyakorlatilag itt az állam közjogi eszközökkel visszafizetteti az általa

adott állami támogatások egy részét, míg a bankoknak nincs lehetőségük az adómérték csökkentésére, hiszen a támogatott hitelek már korábban és hosszú távra helyezték ki az eredeti támogatási összegben bízva.

Az *energiaellátók különadója* az energiaszolgáltatók nyereségét adóztatta. 2009-ben a bevezetésének indoka az volt, hogy ebből finanszírozzák a szociálisan rászorultak rezsitámogatását. A rászorultsági alapú gáztámogatás 2011-től nagycsaládok támogatásává alakult. Az eredetileg 8%-os adókulcsot 2013-ban jelentősen, 40%-ra emelték.

A *pénzügyi szervezetek különadóját* 2010 év közepén vetették ki, 2006 után ismét megtörve azt a hagyományt, hogy az adótörvényt az adózó kárára év közben nem módosít vagy hoz létre az állam. Ezen kívül az adót visszamenőlegesen már 2010 évre is fizetni kellett, továbbá az adó alapja mindmáig a bankok 2009-es kockázatokkal korrigált mérlegfőösszege – mialatt a bankok aktivitása folyamatosan csökken, az adót továbbra is az utolsó „békeév” aktivitása után fizetik.

Az *egyres ágazatok terhelő különadó* esetében a kormányzat azon szektorokat adóztatta meg, melyek eredménye a válság alatt kevésbé csökkent – az adót az energiaszektor, a távközlési szektor és a kiskereskedelem fizette. Az egyes ágazatok különadója sérti a normativitás elvét, ezen kívül 2010-ben ezeket is visszamenőlegesen fizetették ki. A kiskereskedelmi adó méret szerint is diszkriminált – erősebben adóztatta a nagyobb vállalkozásokat. A telekommunikációt terhelő adót az Európai Bizottság perre vitte, mivel jogértelmezése szerint a távközlési szektort nem lehetne külön adóval sújtani, de a pert a Bizottság elvesztette.

A *végkielégítések különadója* a kettő millió forint feletti állami szektorból származó végkielégítéseket adóztatja, ennek a visszamenőleges hatályát azonban az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek mondta ki.

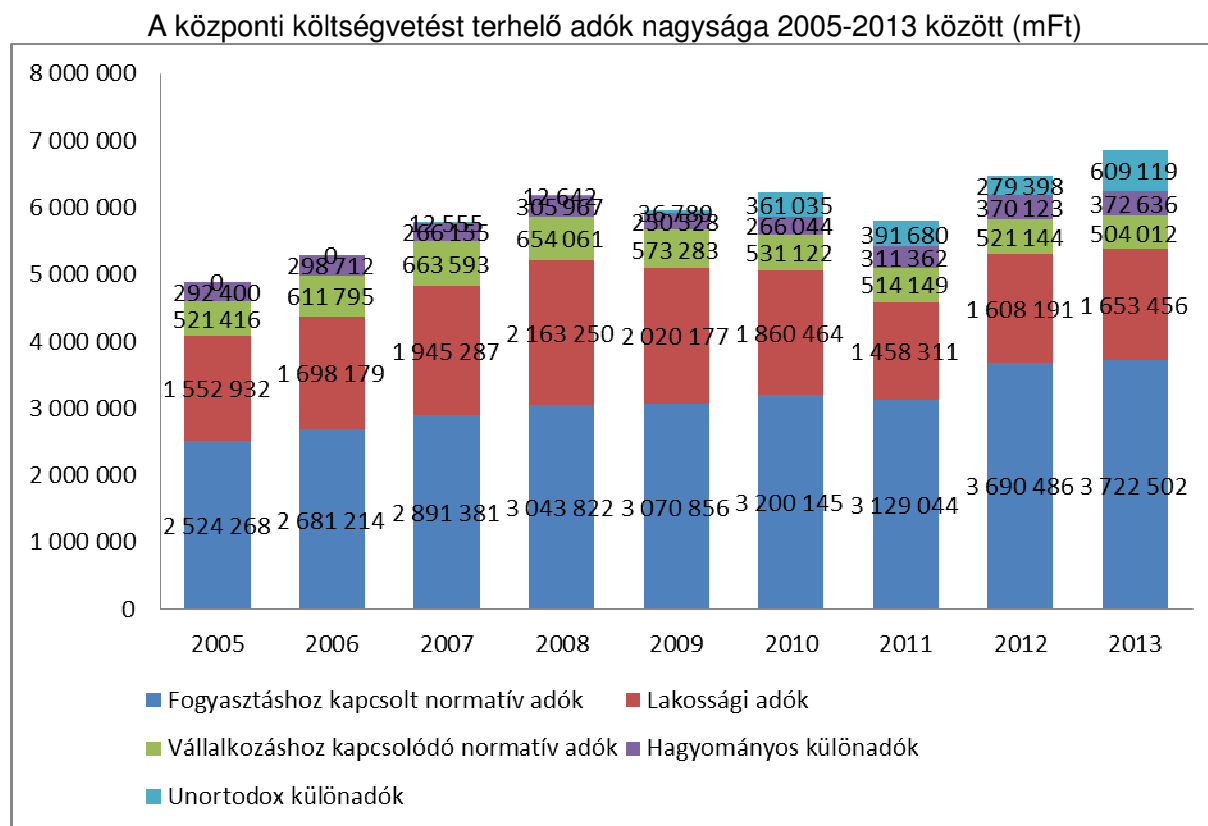
A *népegészségügyi termékadó* az egészségre ártalmas termékeket adóztatja a jövedéki adóhoz hasonlóan. Az unortodoxia itt a legkisebb, vitatható esetleg a termékör önkényes meghatározása lehet. Az innen származó bevétel a jövedéki adó soron van feltüntetve.

A *háztartási alkalmazott utáni regisztrációs díj* – a háztartási munkát végzők legális munkavégzésére próbált megoldást találni egy jelképes összegű díjjal. A belőle származó költségvetési bevétel elhanyagolható.

A *közműadó, a biztosítási adó és a távközlési adó* felfogható a 2010-ben bevezetett különadók véglegesítésének. A különadók bevezetésekor ugyanis a kormány ígéretet tett rá, hogy a gazdasági válság elmúlásával ezeket kivezeti. Mivel a várt, jelentős gazdasági növekedés nem következett be, sőt 2012-ben újabb recesszió következett be – talán nem függetlenül az új adók hatásától – ezért döntött a kormány az új adók bevezetése mellett. A közműadó a vezetékhossz alapján adóztat – csak éppen a kivetés időpontjában maguk a szolgáltatók sem tudták, hogy ez mekkora.

A *pénzügyi tranzakciós illeték* az összes készpénz-nélküli pénzügyi tranzakciót megadóztatja, valamint a készpénzfelvételt. Mivel a belőle származó bevétel jelentősen túlbecsült volt, a kormányzat 2013-ban visszamenőlegesen is kivetett egy tranzakciós különadót, valamint év közben duplájára emelte az adók mértékét. Mivel a törvény előírásával ellentétben a hitelintézetek elkezdtek érvényesíteni az általuk szedett jutalékban az illetéket, a parlament a lakosság számára havi két készpénzfelvételt maximum 150 ezer forint erejéig ingyenessé tett. Így egy egyedülálló gazdasági környezet született, ami az adóelkerülést is lehetővé tevő készpénzes fizetést ösztönzi, a tranzakciós illetékkel is terhelt átutalásokkal szemben.

A központi költségvetést terhelő adók alakulását 2005 és 2013 között az alábbi ábra mutatja. Ebben látható az unortodox különadók súlyának fokozatos növekedése is.

Forrás: KSH, 2014a

Hitelfelvétel társasági adóelőnyének csökkentése

A társasági adó a válság kirobbanása óta nem játszik jelentős szerepet a költségvetésben. A belőle származó bevétel 2013-ban körülbelül a pénzügyi tranzakciós illetékkal azonos nagyságrendű – 300 milliárd forint közelében volt. Egyrészt a válság, másrészt az előbb részletezett különadók jelentősen csökkentették a társaságok által fizetett nyereségadó nagyságát. Az adókulcs is csökkent, ugyanis a szolidaritási 4%-os adó 2010-ben megszűnt, és 50 millió forintos adóalapig 10%-os új kulcs került bevezetésre. Az alsó kulcs határát 2011-ben 500 millió forintra növelték és új adócsökkentő kedvezményeket is bevezettek. A különadózó jövedelmek adókulcsa is csökkent 25%-ról 16%-ra (1996/LXXXI. törvény). 2013-ban viszont a kamatokra egy 6%-os egészségügyi hozzájárulást is kivetettek. Így elmondható, hogy a hitelfelvétel társasági adóelőnye az időszakban jelentősen csökkent.

A hitelfinanszírozás adóelőnye 2009 és 2013-ban

Év	Osztalék adóztatása	Hitelkamat adóztatása	Különbség
2009	$[1-0,19+0,04]*[1-(0,25+0,14)]=0,47$	$1-0,20=0,80$	33%
2013	$[1-0,10]*[1-(0,16+0,14)]=0,63$	$1-(0,16+0,06)=0,74$	11%

Forrás: saját számítás

Ingtatlanadózás

Egy általános és progresszív ingatlanadó jelentősen tudja csökkenteni az ingatlanok fedezeti értékét, és így megelőzheti az ingatlanhitelezés miatt bekövetkező árbuborékok kialakulását. A Bajnai-kormány tervezte is egy ilyen típusú adó bevezetését, azonban ez az alkotmánybírószágon megbukott. Jelenleg a magyar helyi adók között van három vagyoni típusú adó (építményadó, telekadó, kommunális adó), de ezekből származó adóbevételek az önkormányzatok számára is elhanyagolhatóak.

Beruházásösztönző adózás

A fentiekben részletezett személyi jövedelemadó és a társasági adókulcsok, valamint a munkaerő költségét növelő adók csökkentése beruházásösztönző lett volna, de a kedvező irányú változásokat 2011-től az alacsony jövedelmi szegmensben a minimálbér növelése és az adójóváírás kivezetése miatti bérkompenzációs kényszer megszüntette, sőt ebben a szegmensben a minimálbér közelében foglalkoztatottak költsége 2011-ben és 2012-ben is növekedett (KSH, 2014b).

További beruházás-gyengítő hatása volt a szektoriális különadóknak. Ezek nem csak az érintett szektorokban fogták vissza a beruházásokat, hanem a hitelintézetek hitelezési aktivitása is csökkent – a rájuk kivetett adók növekedésétől valószínűleg nem függetlenül.

Környezet- és egészségkárosító tevékenységek adóztatása

A vonatkozó időszakban a jövedéki adóköteles termékek adója általában az inflációt meghaladó mértékben nőtt. A jövedéki adó az alkohol, a dohány és az ásványolaj ipari termékek forgalmazását adóztatja az Európai Unió általános szabályoknak megfelelően. 2010-ig Magyarország derogációt kért a dohánytermékek esetében a minimális adómértékek bevezetésére, azóta az adómértékek is harmonizálnak az Unió előírásokkal. Ez alól csak a pálinka- (2011) és a sörfőzés (2013) a kivétel, mely egy személyenkénti korlátozott határig adómentessé vált. Bevezetésre került a fentebb már részletezett népegészségügyi termékadó 2012-ben (2011/CIII. törvény).

Adócsalás elleni küzdelem

Jelenleg a legnagyobb probléma a közvetett adók elkerülésével van, ugyanis a magyar költségvetésben belül a közvetett adók (általános forgalmi adó, jövedéki adó) súlya a legjelentősebb (Pedersen et al., 2013). A közvetett adók súlya az elmúlt 4 évben tovább nőtt, párhuzamosan a jövedelemadó-kulcsok csökkentésével.

A közvetett adókban belül a legjelentősebb az ÁFA. Az általános adókulcsa 2008 végén 20% volt, 2009. július 1-én a kulcsa 25%-ra nőtt, ami 2012-től 27%-ra emelkedett, ami a legnagyobb az Európai Unióban. Ezzel párhuzamosan a kedvezményes adókulcs is emelkedett. 2009-ig ennek mérték 5% volt, ezután viszont a termékek zömét egy új 18%-os kulcs alá sorolták, az 5%-os ÁFA kör jelentősen szűkült. Kormányzati szándék Magyarországon a fordított ÁFA adózás terjesztése az adócsalások visszaszorítása érdekében. A magas adókulcsok miatt ugyanis hazánk az ÁFA csalások kedvelt terepe. Fordított adózás esetében a vevő adómentesen levonási joggal értékesít (mintha exportálna), míg az adót az eladó fizeti be. A fordított adózást először a telkek és az újonnan készült építmények esetében vezették be 2008-ban, majd 2011-ben kiterjesztették egyes hulladékok forgalmazására, 2012-ben egyes mezőgazdasági tömegárúkra. A fordított ÁFA esetében az Európai Unió jóváhagyása szükséges, ezt nem minden esetben kapjuk meg. (2007/CXXVII. törvény)

Következtetések

A politikai viták ellenére az adópolitikában van folyamatosság és ez a folyamatosság megegyezik a Bizottság ajánlásaival is. A folyamatosság jeleként értékelhető, hogy

1. Mind a Bajnai-, mind az Orbán-kormány növelte a közvetett adók súlyát a magyar adórendszerben.
2. Mindkettő csökkentette a személyi jövedelemadó progresszivitását (az Orbán-kormány meg is szüntette), és mindkettő csökkentette a foglalkoztatást terhelő egyéb adókat.
3. Mindkét kormány csökkentette a társasági adóterhelést és közelítette a tőke és a hitel hozamának adóját. Mindkét kormány bevezetett beruházásösztönző kedvezményeket.
4. A jövedéki/fogyasztási adókat minden kormány jobban emelte, mint az infláció, így adópolitikai eszközökkel csökkentette a környezetre- és ágazatra káros anyagok felhasználását.
5. A fordított ÁFA fokozatos kiterjesztése az adócsalások visszaszorítása érdekében szintén közös vonás.

Mindazonáltal vannak különbségek is, ezek elsősorban az Orbán-kormány tevékenységét állítják szembe a Bajnai-kormányéval és a bizottság ajánlásaival.

1. Egyrészt szemben a bizottság 2. és 5. számú ajánlásával (új adók bevezetésének elkerülése, beruházás ösztönzés), az unortodox különadók súlya és száma a költségvetésben folyamatosan nő. A kezdeti ígéretekkel szemben, hogy ezek csak átmenetiek lesznek, most már biztos, hogy tartós elemei maradnak a magyar adórendszernek. A különadók hatása három területen figyelhető meg markánsan. Egyrészt a többi kelet-európai országgal ellentétben a beruházások volumene már 2006-ban elkezdett csökkenni, de a 2009-es jelentős visszaesést követően nem emelkedett, hanem 2012-ig még

tovább csökkent. Jelenleg reálértéken körülbelül a 2001-es szinten van. (Forrás: KSH, 2014) Másrészt míg a hazánkba befektetett működő tőke állománya 2010 I. negyedév növekedett, addig az azóta eltelt időben inkább stagnált, egy 90 milliárd euró közötti állományon. Harmadrészt folyamatosan csökken a vállalati hitelállomány és nem csak átmenetileg esett vissza, mint a többi közép-kelet európai országban (Szemán, 2013).

2. Nem csak a különadók nagysága a probléma, hanem a bevezetés módja is. Ahogy a rövid ismertetésükben megírtam, több adót visszamenőleges jelleggel vezettek be és év közben (pénzügyi különadók, ágazati különadók, tranzakciós illeték 2013-as emelése). Az év közbeni adók a vállalati tervezést nehezítik meg, és ezáltal megnövelik a gazdálkodás kockázatát.
3. A különadók az energiaellátók különadóját és a végkielégítések adóját kivéve nem a nyereséget, jövedelmet adóztatják, hanem a forgalmát (pénzügyi tranzakciós illeték, távközlési adó, biztosítási adó, népegészségügyi termékadó) vagy a vállalkozás vagyonát (hitelintézeti járadék, pénzügyi szervezetek különadója, közműadó). A tranzakciós illeték esetében törvény tiltja az adó áthárítását a fogyasztóra. Mindezek azt eredményezik, hogy a fiskális adók magát a befektetői tőkét vonják el fiskális eszközökkel, és burkolt államosításnak tekinthetők.

Mivel a 2009-2013-as időszakban Magyarország lényegesen alacsonyabb növekedési pályán mozgott, mint a többi közép-kelet-európai ország, valószínűleg a szektorális adók túlsúlya is okolható a mélyebb recesszióért. Ez a hatás kimutatható mind a hitelezés, mind az energetikai beruházások csökkenésében. A fogyasztási adók súlya Magyarországon nagyobb és jobban növekedett, mint a többi országban, ami szerepet játszott a belső fogyasztás erőteljesebb stagnálásában és csökkenésében, ami tovább mérsékelte az elsősorban belső fogyasztásra termelő kis- és közepes vállalatok hitelkeresletét és a gazdaság-élénkítő képességüket. Az egykulcsos adó bevezetése paradox módon az alsóbb 6 jövedelmi tizedben még fokozta is a munkaerőköltséget (az adójóváírás kivezetése és a minimálbér-emelés miatt), így valós gazdaság-élénkítő hatása nem mutatkozott. A magasabb jövedelműek a szerzett jövedelmüket elsősorban (deviza)adósságaik törlesztésére és megtakarításra használták fel.

Irodalomjegyzék

- GARNIER, G., GBURZYNSKA, A., GYÖRGY E., MATHÉ M., PRAMMER, D., RUÀ, S., & SKONIECZNA, A. (2013). *Recent Reforms of Tax Systems in the EU: Good and Bad News*. Taxation Papers No. 39. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- HADAS I., & LÁNG J. (2009). *Tax Law changes in Hungary from 2010*. Budapest: ABT Hungária Tanácsadó Kft.
- KSH (2014a). A központi költségvetés bevételei, 2005-.
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qse006e.html [2014.03.14.]
- KSH (2014b). A nemzetgazdasági beruházások értéke, volumenindexei, 2000-.
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qb001.html [2014.03.14.]
- MNB (2010). *Analysis of the convergence process from the point of view of the financial crisis*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank.
- NAV (2014). *Adóztatási számlaszámok, 2014*.
http://nav.gov.hu/data/cms283196/SZAMLA_Internet_valtozasokkal_2013.09.19.pdf#page=4&zoom=auto,0,35 [2014.03.14.]
- PEDERSEN, H. S., MOERUP, C., ANDERSEN, C., FINDSEN, L., ROSENBERG, J., & LANG, T. C. (2013). *A review and evaluation of methodologies to calculate tax compliance costs*. Taxation Papers No. 40. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- SZEMÁN J. (2013). A pénzügyi válság hatása a magyar vállalatok tőkeszerkezetére. In Karlovitz János Tibor (szerk.), *Ekonomické štúdie – teória a prax* (pp. 136-146). Komárno: International Research Institute.

Vonatkozó jogszabályok

- 1995/CXVII. törvény a személyi jövedelemadóról (SZJA)
- 1996/LXXXI. törvény a társasági adóról és az osztalékadóról (TAO)
- 1997/LXXX. törvény a társadalombiztosítás ellátásaira és a magánnyugdíjra jogosultakról valamint e szolgáltatások fedezetéről
- 1998/LXVI. törvény az egészségügyi hozzájárulásról
- 2006/LIX. törvény az államháztartás egyensúlyát javító különadóról és járadékról (pénzügyi különadó és hitelintézeti járadék)
- 2010/XCIV. törvény az egyes ágazatokat terhelő különadóról
- 2011/CIII. törvény a népegészségügyi termékadóról (CSIPSZADÓ)
- 2012/CII. törvény a biztosítási adóról
- 2012/CLXVIII. törvény a közművezetékek adójáról
- 2012/CXLVII. törvény a kisadózó vállalkozások tételes adójáról és a kisvállalati adóról (KATA/KIVA)
- 2012/CXVI. törvény a pénzügyi tranzakciós adóról
- 2012/LVI. törvény a távközlési adóról
- 2007/CXXVII. törvény az általános forgalmi adóról

Valóban két út közül választhatunk?

© **BAJOR Tibor**

Általános Vállalkozási Főiskola, Budapest

bajor.tibor@avf.hu

Az Európai Unió keleti országainak vezetése lázasan keresi az új – Oroszországot kikerülő – vasúti és egyéb szállítási összeköttetéseket Ázsiával. Alapvető kérdés: ki lehet-e kerülni Oroszországot, van-e erre reális lehetőség? A tények elemzése azt bizonyítja, hogy jelenleg a terv nem megvalósítható, sem politikailag, sem gazdaságilag. A közép-ázsiai országok fejlesztik a vasúti szolgáltatásaikat, egymás közötti vasúti összeköttetéseiket, de ez elsősorban észak – déli irányú. Céljuk a legrövidebb úton elérni a tengeri kikötőt. A kelet – nyugati szállítási irány iránti igény a térség országaiban nem egyenlő erővel jelentkezik, inkább nyugat-európai érdekként fogalmazódik meg.

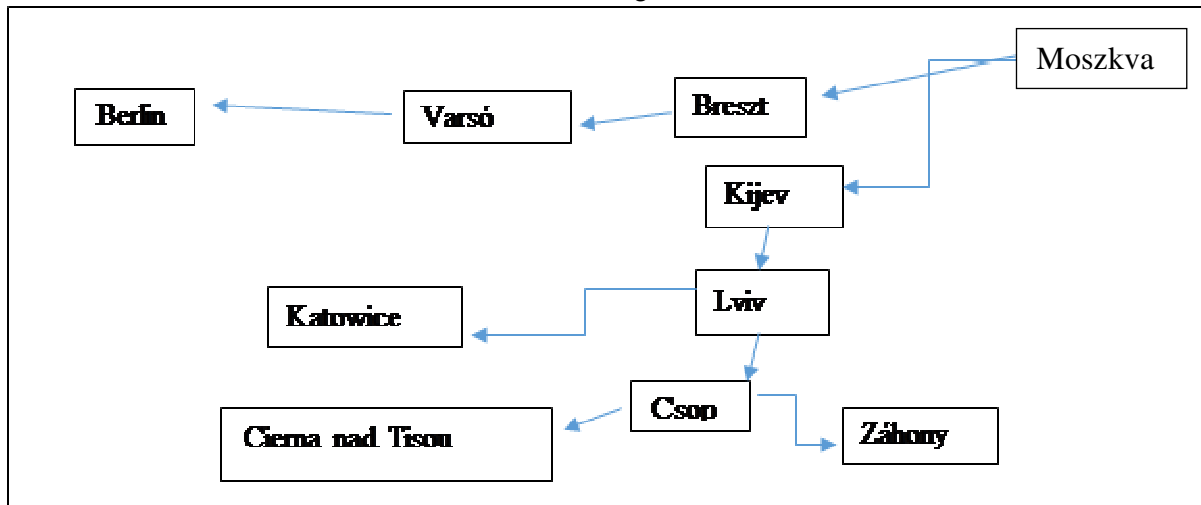
Az Ázsiából Európába történő tranzitszállítások jelenleg hajón, illetve vasúton keresztül történnek. A légi szállítás meglehetősen költséges, közúton történő szállítás pedig, a nagy távolság miatt nem gazdaságos.

Az oroszországi és ukrajnai útvonalak

Amennyiben Kína fővárosát, Pekinget tekintem kiinduló/feladó állomásnak – a vasúti szállítások esetében – akkor a jelenlegi elsőszámú útvonal Közép-Európa felé a: Peking – Dostyk/Alashankou (Kazahsztán/Kína) –Petukhovo (Oroszország) – Ekaterinburg – Moszkva. Moszkvától két irányban halad tovább az útvonal (1. ábra):

1. Breszt – Varsó – Berlin (TEN 2)
2. Kijev – Lvov(TEN 5)
 - a) Lvov – Katowicze (Lengyelország) (TEN 3)
 - b) Lvov – Csop(TEN 5)
 - I. Csop – Cierna nad Tisou (Szlovákia)(TEN 5)
 - II. Csop – Záhony (Magyarország)(TEN 5)

1. ábra: Vasúti szállítási útvonalak elosztó/csomópontjai Kelet- és Közép-Európa határtérségében

Forrás: Bajor & Erdösi, 2013.

Észak-Európa felé a tervezett útvonal (2. ábra) elkerülve Közép-Európát Norvégiának tart.

2. ábra: Ázsia – Európa – Észak-Amerika szállítási útvonal

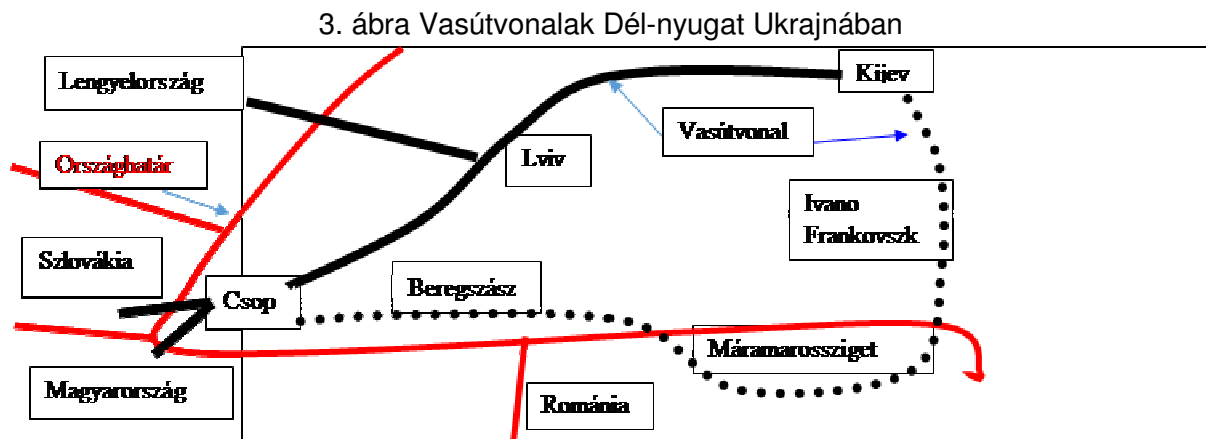
Forrás: Bajor & Erdösi, 2013.

Oroszország megkezdte a Balti tenger és az Arab öböl közötti vasúti összeköttetés kiépítését.¹ Az orosz-azerbajdzsáni-iráni vasúti szövetség létrehozásával. A vonal Szentpétervárt köti össze az Indiai óceáni kikötőkkel. A terv megvalósulása jelentősen befolyásolja a tranzitszállítási viszonyokat és fokozza Oroszország befolyását az ázsiai európai vasúti szállításokra.

A volt Szovjetunióban megépített vasúti hálózatot csak Ukrajnán keresztül új útvonal kialakítását szeretnék többen megvalósítani. Erre elvileg lehetőség van, ha Oroszország – saját érdekei ellenére – beleegyezik. Ezen terv szerint a tranzit útvonal Dél-Oroszországon keresztül haladva – Moszkvát elkerülve – a Volgograd – Likgaya – Harkov – Kijev – Lviv vonalon haladna. Közép-Európára nézve ez a

¹ <http://www.oroszvilag.hu/?t1=tortenelem&hid=1688>

megoldás semmilyen új helyzetet nem teremt. Továbbra is Lviv az elosztó központ, ahol már jelenleg is igen erős a lengyel érdekvédelem.² Ukrainán belül a jelenlegi vasúti viszonyok mellett Lviv vasúti csomópontot elkerülni nem lehet. Romániának, Szlovákiának és Magyarországnak az volna az érdeke, hogy a Csop – Beregszász – Máramarossziget – Ivano Frankovszk – a Párizsi Békeszerződés alapján a határokkal elvágott – vasútvonalat újra aktivizálják és rávegyék Ukrainát arra, hogy ezt a vonalat nemzetközi forgalomba helyezze. Ez nyilvánvalóan sérti Lviv monopolhelyzetét, így erre igen kicsi az esély. (3. ábra) A vasútvonal Ukrainán belül menetrendszerinti szállításokat bonyolít, de a Romániához csatolt szakasz miatt a vonal teljes hosszában nem működik. Nincs ukrán – román vasúti határforgalom.

Forrás: Bajor, 2011 és Bajor & Prikhodko, 2014.

A „selyemút” keresése

Ázsiából jelenleg Oroszországot elkerülő útvonal Európa felé nincs. Politikai és gazdasági okok miatt ennek az útvonalnak a tervezése megkezdődött. A továbbiakban azt kívánom elemezni, hogy milyen feltételek szükségesek és milyen lehetőségek adóttak a terv megvalósításához.

A terv kiindulópontja Kazahsztántól:

- a) Azerbajdzsánon és/vagy
- b) Közép-Ázsián keresztül

Törökország európai határáig a vasúti szállítás megvalósítása.

²<http://www.fakprojekt.hu/docs/Wisniewski%20-%20Lengyelország.pdf>

Kazahsztán

Kazahsztánnak és Azerbajdzsánnak van ugyan közös határa, de az a Kaszpi-tengeren húzódik. Vasúti szállítás csak a tenger déli, vagy északi megkerülésével lehetséges. Északon azon az Oroszországon keresztül halad át a vasútvonal, amelynek éppen a szállítási monopolhelyzetét kívánják az új szállítási útvonallal megtörni. A tenger déli megkerülésével azonban értelmetlen kerülő Azerbajdzsán bekapcsolása az útvonalba. (4. ábra) Kazahsztán Közép-Ázsia meghatározó közlekedéslogisztika országa. Kazahsztántól, a tényleges ázsiai szállításlogisztikai és kereskedelmi központból, az „északi” közlekedési, szállítási csatorna Oroszországon keresztül halad. Ez ma is használatos útvonal. A földrajzi adottságok alapján egyértelmű, hogy Kazahsztánból kiindulva északi irányból Oroszországot kikerülni nem lehet.

4. ábra: A Kaszpi tenger országai

Forrás: <https://www.google.hu/search?q=a+kaszpi+tenger+országai+térkép&biw>

Kazahsztán lakosságának döntő hányada muszlim, mint a tőle délre fekvő országok lakossága³. Így a tőle délre fekvő államokkal – a térségben meghatározó - vallási ellentét ebben az esetben nem okoz feszültséget. Az ország vasúton Üzbegisztán és Türkmenisztán felé hagyható el.

³<http://kazahsztan.lap.hu/>

5. ábra: Kazahsztán vasúti térképe

Forrás: http://Ж_транспорт_Казakhstan_%282%29.svg

Türkmenisztán

Kazahsztánból közvetlenül Türkmenisztánon keresztül vezet az út Európa felé vasúton. (5. 6. és 8. ábra) Türkmenisztán-Kazahsztán esetében probléma az eltérő vasúti nyomtáv, 1520 mm - 1435 mm.⁴ Üzbegisztán esetében ilyen probléma nincs, csak sajnos Európa felé Üzbegisztánból is csak Türkmenisztánon keresztül vezet a vasútvonal. (6. ábra)

Üzbegisztán

Üzbegisztánból tovább lehetne haladni Afganisztán és India felé, (6. ábra) de a jelenlegi politikai helyzet ezt nem teszi lehetővé. Ha egyszer Afganisztánban béke lesz, akkor érdemes arra felfigyelni, hogy vasúton rövidebb az útvonal Afganisztánon keresztül Európa felé, mint hajón a Szuezi csatornán keresztül. Afganisztán népességi összetétele alapján (pastu 44%; tádzsik 27%; hazara 9%, üzbég 9%, türkmén 3%, beludzs 2%, egyéb - főleg nomád népcsoportok - 6%)⁵ a határ térségében nem lenne probléma az együttműködéssel. A vasúti nyomtáv megegyezik Kazahsztánban, Üzbegisztánban és Afganisztánban, 1520 mm.

Pakisztán felé van ugyan vasúti összeköttetése Üzbegisztánnak, de jelenleg üzemen kívül van a hálózat, és a nyomtáv is eltérő. Pakisztánban a vasúti nyomtáv: 1676 mm⁶ (7. ábra)

A vasúti nyomtáv eltérés következtében Kazahsztánból az Arab-öböl irányába csak vasúti átrakó pályaudvarok létesítésével oldható meg a folyamatos szállítás. Azonban ha meg is indul majd a forgalom, Európa ebből az irányból csak hajón közelíthető meg.

⁴<http://www.railwaygazette.com/news/infrastructure/single-view/view/presidents-open-kazakhstan-to-turkmenistan-rail-link.html>

⁵http://www.honvedelem.hu/files/9/5960/afganisztan_cimic_kezikonyve__3._kiadas_.pdf

⁶<http://www.pakrail.com/>

6. ábra Üzbegisztán közlekedési térképe

Forrás: *Uzbekistan_map.jpg*

7. ábra Pakisztán vasúti térképe

Forrás: http://Pakistan_Railways_Network.png

8. ábra Türkmenisztán vasúti térképe

Forrás: http://www.bueker.net/trainspotting/maps_turkmenistan.php

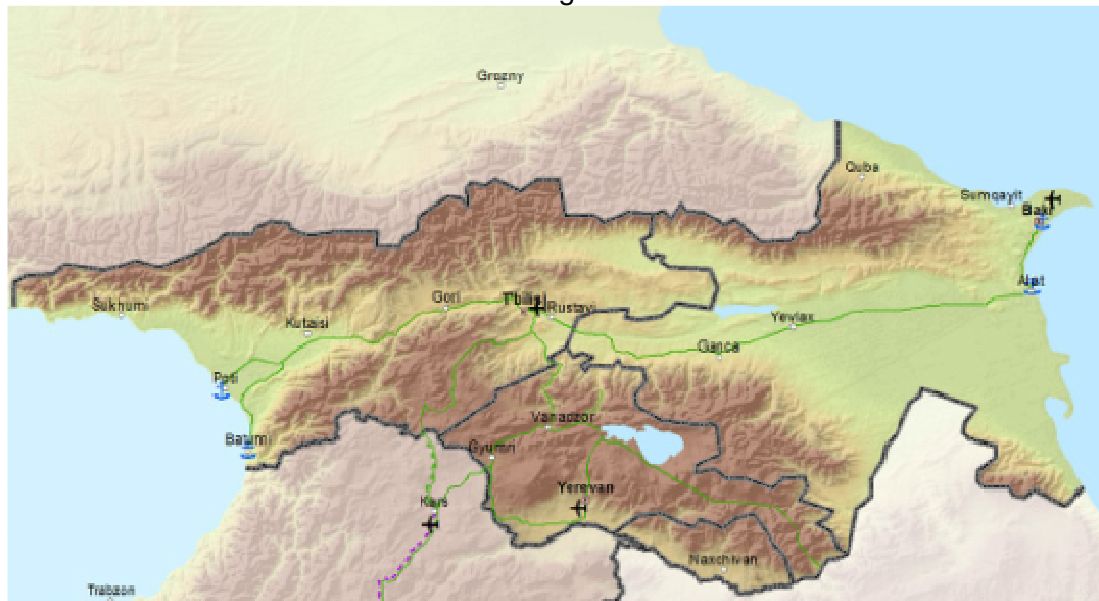
Irán

Irán jelenleg nem tartozik – az európai szempontból – együttműködő országok közé. A vasúti nyomtáv Iránban is 1435 mm. A fő vasúti vonal a Kaszpi-tengertől Teheránon át a Perzsa- öbölhöz húzódik. A türkmén határtól közvetlen vasútvonal van a török határig. Közvetlen vasúti kapcsolata van Azerbajdzsánnal. A vasúti nyomtáv azonban eltérő. Azerbajdzsánban a vasúti hálózatot nem az angolok építették, mint Iránban, így itt a nyomtáv 1520 mm. Átrakó állomás létesítése nélkül itt sem oldható meg a szállítás. Iránon át Törökország felé nem zavarja a folyamatos szállítást nyomtáv eltérés (10. ábra).

Azerbajdzsán

Azerbajdzsán főként az olajbányászat miatt kiemelt fontosságot kap az európai kapcsolatok építésében. A vasúti nyomtáv megegyezik az orosz vasútéval. (mint a Szovjetunió volt tagköztársasága) Zavartalan lehetne Európa felé a szállítás Irán kihagyásával Grúzián, vagy/és Örményországon keresztül. A vasúti nyomtáv megegyezik a három országban. Azonban ezen az útvonalon is merülnek fel problémák. Örményországgal van ugyan – nyomtáv azonos – vasúti összeköttetés, de az politikai okokból (Sztepanakert hova tartozása) valószínűleg még hosszú ideig zárva van. Grúziával nincs ilyen politikai ellentét, csak Grúziának nincs vasúti összeköttetése Törökországgal. A vasúti összeköttetés megvalósítása folyamatban van. Ez azt jelenti, hogy Azerbajdzsánból jelen pillanatban – és várhatóan még sok ideig – csak Iránon keresztül haladhat a vasúti összeköttetés Európa felé.

9. ábra a kaukázusi országok vasúti összeköttetése

Forrás:

<http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=HU&t=PDF&f=ST%205528%202014%20ADD%201>

10. ábra Irán vasúti térképe

Forrás: http://www.bueker.net/trainspotting/maps_iran.php

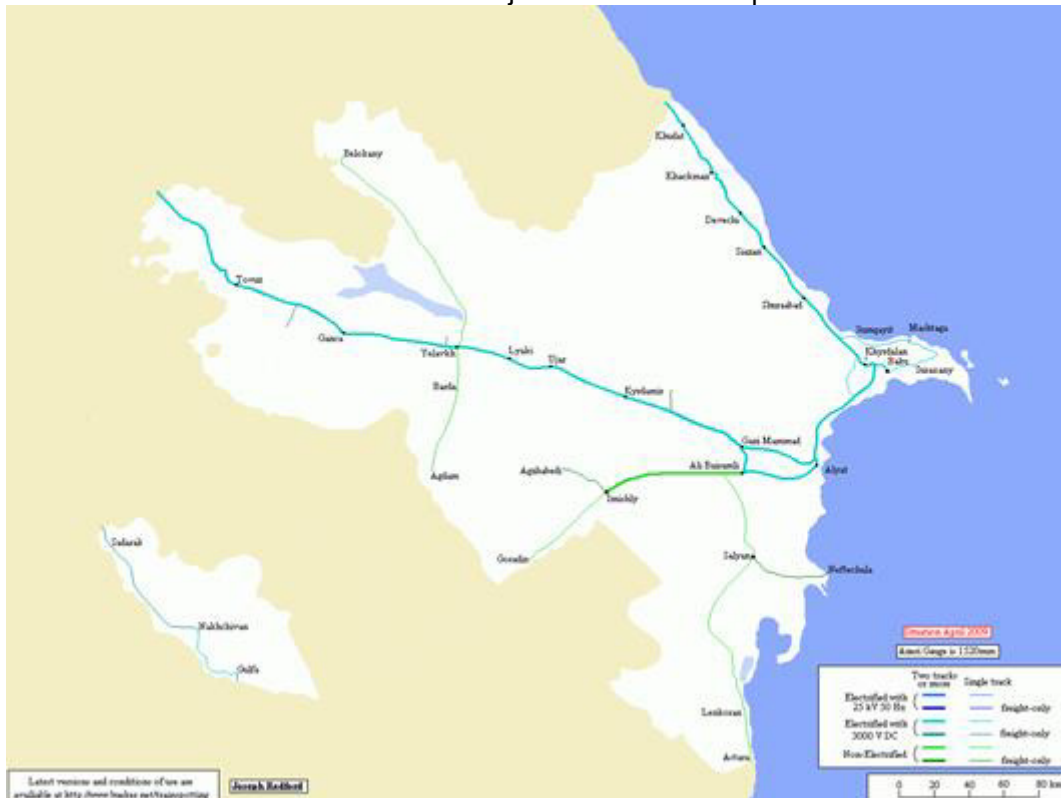
Törökország

Az utolsó akadály Törökország. A török–iráni határ térsége „Kurdisztán” a Közel-Kelet egyik legforróbb tűzfészke. Amennyiben sikerül ezt a problémát kezelni – jelenleg ez a legfőbb akadálya Törökország EU-s csatlakozásának – akkor a következő akadály; a Van-tó. A vasúti szállítások a Van-tavon komp szolgáltatással valósulnak meg, a tavat kikerülő vasútvonal nincs. A vasúti kompszállítás kapacitása véges.

Összegzés

Kazahsztán és Azerbajdzsán felől Európa északi irányból csak és kizárólag Oroszországon keresztül közelíthető meg. Amennyiben sikerülne Oroszországot meggyőzni, hogy saját érdekeit feladva – országán belül – járuljon hozzá, hogy Ukrajnát rövidebb útvonalon lehessen megközelíteni, ez Közép-Európának akkor sem jelentene nagyobb lehetőséget az ázsiai szállítási útvonal pozíciójában. A döntő elosztó és gyűjtő vasúti csomópont Lviv (Lemberg). Ez az egyetlen város Nyugat-Ukrajnában, amelynek európai kontinentális közlekedési szempontból jelentősége lehet. Ukrán belpolitikai szempontból pedig az egyetlen Nyugat-ukrajnai város, amelynek gazdasági jelentősége van. Ezen az útvonalon orosz befolyás nélkül csak akkor emelkedhet Közép-Európa jelentősége, ha a szállítási vonalak Lviv érintése nélkül – Románián keresztül – érnék el határait. Ennek az útvonalnak kiépítése azonban ukrán belpolitikai ügy.

11. ábra: Azerbajdzsán vasúti térképe

Forrás: <http://www.bueker.net/trainspotting/map.php?file=maps/azerbaijan--artsakh/azerbaijan--artsakh.gif>

12. ábra: Törökország vasúti térképe

Forrás: http://www.bueker.net/trainspotting/maps_turkey.php

A Közép-Ázsián keresztül vezető egykori karavánút felélesztése új útvonal kialakítását tenné lehetővé Ázsia és Európa között. Ezzel a vonallal kívánja kiváltani az Oroszországon átvezető útvonalat az új elképzelés, – hivatkozva a „Selyem út” hagyományaira. A probléma az, hogy ez az útvonal olyan országokon haladna keresztül, amelyekkel a gazdasági és politikai együttműködés nem nevezhető harmonikusnak, sem egymás, sem az Európai Unió országai között. Ez az útvonal olyan térségeken halad keresztül, amelyek területén – várhatóan még nagyon sok évtizedig – a szállítás biztonsága nem garantálható. (terrorizmus, szakadár törekvések, hadiállapot, stb.) A „déli” közlekedési, szállítási csatorna Iránt és Törökországot juttatja kulcspozícióba. Irán vallási indíttatású világhatalmi törekvései és Törökország Európai Uniós csatlakozási törekvései hasonlóan „kiszolgáltatott” helyzetbe hozhatja az Európai Unió országait, mint az „északi” csatorna jelenlegi problémái. A szállítási útvonal kialakítása szinte megfizethetetlen összegekbe kerülne:

1. A Türkmenisztán és Irán közötti eltérő vasúti nyomtáv miatt; vagy Kazahsztántól Türkmenisztánon át Iránig új vasútvonalat kell kiépíteni azonos nyomtávval, vagy Irán és Türkmenisztán határán vasúti átrakót kell építeni.
2. Kazahsztánból Azerbajdzsánba csak Oroszországon keresztül lehet eljutni. Ez az útvonal csak a Kaszpi-tengeren keresztülvezető vasúti kompjárattal kiváltható. Ez nem teszi olcsóbbá és biztonságosabbá a szállítást.
3. Azerbajdzsánból jelenleg csak Iránon keresztül lehet Európa felé eljutni vasúton, de ebben az esetben is probléma a vasúti nyomtáv eltérése.
4. Amennyiben megépül a Grúzián át Törökországig vezető vasútvonal, a vasúti nyomtáv eltérés problémája akkor is fenn áll. A Grúziát és Törökországot összekötő vasútvonal kiépítése tervezés alatt áll.
5. Irántól Európa felé vezető vasútvonal a Van-tavon keresztül vezet, a megbízható vasúti szállítás érdekében mindenképpen ki kell építeni a tavat kikerülő vasútvonalat.
6. Az szállítási útvonal kiépítését befolyásoló földfelszíni terepviszonyok még tovább nehezítik a tranzitútvonal megvalósítását

A fentiek alapján kijelenthető, hogy az Oroszországot elkerülő, Ázsiát Európával összekötő vasúti szállítási útvonalnak jelenleg – és várhatóan hosszú ideig – nincs realitása.

Irodalomjegyzék

- BAJOR Tibor (2011). Lehet-e Magyarország Európa logisztikai központja? *Magyar Logisztikai Évkönyv, 2012*. Budapest: Magyar Logisztikai Egyesület.
- BAJOR Tibor, & ERDŐSI Ferenc (2013). Alternative Routes Between the Far East and Europe. With Special Regard to the Foreign Trade of Hungary. *Discussion Papers*, No. 92. Pécs: Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies Hungarian Academy of Sciences.
- BAJOR Tibor, & PRYKHODKO, Volodymyr (2014). Kárpátalja közlekedéslogisztikai helyzete. *Közép-Európai Közlemények*, [megjelenés alatt].

Internetes források

- <http://www.magyarkozlekedes.hu/hir/5418-az-europa-azsia-kozotti-vasuti>
<http://iho.hu/hir/letrejott-az-első-kazah-turkmen-vasuti-kapcsolat-130528>
http://mle.hu/images/upload/MLE%20XIX_%20Konf_%20besz%C3%A1mol%C3%B3.pdf
http://www.zahony-port.hu/prospektus/zp_2011_hu.pdf
<http://iho.hu/hir/uj-vasutvonalat-epitene-uzbegisztan-130217>
<http://mapyourinfo.com/wiki/hu.wikipedia.org/T%C3%BCrkmeniszt%C3%A1n%20vas%C3%BAti%20k%C3%B6zleked%C3%A9se/>
<http://www.turkmenistan.it/ferroviagb.html>
<http://iho.hu/hir/kozep-keleti-egyuttmukodes-120326>
<http://www.biztonsagpolitika.hu/?id=16&aid=1164&title=az-irani-iszlam-koztarsasag-es-a-f%EF%BF%BDk-orszagok-kapcsolata>
<http://www.kormany.hu/hu/nemzeti-fejlesztési-miniszterium/infrastrukturaert-elelos-allamtitkarsag/hirek/budapesten-ulesezik-a-transzsziberiai-szallitasok-koordinacios-tanacsa>
<http://www.mav.hu/hirek/hir.php?mid=15286236fcc0ad>
http://binx.ktenet.hu/rendezvenyek/tagozati/2014-02-07_VT_transzkont-aruszallitas/SomodiKalman.pdf
<http://edok.lib.uni-corvinus.hu/109/1/Gelei-Hal%C3%A1szn%C3%A971.pdf>
http://m.napi.hu/nemzetkozi_gazdasag/igy_jarhatjak_meg_az_oroszok_mutatjuk_kik_lehetnek_a_nyertesek.578326.html
<http://posztinfo.hu/kulvilag/kezdodik-a-deli-vasuti-folyoso-gruz-torok-szakaszanak-epitese/>
http://www.oroszvilag.hu/?t1=elemzesek_interjuk&hid=2515

A fogyasztás régi-új mintázatai, avagy fogyasztás Kelet-Közép-Európában negyedszázaddal a rendszerváltást követően

© KOZÁK Ákos

Budapesti Gazdasági Főiskola, Kereskedelmi és Marketing Tanszék, Budapest
Dr.Akos.Kozak@kvifk.bgf.hu

Eltételezve az elmúlt hat év globális pénzügyi válságának Kelet-Közép-Európát ért hatásaitól, a régió államainak polgárai joggal érezhetik úgy, hogy hosszú évtizedek után a fogyasztás univerzuma korábban nem látott perspektívákat nyit számukra. Az elmúlt emberöltő leforgása alatt olyan sok új élménnyel és tapasztalattal gazdagodtak az „Új Piacok” fogyasztói, amelyek feldolgozása és a nyugati fogyasztási mintázatok internalizálása önmagában is jelentős pszichés és mentális teljesítmény.

Megkockáztatom, hogy a szocialista rendszer bukásának egyik fő mozgatórugója – még ha látens módon is – az állandósult hiány-helyzet és a kielégítetlen fogyasztási-vásárlási aspiráció volt. A nyugati fogyasztás akár felületes ismerete, de mindenképpen piedesztálra emelt eszméje és a nyugati áruvilág jószágaiban manifesztált bizonyítékai folyamatos ellentmondásban voltak az emberek mindennapi tapasztalataival és nemkülönben az uralkodó politikai éthosszal. Erre ékes például szolgál az ún. fridsiderszocializmus-vita (Váci, 1961), amely az éledező kispolgári jólét és a politika dichotómiájáról szóló diskurzus elindítója volt. A politika mindamellett kijelölte magának a saját céljait, ahogy erre Valuch Tibor utal a korszak ideológiájának bemutatásával (Valuch, 2003). Az 1962-es VIII. MSZMP kongresszus 1980-ra határozta meg azt az időszakot, amikor a egy főre jutó fogyasztásnak el kell érnie és meg is kell haladnia a tőkés országokat. Mint látni fogjuk, ebben keletkezett némi elmaradás és mind Kornai, mind pedig Tomka egyöntetűen állapítják meg, hogy a lemaradás a fejlett világhoz képest nőtt, mégpedig tulajdonképpen az egész huszadik században (Kornai, 2006; Tomka, 2011).

Természetesen lényeges hajtóerő volt a szabadság és más szimbolikus politikai értékek (mint például a demokrácia) iránti vágy is, de a rendszer kritikája gyakorta a jószágok korlátozott hozzáféréseiből eredő frusztráció optikáján keresztül fogalmazódott meg. A Nyugat sokak számára egy profán értelemben – de mégis elérhetetlen távolságban – megtestesülő fogyasztói metakörnyezet volt.

E ponton térek ki a tanulmányomban tárgyalt országok csoportjára. Nincs egy nyilvánvaló leírás arra, melyik országok tartoznak Kelet-Közép-Európához, hiszen történelmi, geopolitikai és gazdasági szempontból eltérő csoportosítással találkozni. Én az üzleti élet szereplői által ma Lengyelországtól a Balkánig és Ausztriától Törökországig terjedő területet sorolom ide (ezt leginkább Central Eastern Europe-nak, CEE régióknak hívják). Ugyanakkor tanulmányomban alapvetően a Visegrádi-országok adataiból merítek, még ha az sokszor hiányos is hozzáférési korlátok okán.

Elemzésem célja az, hogy egyrészt bemutassam a számos közös politikai és gazdaságtörténelmi gyökerekkel jellemezhető régió fejlődésének hasonlóságait és eltéréseit. Munkám során folyamatosan törekedtem a nemzetközi (alapvetően nyugat-európai) forrásokkal való összehasonlításra.

Miután meggyőződésem szerint a mai fogyasztási mintázatok erősen determináltak a szocializmus évtizedei által (és keresztül), megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk a hatvanas évektől kezdődő korszakra. Eredményeink és elmaradásunk csak ennek fényében nyernek értelmet és ez segít hozzá a hosszú távú trendek felvázolásához, előrejelzéséhez.

Ez a tanulmány egy olyan nagyobb kutatási program részét képezi, amely a fogyasztás szerepét segít megérteni a fejlett piacokon és ezen belül a volt szocialista országok – egy kiemelt mintáján – keresztül. Reményeim szerint a munka végén választ kapunk arra, mennyiben beszélhetünk a szóban forgó országok fogyasztásának modernizálódásáról és van-e konvergencia a mintázatokban, avagy inkább a divergencia uralkodik (a régióban és a legfejlettebb piacokhoz képest)?

Néhány gondolat az előzményekről – a kutatási kérdés aktualitása

Nemzetközileg természetesen többen feldolgozták ezt a témát, de nálunk is figyelemreméltó munkák készültek még az 1970-es, 1980-as években is. Ezek legtöbbször egyes országok fejlettségi szintjeit vették górcső alá és ebben kapott helyet a fogyasztás (személyes és közösségi) bemutatása. Van olyan átfogó igénytel készült dolgozat is, amely a fogyasztást nem egy „alárendelt” kérdéskörként kezeli, hanem a fejlődést magával a fogyasztás trendjeivel együttesen (kvázi annak függvényében) mutatja be (Kovács, 1987). Több mint negyedszázaddal korábban, amikor egyébként a nyolcvanas évek fogyasztással összefüggő gazdaságpolitikája lassan kikezdi a fennálló rendszert, Kovács alapos áttekintést ad Magyarország és tizenhét fejlett állam adatait alapul véve. Gazdaságtörténeti szempontból azért érdekes időszak ez (mármint a nyolcvanas évek), mert a politika – amely legitimitációjának eszközeként tekintett a fogyasztásra – ekkor már csak hitelek felvételével tudta finanszírozni az elért életszínvonalat (Tomka, 2011). Visszatérve az 1987-ben készült Kovács-féle összehasonlításra, a szerző is feltette a következő kérdéseket;

- vajon egy meghatározott gazdasági fejlettség együtt jár-e egy adott fogyasztási szerkezettel. és
- vannak-e olyan hosszabb távon érvényes szabályszerűségek, amelyek közös jellemzői országok egy nagyobb csoportjának?

A teljesség igényét mellőzve, érdemes felidézni néhány ismert vagy jelentős nevet, akik a fogyasztás és a gazdasági fejlődés kapcsolatának vizsgálatában elől jártak és megtermékenyítő hatással voltak a későbbi évtizedek kutatóira.

Bár az *Engel-törvény* a leggyakrabban idézett szabály a fogyasztási mintázatok elemzése során (Engel, 1857), de ő kvázi nagy esetszámú megfigyeléssel dolgozott, és *Working* volt az, aki a statisztikai módszertant beemelte vizsgálatába, függvények alapján jövedelemrugalmassági együtthatókat számolva (Working, 1943). A GDP modelljének kidolgozásában úttörő szerepet játszó *Simon Kuznets* is szívesen nyúlt a témához és a fogyasztási hányad és a szerkezet alakulásán keresztül tett megállapításokat a gazdasági fejlődésre (Kuznets, 1962). Az ötvenes évek első felére vonatkozóan 27 országot vizsgált és a talált jelentős különbségeket több olyan tényezővel magyarázta, mint például urbanizáció, technológiai szint, szervezettség.

Amikor Kornai János összegezte a szocialista rendszer modelljét (Kornai, 2012), akkor ő is számos ponton a fogyasztás perspektívájából mutatta be a gazdasággal összefüggő trendeket.

Ma mindez továbbra is érvényes vizsgálati szempontrendszer, de kiegészül a modernizálódás folyamatával. Miután a világ egyik legmagasabb fogyasztási színvonalával bíró gazdasági térségébe kerültünk régióbeli társainkkal együtt (nem csak az uniós csatlakozással, hanem a rendszerváltozással is), adódik a kérdés: melyek a modernizálódás ismertetőjegyei és állomásai, azaz melyik utat kell bejárni ahhoz, hogy megközelítsük a nyugati világ átlagos életszínvonalát? A fogyasztás és a modernizáció kapcsolatának egyik legalaposabb elemzését nyújtja a spanyol Granadai Egyetem oktatója (Martin-Lagos López, 2011). Teóriája három alappilléren nyugszik:

1. A modernizáció során az országok között bekövetkezik egy olyan közeledés vagy konvergencia, ami végső soron a fogyasztási mintázatok hasonlóságához vezet és ahol a fejletlenebbek megközelítik a fejlettek szintjét.
2. A társadalom fejlődésével az egyenlőtlenség csökken és ahol a jóságokhoz történő hozzáférés (lehetősége) egyre többek számára biztosított.
3. Nő az individualitás a társadalmi szerepek megvalósítása során és ahol a magatartás egyre nagyobb mértékben mutat véletlen mintázatokat, azaz a fogyasztást nem lehet lineárisan levezetni a társadalmi pozícióból.

Maga a konvergencia nem új keletű fogalom, idézi Martin-Lagos López *Montesquieu*-t. Már régen is érdekelte a tudósokat, mi választja el a társadalmakat (Montesquieu, 1987). Ő azt állította, hogy a differenciátor egy olyan szellem(iség), ami a klimatikus viszonyok, a törvények vagy például a szokások egy sajátos egyvelege. Mielőtt a korabeli megközelítés kevésbé tudományos jellegét pellengérré állítjuk, megjegyzem, hogy bizony sok igazság lapul a lassan három évszázados kijelentés mögött. Ma ha egyszerűen fogalmazunk az európai fogyasztási térképre pillantva, akkor azt szoktuk mondani, hogy a déli államokban azért nagyobb az otthonon kívüli költés (mint északon), mert ott az időjárás miatt többet vannak az utcán, étteremben.

A fejlődés különbségeinek és a közös irányok felfedezése azután sok más tudós fantáziáját megmozgatta. Marx egész munkássága arról tanúskodik, hogy a gazdaság fejlődését találta a közeledés kulcsának, Weber pedig a kulturális értékeken keresztül értelmezte a témát. A legújabbkori elméletek nem vetik el ezeknek az állításoknak az érvényességét, de új szempontokat emelnek be. Ilyen például az *Inglehart és Welzel* által kidolgozott konvergencia-felfogás (Inglehart & Welzel, 2006). A társadalmi és gazdasági progresszió továbbra is lényeges, de nem minden esetben ez az egyetlen magyarázó tényező. Úgy találták, hogy a szokásoknak (tradíció) és a vallásnak ma is szerepe van. Ők ketten a konvergenciát az értékek területére vonatkoztatták. Röviden összefoglalva elméletüket arról van szó, hogy az anyagi világ egy bizonyos – magasabb – szintjén az értékek és a posztmaterális gondolkodás kezdi foglalkoztatni az embereket. A szükségletek kielégítésének egy adott szintjét meghaladva előtérbe kerülnek olyan kérdések, mint például a környezettudatosság, fenntarthatóság vagy általában a jóllét spirituális dimenziói. Az, hogy az események nagyban befolyásolhatják a társadalmi közgondolkodást és ebben a kontextusban az értékeket illetve általában az éthoszt, azt megfelelően demonstrálja a kelet-európai országok kilencvenes évek eleji története. A hirtelen elvesztett egzisztenciális biztonság éppen hogy felerősítette a

materiális értékeket és az áruvilág megfelelő terepet szolgáltatott ennek manifesztálódásában.

A második elem a modernizálódás folyamatában az individualizálódás. Nem csak társadalomkutatás, hanem az üzleti célú életstílus kutatások is nagy teret szentelnek ennek a trendnek. A fogyasztásszociológia alapvetően az urbanizációban keresi ennek gyökereket. A városba kerülés újfajta képességeket és stratégiákat kívánt az egyéntől (kikerülve a megszokott kisközösségből) és később ezt tetézte az egyszemélyes háztartások terjedésének markáns demográfiai trendje (legalábbis a nyugati civilizációban). Mindez azt is magával hozta, hogy a hagyományos magyarázó elméletek prediktív ereje csökkent és a fogyasztói magatartás megismerése és előrejelzése sokszor csak a véletlenszerűségek (vagy szituatív körülmények között született döntések) mentén lehetséges.

Ahonnán indultunk

A fogyasztás és maga a fogyasztó természetesen nem volt mindig egyenrangú a gazdaság más aktoraival. *Paul Auerbach és Merlin Stone* fogalmazta meg, hogy amíg az 1950-es évek arról szóltak, hogy elfogadták a fogyasztót, mint olyat, addig az 1960-as években maga a konzumerizmus indult útjára (Auerbach & Stone, 1991). Az 1970-es években azután a fogyasztás uralkodó eszmévé vált, később, az 1980-as években pedig a fenntarthatóság és a zöld gondolkodás kezdett terjedni. Az előbbi felsorolás értelemszerűen nem a kelet-európai piacokra érvényes megközelítés, hanem nyugat szemszögéből készült, de néhány ponton találhatunk hasonlóságokat a szocialista időszak fogyasztási mintázataival is. Ilyen volt például a 60-80-as évek szabadidő fogyasztása, amely a fogyasztási kategóriák közül talán a legnagyobb hasonlóságot mutatta a nyugati világgal.

Mintegy tíz évvel ezelőtt egy, a kelet-európai fejlődéssel foglalkozó konferencián hangzott el a „szocialisztikus vevő” fogalma. Azt hiszem, ez a kifejezés a legtalálóbb arra, hogy mi mindannyian a régióban olyan mély gyökerekkel rendelkezünk a múlt politikai és gazdasági rendszeréből fakadóan, amelyeket nem lehet rövid idő alatt elszakítani. Viselkedésünkben – a legfiatalabb generációktól eltekintve – a mai napig felfedezhetjük azokat a magatartásjegyeket és stílust, amik egy merőben más környezetben erednek. *Piotr Sztompka* is erre az ambivalens helyzetre utalt akkor, amikor azt írta, hogy a tranzitív társadalmak tagjai a tradíciók, narratívák és értékek mellé új szimbólumokat, identitásokat és értékeket kaptak (Sztompka, 2004). Nem csoda, hogy Európa keleti felének állampolgárai nyugati perspektívából sokszor nehezen érthető véleményeket fogalmaznak meg a múlt rendszerrel kapcsolatban. Még felfedezhető a biztonságot nyújtó szocializmus iránti nosztalgia, de ez párosul egy erős materiális értékvilággal és mindehhez járulnak a munkanélküliség és az egzisztenciális bizonytalanság felsejlő – de gyakran már társadalmi mértéket öltő – veszélyei.

A német *Zukunftsinstitut* három korszakot különböztet meg a CEE-országok esetére, amelyet én szükségesnek tartok kiegészíteni egy negyedik, a legutolsó éveket jellemző periódussal is.

1. táblázat: Korszakok a CEE-országok életében

	Fogyasztás	Egyén	Társadalom	Gazdaság
Szocializmus	A hiány kompenzálása	Túlélés, az élet megszervezése a hiánygazdaságban	Szocialista tömeg-társadalom	Hiány-gazdaság
„A nagy váltás”	Kivenni a részünket a globális „többletből”	Az új fogyasztói szuverenitás élvezete	Demokratikus ébredés	Homogén tömegpiac
A „jólét” második hulláma	Életstílus kialakítása	Az egyéni életstílus és egyéni ízlés tudatos alakítása	Egyének társadalmi	Differenciált tömegpiac
Az átértékelés korszaka	Moderált fogyasztás	Az elért színvonal megtartásáért küzdelem	Polarizálódó nagycsoportok	Korábbi finomhangolás, alábbhagyott tömegpiac

Forrás: Zukunftsinstitut alapján saját szerkesztés

A fogyasztói kultúra bibliájaként szolgáló Encyclopedia of Consumer Culture (2011) a következő periódusokra bontja az elmúlt 25 évet: 1. 1988-1991: a régi rendszerrel való szakítás és az első magánvállalkozások, továbbá az utazási lehetőségek kinyílásának évei. Hozzáteszem, hogy például Magyarországon a magángazdaság jelentős szerepet játszott korábban is (második gazdaság). Mindenesetre ekkor mindenki a Nyugat és az általa szimbolizált árubőség mámorában élt. 2: 1991-1994: a radikális reformok, a gazdaság rapid piacositása, az életszínvonal lassú emelkedése, és a nyugati márkák beáramlása – ezekkel jellemezhető a 90-es évek eleje. 3: 1995-1998: a gazdaság stabilizációja, a fogyasztói kultúra bizonyos érettsége és a poszt-materiális értékek megjelenése – csak néhány azok közül a jellemzők közül, amelyekkel a 90-es évek közepe-vége volt leírható. 4: 1999-2004: ezek az évek az Európai Unió csatlakozás jegyében teltek nyolc kelet-közép-európai és kelet-európai országnak, az életszínvonal és a fogyasztás rohamosan emelkedett, a kiskereskedelem a legtöbb országban a modernizálódás korszakába lépett. 5: 2005-2008: az EU-csatlakozás utáni korszak, amikor a fogyasztás tovább növekedett, és az életstílus és az önmegvalósítás kerül előtérbe, a gazdaságban pedig erőteljes ingatlan-boom volt. 6: 2008- a 2008-tól gazdasági visszaesés kezdődik, a fogyasztók napirendjén előtérbe kerül a fenntarthatóság, és fókuszba kerülnek a fiatalok és gyerekek fogyasztásáról szóló viták. Itt jegyzem meg, hogy a válság nagyon markáns jeleket hagyott a régió gazdaságaiban, alaposan átrendezte a fogyasztói preferenciákat, s mind a háztartások fogyasztása, mind pedig a kiskereskedelmi forgalom évről évre zuhant (kivételet a lengyel piac élvez, ahol a válság legkevésbé éreztette hatását).

Felfoghatjuk ezt úgy is, hogy a múlt évtized végére tulajdonképpen befejeződött az átmenet és ma már nem tranzitív társadalmakról beszélünk.

A kelet-közép-európai országok fejlődéstörténetét taglaló tanulmányában Kornai János kitér mindazon sikerekre és deficitekre, amelyek jellemzik a késő 80-as évektől kezdődő és a mai napig tartó időszakot (Kornai, 2006). A gazdaság teljesítményét mutató indikátorok alapján egyértelmű megállapítást nyert, hogy a hosszú szocialista évtizedek alacsonyabb produktivitást, kevesebb innovációt és alacsonyabb növekedési rátákat és alacsonyabb életszínvonalat eredményeztek, mint a kapitalista országokban.

Az átmenet a 90-es évek elején komoly problémákkal kezdődött. Később aztán a gyorsuló gazdasági növekedés volt jellemző a régió országaira. 1995 és 2003 között

az egy főre jutó GDP, a fajlagos produktívítási mutatók illetve az egy főre jutó fogyasztás a vizsgált 8 országban dinamikusabban nőtt, mint az Európai Unió más országaiban.

Az attraktív adatok ellenére a reáljövedelem folyamatosan és szignifikánsan az Európai Unió átlag alatt volt, de mindehhez még a jövedelmek és a fogyasztás eloszlásának egyenlőtlenségi kérdése is társult. A társadalmi egyenlőtlenségek sokáig csak az ezzel foglalkozó szakemberek számára voltak érdekesek, jelentőségük akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az részben szociális kérdéssé vált, részben pedig a társadalmi-gazdasági haladást akadályozta. A jövedelmek eloszlását jelző Gini-együttható a vizsgált 8 országban 1987 és 2002 között 29 százalékpontos növekedést produkált. Ez azt jelenti, hogy az 1987-1989-es években (a régió egyes országaiból eltérő évekből vannak információk) mért átlagos 23,8-es érték 30,9-re ugrott. A legnagyobb növekedést Észtország mutatta a vizsgált 15 év alatt, a legkisebb pedig Szlovéniában volt, Magyarországon 38 százalékpontos volt ez a bővülés. A 2000-es évek végétől egyébként az egyenlőtlenségi mutatók sajnálatos módon újabb kedvezőtlen fordulatot vettek, ahogy erről a TÁRKI beszámol (TÁRKI, 2012). Témánk szempontjából legalább ennyire érdekes a fogyasztásban mért egyenlőtlenségi mutatók alakulása. A 90-es évek második feléből származó adatok – meglepő módon – kis különbséget mutatnak a CEE-országok legfelső tíz százaléka és az EU-15-ös ország-csoport felső decilise közötti értékekhez képest. Nagyobb a társadalmi távolság a legszegényebb 10 százalék esetében.

2. táblázat: Fogyasztási egyenlőtlenség

Országok	Mérés éve	Fogyasztás vagy jövedelem %-os megoszlása				Leggazdagabb 10% a legszegényebb 10%-hoz képest	Leggazdagabb 20% a legszegényebb 20%-hoz képest
		Legszegényebb 10%	Legszegényebb 20%	Leggazdagabb 10%	Leggazdagabb 20%		
Cseh-ország	1996	4,3	10,3	35,9	22,4	5,2	3,5
Észtország	2000	1,9	6,1	44	28,5	14,9	7,2
Magyarország	1999	2,6	7,7	37,5	22,8	8,9	4,9
Lettország	1998	2,9	7,6	40,3	25,9	8,9	5,3
Litvánia	2000	3,2	7,9	40	24,9	7,9	5,1
Lengyel-ország	1999	2,9	7,3	42,5	27,4	9,3	5,8
Szlovákia	1996	3,1	8,8	34,8	20,9	6,7	4
Szlovénia	1998/99	3,6	9,1	35,7	21,4	5,9	3,9
CEE-8	1996-2000	3,1	8,1	39,5	24,9	8,2	5,0
EU-15	1994-2000	2,7	7,4	40,2	25,1	9,6	5,6

Forrás: UN Human Development Report 2004 database

Már utaltam a rendszerváltást megelőző időszakokban történő adatgyűjtés módszertani nehézségeire. A különböző országokból származó adatok összevetése és normálása külön kihívást jelentett az ezzel foglalkozó kutatók számára, egészen a 90-es évekig. Mindenesetre Kovács Ilona, aki behatóan elemezte a fogyasztási szerkezet és a fejlettségi szint összefüggéseit (Kovács, 1987), a szocializmus utolsó évtizedére vonatkoztatva az Európai Összehasonlítási Project (ECP) 1980-as kulcsévre vetített, az USA-hoz viszonyított 40%-os értékét hozza fel, Magyarország fejlettségét tekintve. Ez az akkori Görögország fejlettségi szintjének felelt meg és itt szeretném megjegyezni, hogy GfK Piackutató Intézet 2013-ban publikált jelentése is

hasonló eredményre jutott (GfK, 2013): az európai országok átlagához képest Magyarország 2012-es egy főre jutó vásárlóereje közel 39%-os szinten van.

Mint korábban láttuk, a fogyasztói preferenciák változása a kelet-európai blokkban erőteljesen függött a gazdaság és általában a politika aktuális irányaitól. Az a tény, hogy a fogyasztás a politika eszközeként funkcionált a szocializmus évtizedeiben, azzal a torzító hatással járt együtt, hogy a modernizációs folyamatok nem szervesen alakulhattak, hanem felülről irányították őket. Hiába volt (valamivel) több jövedelme az embereknek a 60-as évek végétől Magyarországon, ha nem költették el kényük-kedvük szerint a felhasználható szabad jövedelmüket, mert egyszerűen nem volt kapható az adott jószág. A szakirodalom külön és kiemelten foglalkozik az árszabályozás fogyasztásra gyakorolt hatásával, és ez a jelenség még ma is tetten érhető, ha például az energiaárakra gondolunk. Így tehát nem csak a fogyasztói környezet esetleges hiányosságai, hanem más komponensek is befolyásolták, hogy az emberek mennyit és mire költenek. Erről a viszonylagos állandóságról számol be Kovács Ilona a Magyarország és 17 fejlett piac összehasonlításával (4.táblázat).

Az Egyesült Államokban a lakás fenntartásával kapcsolatos költségek már 1965 előtt meghaladták az élelmiszerekre fordított kiadásokat, s 1970-re negyedik, 1983-ra pedig a hatodik helyre szorult vissza az élelmiszerek részaránya. A vizsgált időszak végére, 1983-ra már 8 országban került hátrább az élelmiszer-főcsoport a listán, többnyire a második, harmadik vagy negyedik helyre visszaszorulva. A különbségek persze az egyes tőkés országok között is nyilvánvalóak voltak, de mégis, az arányok és preferenciák megváltozásában felfedezhető egy jellemző trend. Legkevesebbet – néhány országtól eltekintve – szinte mindenhol az élvezeti cikkekre fordítottak, és a lakásfenntartás és energia, vagy esetleg az élelmiszerek voltak az első helyen. Magyarországon az élelmiszerek már akkor az elsődleges kiadási főcsoportot jelentették, s egyébként ez egészen a közelmúltig így is maradt. Összességében az élelmiszerek, az élvezeti cikkek illetve a kulturális kiadások jelentik azt a csoportot, ahol többé-kevésbé hasonlóság van a fejlett országokkal, de más vonatkozásban azonban a dél-európai országokkal voltunk egy csoportba sorolhatók (példa: ruházati kiadások, vagy a háztartással kapcsolatos költségek). A fogyasztási szerkezetben Magyarországon is bekövetkezett egy eltolódás, de jóval lassabban, s arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ellentétben a taglalt országokkal, az élvezeti cikkek részaránya nálunk előrébb került, ugyanakkor az egészségügyre és testápolásra fordított kiadások hátrább sorolódtak. Kovács már akkor megállapította, hogy csak folyamatosan növekvő jövedelmek mellett lett volna lehetséges a fogyasztási szerkezet változása és elmozdulása a fejlett piacokon tapasztalt trendek irányába.

3. táblázat: A kiadáscsoportok rangsora a részarányok nagysága alapján, országanként, 1970-1983. (Magyarázat: a= 1970, b=1983)

	Egy. Államok		Svéd-ország		Svájc		Dánia		NSZK		Francia-ország		Norvégia		Belgium		Hollandia	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Élelmiszerek	4	6	2	2	1	1	1	3	1	2	1	2	1	1	1	2	1	4
Élvezeti cikkek	9	9	8	9	5	7	7	7	9	9	9	9	9	9	9	8	9	9
Ruházat	7	7	7	7	9	9	9	9	6	8	8	8	6	8	8	9	4	8
Lakásszolgáltatás, fűtés, háztartási energia	1	1	1	1	2	2	2	1	2	1	2	1	2	3	2	1	2	1
Háztartás- és lakásfelszerelés	8	8	9	87	7	8	8	8	5	6	7	7	7	7	3	6	3	7
Egészségügy, testápolás	6	4	5	5	6	3	6	6	7	5	6	5	8	5	7	7	5	2
Közlekedés, hírközlés	2	2	4	4	3	4	4	4	3	3	5	3	4	4	6	5	7	6
Oktatás, kultúra, üdülés, sport	3	3	3	3	4	5	3	2	4	4	3	6	3	2	4	3	8	3
Vegyes javak és szolgáltatás	5	5	6	6	8	6	5	5	8	7	4	4	5	6	5	4	6	5

	Egy. Királyság		Finn-ország		Ausztria		Olasz-ország		Japán		Magyarország		Spanyolország		Görögország		Portugália	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Élelmiszerek	1	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Élvezeti cikkek	8	9	7	8	9	9	8	9	9	9	9	6	9	9	8	9	8	9
Ruházat	6	6	6	7	4	7	6	7	8	7	3	4	3	5	3	7	4	4
Lakásszolgáltatás, fűtés, háztartási energia	2	1	2	2	5	2	2	3	2	2	6	8	2	2	2	3	6	8
Háztartás- és lakásfelszerelés	7	7	9	9	7	8	9	8	7	8	5	7	6	8	7	5	4	5
Egészségügy, testápolás	9	8	8	6	8	6	7	6	5	5	7	9	8	7	9	8	9	7
Közlekedés, hírközlés	55	3	3	3	3	3	5	5	6	6	8	5	4	4	4	2	2	2
Oktatás, kultúra, üdülés, sport	4	5	5	4	6	5	3	4	3	4	4	3	7	5	6	6	7	6
Vegyes javak és szolgáltatás	3	2	4	5	2	4	4	2	4	3	2	2	5	3	5	4	3	3

Forrás: Kovács Ilona: A fejlettségi szint és a fogyasztási szerkezet

1970, 1977 és 1983-ra is készült egy olyan klaszteranalízis, amely a szóban forgó országokat 5 csoportba rendezte és ez egyben jól érzékelteti Magyarország rendszerváltás előtti helyzetét (tulajdonképpen a rendszerváltás óta eltelt időszak nem hozott ehhez képest markáns eltéréseket, fogyasztásszerkezeti szempontból ma sem a legfejlettebb piacokon ismert fogyasztási mintázatok jellemzőek a magyar háztartásokra).

4. táblázat: Az országok csoportosítása (9 kiadáscsoport szerint) fogyasztási szerkezetük hasonlósága alapján

	A(z)				
	1.	2.	3.	4.	5.
	Klaszterbe tartozó országok				
1970	Magyarország	Olaszország Spanyolország Görögország Portugália	Franciaország Norvégia Finnország Svájc Japán Belgium NSZK Ausztria	Dánia Svédország Egy.Királyság	Hollandia Egyesült Államok
1977	Magyarország	Olaszország Spanyolország Görögország Portugália	Franciaország Norvégia Finnország Svájc Japán Belgium	Egy.Királyság Ausztria Egyesült Államok	Hollandia Dánia Svédország NSZK
1983	Görögország Portugália	Olaszország Spanyolország Magyarország	Franciaország Norvégia Belgium NSZK Hollandia	Egy.Királyság Ausztria Egyesült Államok Finnország Japán	Svájc Dánia Svédország

Forrás: Kovács Ilona: A fejlettségi szint és a fogyasztási szerkezet

Ahová jutottunk

1990 végére az országok közötti fogyasztási különbségek a következőkre voltak visszavezethetők (Martin-Lagos López, 2011): az élelmiszerek, a hotel és éttermi költségek, az egyéb kiadások és a ház/lakás fenntartásával kapcsolatos költségek. Ahogyan a korábbi Kovács Ilona-féle klaszteranalízisben láttuk, Martin-Lagos López is ország-csoportokat alkotott, hogy kijelölje az egyes szegmenseket az Európai Unió fogyasztási térképén. Magyarország, Észtországgal, Lengyelországgal, Csehországgal és Szlovákiával került egy csoportba, amely az 1998-as 22,2 %-os élelmiszerköltség alapján alakult ki, továbbá a nagyon magas alkoholos italköltségen alapszik (7,6% átlagosan). 20%-ot meghaladó a háztartás fenntartására irányuló kiadások átlaga, és viszonylag keveset költenek bútorokra és lakásfelszerelésekre (5,6 %), továbbá közlekedésre (10,5%) és éttermi és szállodai szolgáltatásokra (5,7%). 1998 és 2005 között Európában jelentős változások következtek be a költési szerkezetben. Kisebbségi részarányt kaptak az élelmiszerek és a nem alkohol-tartalmú italok, kevesebbet költenek bútorra és éttermi szolgáltatásokra. A 2000-es évek közepére az európai fogyasztók többet költenek tehát háztartásuk fenntartására és általában immateriális javakra (szórakozásra és kultúrára, oktatásra), ami az új fogyasztói értékek felértékelődését is jelzi. Ha a Magyarországgal egy csoportba tartozó piacokat 2005-re vonatkoztatva nézzük, akkor némileg másképp alakult az összetétel. Észtország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia mellé Szlovénia és Luxemburg is a csoport tagjává vált. Átlagosan 15,5 %-ot költöttünk élelmiszerekre (az 1998-as 22,2 %-kal szemben). Abba a csoportba tartoztunk, amely a legtöbbet költi alkoholra, és továbbra is jelentősek a háztartás fenntartásával kapcsolatos kiadások. Bútorra és lakásfelszerelésre is többet költünk, mint a korábbi időszakban

(6% vs. 5,6%), és ugyanez az irány az éttermi szolgáltatások esetén (6,5% vs. 5,7%).

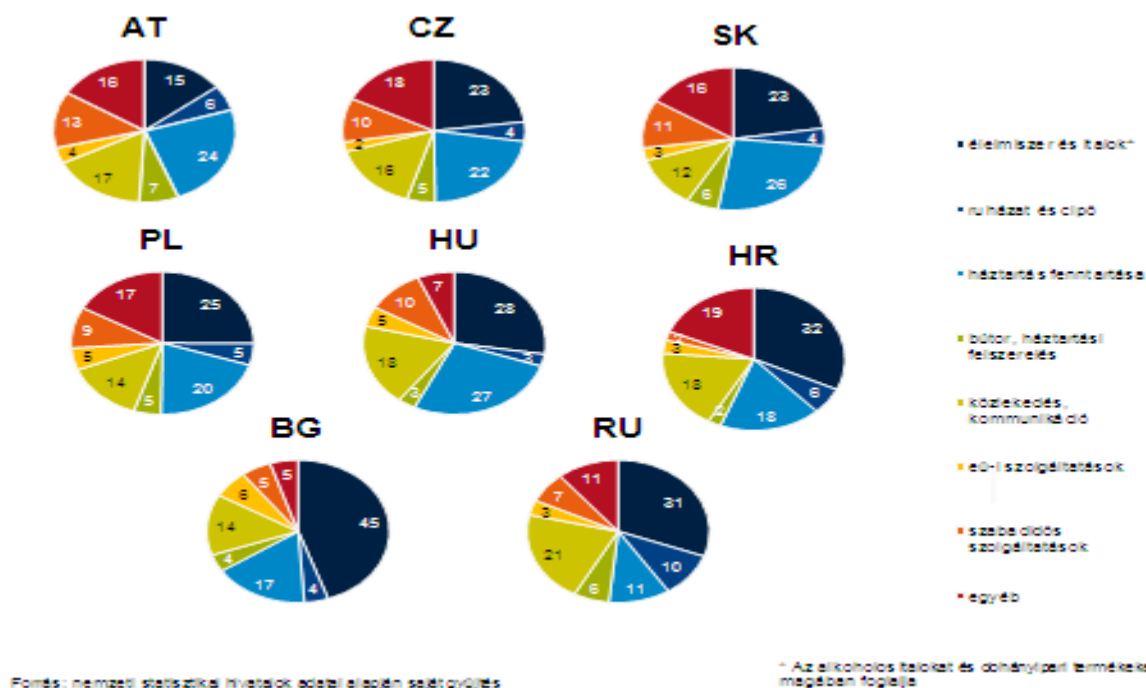
Románia, Lettország, Litvánia és Bulgária továbbra is jelentősen eltérnek a fejlett piacoktól, hiszen 25%-át jövedelmüknek élelmiszerre költötték 2005-ben. Ez még akkor is sok, ha a 1998-ban ez az érték a háztartási kiadások éppen egyharmadát tette ki. A klaszteren belül Románia költötte ebben az időszakban a legtöbbet élelmiszerre, 29,7%-ot, de egyébként a háztartás felszerelése ebben a csoportban 19,1%-ot tett ki, a 2000-es évek közepén.

Mindezek az adatok felvetik azt a korábban felvetett kérdést, hogy a konvergencia egyenlőség és individualizálódás, mint a modernizáció megnyilvánulásai, mennyiben jutottak érvényre Kelet-Közép-Európában? Mint láttuk, egyértelmű és biztató jelek vannak a trendekben, de a társadalmi egyenlőtlenségek terén sajnos nem megnyugtató a helyzet. Az individuális fogyasztási minták és életstílus teret kaptak a régió országai fogyasztóinak életében, de ezek egyelőre nem váltak masszív trenddé, hanem inkább a gyors növekedés önmegvalósító, kinyilatkoztató jelei voltak, mintsem a megerősödő vásárlóerővel párosuló modern fogyasztás szimbólumai.

Az elmúlt évek

Több mint két évtizedet magunk mögött hagyva továbbra is jelentős eltérések vannak a fejlett országokkal való összevetésben, amit sok minden magyaráz, de alapvetően a vásárlóerő- és a gazdasági fejlettségbeli különbségekre vezethetünk vissza. A 2000-es évek közepén úgy tűnt, hogy a csupán élelmiszerekre fordított kiadások (tehát az élvezeti cikkeket kivéve) trendjében 20% alá kerülnek és akkor ezek alapján azzal számoltunk, hogy közel egy évtized alatt elérjük azt a nagyjából 15% körüli szintet, ami a gazdag országok fogyasztási szerkezetének élelmiszerre jutó hányadát jelenti. A válság azonban alaposan átrendezte az országok közötti erőviszonyokat és az országon belüli preferenciákat, s többek között Magyarországon is megint többet költünk arányaiban élelmiszerre. Bár az alábbi ábra arról is tanúskodik, hogy az egyes országok gazdaságpolitikusi és kormányai eltérően kezelik az energia és általában a háztartás fenntartásához kapcsolódó árakat és költségeket. Mint tudjuk, ezek a fejlett piacokon a legnagyobb kiadási tételt jelentik, a régió országaiban azonban ez továbbra sincs így.

Háztartások költési szerkezete kelet-közép-európai országokban

Ha tovább elemezzük a grafikonokat, akkor az is nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a szabadidős elfoglaltság is eltérő súlyt kap a fogyasztók költésében. Amíg a szegényebb Romániában és Bulgáriában csak minden 20. pénzegység áramlik ide, addig ez a fejlettebb Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország esetében minden 10%-nyi összeget jelent. Bizonyos tekintetben Magyarország jelentős hasonlóságokat mutat a többi Visegrádi országgal, és ezen országok rendre különböznek Romániától és Bulgáriától. A sokáig és sokak számára modell-országnak tekintett Ausztria igen kiegyensúlyozott fogyasztási szerkezetét a következő 5-10 évben vajmi kevés sikerrel fogjuk produkálni, erre nemcsak az eltérő szokások, értékek vagy más befolyásoló tényezők hatnak, hanem leginkább a GDP és a vásárlóerő-növekedési lehetőségei határozzák be.

Tarján Tamás egy 21 évvel megjelent cikkében azt írta a hosszú távú perspektívákat illetően (Tarján, 1993), hogy becslések szerint az 1989-es magyar GDP-szintet 1990-re fogjuk tudni elérni, és a XX. század fejlődéstörténetének sajátosságait alapul véve úgy prognosztizálta, hogy az osztrák 1970-es állapotot majd 2025-re fogjuk elérni. Az Unió csatlakozás előtti szakértői becslések szintén ezt az időszakot jelezték előre, bár ezt az Európai Unió átlagára vetítve gondolták. Ausztria, amely jóval az Európai Unió átlag felett helyezkedik el, egyelőre nem tekinthető reális célnak számunkra tíz év viszonylatában.

Magyarország és a kelet-közép-európai országok fogyasztása sok tekintetben jelentős progresszivitást mutat, de azt nem állíthatjuk – sok kedvező jel ellenére sem –, hogy az elmúlt 25 év a fogyasztásban tartós növekedéssel párosult volna, a különösen azt nem állapíthatjuk meg, hogy ezt a korszakot a modernizáció jegyeivel írhatnánk le.

Összegzés

Elemzésemben áttekintettem a fogyasztás és a gazdasági fejlődés kapcsolatának főbb irányelveit, s a szocializmus évtizedeiben uralkodó gazdaságpolitikák fogyasztással összefüggő gyakorlatára is kitértem. Miután a rendszerváltás egy teljesen megváltozott fogyasztói környezetbe helyezte a kelet-közép-európai állampolgárokat, vizsgálatom kitért a régió és a fejlett országokkal való összehasonlításra is, de legalább ennyire fontos hangsúlyt helyeztem a II. világháborút követő évtizedek bemutatására is. A statisztikák és az abból származtatott trendek arról tanúskodnak, hogy Magyarország esetében a fejlett országokhoz viszonyított különbségünk nem hogy csökkent volna, hanem inkább nőtt a XX. század során; erről a kedvezőtlen folyamatról nem tudjuk leválasztani a fogyasztást sem. Úgy tűnik, a fogyasztás modernizációja még várat magára, és ahhoz, hogy az egyén szintjén is érezhető legyen a kiszámítható és fenntartható magas életszínvonal, még további, legalább egy évtizedet várunk kell.

Irodalomjegyzék

- AUERBACH, Paul, & STONE, Merlin (1991). Developing the New Capitalism in Eastern Europe – How the West Can Help. *Long Range Planning*, 24 (3), 60.
- ENGEL, Ernst (1857). Die Productions- und Consumpition-Verhältnisse des Königreichs Sachsen. Zeitschrift des Statistischen Bureaus des Königlich Sachsischen Ministerium des Inneren. *NOS*, November.
- GfK Piackutató Intézet (2013). *Vásárlóerő-tanulmány*, 2013.
- INGLEHART, Ronald F., & WELZEL, Christian (2006). *Modernización, cambio cultural y democracia: la secuencia del desarrollo humano*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- KORNAI János (2006). The great transformation of Central Eastern Europe. *Economics of Transition*, 14 (2), 207-244.
- KORNAI János (2012). *A szocialista rendszer*. Budapest: Kalligram Könyvkiadó.
- KOVÁCS Ilona (1987). *A fejlettségi szint és a fogyasztási szerkezet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete.
- KUZNETS, Simon (1962). Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: The Share and Structure of Consumption. *Economic Development and Cultural Change*, 10 (2).
- MARTÍN-LAGOS LÓPEZ Maria (2011). Consumption and Modernization in the European Union. *European Sociological Review*, 27 (1), 124-137.
- MONTESQUIEU, Charles-Louis (1987). *Del Espíritu de las Leyes*. Madrid: Tecnos.
- SZTOMPKA, Piotr (2004). The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies. In Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Niel J. Smelser and Piotr Sztompka (Eds.), *Cultural Trauma and Collective Identity* (pp. 155-195). Berkeley: University of California Press.
- TARJÁN Tamás (1993). Gazdasági növekedésünk alakulása Ausztriához viszonyítva a 20. Században. *Közgazdasági Szemle*, 11 (9), 815-822.
- TÁRKI (2012). *Monitorjelentések*, 2012.
- TOMKA Béla (2011). *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest: Akadémiai.
- VÁCI Mihály (1961). Se az atombomba, se az isten! Írók az ürrepülésről. *Új Írás*, (7), 579-580.
- VALUCH Tibor (2003). A bőséges ínségtől az ínséges bőségig – a fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János (szerk.), *Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2003* (pp 51-78). Budapest: 1956-os Intézet.
- WORKING Holbrook (1943). Statistical Laws of Family Expenditure. *Journal of the American Statistical Association*, (38), 43-56.

Multiplikátor-hatás elemzése a kereskedelemben

© KOZÁK Tamás

Budapesti Gazdasági Főiskola KVIK Kereskedelem és Marketing Intézet
Kereskedelmi Intézeti Tanszék, Budapest
kozak.tamas@kvifk.bgf.hu

A multiplikátor-hatás tanulmányozásához gazdag, főleg makrogazdasági kérdésekkel foglalkozó szakirodalom áll rendelkezésre, emellett a regionális, helyi szintű összefüggések elemzése már nem ennyire kidolgozott, különösen igaz ez a kereskedelmi ágazatra. A kereskedelem sajátosságainak figyelembevétele eltérő szemléletű elemzési módszereket igényel, hiszen a kereskedelemben az értékteremtés folyamatát az jellemzi, hogy a piaci szereplők (vevők) elismerik és megfizetik a megtermelt áru kereskedelmi munkával (szolgáltatással) megnövelt értékét annak ellenére, hogy azt nem a kereskedelem állította elő (Levy & Weitz, 2009:218-240). A hozzáadott értéket a termelés és fogyasztás közötti időbeni, térbeli különbségek áthidalása, az üzleti kockázat vállalása, az áru áramlásának finanszírozása és a disztribúciós lánc, elosztási csatorna működését biztosító információs rendszer üzemeltetése jelenti.

E tanulmányban tehát azt vizsgálom, hogy a kereskedelem révén egy régió gazdaságába bekerülő pénz hova és milyen áttételeken keresztül áramlik szét, s ezáltal miként hat a gazdaság fejlődésének egészére. A regionális gazdaságtan szempontjából a kereskedelem azért egy sajátos és komplex vizsgálati terület, mert a lakossági jövedelmek elköltésének egyik meghatározó területe. A vásárlók között nem csak a helyi lakosok vannak, például ingázók vagy turisták révén olyan jövedelem is megjelenhet, amely nem a helyi gazdaságban képződött, de szétáramolva abban jelentős gazdasági növekedés forrása lehet. Természetesen az ezzel ellentétes irányú pénzáramlással is számolnunk kell, hiszen például az import csökkenti a régió fizetési egyenlegét. A térségben lezajló gazdasági aktivitás hatásainak vizsgálata arra irányul, hogy mekkora ez a növekedés, és a gazdaság mely területein jelenik meg. A kérdésre a közgazdaságtan elméletéből ismert ún. multiplikáció jelenségének vizsgálata adja meg a választ.

A vásárlás révén a pénz a kereskedelmi vállalatoktól a különböző gazdasági szervezetekhez (ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági vagy szolgáltató vállalkozásokhoz) kerül, amelyek a jövedelmeket újra elköltik, a folyamat tehát folytatódik tovább. A gazdasági katalizátor nem csak a háztartási fogyasztás felől érkezhetsz, hiszen egy primer vagy szekunder ágazatban kezdeményezett beruházáshoz szektoron belüli vagy kívüli input vásárlásokra van szükség, mindez befolyásolja a foglalkoztatottságot és az elkölthető jövedelmeket.

Minden elköltött pénz tehát bekerül a gazdaság vérkeringésébe, újabb és újabb vállalkozásokhoz jut el, és ennek a térségben maradó része újabb és újabb jövedelmeket generál, tehát megsokszorozódik, multiplikálódik. Az eredetileg elköltött egy egységnyi pénz többszörösére is növekedhet. A tovagyrúzó hatások makrogazdasági vizsgálatára született meg a Leontief-féle input-output modell, ennek széleskörű alkalmazása a nemzetgazdaság egészének elemzésére és tervezésére vonatkozóan terjedt el. E módszer kevésbé került a kutatók érdeklődésének középpontjába a makro- és mikro-gazdasági összefüggések

részletesebb vizsgálatában, a tevékenységi és szervezeti megközelítés közötti kapcsolatrendszer feltárásában, a regionális és globális kölcsönhatások elemzésében. *E tanulmány célja egy olyan gazdasági input – output modell kidolgozása, és egy esztanulmányon keresztül történő bemutatása, amelyben nyomon követhető, hogy a kereskedelmet érintő ágazati kibocsátásnak, illetve egy régió belül a termelési tényezők input – output kapcsolatának változása milyen hatással van a régió gazdaságára.* A modell multiplikátor értékei felhasználhatóak vállalati szintű gazdasági döntések meghozatalában, engedélyezésében is, amennyiben a regionális hatások szerepet játszanak az értékelésben.

A multiplikátor-hatás

A régió kifejezést ebben a tanulmányban abban az értelemben használom, ami egy térség vagy gazdasági csomópont meghatározására szolgál. Ez tehát olyan közigazgatási egység vagy más-más ágazatban tevékenykedő vállalkozások együttműködését kifejező klaszter, amely földrajzilag körülírható, külső és belső gazdasági kapcsolatai meghatározhatók (Lengyel & Rechnitzer 2004:301-324). A multiplikátor-hatás elemzése arra világít rá, hogy a többlet keresletnek a kereskedelem által történő kielégítése milyen másodlagos hatást vált ki egy régió gazdaságában, illetve a kereskedelmi partnerkapcsolatnak a változása milyen mértékben módosítja a gazdasági struktúrát. A multiplikátor annak mérőszáma, amely kifejezi, hogy egy régióban egy meghatározott ágazatban a pótlólagos befektetés, illetve pénzköltés mekkora mértékű hatást vált ki a gazdaság más szektoraiban, illetve a gazdaság egészében. Az így kifejtett hatás kettős természetű:

Az ún. indirekt vagy I. típusú hatás a szállítói kapcsolatokban jelentkezik, ez például lehet egy beszállítónál az értékesítési lehetőségek megváltozása vagy a foglalkoztatottság mértékének módosulása. Az értékesítési potenciálra gyakorolt hatás számszerűsítése az alábbi formulával történik:

$$\text{I. típusú értékesítési multiplikátor} = (\text{direkt értékesítés} + \text{indirekt értékesítés}) / \text{direkt értékesítés}$$

A direkt értékesítést ebben a modellben úgy értelmezzük, mint ami a vizsgált vállalat és beszállítója között zajlik le, e partnerkapcsolaton kívüli értékesítést nevezünk indirektnak (például magasabb színvonalú informatikai szolgáltatás vásárlása). Tágabb értelmezésben az I. típusú értékesítési multiplikátor a szektorok közötti kapcsolatok erősségét fejezi ki, más szóval annak a számszerűsítésére szolgál, hogy egy X ágazatban működő vállalat kibocsátásának a növekedése milyen mértékben növeli a saját, illetve más ágazatokban termelő vállalatok teljesítményét, és ennek következtében a foglalkoztatási és szintet és a jövedelmet a régióban.

Az ún. *előidézett (induced) vagy másodlagos hatás* a miatt következik be egy térség gazdaságában, mert háztartások jövedelmének, illetve költségének változása szintén befolyásolja a kereskedelmi vállalat értékesítési lehetőségét és a humánerő gazdálkodását. Amennyiben növekszik a foglalkoztatottság egy vállalaton belül, úgy a többletjövedelem egy része fogyasztásként stimulálja a térség gazdaságát, a csökkenés természetesen ellenkező előjelű változást indukál. A *II. típusú multiplikátor-hatás* magában foglalja az indirekt és előidézett aktivitásokat, így:

II. típusú értékesítési multiplikátor = (direkt értékesítés + indirekt értékesítés + előidézett értékesítés) / direkt értékesítés

Az előidézett értékesítés ebben a kontextusban a direkt és indirekt értékesítés hatására jelentkező többletjövedelem fogyasztásba visszaforgatott részére vonatkozik, ez tehát már egy származtatott értékesítési kategória. A II. típusú értékesítési multiplikátor tehát a direkt és indirekt értékesítés növekedés miatti régió szintű GDP növekedés mellett, a jövedelem és fogyasztás emelkedés közvetett hatását is számszerűsíti. Ne feledjük, hogy a GDP növekedés végső soron jövedelemként (munkabéreként vagy osztalékként) jelenik meg, a többletjövedelem többletfogyasztást gerjeszt, így a megtakarításon felül megjelenő vásárlóerő újabb beruházást és működő tőkebefektetést ösztönöz. Mivel a fogyasztási kosáron belül a jövedelem nagy része a kereskedelemben kerül elköltésre (Magyarországon cca a fele), a kiskereskedelem kerül elköltésre, a II. típusú számítás alkalmas az ágazat teljesítményváltozásának és ennek regionális kihatásának vizsgálatára. Amennyiben például 1 Euró direkt értékesítéssel 0,6 Euró indirekt és 0,3 Euró előidézett értékesítés jár, úgy az I. típusú értékesítési multiplikátor értéke 1,6, a második típusé 1,9. Például 100 millió Euró többletfogyasztás tehát 190 millió Euró ($1,9 \cdot 100$) teljes értékesítést jelentene a térségben e példa alapján.

A multiplikátor-hatás természetesen csak akkor érvényesül teljes mértékben, ha a többletjövedelemből minden fogyasztásra fordított Eurót vagy a helyi termelők által előállított termékekre és/vagy a lokális kereskedőknél költik el a vásárlók. Ez a feltételezés csak a teljesen bezárkózó gazdaságokban érvényesül, a realitásokhoz közelebb áll, ha azzal számolunk, hogy a fogyasztás egy része a régió kívüli termelt áruból történik, vagy az ingázók a térségben megszerzett jövedelmüket lakóhelyükön költik el. Amennyibe számolunk e jövedelmek kiszivárgásával a térségből („leakage” hatás), úgy a másodlagos gazdaságösztönző hatás is kisebb lesz, de ez közelebb áll a valósághoz (Armstrong & Taylor, 2004:5-63). Mindezeket azért célszerű figyelemmel kísérni, amennyiben ezeket a jövedelem kiszivárgásokat számításon kívül hagyjuk, úgy túlzott mértékű multiplikátor értéket kaphatunk regionális szinten, azaz lokálisan. Ugyanilyen torzító hatása lehet, ha túlbecsüljük az ún. előidézett értékesítés mértékét. Fontos, hogy megkülönböztessük a gazdasági mutatókat a közgazdasági multiplikátoroktól. Amíg az előző alapvetően az erőforrások felhasználásának hatékonyságát, illetve a termelékenységet számszerűsíti, addig ez utóbbi egy gazdasági esemény másodlagos hatását méri.

A beruházások változása viszont önmagában is kiváltja a bruttó hazai termék emelkedését vagy esését. A GDP változása ráadásul lényegesen nagyobb, mint amekkora volt a beruházás növekedése vagy csökkenése. A keynesi makrogazdasági modellben a multiplikátor azt fejezi ki, hogy a makró szintű jövedelem változása hányszorosa a beruházás, befektetés eredeti növekményének vagy csökkenésének. Amennyiben a beruházások 1 millió Euróval emelkednek, az keresleti hatásán át a termelés és így a jövedelem növekedését eredményezi, mindez a fogyasztási kiadások növelésére ösztönöz, ez természetesen függ a fogyasztói határhajlandóság vagy a megtakarítási szint mértékétől is.

Amennyiben a fogyasztói határhajlandóság például 0,8 értéke, a beruházás növekmény által elindított folyamatok teljes kifutása esetén a multiplikátor számértéke $1/(1 - MPC)$ vagyis példánkban $1/(1 - 0,8) = 5$, tehát a bruttó hazai termék növekménye ötször akkora, mint az addicionális beruházás. A beruházások csökkenése esetén e hatás természetesen fordított irányú. A pozitív multiplikátor-hatás – vagyis, hogy pl. a beruházás növekménye keresleti hatásán át többszöri

nemzetijövedelem-növekedésre vezet – csak akkor értelmezhető, ha a gazdaságban van kapacitás tartalék, nincs teljes foglalkoztatottság, amennyiben bármely termelési tényezőhöz való hozzáférés korlátozott, bármilyen gazdasági impulzus csak inflációs hatást vált ki. A keynesi modell nem csak a fogyasztói határhajlandóság változásának a hatását, de a költségvetési deficit vagy a fizetési mérleg növekedésének vagy csökkenésének multiplikátor-hatását is vizsgálja makró szinten. A mezoszintű, azaz regionális multiplikátor-hatás modellezésére bár alkalmas a keynesi modell, de néhány korlátozó tényezőt figyelembe kell vennünk. Így például: a fogyasztói határhajlandóság mérése általában országos szinten történik, regionális adatok korlátozottan állnak rendelkezésre vagy a regionális jövedelem kiáramlás jelentősen módosíthatja a multiplikátor-hatást, ez területi egységenként jelentősen eltérhet.

E tanulmányban a regionális gazdasági folyamatok elemzésére, a beavatkozások hatásainak vizsgálatához az input-output módszert használom fel. Az input-output modell az ágazati kapcsolatokat leíró ún. belső mátrixból áll. A belső, ill. tranzakciós mátrix (X), az anyagi ágazatok közötti közvetlen gazdasági kapcsolatait írja le, ennek inverze lehetőséget ad a végső felhasználás változásának az ágazatok kibocsátására gyakorolt hatásának elemzésére. Az ágazatok technikai kapcsolatát a technikai együtthatók teremtik meg, amelyek a kibocsátások (output) és ráfordítások (input) közötti kapcsolatot fejezik ki.

Az ún. „Leontief-féle modell lényegében azt írja le, hogy a vizsgálandó gazdaság milyen szektorokra van osztva és ennek alapján tudunk következtetni a régiós gazdaság szerkezetére (Kreko, 1964:92-104). Az elemzéshez a következő feltételezéseket kell elfogadnunk:

1. A gazdaságban a szektorok száma n (a vizsgált modellben 3), azaz a szektorok száma a vizsgált időszakon belül nem változik.
2. Egy fajta terméket csak egy ágazat állít elő, a termékek és a termelési folyamatok között kölcsönös és egyértelmű kapcsolat van.
3. Az elemzés rövid távú hatásokat ír le, az inputokat nem lehet egymással helyettesíteni, a szállítói kapcsolatok struktúrája a modellben változatlan.

Ezen feltételek esetén már elkezdhetjük vizsgálni ezzel a modellel a jövedelemtermelés alakulását egy adott régió gazdaságában.

A kereskedelmi multiplikátor-hatás modellezése

A kereskedelmi multiplikátor-hatás modellezésének célja az, hogy számszerűsíteni tudjuk a kibocsátás (esetünkben az értékesítés) növekedésével járó lokális gazdasági növekedés mértékét. A modellezés elvégzéséhez az alábbi feltételezésekkel élünk:

- (1) A régió gazdasági szerkezete elég diverzifikált ahhoz, hogy a háztartások a többletjövedelmüket a lokálosan is el tudják költeni.
- (2). Minél nagyobb egy régió területe, annál nagyobb a logisztikai költség és így a korlátozottabb az import jövedelmezősége, a lokális gazdasági szereplők súlya erősödik, ez nagyobb multiplikátor-hatást eredményez.
- (3) Szektoronként eltérő mértékű a multiplikátor-hatás. A kereskedelemben magas az élőmunka igény, ezért a többletkereslettel járó magasabb foglalkoztatottság nagyobb mértékű másodlagos jövedelemkiáramlással jár, ez pedig ösztönzőleg hat a fogyasztásra (Zentes, 2007:143-160).

(4) A multiplikátor-hatás mindig egy időpontra, egy meghatározott árszínvonalra és induló foglalkoztatási szerkezetre értelmezhető. Bármely determináns megváltoztatása a végeredményt is módosítja.

Mindezek alapján nézzünk meg egy példát az input-output modell használatára. Tegyük fel, hogy a gazdaságban három ágazat működik: mezőgazdaság, ipar és kereskedelem.

1. táblázat: Ágazati input – output modell

	I. (mező- gazdaság)	II. (ipar)	III. (keresk.)	Háztartás	Egyéb	Output összesen
Output előállítók:						
Mezőgazdaság (I.)	10,00	10,00	10,00	20,00	30,00	80,00
Ipar (II.)	20,00	20,00	10,00	20,00	75,00	145,00
Kereskedelem (III.)	10,00	20,00	20,00	60,00	35,00	145,00
	-	-	-	-	-	-
Munkavállaló	10,00	40,00	50,00	20,00	10,00	130,00
Állam	10,00	25,00	15,00	5,00	-	55,00
Import partnerek	20,00	30,00	40,00	5,00	-	95,00
Teljes Input	80,00	145,00	145,00	130,00	150,00	650,00

Forrás: saját szerkesztés

Az 1. táblázatot a következő módon kell értelmezni: az I. oszlop adatai szerint például a mezőgazdaság összesen 80 egységet költ inputokra, és ebből 10-et mezőgazdasági termékekre, 20-at ipari termékekre, 10-ét a kereskedelemben vásárol, 10-et kifizet bérként, 10 egységet befizet adóként az államnak és 20-ért importál alapanyagot. Természetesen a felhasznált inputok értékének egyenlő kell, hogy legyen az ágazatban megtermelt jövedelemmel, azaz a kibocsátás értékével (utolsó oszlop output értéke szintén 80 egység). Amennyiben az ágazatok kibocsátását számba vesszük és számolunk a régióból „kiszivárgó” pénzárammal, úgy a térségi jövedelem értékét kapjuk meg. Nézzük meg a GDP előállítását először a jövedelem tulajdonosok fogyasztásának szemszögéből: a háztartások 130, az egyéb kategóriába tartozó állam, befektetők, és az export terméket vásárlók szintén 150-at költenek el, ugyanakkor a központi költségvetésbe 55, az importált terméket beszállítóknak 95 egységet kell kifizetni, mindez csökkenti a térségi jövedelmet, így összesen a nettó kibocsátás 130 egység. Vegyük észre, hogy ez az összeg egyenlő a munkavállalóknak kifizetett bérekkel, ez szintén 130 egység, termelői szempontból pedig a három ágazat összteljesítményével.

Ahhoz, hogy megkapjuk a ráfordítási mátrixot, az oszlopokban az egyes értékeket el kell osztani a megfelelő teljes kibocsátással azért, hogy egységnyi vásárlásra jutó adatokat megkapjuk ágazatonként. Ekkor a következő táblázatot kapjuk.

2. táblázat: Ráfordítási arányok mátrixa

	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem
Mezőgazdaság	0,13	0,07	0,07
Ipar	0,25	0,14	0,07
Kereskedelem	0,13	0,14	0,14

Forrás: saját szerkesztés

Így megkapjuk az ágazati kapcsolatok mátrixát (2. táblázat), például a kereskedelem 7-7-14 %-ot vásárol ágazonként (beleértve az ágazaton belüli vásárlást is) az összes input felhasználásából (145), itt most nem tüntetjük fel külön a munkavállalói kifizetéseket és az adóbefizetéseket sem. Az ágazati-kapcsolat mátrix, vagy más néven folyó ráfordítási mátrix tehát azokat a ráfordítási együtthatókat tartalmazza, melyek azt mutatják meg, hogy egységnyi kibocsátás megtermeléséhez, az adott inputtényezőből mennyi előállításra van szükség a saját és a többi ágazatban. Ez alapján már feltehető az a kérdés, hogy egy szektor kibocsátásának egységnyi változása milyen többletjeljesítményt okoz a régió gazdaságában. Tegyük fel, „x” a teljes kibocsátás vektora, ami jelen esetben ismeretlen. Az x vektor meghatározására egy hosszadalmas és többlépcsős számítási sorozat útján is eljuthatunk, ha tudjuk, hogy mennyi „Ax” inputra van szükségünk az egyes ágazatokból. Így tehát a következő mátrixegyenlethez jutunk: $Ax + d = x$. Amennyiben tudjuk az alaplátrix kapcsolati értékeit (a ráfordítási arányokat), Leontief-féle inverz mátrix segítségével megkapjuk azokat a multiplikatort értékeket, amelyekkel modellezhető, hogy egységnyi addicionális kibocsátás mit jelent a régió gazdaságában. Egységnyi plusz kibocsátással (direkt hatás) járó közvetett (indirekt) teljesítmény multiplikatorként értékeit a 3 táblázatban találjuk.

3. táblázat: I. típusú multiplikátor értékek

	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem
Mezőgazdaság	1,190	0,112	0,104
Ipar	0,363	1,209	0,126
Kereskedelem	0,231	0,210	1,195
Összesen	1,784	1,531	1,425

Forrás: saját szerkesztés

Miután megkaptuk az ágazati multiplikatorként értékeit, kiszámolhatjuk, hogy például a háztartási költség 10 egységnyi növekedésének milyen hatással van a régió gazdaságára (4. táblázat), pontosabban a *beszállítói láncban résztvevő vállalatok kibocsátására és ennek következtében a jövedelem-kifizetésben érintettek fogyasztási lehetőségeire*. Mivel a kereskedelem saját multiplikátor értéke 1,195, amennyiben a lakossági fogyasztás 10 egységgel emelkedik, ennek a közvetlen és közvetett hatás 11.95 egység a kereskedelemben. Az ágazatok teljesítmény tehát annak függvényében változik, amilyen mértékben növekednek az ágazati vásárlások a lakossági kereslet növekedésének függvényében.. A munkavállalói kifizetések, az adó és az import beszerzés annak mértékében változik, amilyen mértékben az 1 táblázat értékei aránylanak a teljes ágazati inputhoz. Például a mezőgazdaságban ez az arány 13% (10/80) a munkavállalóknak történő kifizetéseknél, így a plusz bérkifizetés a mezőgazdaság megnövekedett teljesítménye után (4 táblázat) kerül elszámolásra, tehát a 0,13-s értéket a 0,13 és az 1,04 szorzataként kapjuk meg (a táblázat kettő tizedes jegyre kerekített értékeket tartalmaz). Láthatjuk, hogy a régió GDP-je értéke 24.25 egységgel emelkedett, *minden egységnyi többletkereslet a kereskedelemben tehát 1,9%-kal növeli a regionális jövedelmet* a modell számai alapján.

4. táblázat: A kereskedelmi befektetés hatása

	Mezőgazdaság	Ipar	Keresk.	Fogyasztás	Összes
Mezőgazdaság	0,13	0,09	0,82	-	1,04
Ipar	0,26	0,17	0,82	-	1,26
Kereskedelem	0,13	0,17	1,65	10,00	11,95
Munkavállaló					4,60
Állam	0,13	0,35	4,12	-	1,58
Import	0,13	0,22	1,24	-	3,82
Összesen	0,26	0,26	3,30	-	24,25

Forrás: saját szerkesztés

Láthatjuk, hogy a többletkereslet által előidézett többletkibocsátás (direkt hatás) milyen mértékben növelte meg az ún. szektorális, azaz vállalati teljesítményeket. Mivel minden többletteljesítményből származó jövedelem végső soron a fogyasztásban csapódik le, adódik a kérdés, hogy a *háztartások költségei milyen további gazdasági kihatással járnak a régióban*. (A modellben eltekintünk a megtakarítások beszámításától). Ezt az összefüggést nevezem ún. előidézett (induced) vagy másodlagos kapcsolatnak. Nézzünk egy példát ennek szemléltetésére. A régió kiinduló bruttó kibocsátása 130 egység, ebből a modell számai alapján a háztartások 20-at költenek el a kereskedelemben (1 táblázat), ez azt jelenti, hogy a lakossági fogyasztás ennyivel járul hozzá a régió GDP-hez. Szintén a 1 táblázatból olvasható ki az is, a háztartások jövedelmük 46%-át (60/130) a kereskedelemben költik el és a kereskedelmi vállalatok ráfordításai között a munkavállalói kifizetések 34%-ot tesznek ki (50/145). A kereskedelemben jelentkező egységnyi többletkereslet ráfordítási együtthatója tehát $0,16$ ($50/145 \cdot 1 \cdot 0,34$). Ugyanezt a számítást elvégezhetjük a többi ágazatra is, hiszen a többletjövedelemből eredő többletfogyasztás nem csak a kereskedelemben csapódik le.

5. táblázat: I. és II. típusú összesített multiplikátor értékek

	I. típusú multiplikátor értékek	II. típusú multiplikátor értékek
Mezőgazdaság	1,784	2,354
Ipar	1,531	2,260
Kereskedelem	1,425	2,224

Forrás: saját szerkesztés

Az 5. táblázat adataiból kitűnik, hogy amennyiben a közvetlen és közvetett hatásokon (I. típusú multiplikátor értékek) kívül a háztartási fogyasztás másodlagos hatásával (II. típusú multiplikátor értékek) is számolunk, úgy a végfogyasztásból „visszaáramló” pénznek milyen plusz gazdaságélénkítő hatása van a régió gazdaságára. Itt jegyzem meg, hogy a modell nem számol azzal, hogy a fogyasztás finanszírozása milyen mértékben történik hitelből vagy az esetleges megtakarítások feléléséből, ez azonban nem torzítja a multiplikátor-hatás bemutatását.

Az eddig elvégzett számítások azt mutatták, hogy az ágazati kapcsolatok mérlege hogyan változik a többletkibocsátás, illetve többletkereslet következtében és ez hogyan hat egy térség gazdaságára ezen keresztül a gazdálkodók értékesítési lehetőségei hogyan változnak. Legalább ennyire érdekes lehet annak elemzése, hogy

egy vállalat gazdálkodása hogyan hat egy régió kibocsátására, - különösen, ha ezt a vizsgálatot az ágazati kapcsolatok mérlegében megismert módszer alapján tesszük hozzáadott érték számítással.

Vállalati multiplikátor-hatás hozzáadott érték alapján

Vállalati szinten a makró vagy mezoszinten kalkulált nemzeti vagy régiós jövedelmeknek közgazdasági tartalmát tekintve a hozzáadott érték felel meg leginkább. Amennyibe elfogadjuk kiinduló feltételezéseként azt, hogy a kereskedelmi munka értékét az értékesített áruk árreze fejezi ki, akkor az árrest mint hozzáadott érték használjuk az értékteremtésben résztvevő szereplők kifizetéseinek forrásaként. A 6 táblázat egy vállalati hozzáadott érték számítás egyszerűsített sémáját ábrázolja feltüntetve azt is, hogy a szállítóknak milyen saját kifizetéseik vannak. Három jövedelem tulajdonost feltételezünk: a bérezésben részesülő munkavállalókat, az adóbevételekben érdeket államot és a befektetéseik megtérülését váró tulajdonosokat.

6. táblázat: Hozzáadott érték számítás

	Vállalati értékesítés hozzáadott értéke	Vállalati kifizetések aránya	Szállító ráfordítások	Szállítói ráfordítások aránya
Hozzáadott érték	40,00			
Kifizetések címzettjei:				
Munkavállaló	20,00	0,50	1,00	0,17
Állam	10,00	0,25	2,00	0,33
Tulajdonos	10,00	0,25	3,00	0,50
Teljes Input	40,00		6,00	

Forrás: saját feldolgozás

Érdeemes megvizsgálunk, mi történik akkor, ha a vállalat 10 egységgel megnöveli az árres tömeget úgy, hogy ezt a forgalmazott áruk volumennövelésével éri el, mindez 100 egységnyi beruházással érhető el. Ráfordítási együttható értékeket a 6 táblázatban is szereplő értéket alapján számoljuk. Milyen többlet érték keletkezik, ha azt feltételezzük, hogy a megtermelt jövedelem a régióban marad. A 10 egység plusz hozzáadott értékhez a vállalatnál 5 ($10 \cdot 0,5$), és kettőször 2,5 ($10 \cdot 2,5$) többletkifizetés jelentkezik. A szállítói ráfordítási együtthatókkal számolva pedig 1,67, 3,33 és 5 egységnyi a többletkifizetés, összesen tehát 20 egység fog a régióban megjelenni plusz vásárlóerőként ($5+2,5+2,5+1,67+3,33+5$). Mindeddig a többlettermeléshez kapcsolódó szállítói kapcsolatok és jövedelem kifizetések változásainak hatását elemeztük Számoljunk tovább, mi lesz a lakossági többletfogyasztás hatása!

Tételezzük fel, hogy a fogyasztási határhajlandóság 0,5 (c), azaz minden 1 Forint többletjövedelemből 0,5 Forint fogyasztásra kerülne, ha nem számolnánk az adóval. Amennyiben az adókulcs (t) 20%, úgy a $k = 1/(1-c(1-t))$ képletet használva a multiplikátor értéke 1.67. A 10 egységnyi plusz hozzáadott érték után a vállalat 5 ($10 \cdot 0,5$) és a szállítók 1,67 ($10 \cdot 1,67$) bért tudnak kifizetni, ez összesen 6,67 egység (7 táblázat). A multiplikátor értékkel számolva a másodlagos hatás 11,11 ($6,67 \cdot 1,67$).

7. táblázat: A vállalati többleteljesítmény hatása

	Vállalat	Szállító	Háztartás	Összes
Kereskedelem			10,00	10,00
Munkavállaló	5,00	1,67	-	6,67
Allam	2,50	3,33	-	5,83
Import	2,50	5,00	-	7,50
Összesen	10,00	10,00	10,00	30,00

Forrás: saját szerkesztés

A vállalat 100 egységet fektetett beruházásba (direkt hatás), a többlet árás 30 addicionális regionális jövedelmet eredményez, és a fogyasztási többlet másodlagos hatása 11,11 egység. A II. típusú multiplikátor képletet használva azt az eredményt kapjuk, hogy minden 1 Forint beruházás 1,41 régiószintű jövedelmet eredményez: $(100+30+11,11)/100$. Ilyen jellegű számítás fontos lehet olyan esetekben, amikor egy vállalatnak kell prezentálni azt, hogy egy beruházásnak milyen hatása lehet a lokális gazdaságra.

Összefoglalás

E tanulmányban arra kerestem a választ, hogyan lehet egy régió gazdaságát ágazat specifikus elemek figyelembevételével elemezni. Az input-output modell alkalmazásával eleveztem a kereskedelmi szektor kibocsátása milyen hatással van egy térség ágazatainak teljesítményére, amennyiben e vállaltok között beszállítói kapcsolat áll fenn. A megnövekedett fogyasztás magasabb jövedelem-kifizetést eredményez (I. típusú multiplikátor- hatás). A többletjövedelem egy része a végfogyasztásban jelenik meg, a lakossági többletvásárlás miatt a gazdaságba visszaáramló jövedelemnek másodlagos katalizátor-hatása van. Ez utóbbi beszámításával kalkuláltam a II. típusú multiplikátor- hatást. Ezek a számítások alapvetően a régió szintű ágazati kapcsolatok és ráfordítási együtthatók alapján kerültek kifejezésre. Fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy az input-output modell módosított alkalmazása milyen mértékben teszi lehetővé egy kereskedelmi vállalat teljesítmény változásának és ennek régió szintű kapcsolatának vizsgálatát. Az elemzéshez a hozzáadott érték típusú vállalati kimutatásból indultam ki és ez alapján sikerült egy olyan modellt felállítani, ami a kutatási hipotézisem igazolására kaptam megerősítést.

Irodalomjegyzék

- ARMSTRONG, Harvey, & TAYLOR, Jim (2004). *Regional Economics and Policy*. 3th Edition. Oxford UK: Blackwell Publishing.
- KREKO Béla (1964). *Mátrix-számítás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LENGYEL Imre, & RECHNITZER János (2004). *Regionális gazdaságtan*. Pécs: Dialóg Campus.
- LEVY, Michael, & WEITZ, Barton (2009). *Retailing management*. New York: McGraw-Hill.
- ZENTES, Joachim et al. (2007). *Strategic Retail Management*. Wiesbaden: Gabler.

A szolgáltatás-nyereséglánc vizsgálata a kereskedelmi vállalkozásoknál – a versenyképességük fokozásának lehetősége

© NÉMETH Patrícia

Budapesti Gazdasági Főiskola KVIK, Kereskedelmi Intézeti Tanszék, Budapest
nemeth.patricia@kvifk.bgf.hu

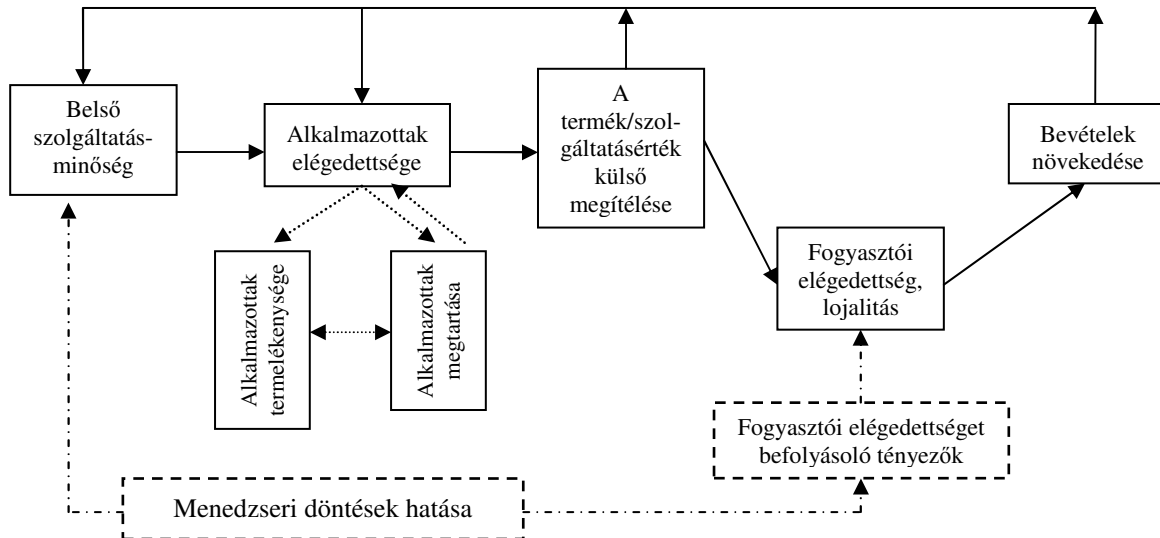
A szolgáltatás-nyereséglánc elmélet szerint a szolgáltatóvállalkozások jövedelmezősége és versenyképessége akkor fokozható, ha a szervezetük minden olyan elemét menedzselik, ami hatással van az ügyfelek elégedettségére. Tanulmányomban elemzem, hogy a hazánkban működő nagyobb kereskedelmi vállalkozások vezető menedzserei „mennyire figyelnek oda” azon alkalmazottaik elégedettségére, akik az ügyfelekkel/fogyasztókkal közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba kerülnek a szolgáltatási folyamatban. Megvizsgálom a fogyasztói elégedettséget motiváló legfontosabb tényezőket, s ezek értékének meghatározására becslést végzek (vállalati felsővezetőkkel készített mélyinterjúk, valamint alkalmazotti és fogyasztói kérdőíves felmérés alapján). Néhány kereskedelmi vállalkozás esetében megkísérlem annak adekvát, konkrét bemutatását is, hogy az alkalmazotti elégedettség emelése milyen mértékben növelte a cég által nyújtott kereskedelmi szolgáltatások értékét, s ezáltal mennyiben változott a fogyasztók/vevők elégedettsége és lojalitása a céghez. Elemzem továbbá, hogy ennek eredményeképpen fokozódott-e az adott kereskedelmi vállalkozás versenyképessége az egyre szűkülő fogyasztói piacon.

Az 1990-es évek közepén amerikai közgazdászok egyik neves csoportja kidolgozta a szolgáltatás-nyereséglánc elméletet, mely szerint a szolgáltató-vállalkozások jövedelmezősége és versenyképessége akkor fokozható, ha a szervezetük minden olyan elemét menedzselik, ami hatással van az ügyfelek elégedettségére, vagyis *stratégiájukban az ügyfelekkel közvetlen kapcsolatban álló alkalmazottakat és az ügyfeleket/fogyasztókat kell a középpontba állítani* (Heskett et al., 1994, 2008). Természetesen az alkalmazottak és a vevők elégedettségének vizsgálatával már jóval korábban foglalkoztak a marketingtudomány kutatói. „*Elégedett alkalmazottak nélkül nincs elégedett vevő*” – állapította meg elsőként W. R. George 1977-ben. Heskett és társai elméletének újszerűsége abban rejlik, hogy megkísérelték számszerűsíteni az alkalmazotti és a vevői elégedettségéből eredő nyereségnövekedés nagyságát is. Azóta sok országban vizsgálják a szolgáltatás-nyereséglánc elmélet gyakorlati megvalósíthatóságát a különböző szolgáltatási területeken. Hazai viszonylatban azonban még kevésbé végeztek ezirányú konkrét elemzéseket az egyes szolgáltatási területekre, illetve a kereskedelmi szektorra. Vizsgálták az alkalmazotti elégedettséget, s külön a fogyasztói elégedettséget, de ezek együttes növelésének komplex hatását a szolgáltatócégek nyereségességének számszerű növelhetőségére nem elemezték.

A szolgáltatás-nyereséglánc folyamatának összefüggéseit mutatja be az 1. ábra, amelynek lényege: a szolgáltatóvállalatok nyereséges működésének alapja az ügyfelek elégedettsége. A jövedelmezőség folyamatos biztosításához menedzselni kell a szolgáltatás-nyereséglánc egész folyamatát, vagyis a szervezet összes olyan

elemét, ami befolyásolhatja a fogyasztói elégedettséget. A cég belső szolgáltatásminősége (az egyes munkakörök/munkakörnyezet innovációs szintje, a belső munkakapcsolatok minősége) alapvetően meghatározza az alkalmazottaik elégedettségét, amit produktív támogató-szolgáltatásokkal a cégek tovább fokozhatnak, például a munkahelyi körülmények javításával, az alkalmazottak munkája minőségének az eddiginél nagyobb mértékű elismerésével, a teljesítményalapú jutalmazással. Ezáltal az alkalmazottak céghez való lojalitása és a termelékenység is emelkedik, a fluktuáció mértéke csökken, ami növeli a fogyasztók részére nyújtott termékek/szolgáltatások külső értékét. A szolgáltatási folyamat minőségének javulása az ügyfelek/fogyasztók elégedettségének és lojalitásának növekedését eredményezheti. Ezáltal a szolgáltatócég a hűséges ügyfelek további vásárlásai révén növelheti nyereségét, s ezek az ügyfelek másoknak is ajánlhatják a céget, vagyis egyre bővíthet az ügyfélkör. Ezzel beindulhat a láncreakció, mivel az elért nagyobb nyereség visszacsatolása következtében tovább emelhető, fokozható a cég belső szolgáltatásainak minősége.

1. ábra: A szolgáltatás-nyereséglánc folyamatának működési stratégiája

Forrás: Heskett et al. (1994, 2008) felhasználásával

Véleményem szerint *vitatható* a szolgáltatás-nyereséglánc elméletben, hogy csak az ügyfelekkel közvetlen kapcsolatban álló frontszemélyzet körét vizsgálja, bár kihangsúlyozza az első számú vezető, a vezérigazgató kapcsolatának fontosságát mind az összes alkalmazottaival, mind pedig a cég ügyfeivel. A *szolgáltató-cégeknél az ügyfelekkel közvetett kapcsolatban lévő menedzserek/vezetők munkájának „minőségét” is értékelni kell, mivel döntéseik határozzák meg a belső szolgáltatásminőséget (az alkalmazottak elégedettségét) és befolyásolják a fogyasztói elégedettséget motiváló tényezőket.* Ezért a szolgáltatás-nyereséglánc rendszerébe beépítettem a menedzseri döntések értékelését is.

Vizsgálati célkitűzés

A kutatásomban azt vizsgáltam, hogy fogyasztási cikkek kis-és nagykereskedelmében a Magyarországon működő, az összes éves forgalma alapján a tíz legnagyobb kereskedelmi vállalkozás esetében hogyan „érvényesülhet” a szolgáltatás-nyereséglánc elmélet. A vizsgálataim információs bázisa *egyrészt* a kiválasztott cégek online kommunikációja volt, *másrészt* személyes strukturált mélyinterjúkat folytattam az egyes kereskedelmi vállalkozásoknál a kommunikációs vezetőkkel vagy vezető menedzserekkel, illetve több üzletvezetővel (38 személyes mélyinterjú), *harmadrészt* pedig kérdőíves felmérést végeztem (284 kitöltött kérdőív) néhány érintett csoportnál (alkalmazottak, fogyasztók, menedzserek/felső- és középvezetők).

A vizsgálatba bevont egyes cégek az online kommunikációjukban és a különböző információs anyagaikban (szakmai anyagok, újságok, szórólapok stb.) csak a tevékenységük pozitív oldalát és az eredményeiket tüntetik fel. Ezért megvizsgáltam azt is, hogy az utóbbi években a különböző szakmai szervezetek, így a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (NFH), a Tudatos Vásárlók Egyesülete (TVE), a Gazdasági Versenyhivatal (GVH), a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal (MSZH) és az Országos Munkavédelmi és Munkaügyi Hivatal (OMMH) jelentései mit tartalmaznak a vizsgált kereskedelmi cégekről. Erre azért volt szükség, mivel az utóbbi években ezek a szakmai szervezetek nagyobb bírságokat róttak ki a kereskedelmi láncokra különböző jogszabálysértések és fogyasztóvédelmi szabálytalanságok miatt (ezeket az értékelésem során részletezem).

Szolgáltatás-nyereséglánc vizsgálat a kereskedelmi vállalkozásoknál

A kutatásomban megvizsgált kereskedelmi vállalkozás körét az *1. táblázat* tartalmazza.¹⁾ Összegzem továbbá a táblázatban, hogy a szolgáltatás-nyereséglánc egyes elemei a kereskedelmi vállalkozásokra vonatkozóan milyen értékelést kaptak a vizsgálataimban. A kereskedelmi láncok közötti versenyben élenjárónak – a különböző szempontok szerinti rangsorban – az első négy helyezett (Spar, CBA, Tesco-Global, Coop) nevezhető, ezek összes éves forgalma is a legnagyobb. A táblázatban látható, hogy az alkalmazotti és a fogyasztói elégedettség szintje, valamint a menedzseri döntések hatékonysága differenciált mértékű az egyes kereskedelmi láncoknál, ami eltérő sorrendet/rangsort eredményezett. A továbbiakban részletesen bemutatom az egyes értékelési szempontok szerinti kutatási eredményeimet.

¹⁾ Megjegyzem, hogy 2012 őszén tulajdonosi és szerkezeti átalakulás következett be egyes kereskedelmi vállalkozásoknál, és néhány kereskedelmi vállalkozás „kivonult” a magyar piacról. A francia Auchan megvette az ugyancsak francia Cora kereskedelmi lánc minden hipermarket üzletét. A magyar Coop megvásárolta a belga Match és a francia Profi vidéki üzleteit, az ugyancsak magyar CBA pedig a Match és a Profi budapesti üzleteit vásárolta fel.

1. táblázat: Versenyképességi összehasonlítás a kereskedelmi láncokra vonatkozóan (fogyasztási cikkek kis- és nagykereskedelme), 2012-ben

Összes éves forgalom ^{*)} (Mrd Ft, 2012. év)	Fogyasztói elégedettség szintje	Alkalmazotti elégedettség szintje	Menedzseri döntések hatékonysága	
1. Tesco-Global Áruházak Zrt.	709,0	2. (74%)	2. (78%)	3. (77%)
2. CBA Kereskedelmi Kft.	578,5	3. (73%)	1. (83%)	2. (88%)
3. Coop Hungary Kft.	530,0	6. (59%)	4. (74%)	4. (75%)
4. Spar Magyarország Ker. Kft.	421,2	1. (88%)	3. (77%)	1. (89%)
5. Real Hungária Élelmiszer Zrt.	370,0	9. (48%)	6. (69%)	5. (72%)
6. Lidl Magyarország Ker. Bt.	291,0	8. (49%)	9. (58%)	10. (53%)
7. Auchan Magyarország Kft.	258,0	5. (56%)	8. (65%)	7. (65%)
8. Penny Market Kft.	187,8	4. (68%)	10. (57%)	6. (66%)
9. Aldi Magyarország Élelmiszer Bt.	85,0	10. (51%)	5. (72%)	9. (61%)
10. DM Drogerie Markt Kft.	65,8	7. (54%)	7. (68%)	8. (63%)
Átlagos érték		73%	66%	75%

^{*)} Összes éves forgalom forrása: AC Nielsen Piackutató Kft. és Trade Magazin adatszolgáltatása

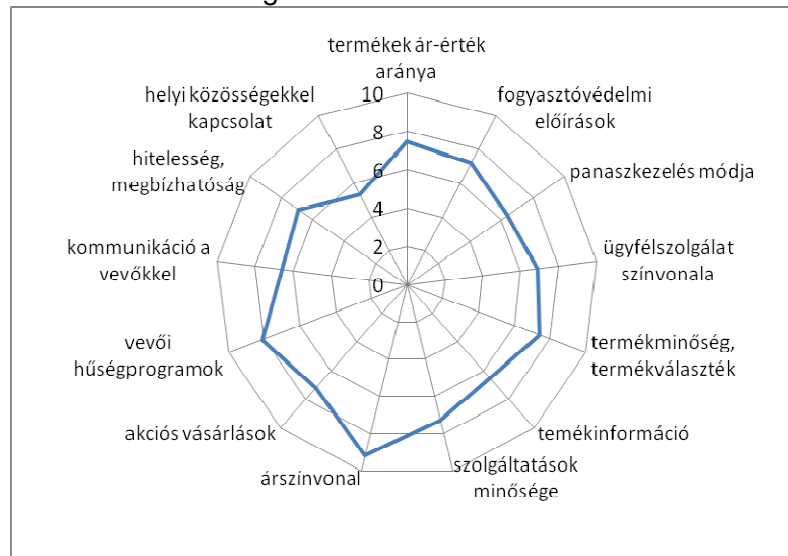
Fogyasztók elégedettségének vizsgálata

Napjainkban általánosan elfogadott vélemény, hogy az üzleti vállalkozások működésének alapvető célja a fogyasztók/vevők/ügyfelek igényeinek kielégítése minél nagyobb nyereség elérése mellett. A versenyképesség megítélésénél egy szolgáltatócég fejlettségét, felkészültségét jól mutatja, hogy mennyire törekszik a fogyasztók/vevők véleményének megismerésére, mérésére, elemzésére (Chikán, 2008:7). A versenyképesség szempontjából lényeges, hogy az egyes kereskedelmi láncok milyen erőfeszítéseket tesznek a vevőik megtartására, illetve új vevők szerzésére. Az előzőekben rámutattam, hogy a szolgáltatás-nyereséglánc koncepció szerint hosszú távon a *hűséges ügyfelek teszik a szolgáltatóvállalatokat nyereségessé, viszont ennek elengedhetetlen feltétele az alkalmazottak lojalitása, hűsége*. A szolgáltatócég tehát akkor nyújt magas minőségű terméket és hozzá kapcsolódó magas színvonalú szolgáltatást, ha folyamatosan ismeri a fogyasztói/vevői preferenciákat és tartósan képes kielégíteni az igényeiket.

A 2. ábra szemlélteti megítélésem szerinti azon lényegesebb 13 tényező/stratégia átlagos pontértékeit, amelyek a fogyasztók/vevők megszerzésére és megtartására irányulnak. Ezek a tényezők a következők: a termékek ár-érték aránya; a fogyasztóvédelmi előírások; a vevői panaszkezelés módja és gyorsasága; az ügyfélszolgálat működésének színvonala; termékminőség és termékválaszték; termékinformáció; kapcsolódó szolgáltatások minősége; termékek árszínvonala; akciós vásárlások; vevői hűségprogramok; kommunikáció a vevőkkel; hitelesség, megbízhatóság és a helyi közösségekkel való kapcsolat. Az értékek meghatározása többszörös elemzés során történt: részben a fogyasztók véleménye alapján (a kérdőíves felmérésben a megkérdezettek pontozták az egyes kereskedelmi vállalkozásokat a tényezőszerzők szerint, továbbá rangsorolták az egyes tényezőket aszerint, hogy melyiket tartják a legfontosabbnak és a kevésbé fontosnak), részben pedig a szakmai szervezetek bírságolását figyelembe véve cégenként korrigáltam az egyes tényezőértékeket. Meglepő volt, hogy a fogyasztói

elégedettséget befolyásoló egyes tényezők átlagos értéke és a tényezők fogyasztók általi rangsora között viszonylag nagy egybeesés mutatkozott.

2. ábra: A fogyasztók/vevők megtartására irányuló tényezők/stratégiák átlagos értékei a vizsgált kereskedelmi láncoknál

Forrás: saját számítás

A fogyasztói elégedettség mérésének legfontosabb tényezője – a megkérdezettek szerint – a termékek és a kapcsolódó szolgáltatások árszínvonala, ez a rangsorban az első helyezést kapta, és ezen tényezőnek az átlagos értéke is a legnagyobb, 8,2-es pontérték a 10-es értékskálán a pókháló diagramon. Ez érthető is, hiszen válságos időszakban a lakossági vásárlóerő csökkenése következtében a fogyasztói árak színvonala, a kedvezményes vásárlások, árengedmények, az akciós vásárlások nagymértékben meghatározó tényezői a fogyasztói elégedettségnek. Megjegyzem, hogy a kérdőívben a megkérdezettek az egyes kereskedelmi cégek fogyasztói árait egymáshoz viszonyítva pontozták, s a magas érték nem azt jelenti, hogy ennyire jónak tartják a fogyasztói árakat. (Ez a megállapítás vonatkozik a vizsgálat többi tényezőjére is.)

A szolgáltatási folyamat minősége csak másodlagosnak bizonyult a fogyasztói/vevői megítélésben a vizsgálatom során. A szolgáltatás-nyújtás minőségét főként a 2. ábrán is bemutatott vevői panaszkezelés módja és gyorsasága, az ügyfélszolgálati tevékenység színvonala, a termékinformáció és -címkézés, továbbá a termékekhez kapcsolódó szolgáltatások minősége jelenítik meg; ezek mind hátrébb kerültek a fogyasztói rangsorban. A fogyasztói elégedettség és a fogyasztói lojalitás (hűség) közötti összefüggés, vagyis a korreláció egyre csökkenő tendenciájú. Még az elégedett fogyasztó is átmegy másik kereskedelmi láncokhoz, ha azoknál akciós vásárlási lehetőséget hirdetnek, s akkor már a nem akciós termékeket is ott vásárolja meg. Erre a tényre *Heskett és szerzőtársai* (2004, 2008) is rámutattak az egyik általuk vizsgált szolgáltató-cég, a Xerox példáján. Megállapították, hogy csak a nagyon elégedett fogyasztók maradnak hűségesek az adott szolgáltató-céghez, ezt a fogyasztói kört nem befolyásolják a másutt tapasztalható árengedmények, vagy az esetleges, időlegesen felmerülő problémák a szolgáltatási folyamatban (vizsgálataimban igazolódtak).

Szükséges kiemelni, hogy a kereskedelmi láncok a vevők megszerzésének és megtartásának érdekében egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a *felmerülő vásárlói panaszok kezelésére*, ezt a fogyasztói elégedettség növelésében az egyik

legfontosabb tényezőnek tartják. A 2. ábrán a fogyasztók véleményét tükröző panasz/reklamáció kezelésének módja és gyorsasága tényező átlagos értéke a kereskedelmi cégekre csak 6,4 pontérték a 10-es értékskálán, ami az 5-ös értékskálán 3,2 pontértéknek felelne meg, s a fogyasztói tényezőrangsorban pedig csak a 9. helyre szorult. Megjegyzem, az egyes kereskedelmi láncok panaszkezelési gyakorlatát elemezve megállapítható volt, hogy a külföldi tulajdonú cégek felkészültebbek, rutinosabbak ezen a téren. Ugyanakkor náluk – a szakmai szervezetek információs anyagai alapján – a feltüntetett árakkal, a szavatossággal és a jóállással kapcsolatos problémákból eredő panaszok száma és súlya jóval meghaladta a magyar tulajdonú cégeknél tapasztalhatót 2012-ben (és az előző években is). Az egyes kereskedelmi cégek az általuk elismert, vagy a szakmai szervezetek által megállapított jogos panaszok „orvoslására” különböző megoldásokat alkalmaznak, ezek lehetnek a termék árának visszatérítése, a hibás termék kicserélése, vásárlási kedvezmény egy következő alkalommal, s egyéb kompenzációk (pl. kisebb ajándék). Az egyes kereskedelmi cégek leggyakrabban ezek közül az első két megoldást alkalmazzák.

Alkalmazottak elégedettségének vizsgálata

Az egyes kereskedelmi láncoknál az alkalmazottak elégedettségének mérésére 12 tényezőt vettem figyelembe: munkabér, munkakörülmények; alkalmazotti kiválasztás módozatai, képzés és továbbképzés; jutalmazás, ösztönzés; kollektív szerződés betartása; karrier lehetőség; fizikai dolgozók teljesítménymérése; nem fizikai dolgozók teljesítménymérése; bizalom, munkahelyi légkör; munkavédelmi követelmények; női vezetők aránya; esélyegyenlőség biztosítása és szakszervezeti érdekvédelem. Kérdőíves felmérés alapján megvizsgáltam, hogy ezeket a tényezőket hogyan minősítik az egyes vállalkozásoknál az alkalmazottak. Az általam vizsgált tényezők átlagos értékeit a 3. ábra tükrözi. Alkalmazotti kategóriába soroltam a fizikai és a nem fizikai dolgozókat egyaránt, mivel az üzletekben dolgozók elégedettségét a cég más területén dolgozó alkalmazottak elégedettsége is befolyásolhatja (vagyis a frontszemélyzet és a háttérszemélyzet szoros, elválaszthatatlan kapcsolata folyamatosan tapasztalható). Az egyes tényezőket egy 1-től 10-es értékskálán lehetett értékelni, ahol az 1-egyáltalán nem elégedett, a 10-nagyon elégedett pontértéket jelentett. Az alkalmazotti elégedettségmérés 12 szempontjának átlagos értékei az egyes kereskedelmi vállalkozások nagyon differenciált értékelési számértékeiből alakultak ki. A pókháló diagramon látható, hogy a cégek átlagosan az egyes tényezők/technikák milyen mértékét valósítják meg az alkalmazottaik megtartására: a 10-es értékskálán egyetlen tényező átlaga sem érte el a 8-as értéket.

3. ábra: Az alkalmazottak megtartására irányuló tényezők/technikák átlagos értékei a vizsgált kereskedelmi láncoknál

Forrás: saját számítás

Az előzőekben bemutatott 1. táblázat adataiból látható továbbá, hogy az alkalmazotti elégedettség szempontjából a 88%-os értékkel a Spar cég vezető helyen van (a megszerezhető 120 pontból 105 pontot kapott), majd a Tesco-Global következik 74%-os értékkel, s a 3. helyre a CBA került majdnem azonos pontszámmal.

A megkérdezett alkalmazottakkal a kérdőívben rangsoroltattam az elégedettség mérésére használt 12 tényezőt is, vagyis mit tartanak a legfontosabbnak a munkahelyen való maradásuk mérlegelésénél. Az alkalmazottak értékelése szerinti tényezőrangsor részben egybeesett a 3. ábrán tükröződő tényezők átlagos értékeinek nagyság szerinti rangsorával. Megállapítható volt, hogy a „munkabér és a munkafeltételek” (munkakörülmények) motiválják elsődlegesen az alkalmazottakat a munkahelyük megtartásában. Ez az elégedettségi tényező került az első helyre a rangsorban, és ennek átlagos értéke a legmagasabb a 10-es értékskálán is, ami 7,6-es pontérték. A felmérésben a legalacsonyabb átlagos értéket a „női vezetők aránya” kapott, ez 3,7-es pontérték, ami a tényezőrangsorban is csak a 11. helyezést érte el.

Az egyes kereskedelmi vállalkozások online kommunikációs anyagaiból és az előzőekben hivatkozott szakmai szervezetek információiból a következők állapíthatók meg:

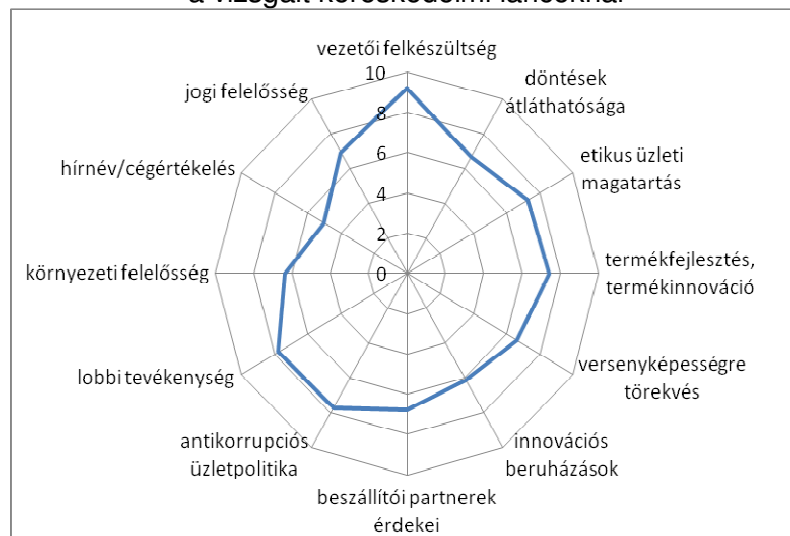
Nagyok az eltérések az alkalmazottak kiválasztásában és oktatásában, továbbképzésében; itt kiemelhető a Spar ezirányú felelőssége, saját akkreditált képzést tart fenn több szinten. A külföldi tulajdonú cégek közül a nagyobbak (pl. a Tesco-Global) csak tréningeket szerveznek alkalmazottaiknak, s erre pályáztatják meg az utolsó éves felsőfokú képzésben tanuló hallgatókat, mintegy karrierlehetőséget kínálnak részükre. Ugyancsak differenciált mértékben foglalkoznak a cégek az alkalmazottaik karrierlehetőségével. Ez alól pozitív kivétel a Spar, mivel mind a fizikai, mind pedig a szellemi/nem fizikai foglalkozású dolgozóinál biztosítja a karrier lehetőségét és a foglalkoztatottak általi tervezhetőségét. A Tesco-Global pedig nemzetközi hálózatában segíti a felsőfokú végzettséggel rendelkező dolgozóinak a karrierjét. A felső- és középvezetésben a nők aránya rendkívül kedvezőtlen, kivétel a Spar, ahol közel 80%-os ez az érték. A munkakörülmények biztosításával több cég esetében problémák merültek fel: a fizikai és az ügyviteli alkalmazottak részére sokszor a túlórákat nem fizetik ki, a szabadnapokat és a

pihenőnapokat nem biztosítják, a munkaidő-nyilvántartásról „kettős könyvelést” vezetnek. A *munkavédelmi követelmények* betartása nagyon kedvezőtlen képet mutat, mivel gyakorlatilag minden kereskedelmi láncnál magas összegű az ezirányú bírságot is az ellenőrzések során. Megjegyzem, hogy szakmai szervezetek negatív értékelését és a kiszabott bírságok nagyságát „tükröztetem” az egyes elégedettségi tényezők viszonylag alacsony átlagos pontszámában, vagyis korrigáltam az alkalmazotti kérdőíves felmérés pontértékeit.

Menedzseri döntések értékelése

Az előzőekben kihangsúlyoztam, hogy véleményem szerint a szolgáltatás-nyereséglánc rendszerben a fogyasztókkal közvetett kapcsolatban lévő menedzserek/vezetők munkájának színvonalát is értékelni kell, mivel döntéseik határozzák meg a belső szolgáltatások minőségét, vagyis az alkalmazottak elégedettségét és befolyásolják a fogyasztói elégedettséget motiváló tényezőket. A menedzseri döntések hatásának értékeléséhez figyelembevettem 12 felelősségi szempont (vezetői felkészültség; a döntések átláthatósága; etikus üzleti magatartás; termékfejlesztés, termékinnováció; versenyképességre törekvés; innovációs beruházások aránya; beszállítói partnerek érdekeinek figyelembe vétele; antikorrupciós üzletpolitika; lobbizás; környezeti felelősség; hírnév/cégetértékelés és jogi felelősség) átlagos értékeit a kereskedelmi láncokra vonatkozóan a 4. ábra tükrözi. Az ábrán látható, hogy a „vezetői felkészültség” magas színvonalú minden kereskedelmi láncnál, ez átlagosan 9,2 pontértéket kapott. A menedzserek cégük iránti felelősségtudata, a felelősségvállalásuk mértéke ugyanakkor megkérdőjelezhető, ugyanis a „hírnév/cégetértékelés” tényező értéke csak 5,0 pontérték. Ebben a viszonylag alacsony értékben tükröződik a különböző szakmai szervezetek (a GVH, a PSZÁF, a TVE stb.) negatív értékelése is a kereskedelmi láncok tevékenységére vonatkozóan, valamint a részükre megállapított bírságok nagysága és gyakorisága az etikus üzleti magatartás szabályainak be nem tartása miatt. Továbbá, ha megnézzük a „versenyképességre törekvés” tényezőt, ami az alkalmazotti és a fogyasztói elégedettség mérőszámainak komplex értéke, ez szintén problémát jelez, mivel átlagosan csak 6,6 pontértéket kapott a 10-es értékskálán.

4. ábra. A menedzseri döntések felelősségi szempontjainak átlagos értékei a vizsgált kereskedelmi láncoknál

Forrás: saját számítás

Vizsgálataimban a menedzseri döntések hatékonysága szempontjából – mint ahogyan az 1. táblázatban látható – első helyre a Spar kereskedelmi lánc került (89%), alig megelőzve a CBA céget (88%), majd jelentősen lemaradva 3. helyen a Tesco-Global (77%) és a 4. helyen a Coop (75%) szerepel.

A vizsgált kereskedelmi cégeknek általában nincs külön *üzleti etikai kódexük* (kivéve a Spar céget), és a *beszállítói partnerek érdekei* sokszor nem érvényesülnek a magasabb fogyasztói árból való részesedés során, a beszállítókkal szemben sokszor erőfölénnyel való visszaélést tanúsítanak (egyoldalúan határozzák meg az átvételi árakat vagy olyan szolgáltatásért is díjat kérnek, amelyet a beszállítók igénybe sem vesznek). Összességben tehát nem mindig tartják be a kötelező jelleggel elkészített üzletszabályzatukban leírtakat. Ezen szabálytalanságok alól leginkább a Spar cég kivétel, mivel 2010-ben a beszállítók a legjobb üzleti partnernek minősítették, s ez az értékelés azóta is fennáll. A másik „szélsőséges eset” az, amikor egyes kereskedelmi cégeket a GVH állandóan büntet, mert a beszállítóiknak rendszeresen 30 napon túl fizetnek és olyan szolgáltatásokért is díjat kérnek, ami nem is szerepel a beszállítókkal megkötött szerződésekben. A kereskedelmi láncoknál további probléma, hogy üzletpolitikájukban esetenként megjelenik a *korrupció*, például hamisított és lejárt szavatosságú termékeket is értékesítenek, vagy magyar terméként értékesítenek valamely környező országból származó terméket, bár „látszatra” mindent elkövetnek az ügyfeleik/érintettjeik megtartásáért.

Szolgáltatás-nyereséglánc „jövedelemtöbblete”

A kutatási eredményeim – az előzőekben részben bemutatott adatok – alapján a többváltozós matematikai-statisztikai módszerek (faktorelemzés, korrespondenciaelemzés) segítségével megkíséreltem vizsgálni a *szolgáltatás-nyereséglánc elemeinek egymásra hatását is*. Előzetes számításaim alapján (amit két nagyobb forgalmú kereskedelmi láncra végeztem el) a következő a hipotézisem: az *alkalmazotti elégedettség további 4-6%-os emelésével 5-7%-kal lenne emelhető a fogyasztói elégedettség, ami 11-17%-kal emelné meg a cégek nettó árbevételét, s ezen érték 1-3%-kal tovább növelhető lenne a menedzseri döntések*

hatékonyságának 4-5%-os emelésével. Szeretném kihangsúlyozni, hogy ez csak részben alátámasztott hipotézisem, ennek adekvát bizonyításához még további számítások és a kérdőíves megkérdezések többszöri megismétlése szükséges. Megjegyzem, hogy az *elégedettség mérése* – mint ezt nagyon sokan megállapították és most már magam is megtapasztaltam – *bonyolult feladat, nehéz meghatározni a tartalmát és az összetevőit mind az alkalmazottak, mind pedig a fogyasztók esetében.* Az elégedettség értékelése minden esetben egy többdimenziós eljárás. Az elégedettség mértéke/szintje függ *egyrészt* attól, hogy milyen tényezőket veszünk figyelembe a mérésénél, *másrészt* befolyásolja a megkérdezettek köre (vagyis kiket kérdezzük meg) és a megkérdezettek hangulata. Ezeket a befolyásoló momentumokat lehetne még tovább sorolni.

Összegezve: egy elégedettségmérés mindig egy adott állapotot tükröz, nem pedig egy folyamatot, ezért szükséges a többszöri, időszakonkénti mérése, például félévenként. Éppen ezért a továbbiakban vizsgálataimat szeretném megismételni, hogy mélyrehatóbb következtetéseket tudjak levonni a kereskedelmi láncok versenyképességének és nyereségességének növelhetőségére vonatkozóan az alkalmazotti és a fogyasztói elégedettség, valamint a menedzseri döntések hatékonyságának szemszögéből.

Heskett és társai szolgáltatás-nyereséglánc elméletét részben megkérdőjelezte *Silvestro* (2002), aki az angliai nagy bevásárlóközpontokat vizsgálta meg. Következtetései szerint egy bevásárlóközpont jövedelmezőségében az alkalmazotti elégedettség és hűség csak marginális szerepet játszik, mivel korlátozottan találkoznak a fogyasztókkal. Véleményem szerint azonban a szolgáltatás-nyereséglánc elmélet érvényesül magyar viszonylatban a kereskedelmi vállalkozásokra/láncokra is. *Egyrészt* a magyar üzletek (hipermarketek, diszkontok) mérete kisebb, mint az angol bevásárlóközpontoké, továbbá nem elégséges csak a frontszemélyzet szerepét vizsgálni, hanem a háttérszemélyzet, a menedzserek/felső- és középvezetők munkájának minősítése is elengedhetetlen az értékalkotó folyamatokban. *Másrészt* eltérőek a fogyasztási szokások, mivel a magyarok havonta csak néhányszor vásárolnak például a nagyobb hipermarketekben, viszont naponta-kétnaponta a lakóhelyükhöz közeli kisebb üzletekben. *Harmadrész* az angol vásárlóerő (az főre jutó euró költség) majdnem a négyszerese a magyar vásárlóerőnek a 2013. évi vásárlóerő adatok szerint (GfK Hungary adatközlése alapján): az angol vásárlóerő 18.294 euró/fő, a magyar vásárlóerő pedig csak 4.884 euró/fő. Ebből következően a magyar fogyasztó kénytelen egyre tudatosabban költeni, és a vásárlásai során az alkalmazottakkal is kapcsolatba kerülni, informálódni. Az *adott ország kultúrája, gazdasági feltételei erősen befolyásolják a szolgáltatási folyamatok alakulását*, erre *Pritchard és Silvestro* (2005) is rámutattak.

Összefoglaló megállapítások

A kutatási eredményeimből megállapítható, hogy a vizsgált kereskedelmi láncoknál a szolgáltatási folyamatok minőségének biztosításában *a menedzserek átlagosan csak 75%-os hatékonysággal dolgoznak, s ez az oka annak, hogy az alkalmazotti elégedettség színvonala 66%-os és a fogyasztói elégedettség színvonala 73%-os érték.* Ez azt is jelenti, hogy az alkalmazotti elégedettség viszonylag alacsony szintje miatt a cégek által nyújtott termékek/szolgáltatások értéke a fogyasztók szemszögéből ítélve alatta marad az ideálisan elérhető 100%-os maximális értéknek. A kutatásaimban igazolódott azon hipotézisem is, hogy az éves összforgalmuk

alapján legnagyobb négy kereskedelmi cég az alkalmazotti és a fogyasztói elégedettség szintje, valamint a menedzseri döntések hatékonysága szerint is ugyancsak az első négy helyet foglalja el. Kivéve a Penny Market céget, ahol az alkalmazotti elégedettség szintje megelőzte a Coop cégét, s eszerint a 4. helyre került. A versenyképességi összehasonlításban az első két helyen a Spar és a CBA osztozik, a harmadik helyet a Tesco-Global foglalja el, míg negyedik a Coop, vagyis a magyar tulajdonú kereskedelmi láncok (CBA, Coop) egyértelműen versenyképesek a külföldi tulajdonú kereskedelmi láncokkal. Ugyanakkor azt is szükséges kihangsúlyozni, hogy nincs szoros korreláció az éves összforgalom nagysága és a különböző értékelési szempontok alapján kialakított rangsorok között.

A vizsgált kereskedelmi cégek egyértelműen felismerték, hogy egy elhúzódó válság idején a versenyképességük fokozása az egyedüli lehetséges út a „talpon maradáshoz”. A cégek vezető menedzserei is alátámasztották azon feltevésemet, miszerint a gazdasági válság következtében *a kereskedelmi láncok közötti verseny egyre fokozódik, és a piaci pozíciójuk megerősítése csak akkor lehetséges, ha minőségi termékek értékesítése és választékának bővítése mellett a szolgáltatásaik színvonalának emelésére és innovatív fejlesztésére is képesek.* A kereskedelemben az innovatív fejlesztések *egyrészt* a környezetvédelmi beruházásokban, újításokban valósulnak meg, *másrészt* a logisztikai területek modernizációjában, *harmadrészt* pedig az irodai folyamatok gépesítésében realizálódnak.

Véleményem szerint *a versenyelőny elérése és hosszú távú fenntartása érdekében a szolgáltatás-nyereséglánc elemeinek összekapcsolása szükséges* – ez az egyik legfontosabb menedzsment feladat a kereskedelmi láncoknál is. Viszont látható volt a kutatási eredményeimből, hogy *a versenyképesség fokozásához az alkalmazotti és fogyasztói elégedettség szintjét, valamint a menedzseri döntések hatékonyságát egyaránt emelniük kell* a kereskedelmi vállalkozásoknak/láncoknak. Annak függvényében, hogy melyik kereskedelmi vállalkozás/lánc milyen mértékben képes erre, fokozhatja versenyelőnyét a többiekkel szemben.

Irodalomjegyzék

- CHIKÁN Attila (2008). Vállalati versenyképesség és társadalmi felelősség. *Harvard Business Review* (magyar kiadás), 10 (11), 6-13.
- HESKETT, J. L., JONES, T. O., LOVEMAN, G. W., SASSER, W. E. JR., & SCHLESINGER, L. A. (1994, 2008). Putting the Service-Profit Chain to Work. *Harvard Business Review*, 72 (3-4), 164-174; Reprint 86 (7-8), 118-129.
- PRITCHARD, M., & SILVESTRO, R. M. (2005). Applying the service profit chain to analyse retail performance: the case of the managerial strait-jacket? *International Journal of Service Industry Management*, 16, 337-356.
- SILVESTRO, R. M. (2002). Dispelling the Modern Myth: Employee satisfaction drives service profitability. *International Journal of Operations and Production Management*, 22, 30-49.

Ügyfél-elégedettségéből származó vállalati előnyök vizsgálata

© NÓTÁRI Márta

Budapesti Gazdasági Főiskola KVIK, Budapest

notari.marta@kfk.kefo.hu

Az ügyfelek elégedettségére törekvés komplex tevékenység, amelyben a cég valamennyi részlegének feladata van. Az ügyfél-elégedettség elérése, az elégedett törzs-ügyfélkör kialakulása olyan eszköz, amely a megváltozott piaci körülmények között is segítheti a cégek fejlődését. A vállalatoknak alapvető és létérdeke a vevőszám növelése és ezzel együtt az egyszer már megszerzett vevő elvesztésének megakadályozása. A vevők szükségletei és elvárásai állandóan nőnek, hiszen miközben pillanatnyi igényeiket éppen kielégítik, a konkurenciától újabb lehetőségekről értesülnek. Bármely cég, amely túlzottan befelé összpontosít és nem figyel a piac dinamizmusára, idővel elveszíti piaci részesedését. Primer kutatásomban a vevői vélemények megismerését, értékelését és objektív elemzését vizsgáltam. A vevői elégedettség objektív mérőszámának meghatározása és figyelembevétele a döntési folyamatokban a vállalat létének és nemlétének, fejlődésének és versenyképességének alapja (Törőcsik, 2007). A kutatást standard kérdőív segítségével végeztem el. A munkámban a pritaminpaprika fogyasztók elégedettségi mutatóit vizsgálom meg. Elsősorban a fiatal fogyasztók véleményére voltam kíváncsi, mert a jövőben ők fogják alkotni a fogyasztói társadalom alapját. Az ő véleményükre alapozva lehet hosszú távú marketingstratégiát kialakítani. 18- 30 éves korig a fogyasztókban még kialakulóban van a vásárlói tudatosság. Fokozott marketingtevékenységgel kell ösztönözni ezt a korosztályt arra, hogy a magyar termékeket vásárolják meg. A vevői elégedettség stratégiai szövetséget hozhat létre, mely megkönnyíti az értékesítést, ezen felül csökkenti a költségeket. Az elégedett fogyasztó kevésbé érzékeny az árra. Az elégedett fogyasztó inkább fizet a kapott szolgáltatásokért. Az elégedett fogyasztó gyakrabban vásárol és nagyobb mennyiségben. Az elégedett fogyasztó valószínűleg jó reklámot ad az értékesítő vállalatról.

Bevezetés

A vállalatok fogyasztóorientációja nem volt és jelenleg sem természetes velejárója a piaccgazdaság működésének, ennek léte jelentősen függ a vállalat belső kultúrájától, az információgyűjtés és a döntéshozatal módjától. A szakirodalom alapján a vállalati orientáltság lehet termelési orientáció, termékorientáció, értékesítési orientáció, marketingorientáció, társadalmi központú marketingorientáció (Kárpáti & Lehota, 2010).

Az termelési orientáció időszakában a vállalat belső erőforrásaiból, lehetőségeiből kiindulva az olcsó tömegtermékeket részesítik előnyben. A termékorientáció szakaszában a termékfejlesztés kerül előtérbe a termékminőség, a termékválaszték és a terméktulajdonságok folyamatos javításával. Az értékesítési orientáció

szakaszában fokozódik a vevői értékesítés, ami a megtermelt termékekből és nem a fogyasztói igényekből indul ki. A marketingorientáció időszakában a vállalat a versenytársaknál hatékonyabban kívánja kielégíteni a fogyasztók és a célpiac igényeit. A külső tényezőkből indul ki a célpiac és a fogyasztók szükségleteit szem előtt tartva. A társadalmi központosított marketingorientáció szakaszában első helyen a vállalat nyereségének elérése, a fogyasztói igények kielégítése és a társadalmi hosszú távú érdekek állnak, illetve az ezek közötti összhang megteremtése.

A jövedelmező vevők elvesztése drámaian befolyásolhatja a vállalat profilját. Egy új vevő meghódításának a költsége becslések szerint ötszöröse annak a költségnek, amit egy mindenkor vevő kielégítésére fordítunk. Ezért a marketing szakemberek fő feladata a vevők megtartása. A vevők megtartásának a kulcsa a kapcsolati marketing (Kotler, 1998).

A végtermékeket meghatározó, a vevőket és az igényeket azonosító gyakorlat fegyelmezett megközelítésmódjának célja a szállító képességének javítása a vevő igényeinek és elvárásainak kielégítésére, és ezáltal a vevő elégedettségének növelésére. Nyilvánvaló, hogy a szervezet számára céljainak elérése az egyetlen járható út a vevők igényeinek kielégítése a munkafolyamatok szüntelen javításával. A vevők szükségletei és elvárásai állandóan nőnek, hiszen miközben pillanatnyi igényeiket éppen kielégítik, a konkurenciától újabb lehetőségekről értesülnek. Bármely cég, amely túlzottan befelé összpontosít, és nem figyel a piac dinamizmusára, idővel elveszíti piaci részesedését (Tenner & De Toro, 1997).

Irodalmi áttekintés

Az ügyfél-elégedettség a szervezet szempontjából:

- a vállalati kultúra egyik eleme,
- eszköz a vállalati célok elérése érdekében,
- végrehajtandó konkrét feladat/operatív munka,
- vezetői szemlélet.

A vállalati kultúra, a közös vállalati értékek egyik eleme az ügyfelek elégedettségének elérésére irányuló törekvés és szándék, a felismert hasznosság jegyében. Eszköz a vállalati célok eléréséhez, hiszen az elégedett ügyfelek köre nagyban segítheti a folyamatos, tervezhető és növekvő bevétel elérését. Konkrét, végrehajtandó feladat, hiszen mérni kell az elégedettség meglévő szintjét, és ha szükséges, módosításokat kell bevezetni a szint növelése érdekében. Természetesen vezetői szemlélet is, hiszen ha a cég vezetése nem ismeri fel az ügyfelekben rejlő tartalékokat, a munkatársak nem fogják elvégezni az ehhez szükséges ide kapcsolódó feladatokat (Bohnné Keleti, 2005).

Fornell (1992) a következőképpen fogalmazta meg az előnyöket, amelyek a magas vevői elégedettségből erednek:

1. Emeli a lojalitást. (A lojális fogyasztó hosszabb ideig folytatja a beszerzést ugyanattól a szállítótól.)
2. Csökkenti az árrugalmasságot. (Az elégedett fogyasztó jobban hajlandó fizetni az előnyökért, amit kap és jobban tolerálja az áremelkedést.)
3. A fogyasztó elszigetelése a versenytársoktól.
4. A jövőbeni tranzakciós költségek alacsonyabbak. (A magasan elégedett fogyasztó jövőbeni tranzakciós költsége alacsonyabb. Az elégedett fogyasztó

inkább vásárol gyakrabban és nagyobb mennyiségben, illetve a vállalat más termékeit is szívesebben veszi.)

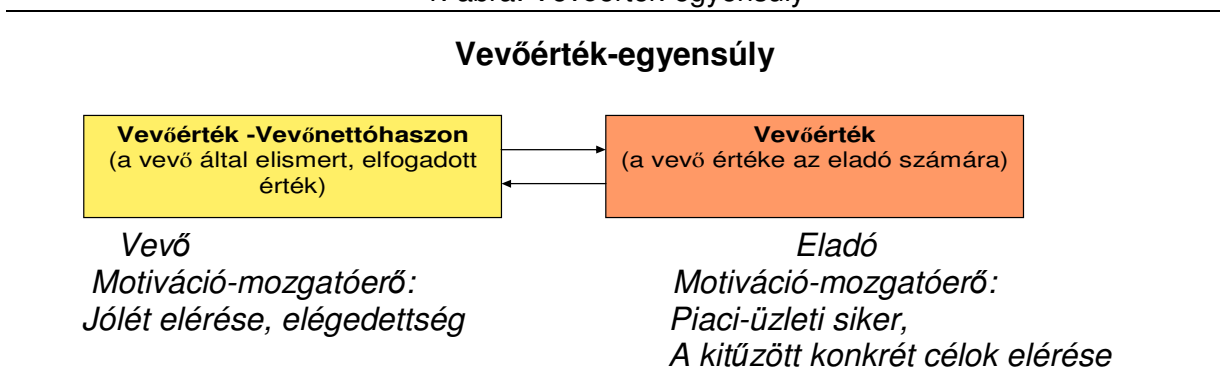
5. Csökkenti a hiba költségeit.
6. Új fogyasztó megnyerésének költsége alacsonyabb.
7. Fokozza a vállalat jó hírnevét

Sherma (1995) szerint a vevői elégedettséghez és a vállalat jövedelmezőségének növekedéséhez a következő tényezők vezetnek:

- a.) A vevői elégedettség stratégiai szövetséget hozhat létre, mely megkönnyíti az értékesítést, ezen felül csökkenti a költségeket.
- b.) Az elégedett fogyasztó kevésbé érzékeny az árra.
- c.) Az elégedett fogyasztó inkább fizet a kapott szolgáltatásokért.
- d.) Az elégedett fogyasztó gyakrabban vásárol és nagyobb mennyiségben.
- e.) Az elégedett fogyasztó valószínűleg jó reklámot ad az értékesítő vállalatról.

Természetesen kívánatos lenne valamennyi vevőnél elérni az elégedettséget, azonban a cégeknek elsősorban kiemelt ügyfélkörükre kell összpontosítaniuk. Meg kell határozni, kik alkotják azt a kör, amelynek elégedettsége a cég számára alapvető, és a továbbiakban az ő elvárásainak kell a nagyobb figyelmet fordítani. Meghatározandó az úgynevezett „ügyfélérték”. Annyi figyelmet és erőforrást ráfordítást érdemel egy-egy ügyfél, amennyi hasznot hoz, illetve hozhat ennek következtében. Az ügyfelek besorolása és ennek folyamatos felülvizsgálata a tényleges meghatározó kör kialakításához alapvető (Bohnné Keleti, 2005).

1. ábra: Vevőérték-egyensúly

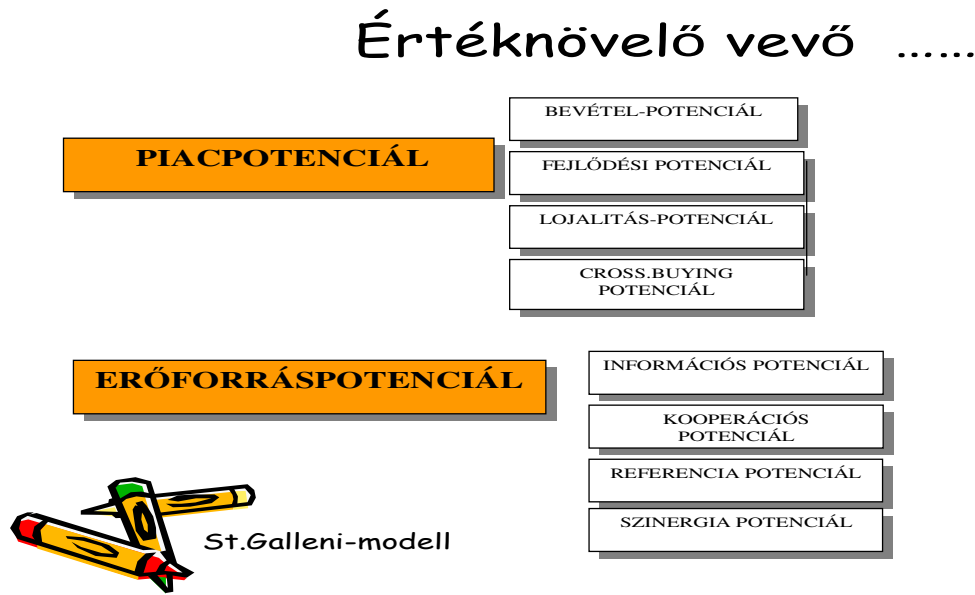

Forrás: www.marketing.org.hu

A vevőérték a teljes vevőérték és annak költsége közötti különbség. A teljes vevőérték azoknak az előnyöknek az összessége, amelyeket a vevő az adott terméktől vagy szolgáltatástól elvár. A teljes vevőköltségek azok a költségek, amelyek a vevő várakozása szerint a termék vagy a szolgáltatás értékelése, beszerzése és használata során felmerülhetnek. Az elméletnek megfelelően három módon tudja a vállalkozás javítani az ajánlatát:

- ⇒ Növelheti a teljes vevőértéket (termék, szolgáltatás, személyzet, imázs javítása).
- ⇒ Csökkentheti a vevő pénzbeli költségeit (idő, energia, pszichikai költség).
- ⇒ Csökkentheti a vevő pénzügyi költségeit (alacsonyabb ár a vevő számára)

2. ábra: Az értéknövelő vevő

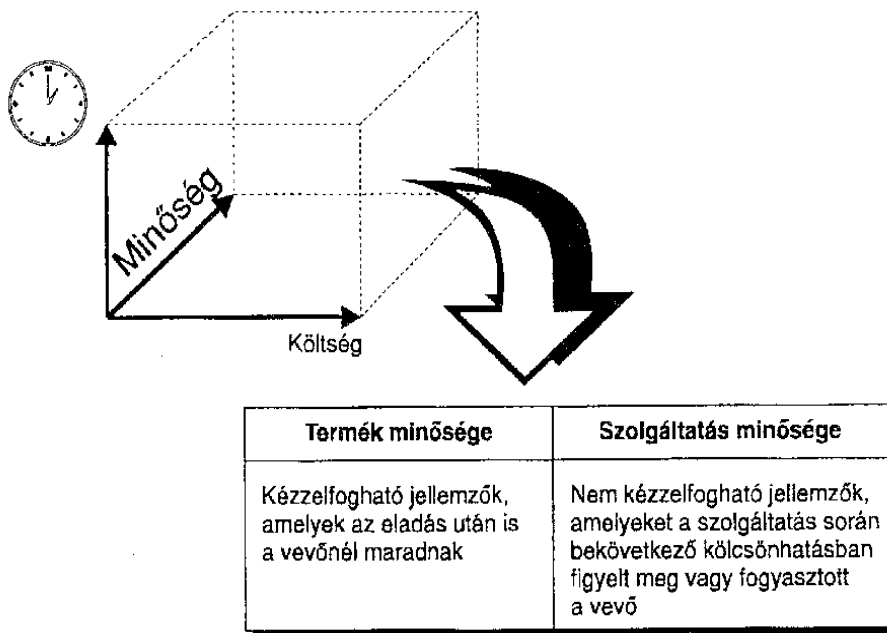

Forrás: www.marketing.org.hu

A vevőket elégedettségi szint szerint alapvetően három csoportba sorolhatjuk: csalódott, elégedett és lenyűgözött vevő. A csalódott ügyfél nem kapta meg azt a minőséget, amit szeretett volna, így számára kellemetlen élmény a céggel való találkozás. Aktív negatív magatartást tanúsít. Ő már nehezen rábeszélhető az ismételt vásárlásra. A cégeknek ügyelniük kell arra, hogy minél kevesebb csalódott ügyfele legyen, hiszen ők rossz hírért kelthetik a cégnek. Az elégedett ügyfél körülbelül azt kapta, amit várt és pozitív magatartást tanúsít. Ez az ügyfélkör pozitívan áll a céghez, és annak termékeihez, előnyben részesíti azt a többivel szemben és újra vásárol. Könnyen válhat lenyűgözött ügyféllé, ha a cég megfelelő figyelmet fordít a számára. Jó véleményrel van a cégről, de magától nem ajánlja. A lenyűgözött ügyfél többet kap, mint amennyit várt. Ezen ügyfélkör, aki új lehetőségeket biztosíthat a vállalkozás számára, hiszen a kellemesen csalódott ügyfél önmagától ajánlja a céget és termékét a potenciális vevőknek. Aktív, pozitív magatartást tanúsít.

A vevők elvárják, hogy értéket kapjanak a megvásárolt vagy használt termék vagy szolgáltatás képében. Ebben az értelemben az értéket úgy definiálhatjuk, mint azt a kapcsolatot, amely a vevő által adott és kapott tételek között létrejön. A vevők által elvárt termék- és szolgáltatási jellemzőket három egymásra épülő szint rendszereként is felfoghatjuk (Tenner & De Toro, 1997).

3. ábra: Amit a vevő akar: gyorsabb, olcsóbb, jobb

Forrás: Tenner & De Toro, 1997

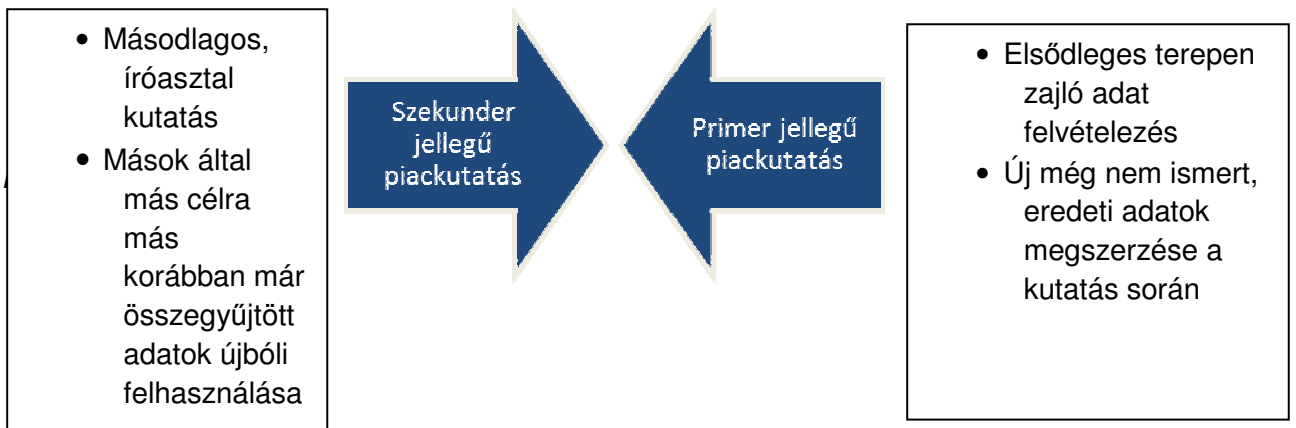
Alapvető elvárások, specifikációk, igények és elragadtatást kiváltó jellemzők. A három szintet gyakran nevezik kimondhatatlannak, kimondottnak, ill. lappangónak. (Tenner & De Toro, 1997).

Anyag és módszer

Kutatásomat standard kérdőív alapján végeztem. A kutatás nem volt reprezentatív. A megkérdezettek a 20-35 éves korosztályba tartoztak, mivel a kérdőív egy része online megkérdezés volt. A kutatási terv a konkrét vizsgálat kiindulópontja. A kutatási terven belül az elvégzendő feladatokat idő és költségvonzattal együtt.

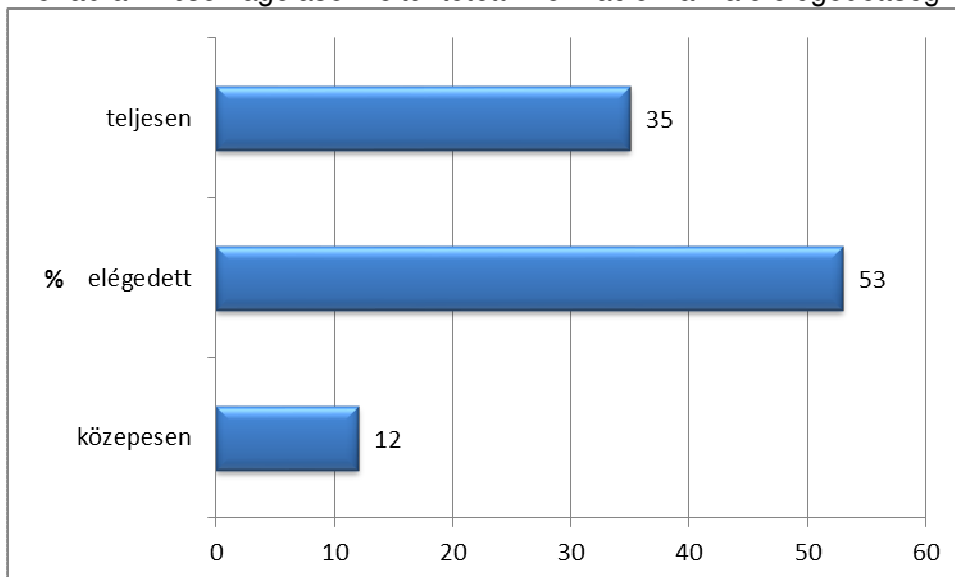
- az információs szükséglet pontosítása
 - döntés az adat felvételezés módjáról
 - mintavételi terv elkészítése
 - kérdőív kialakítása
 - feldolgozási utasítások tervezése
1. Adatfelvétel lebonyolítása
 2. Adatfeldolgozás és elemzés (Törőcsik, 2003).

4. ábra: Piackutatási módszerek

Eredmények

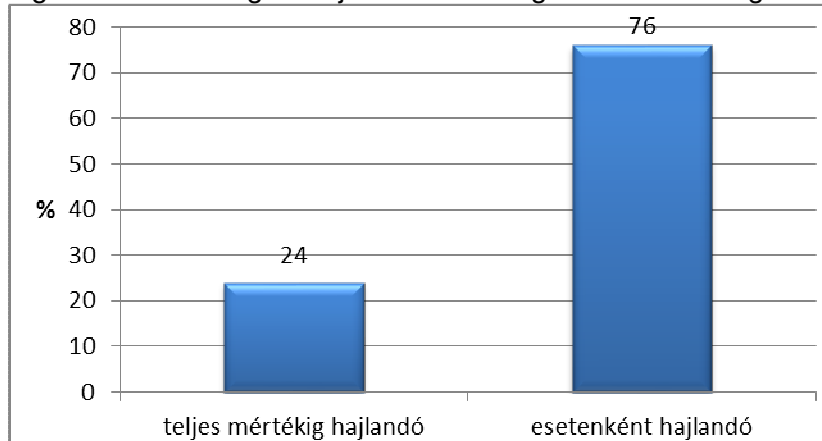
5. ábra: A csomagoláson feltüntetett információkkal való elégedettség

Forrás: saját kutatás, 2014.

A marketing egyik eszköze a csomagolás, mint „néma eladó”. A különböző színek, formák eltérő asszociációkat váltanak ki a fogyasztókból és jelentősen befolyásolják pozitívan vagy negatívan a vásárlási döntéseket. A 5. ábráról leolvasható, hogy kutatásomban a megkérdezettek elégedettek voltak a tájékoztatási funkcióval, ez azért előnyös, mert ismételt vásárlásra ösztönözheti a potenciális fogyasztókat.

6. ábra: A megbízható minőségért hajlandók-e a megkérdezettek magasabb árat fizetni

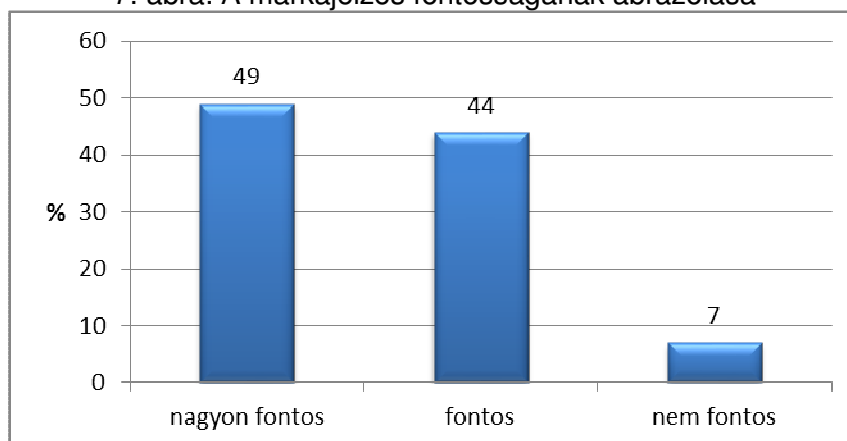
Forrás: saját kutatás, 2014.

Az árpolitika a marketingmix eszközszerének sajátos eleme. Az árdöntések a legkényesebb és a legnehezebb döntések meghozatalát jelentik a vállalkozások számára. Magyarországon az árkérdések különösen nagy jelentőségét az a tény mutatja, hogy a fogyasztók árérzékenysége nagy és az alacsony árak iránti igény magas. Az ár fontos a fogyasztó megszerzésében, figyelmének felkeltésében. Nagysága utalhat a termék minőségére, a márka hitelére, elismertségére. Kifejeződik benne a termék differenciálódás foka, a vállalkozás és termékeinek imázsa. A vevők pszichológiai reakcióit vizsgálva egy adott termékcsoporthal kapcsolatban, a többletfizetési hajlandóságot meghatározza:

- milyen tapasztalatai vannak az adott termékkel kapcsolatban;
- mit kommunikál a vállalat a termékről;
- hová pozicionálja a vállalat/termelő az adott terméket.

A 6. ábra megmutatja, hogy a vizsgált termékek körében a válaszadók csak esetenként hajlandók magasabb árat fizetni a termékért. További kutatásokat igényel, hogy pontosan beazonosítható legyen a többletfizetési hajlandóság.

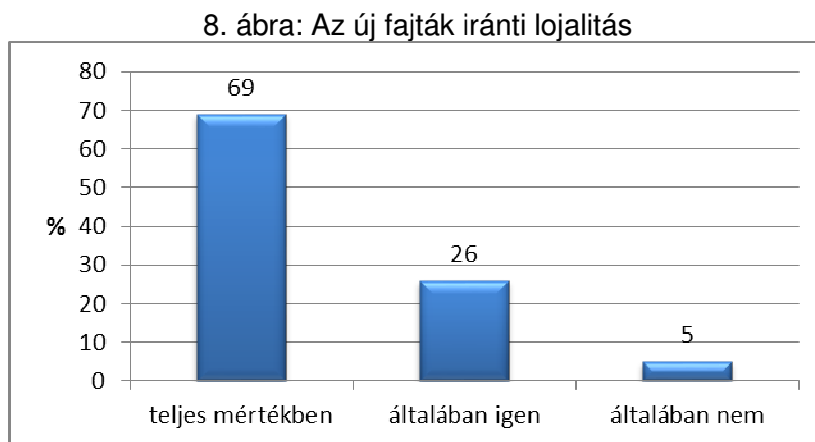
7. ábra: A márkajelzés fontosságának ábrázolása

Forrás: saját kutatás, 2014.

A márka felkelti a fogyasztó érdeklődését, azonosít és megkülönböztet. A márkával az eladó azt ígéri a vevőnek, hogy a termék rendelkezik a rá jellemző előnyökkel és az egyedi tulajdonságokkal. Ha a márkázott termék mindig azonosan jó minőségű, akkor a vásárló elégedett és megbízik a jelzésben, ezért a vásárlás

kockázatának csökkentéséért magasabb árat is hajlandó fizetni. Ezt támasztja alá a 7. ábra is, amelyről leolvashatjuk, hogy a válaszadók vásárlási döntései meghozatalában a márkajelzések nagyon fontos szerepet töltenek be.

Forrás: saját kutatás, 2014.

Napjainkban rendkívül éles a verseny az új pritamin paprika fajtákat előállítók és felhasználók között. Így azok, akik nem fejlesztenek ki termékeket, nagy kockázatnak tehetik ki magukat. A fogyasztók szükségletei és ízlése változik, ezért a termék fejlesztések során fontos a vásárlók új fajták iránti lojalitásának mérése. 8. ábra megmutatja, hogy kutatásomban az új fajták iránti elégedettség a meghatározó. Marketing stratégiai feladat, hogy a legígéretesebbnek látszó potenciális célcsoportok felé kell irányítani a figyelmet.

Következtetések

Az ügyfél-elégedettség elérése egy lépcsőfok a szervezeti célok megvalósításának folyamatában. Ahhoz azonban, hogy az ügyfelek elégedettsége, mint valós piaci tényező, beépüljön a szervezet működésébe, a munkatársak gondolkodásába és munkavégzési gyakorlatába, a belső cégek kultúra változásokra, a cégen belüli értékrend részbeni megváltoztatására is szükség van (Bohnné Keleti, 2005).

A vállalatoknak alapvető és létérdeke a vevőszám növelése és ezzel együtt az egyszer már megszerzett vevő elvesztésének megakadályozása. Még ha első pillanatban – egy-két vevő elvesztése – csak csekély problémának is tűnik, a vevővesztés, és ezzel együtt az üzleti hírnév romlása a vállalkozásnak komoly gazdasági károkat okoz. Veszélyes a vevővesztés azért is, mivel a rossz üzleti vélemény (a cég negatív megítélése) lényegesen gyorsabban és szélesebb körben terjed, mint a pozitív vélemény (www.minosegportal.hu).

A vevői vélemények megismerése, értékelése és objektív elemzése nélkül a vállalati folyamatok eredményesen nem értékelhetők. Ez a vállalati folyamatok alapfeltétele. A vevői elégedettség objektív mérőszámának meghatározása és figyelembevétele a döntési folyamatokban a vállalat létének és nemlétének, fejlődésének és versenyképességének alapja (www.minosegportal.hu).

A vevő vásárlás utáni elégedettsége attól függ, hogy a megvett termék vagy szolgáltatás hogyan viszonyul a vevő előzetes elvárásaihoz. A vevőelégedettség a fogyasztó öröme vagy csalódottsága, amit egy termék vagy szolgáltatás elvárt és tényleges teljesítményének összehasonlításakor érez. Az elégedett vevő legjobb

úton van afelé, hogy törzsvevővé váljon, s a vállalat felelőssége az, hogy a kapcsolatépítés, a vevői adatbázis karbantartása, a vevőprofilok megrajzolása és alkalmazása segítségével meg is tartsa vonzáskörzetében az ügyfelet (www.econom.hu).

Irodalomjegyzék

- BOHNNÉ KELETI Katalin (2005). *Elégedett az ügyfél?* Budapest: Public Press Kft.
- FORNELL, Claes (1992). A National Customer Satisfaction Baromete:The Swedish Experience. *Journal of Marketing*, 56 (1), 6-21.
- KÁRPÁTI László, & LEHOTA József (2010). *Agrármarketing*. Budapest: Szaktudás.
- KOTLER, Philipp (1998). *Marketingmenedzsment*. Budapest: Műszaki.
- TENNER, Arthur R., & DE TORO, Irving J. (1997). *Teljes körű minőségmenedzsment*. Budapest: Műszaki.
- TÖRŐCSIK M. (2003). *Fogyasztói magatartás trendek*. Budapest: Akadémiai.
- TÖRŐCSIK M. (2007). *Vásárlói magatartás*. Budapest: Akadémiai.

A turizmus gazdasági mutatóinak alakulása a 2007-2013 közötti időszakban

© **VARGÁNÉ GÁLICZ Ivett**

**Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola,
Gödöllő**

vargagalicz@t-online.hu

A turizmus dinamikusan fejlődő iparág, stratégiai ágazat, mely javítja a lakosság életminőségét és egy ország általános megítélését. Alkalmas a gazdaság élénkítésére, továbbá a gazdasági egyensúly javításában is jelentős szerepet játszik. Ezen felül multiplikátor hatással bír, a beruházások további vállalkozói tőkét generálnak. Meg kell azonban említenünk a turizmushoz kapcsolódó negatív gazdasági hatásokat is, melyek kiküszöbölése komoly feladatot jelent: az árfelhajtást, a feketegazdaságot és a turizmusban dolgozók többnyire szezonális foglalkoztatottságát is.

A turizmus széleskörűen elfogadott, legismertebb definícióját a Turisztikai Világszervezet (UNWTO) és az Interparlamentáris Unió közösen fogadta el 1989-ben, melyet a *Hágai Nyilatkozat* keretében fogalmaztak meg: „*a turizmus magában foglalja a személyek lakó- és munkahelyen kívüli minden szabad helyváltoztatását, valamint az azokból eredő szükségletek kielégítésére létrehozott szolgáltatásokat*”. Egyszerre tekinthető gazdasági, társadalmi, pszichológiai és kulturális jelenségnek. Társadalmi- kulturális hatása révén változást okoz az érintettek (helyi lakosok, helyi szervezetek, vállalkozások) életminőségében. Pszichológiai hatását oly módon fejt ki, hogy az utazó örömet leli a környezetváltozásban, az élmények sokaságában, továbbá haszonra is szert tesz az utazás során, melyet a hétköznapi életben is kihasználhat: kapcsolatokat épít és javul a munkavégző képessége. Gazdasági hatása a küldő és a fogadó ország gazdasági jellemzőiben és struktúrájában, valamint a turizmus fejlődése következtében végbemenő változásokban jelenik meg.

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy a 2007-2013 közötti Európai Unió pályázati időszakban megvalósult turisztikai jellegű beruházások milyen hatással voltak a turizmus gazdasági mutatóira: a turizmus szektorban dolgozók bruttó átlagkeresetére, a foglalkoztatottak számára, a turizmusban működő vállalkozások adataira, valamint az idegenforgalmi egyenleg alakulására. A Regionális Operatív Programok az Új Magyarország Fejlesztési Tervben és az Új Széchenyi Tervben jelentek meg, melyek turisztikai prioritásának keretében összesen 305 milliárd forintba lehetett pályázni. Ez az összeg alapjaiban változtatta meg Magyarország turizmusát, kutatásunk most ennek gazdasági vetületére irányult.

Feltételezzük, hogy a mutatók folyamatos emelkedést mutatnak, bizonyítva a fejlesztések szükségességét gazdasági szempontból is. A kutatás során azonban figyelembe kell venni a 2008-ban kirobbant gazdasági világválság hatásait, mely több évre visszavette a turizmus lendületét és ez kihatott a vizsgált mutatók alakulására is.

Vizsgálat és módszer

Vizsgálatunk célja, hogy elemezzük a turizmus fő gazdasági mutatóinak alakulását a 2007-2013 közötti időszakban: a turizmus szektorban foglalkoztatottak számának és bruttó átlagkeresetének alakulását, a turisztikai vállalkozások adataiban bekövetkezett változásokat, valamint az idegenforgalmi egyenleg növekedését. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a fejlesztések körülbelül két év után kezdik megmutatni hatásukat. Kutatásunkban egy hét éves ciklust figyeltünk meg, mely középtávú időszaknak tekinthető. A gazdasági mutatók vizsgálatának esetében a 2007-es adatokat vettük kiindulási pontnak, ehhez viszonyítva határoztuk meg a 2013-as fejlettségi szintet. Néhány helyen azonban még nem álltak rendelkezésre a 2013-as eredmények, így ezek vizsgálatánál a 2012-es adatokhoz viszonyítottuk a bázisértéket. A megfogalmazott kutatási hipotézisek a következők:

- a 2007-ben, a Regionális Operatív Programok keretében elkezdett fejlesztések 2010-től érzékeltetik pozitív irányú hatásait
- az idegenforgalmi egyenleg növekvő tendenciát mutat
- a turizmusban működő vállalkozások fejlődése dinamikusan halad előre
- 2013-ra a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégiában meghatározott, jelen kutatás számára hangsúlyos célok a fejlesztések hatására teljesültek:
 - a turizmus szektorban foglalkoztatottak száma eléri a 200 ezret
 - „2013-ra a szálláshely-szolgáltatás- és vendéglátás ágazatban dolgozók bruttó havi átlagkeresete eléri a nemzetgazdaságra 2013-ban érvényes bruttó átlagkeresetet” (Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia:90).

Kutatásunkban elsődlegesen a Központi Statisztikai Hivatal adatait használtuk fel, továbbá az Új Magyarország Fejlesztési Tervben, a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégiában és a hét Regionális Operatív Programban szereplő információkat is figyelembe vettük.

A Regionális Operatív Programok turisztikai prioritásának ismertetése

A Regionális Operatív Programokat a Regionális Fejlesztési Ügynökségek dolgozták ki, figyelembe véve a regionalitást és érvényesítve a térségi szemléletet. Az Új Magyarország Fejlesztési Terv és az Új Széchenyi terv a turisztikai fejlesztéseket hét különálló Regionális Operatív Programba sorolta a 2007- 2013 közötti időszakban. A Regionális Operatív Programok célkitűzései az alábbiak:

- a turizmushoz kapcsolódó szolgáltatások fejlesztése,
- a kereslet növelése a turisztikai szolgáltatások iránt,
- a környezet és a turizmus együttes fejlesztése és a fenntarthatóság biztosítása,
- valamint a működési környezet szabályozása (Turizmusfejlesztés a Regionális Operatív Programokban, ROP Irányító Hatóság, p.14.)

Az Európai Unió statisztikai rendszerének megfelelően alakították ki hazánkban a hét tervezési- statisztikai régiót, turisztikailag azonban a Tisza-tó és a Balaton önálló régiót képez.

Kiemelt figyelmet fordítanak a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetre, mely különálló fejlesztési területként jelenik meg a Regionális Operatív Programokban. A Tisza-tó az Észak-Alföldi Regionális Operatív Program (ÉAOP), Budapest pedig Pest megyével a Közép- Magyarországi Regionális Operatív Program (KMOP) keretén belül volt fejleszthető.

Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás szektorban foglalkoztatottak számának alakulása

A Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia készítésekor azt a célt tűzték ki, hogy a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás szektorban közvetlenül dolgozók száma 2013-ra elérje a 200 ezret. Ez a 2007-es adatokhoz viszonyítva közel 50 ezerrel több foglalkoztatottat jelent.

Az 1. számú táblázat alapján látható, hogy a 2007-2012 közötti időszakban (a kutatás készítésének időpontjában az erre vonatkozó 2013-as adatok még nem álltak rendelkezésre) mindösszesen 8 ezerrel nőtt az ágazatban dolgozók száma, vagyis a célkitűzést nem sikerült megvalósítani. A mutató értékének ilyen csekély mértékű emelkedése nem magyarázható a 2008-ban kirobbant gazdasági válság hatásaival, mivel a korábbi években sem változott olyan dinamikus mértékben, mely döntően befolyásolhatta volna alakulását. A vizsgált ciklus során az ágazatban dolgozók száma 5 százalékponttal emelkedett, arányuk a teljes nemzetgazdasági foglalkoztatottak számából 4 százalék körül mozog.

1. táblázat: Foglalkoztatottak számának alakulása 2007-2012

Év	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Változás 2007/2012
Foglalkoztatottak száma	156000	157200	152800	154500	163500	164000	n.a.	105,1
Aránya	4	4,1	4	4,1	4,3	4,2	n.a.	105,0

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés (2014)

Az 1. számú ábra grafikusán szemlélteti a foglalkoztatottak számának látványos emelkedését, de egyúttal világosan kifejezi az elmaradást a kitűzött 200 ezres céltől. A 2007/ 2008-as emelkedést követően 2009-ben nagymértékben visszaesett a foglalkoztatottak száma, mely több éves mélypontot jelentett. Számos szálláshely és szolgáltató megszűnt a válság miatt, így alkalmazottaikat el kellett bocsátaniuk. A 2007-es szintet csak 2010-2011 folyamán sikerült elérni, igaz, 2011-ben robbanásszerűen megnőtt a foglalkoztatottak száma. Ez valószínűsíthetően annak is köszönhető, hogy a ciklus második felének első pályázatainak akkora készületek el, így hirtelen megemelkedett a szektorban dolgozók száma. Figyelembe kell venni azonban, hogy az ágazatban jelentős a szezonális és a feketemunka. A turisztikai szezon időszakában számos helyen alkalmaznak kiegészítő munkaerőt néhány hónapra, azonban nem mindenhol jelentik be a dolgozókat. Ez a mutató alakulását negatívan befolyásolja, hiszen nem kapunk pontos képet a dolgozó számának alakulásáról.

1. ábra: Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás szektorban foglalkoztatottak száma

Forrás: Saját szerkesztés (2014)

Bruttó átlagkereset változása

A foglalkoztatottakkal kapcsolatos másik célkitűzés a bruttó átlagkereset nemzetgazdasági szinthez való igazítása volt a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás szektorban dolgozók részére. A 2. számú táblázat a bruttó átlagkereset alakulását mutatja a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás szektorban, illetve nemzetgazdasági szinten. Ez alapján megállapítható, hogy 2013-ban a nemzetgazdaságban elért 230.664 Ft-os átlagkeresettől messze elmarad az I ágazat (Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás) mindössze 147.023 Ft-os bruttó átlagkeresete.

2. táblázat: Bruttó átlagkereset alakulása 2007-2013

Bruttó átlagkereset	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Változás 2007/2013
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás szektor	112033	122000	122561	122699	125757	139731	147023	131,23
Nemzetgazdaság	185017	198741	199837	202525	213094	223060	230664	124,67

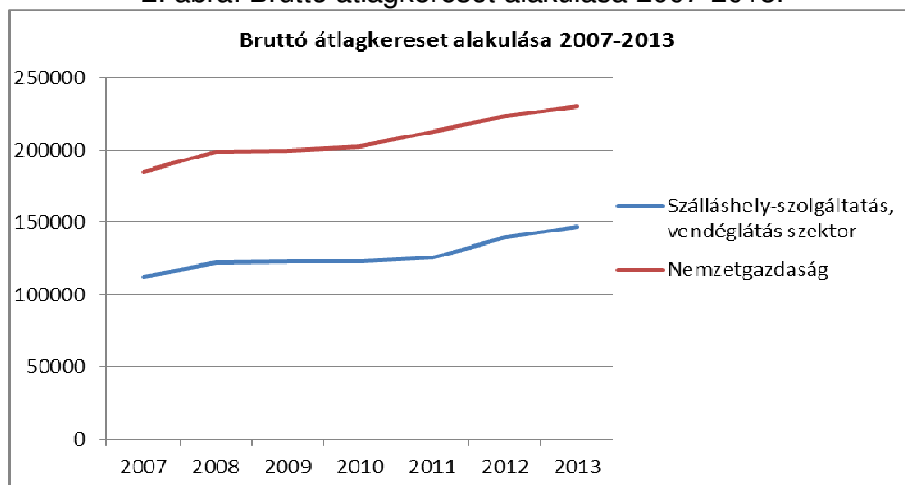
Forrás: KSH alapján saját szerkesztés (2014)

A gazdasági válság hatása ezen mutató alakulásában oly módon jelenik meg, hogy korábbi, éves szinten 10-15 ezer forintos bruttó emelkedés mind az ágazatban, mind nemzetgazdasági szinten néhány száz vagy néhány ezer forintra esett vissza több éven keresztül. Viszonylag nagyobb mértékű változást 2011-től tapasztalhatunk nemzetgazdasági szinten, míg az ágazatban megjelenő keresetek csak 2012-től mutatnak komolyabb emelkedést.

A 2. számú ábrán kiemelkedően jól látható a nemzetgazdasági és a szektorális átlagkereset közötti óriási különbség. 2011-től nagyságrendileg azonos mértékben nő a szektor dolgozóinak keresete, mint a nemzetgazdaság egészében, ám összességében még mindig több mint bruttó nyolcvanezer forinttal kapnak kevesebbet az ágazat dolgozói az országos átlagnál. A foglalkoztatottsági adatokhoz hasonlóan azonban itt is számolnunk kell azzal, hogy nem mindenkit jelentenek be

hivatalosan, illetve nem feltétlenül a bejelentett összeget kapják kézhez a munkavállalók.

2. ábra: Bruttó átlagkereset alakulása 2007-2013.

Forrás: Saját szerkesztés (2014)

Tehát a foglalkoztatási és kereseti mutatók alakulása nem érte el, sőt, gyakorlatilag meg sem közelítette a 2005-ben meghatározott célokat, annak ellenére, hogy a szektor dolgozóinak átlagkeresete hét százalékponttal jobban nőtt, mint a nemzetgazdaság egészét figyelembe véve és meghaladta a 30 százalékpontot.

Idegenforgalmi egyenleg változása

Idegenforgalmi egyenlegnek nevezzük a külföldi turisták magyarországi kiadásainak, azaz a turisztikai bevételeknek, és a magyarok külföldi utazásai során megvalósult költségének, azaz a turisztikai kiadásoknak a különbségét. Az idegenforgalmi egyenleg évek óta pozitív értéket mutat, mely azt jelenti, hogy a külföldiek hazánkban jóval többet költenek, mint a magyarok külföldi utazásaik során. A 3. táblázat alapján a vizsgált ciklusban a turisztikai bevételek megközelítőleg 10 százalékponttal emelkedtek, míg a turisztikai kiadások csaknem 30 százalékponttal visszaestek. Ebből is jól látható, hogy a magyar lakosság jelentősen csökkentette külföldi utazásait és kiadásait a válság következtében.

3. táblázat: Folyó fizetési mérleg alakulása

Folyó fizetési mérleg (millió euro)	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Változás 2007/2012
Idegenforgalmi bevételek	3450	4101	4084	4051	4030	3787	n.a.	109,77
Idegenforgalmi kiadások	2 149	2 740	2 610	2 242	1 782	1 553	n.a.	72,27
Idegenforgalmi egyenleg	1 301	1 361	1 473	1 808	2 248	2 127	n.a.	163,49
Euro árfolyama	251,3	279,8	280,6	275,4	279,2	289,4	296,9	115,16

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés (2014)

Ráadásul az Euro árfolyama is 15 százalékponttal emelkedett a vizsgált időszakban. Ez a beutazó turizmusnak jót tesz, a kiutazásnak azonban kevésbé,

mivel ugyanakkora összegből kevesebbet költhetnek a magyar turisták határainkon túl. 2011-től tapasztalható emelkedés a külföldi utazások számában, azonban leginkább az egynapos kirándulások esetében tapasztalható növekedés, az összes, külföldi utazásra fordított költség egyre kevesebb.

A bevételek emelkedése mindenképpen pozitív a magyar gazdaság számára, hiszen ez nem csak a folyó fizetési mérleg, hanem a GDP alakulását is kedvezően befolyásolja.

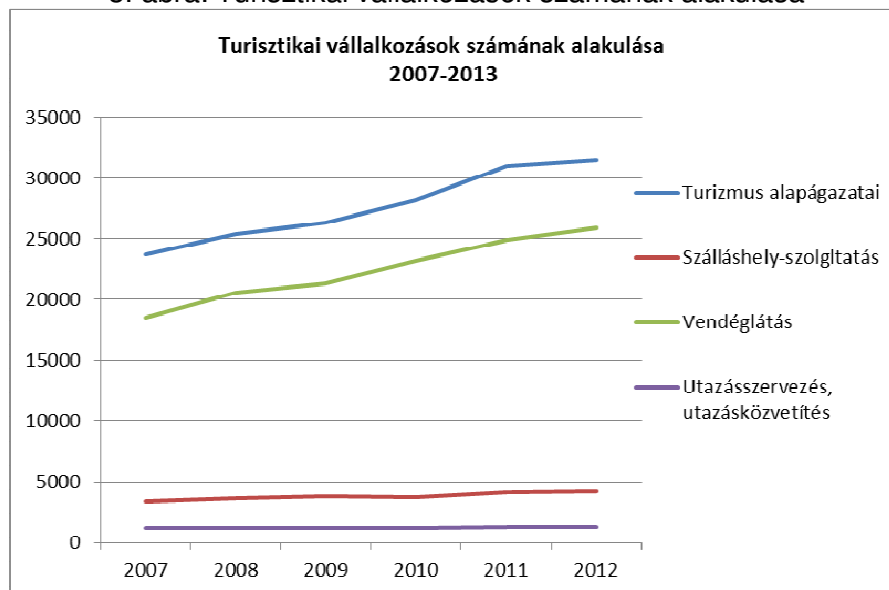
Turisztikai vállalkozások fejlődése

A turizmus ágazatban főként kis-és középvállalkozások (KKV) működnek, melyek körülbelül 40 %-a társas vállalkozás. Legtöbbjük korlátolt felelősségű társaságként vagy betéti társaságként működik. Túlnyomó részük a vendéglátás szakágazatba tartozik, a legkevesebb pedig az utazásszervező szektorba. Létszámuk többnyire 20 fő alatti.

A turizmusban működő társas vállalkozások száma a vizsgált periódusban közel 6 ezerrel emelkedett, mely 25 százalékpontos növekedést jelent. A 3. számú ábrán grafikusán is látható, hogy legnagyobb mértékben a vendéglátás tevékenységi körébe tartozó vállalkozások száma gyarapodott, közel 40 százalékponttal. Növekedő tendenciát mutatnak a szálláshely-szolgáltatást nyújtó vállalkozások is. Ezen vállalkozások beruházásai jelentős összegeket emésztenek fel és többnyire pályázati úton valósulnak meg.

A 2007-2013 közötti időszakban több mint 800 szálláshely-szolgáltatást nyújtó társas vállalkozás jött létre, mely imponáns fejlődésnek tekinthető. Összevetve a vendégek és vendégéjszakák számának vizsgálatával, amelyek szintén erőteljes, pozitív irányú változást mutatnak, a magyar turizmus elindult egy növekedési pályán, ami megfelelő marketinggel, átgondolt és fenntartható beruházásokkal hosszútávon jövedelmező lehet.

3. ábra: Turisztikai vállalkozások számának alakulása

Forrás: Saját szerkesztés (2014)

Összefoglalás

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy az Új Magyarország Fejlesztési Terv és az Új Széchenyi Terv keretében megvalósuló turizmusfejlesztési pályázatok milyen hatással voltak a turizmus gazdasági mutatóinak alakulására. Vizsgálatunkat a 2007-2013-as időszakra vetítve végeztük el. Kutatásunk elején feltételeztük, hogy a 2007-ben megindult pályázati lehetőségekből megvalósult fejlesztések hatásai legkésőbb 2010 környékén már megmutatkoznak. Azonban a vizsgált időszak adatait és a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia célkitűzéseit elemezve azt tapasztalhatjuk, hogy a ciklus közepére még nem, csak a végére indult meg a növekedés a foglalkoztatás és a bruttó átlagkereset tekintetében. Ennek ellenére a mutatók alakulása nem érte el a 2005-ben meghatározott célokat, sőt, messze elmaradt azoktól. Erre az időszakra esett a gazdasági válság is, mely jelentős mértékben befolyásolta nem csak Magyarországot, hanem az egész világ turizmusát. Ugyanakkor a foglalkoztatási és kereseti indexek változása nem magyarázható csak a válság következményeivel. A mutatók alakulását negatív módon befolyásolja az ágazatban megjelenő szezonális és a feketemunka, melyeket egyelőre nem sikerült megfelelő módon kiküszöbölni.

Az egész ciklus tekintetében az idegenforgalmi egyenleg imponánsan növekedett, de ez a turisztikai kiadások nagymértékű visszaesésének köszönhető. A forint jelentős mértékű gyengülést jelez az euróval szemben, ez által a magyar lakosság külföldi költése lényegesen csökkent.

A turizmusban működő vállalkozások száma emelkedést mutat, ám részletesen megvizsgálva a szektor alágazatait, azt tapasztalhatjuk, hogy a vendéglátó egységek száma jelentősen nő, míg például az utazásszervező és utazásközvetítő vállalkozások száma gyakorlatilag stagnál. Ez magyarázható az internet térhódításával is, mivel az utazások önálló megszervezése egyre nagyobb népszerűségnek örvend és ez kiszorítja a piacról ezeket a vállalkozásokat.

A Regionális Operatív Programok tehát elindítottak egy pozitív irányú folyamatot, melyet szükséges tovább folytatni, viszont alaposabban át kellene gondolni a fejlesztendő termékeket és szolgáltatásokat, hogy melyek azok, melyek valóban életképesek és hosszú távon fenntarthatóak. Csak ez által fejlődhet Magyarország turizmusa és növekedhetnek a vizsgált mutatók, elsősorban a foglalkoztatási és kereseti adatok, hozzájárulva a gazdaság növekedéséhez, a munkanélküliség csökkentéséhez és a GDP emelkedéséhez. Szükséges lenne hatékony intézkedések megvalósítására az ágazatban megjelenő feketegazdaság csökkentésére, melyek a foglalkoztatási és átlagkereseti mutatók javulását eredményeznék.

Kutatásunk egyúttal felvet további vizsgálati lehetőségeket is. A régiókra vonatkozó részletes elemzések elvégzése választ adhat az egyes régiók összefoglaló adataiban látható változások magyarázatára. Ehhez azonban a régiók nem csak turisztikai témájú, hanem ezzel összefüggésben az infrastrukturális és gazdasági fejlődésének összehangolt vizsgálata is szükséges.

Források

- DÉL-ALFÖLDI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
<http://www.terport.hu/teruletfejlesztes/regiok/fejlesztesi-dokumentumok/del-alfoldi-operativ-program> [2014.03.12.]
- DÉL- DUNÁNTÚLI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
http://www.terport.hu/webfm_send/318 [2014.03.12.]
- ÉSZAK- ALFÖLDI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
http://www.terport.hu/webfm_send/312 [2014.03.12.]
- ÉSZAK- MAGYARORSZÁGI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
http://www.terport.hu/webfm_send/320 [2014.03.12.]
- KÖZÉP- DUNÁNTÚLI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
http://www.terport.hu/webfm_send/314 [2014.03.12.]
- KÖZÉP- MAGYARORSZÁGI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
<http://palyazat.gov.hu/doc/334> [2014.03.12.]
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2008). *Jelentés a turizmus 2007. évi teljesítményéről*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur07.pdf> [2014.03.13.]
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2009). *Jelentés a turizmus 2008. évi teljesítményéről*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur08.pdf> [2014.03.13.]
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2010). *Jelentés a turizmus 2009. évi teljesítményéről*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur09.pdf> [2014.03.13.]
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2011). *Jelentés a turizmus 2010. évi teljesítményéről*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur10.pdf> [2014.03.13.]
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2012). *Jelentés a turizmus 2011. évi teljesítményéről*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur11.pdf> [2014.03.13.]
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2013). *Jelentés a turizmus 2012. évi teljesítményéről*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jeltur/jeltur12.pdf> [2014.03.13.]
- MAGYAR TURISZTIKAI HIVATAL (2005). *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2005-2013*
<http://www.kormany.hu/download/4/5c/20000/NemzetiTurizmusfejlesztésiStrategia.pdf>
[2014.03.13.]
- NYUGAT- DUNÁNTÚLI REGIONÁLIS OPERATÍV PROGRAM
http://www.terport.hu/webfm_send/316 [2014.03.12.]
- ROP IRÁNYÍTÓ HATÓSÁG: *Turizmusfejlesztés a Regionális Operatív Programokban*
www.palyazat.gov.hu [2014.03.11.]
- ÚJ MAGYARORSZÁG FEJLESZTÉSI TERV (2007).
<http://palyazat.gov.hu/doc/109>[2014.03.12.]

Önkormányzatok döntései a vis mayor helyzetek következtében – a válság és a krízis fogalmi eltérései

© **DOBÓ Marianna**
Eszterházy Károly Főiskola, Eger
mariann.dobo@ektf.hu

A döntéshozatal és az érdekérvényesítés szorosan összekapcsolódó folyamat. Korábbi kutatásaimban a következő területek tártam fel: a közösségi érdek hogyan jelenik meg az önkormányzati döntésekben, milyen a települési érdekszféra, milyen módszereket és modelleket használnak a döntéshozatali folyamatban. Az önkormányzat szervezeti és működési területeinek használata, kiválasztásuk módja milyen befolyással van a helyi (szak)politikai döntésekre, és az itt használt döntési módszerek már kiválasztásukkal hatnak-e a döntéshozatal végeredményére? „A döntések nem egy egynemű térben zajlanak, nem ugyanazon szereplők részvételével, ráadásul eltérő erővel és intenzitással. A helyi szinten a közös állásfoglalások nagyobb súllyal jelennek meg. Az aktuális problémák megoldására irányuló döntési folyamatoknak nagyobbak a lehetőségei, mivel összeadódnak a humán erőforrások, ezáltal jobbak az esélyei a megvalósításnak is” (Dobó; 2013).

Jelenlegi kutatássorozatomban a vis mayor helyzetek utáni döntéshozatali folyamatokat vizsgálom. A téma mindenkor aktualitását az adja, hogy míg a válsághelyzetekre történő felkészülés egyre sürgetőbbé, ugyanakkor tervezhetőbbé is vált, a vis mayor helyzetek előrejelzése, és ebből következik, hogy a rájuk történő felkészülés csaknem lehetetlen.

A 2013-ban elindított kutatásom több területre fókuszál (Dobó, 2013). Jelenlegi tanulmányomban a válság – krízis – vis mayor fogalmak elemzése kapcsán fel kívánom tárni a folyamat okozta hatásokat és kényszerhelyzeteket is, megteremtve az empirikus kutatás kereteit a válságválaszok és a krízismenedzsment sajátosságainak vizsgálatához. Az elméleti keretek feltárását követően az empirikus kutatás során keresem azokat a pontokat a döntéshozatali folyamatokban, amelyekben tetten érhető a döntési szereplők vis mayor helyzet iránti attitűdje.

Válság – krízis – vis mayor

A részvételi és a deliberatív demokrácia elméletekben közös a demokrácia hatékonyságának szemlélete, az, hogy a polgárok mennyire érzik, hogy befolyásuk van a döntések meghozatalára. Ezen túlmenve a tanácskozás, a megvitatás központi eleme a deliberatív demokráciának. A hagyományos demokrácia felfogásban az állampolgárok csupán passzív fogyasztói szerepet töltenek be, így a képviseleti demokráciában kicsiny mozgástérrel rendelkeznek. A deliberatív demokráciában viszont a döntéshozatali folyamat lényeges szereplői, akik állandó mérlegelés során alakítják ki véleményüket. Mindezek érdekében alapvető információkat és szakértői véleményeket biztosítanak az állampolgároknak ahhoz, hogy a különböző ügyekről gondolkodni tudjanak, mielőtt a véleményükről szólnának. John Fishkin az állampolgárokkal való közvetlen konzultáció eszközének tartja, ennek érdekében az

állampolgárok bekapcsolásának esélyeit és módszereit vizsgálta (Fishkin, 1996). Ezek, a gyakorlatban is tesztelt módszerekkel komplexen mérték azt, hogy milyen mértékben változtak a vélemények a deliberáció hatására. John Elster cáfolta azt, hogy a deliberatív demokráciában a hatalom a döntő, helyette az érvek lényegi szerepét hangsúlyozta (Elster, 1998). A deliberatív demokrácia elmélete ténylegesen folyamatként értelmezhető, amelyben a tervezés után releváns információkat adják át. Ideális esetben az állampolgárok szabadon vitázhatnak a problémáról, majd a kiscsoportos mediáció során a tényekkel kapcsolatos ismereteiket cserélik ki, amelyeken keresztül a javaslatok elfogadására is sor kerül. Ebben a folyamatban a mediátornak nincs szüksége speciális ismeretekre az adott kérdéssel kapcsolatban, de arra igen, hogy hogyan lehet segíteni az egyéneket a döntéshozatalban. A médiának is kiemelt szerepe van, és nem csupán az információk átadása során, hanem a tanácskozás folyamatában végig. A részvételi demokrácia maga teljességében a helyi politikában is nehezen valósítható meg, és ami megjelenik az valójában képviselői demokrácia részvételi elemekkel.

Az érdekek megjelenítése már önmagában is távolíthatja egymástól a szereplőket és akár konfliktushoz is vezethet. Felmerül a kérdés, hogy a szereplők „látják-e”, hogy a döntéshozatali folyamatban nemcsak érdekelt és ellenérdekelt vesz részt, hanem bármely csoporthoz közeli más szereplő is.

A válság, krízis és a vis mayor szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mégis jól elkülöníthetőek tartalmilag, megjelenési formáikat, hatásaikat tekintve is. Mindnek eredője az a konfliktus, amely egy korábban megszokott „rendet” tesz próbára. A válság akkor jöhet létre, amikor egy konfliktust rosszul vagy egyáltalán nem kezelik. Ekkor először egy krízishelyzet jön létre, amely állandósulása után alakulhat válsággá. A krízisből nem minden esetben jön létre egy társadalmi csoport életét befolyásoló válság, viszont ha már megjelent, akkor fontos annak kezelése. A krízis az a pont egy társadalom életében, amely eldönti, hogy az miként viszonyul a változás folyamatához: fellendülést hoz számára, vagy a negatív jellemzője erősödik meg.

Sigmund Freud már 1924-ben említést tesz a krízisről, és a kríziskezelés fontosságát emeli ki, amelyben a jelen és a múlt személyiségformáló szerepét hangsúlyozza (Freud, 1989). *Erik H. Erikson* 1950-ben megjelent munkája a fejlődési krízis fogalmát adta (Erikson, 1950). Erikson az embert az élete során mindig új és új erőket kialakító, kreatív lénynek tekinti, aki képes pozitív változásokra és életének aktív irányítására. A fejlődés mindig a szociális viszonyokon keresztül zajlik, és sikere az egyes szakaszokban felmerülő sorsproblémák, krízisek megoldásán múlik. *R.S. Lazarus* 1966-ban alkalmazkodási próbálkozásoknak tekinti a stresszhelyzet leküzdésére (Lazarus, 1966).

Caplan 1964-ben megalkotta a kríziselméletet, amelyben definiálta a krízishelyzet tartalmát (Caplan, 1964). Fontosnak tartotta a korábbi krízistapasztalatokat *G.F. Jacobson*hoz hasonlóan. *Jacobson* az 1979-es krízismatrix elméletben az eddigi tapasztalatok integrálása mellett kiemelte, hogy nem mindegy, hogy az egyén sikeresen vagy károsodással kerül ki a krízisből (Jacobson, 1979).

A válság fogalmát – ahogyan arra *Tóth I. János* is utalt (Tóth, 2012:20) – az orvostudományban használták fel egy olyan testi állapot jellemzésére, amelyben „azonnali és radikális” beavatkozásra van szükség. A társadalmi helyzeteknél is akkor javasolt a válság kifejezés használata, ha az instabilitás már előre jelzi a fennálló rendszer változtatási kényszerét. Ezekben kiemelhető a nem szokásos, vagy nem rutinszerű társadalmi mozgások sorozata, amelyeknél a reakciók azonnaliakká kell, hogy váljanak. *Hankiss Elemér* felhívja a figyelmet arra, hogy a

rendszer belső súlyos működési zavara korábban használt módszerekkel nem oldható meg (Hankiss, 1999:13). Ebben az értelemben a rendszer továbbélésének egyetlen útjának a gyors, radikális beavatkozás tekinthető, de nem a régi módszerekkel, hanem új paradigmák alapján. Ezzel azonban a rendszer megújításának lehetősége nyílik meg.

Kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy a válsághoz való viszony ellentétes, és nem is annyira a hatásukat tekintve (Karikó, 2012). A válság mint jelenség azonban nem mindig jár együtt a válságtudattal vagy a válság jelenségeinek objektív érzékelésével. A válságot akkor érezve és látatva, amikor azok a jelenségek még szigetszerűen jelennek meg, vagy „csupán problémát” jelentenek és nem azt a pillanatot, amely kényszerűségből ugyan, de radikális beavatkozást kell alkalmazni. A hamis válságtudat (Karikó, 2012:23) egyik negatív következménye, hogy nem a megfelelő időpontban mobilizálja az erőforrásokat, jellemzően megelőzve a tényleges válság időszakát.

Szintén gyakran megjelenik az is, hogy a nehéz helyzet láttatása és/vagy látása elmarad attól a szinttől, amelyben valójában létezik a társadalom. Ekkor azonban a kiváltott reakciók ereje alulméretezett és ebből következik, hogy eleve kudarcra ítélt. Ettől még nagyobb veszélye lehet az időszaknak az, hogy a társadalom nem kerül a válságtudat állapotába, azaz nem lesz erőforrás koncentrációja, és nem lesz paradigmaváltása sem, csak a szokásos módszerekkel ad választ a mindent eldöntő, de új kérdésekre.

A vis mayor helyzetekben előre nem látható kényszerítő körülmény alakul ki olyan elháríthatatlan akadállyal, amely a krízisnél nem teszi kérdésessé azt, hogy működhet-e a korábbi társadalmi folyamat a megszokott rendjében. A probléma megoldása azonnal elháríthatatlanná válik. Meghatározó tényezője a vis mayornak az is, hogy az időbeli felkészülés a helyzetre csaknem lehetetlen. A védekezés a vis mayor helyzetnél nem azonos a válságra történő felkészülés metodikájával. Mivel a helyzet előre nem látható, így a körültekintés szélesebb körű kell, hogy legyen azoknál a rendszereknél, amely a krízisnek ezt a formáját már nem tudja a megsemmisülés veszélye nélkül átélni.

Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a vis mayor helyzetekre való felkészülés ténylegesen jelen van. Mivel a rendszer működésének zavarát általában külső erő okozza, ezért azt elkerülhetetlennek és elháríthatatlannak tartják, és ennek megfelelően választják ki a kommunikációt is.

Hatások és kényszerek

A társadalmi krízist megelőzhetőnek tekintik, míg a természeti katasztrófákat nem előrejelezhetőnek. A társadalmi szinten megjelenő válság közeledését számos előjel mutatja, bár sajátos módon ezeket a jeleket éppen azok nem tudják értelmezni, akikre ez nagy befolyással lesz a későbbiekben.

A nehéz helyzetek minden esetben cselekvés- (és döntés-)kényszert eredményeznek. Ezek egy része alakul ki lassú folyamat következtében, többsége nem várt események hatására krízisként megélt döntési folyamatokban manifesztálódnak. Ezek során a korábbi prioritások eltűnnek, időlegesen és/vagy véglegesen megváltoznak, sok esetben teljes paradigmák alakulnak ki, mozgásterek megváltoznak.

A válságnak és a krízishelyzetnek leggyakrabban a negatív hatásait érzékelik és látatják. Valójában ezektől való félelem miatt kerülnek a válság definiálását és

kezelését. Leginkább a megszokottól való eltérést Figyelme elsősorban a problémára irányul, a „nagy problémán” belül annak valamely apró részletére. A stressztűrő képesség az egyéneknél csökken, a forráspazarlás, a rendszer instabilitása, a működési zavar felszínre kerülése hátrányt okozhat.

Érzelmi reakcióit csak kismértékben képes kézben tartani, kontrollálni, rendkívül impulzív, mindennapi tevékenysége alacsony hatásfokú, az emberekhez fűződő kapcsolata megváltozik. Másokat annak függvényében ítél meg, hogy kap-e tőlük segítséget. A tájékozódó attitűdök rendszere összeomlik. A válságban lévő embernek nincs önmagára vonatkozó jövőképe. Sok mindent tud a problémáról, de ismereteit nem tudja rendszerezni, átgondolni, és tart attól, hogy a negatív helyzetek eszkalációja következik be.

A krízishelyzetnek lehetnek pozitív hatásai is. Az első és legfontosabb, hogy a korábban rejtett problémákat a szervezet meghatározhatja és akár meg is oldhatja, amellyel maga a konfliktusmegoldás a profitszerzés lehetőségeként jelenik meg, és képes megakadályozni a stagnálást. A probléma új feldolgozásával újraértékelésre készíti elő a helyzetet, a fejlődés motorjaként a rendszer megújulását hozhatja el.

A rejtett probléma meghatározhatóvá és megnevezhetővé válik, és új figyelmeztető rendszereket alakíthatnak ki. Sajátos következménye lehet egy válsághelyzetnek az elite nézve is: új vezetők tűnhetnek elő, és a szervezet teljes működési rendje átalakulhat.

Kutatási kérdések

1. *A múlt viszonyainak hatása a jelenre.* Szakirodalmak emlékeztetnek, hogy a vis mayor helyzet létrejöttével a válság nem érkezik meg egyértelműen, az kivédhető, vagy megelőzhető. Ebből kiindulva keresem azokat a mozzanatok, eseményeket, szemléletbeli különbségeket, szereplői döntési módozatokat, amelyek jelenlétével a vis mayor helyzet nem lesz további nehéz helyzetek multiplikátora és a válság elindítója, erősítője. A vizsgálat ezen részének másik lényegi pontja, hogy milyen egyensúlyi állapot bomlott fel.

- a) A korábbi helyzetből adódó tudás beépül-e a jelenlegi döntéshozatalba; a vis mayor tényleg váratlan helyzetből adódik, vagy visszatérő?
- b) Tapasztalható-e anómia a döntési folyamat során? Melyek a legfontosabb konfliktusok; tapasztalható-e jelentős eltérés a szerepekben, szereplőkben, valamint a tervezés folyamatában.

2. *A másik fókusz az újra-pozicionálást tekintem.* ebben a szereplőknek az új helyzethez történő alkalmazkodását, a döntési folyamatokra gyakorolt hatását, a közelmúlt konfliktusaihoz való viszonyt, azok feldolgozását elemzem. Kérdéskörei: visszaáll-e a régi szerephierarchia, vagy az új helyzet ezt változtatta?

Melyek a prioritásai a döntési folyamatoknak, valamint „gyorsult-e” a döntési folyamat? Hogyan sikerült a mindennapi (rutin) döntések elfogadása, meghozatala változott-e? Szokásos dolgok alakulása a krízis idején és utána, van-e szemléletbeli váltás a döntéshozatali folyamatban?

Végső soron mind egy kérdéshez kapcsolódik: Mit jelent az új időszak? – visszaállítás a vis mayor előttibe vagy más hatás is érezhető? Van-e paradigmaváltás?

3. A kutatás harmadik nagy részét a *társadalmi egyeztetések* területe adja, hiszen a helyi társadalmat érzékenyen érinti, hogy a krízis okozott-e legitimációs válságot.

Ennek vizsgálatára a következő időszak választási kampányai során használt témák világhatárak rá a választás eredménye mellett.

A vizsgálatba vont települések esetében fontos szempont lesz, hogy a tágabb környezetükben lévő önkormányzatok sem az optimális módon működnek, mint ahogy a krízis előtti állapot sem egy ideális egyensúlyi állapotot bontott meg. Az együttműködés a helyi társadalom tagjai között hangsúlyosabb a krízis idején, viszont az azt követő időszakban felszínre kerülhetnek az akkor elrejtett konfliktusok, indulatok.

Céлом egyrészt esettanulmányok készítése a krízisbe jutott települések döntési folyamatairól a krízisek típusa, másrészt a térségi jellemzők alapján csoportosítva. Összehasonlító (záró) tanulmányosorozatot – kötetet – a települési önkormányzatok krízismenedzseléséről és a krízis utáni helyzetek kezelésének módszertanáról kívánom elkészíteni.

Irodalomjegyzék

- CAPLAN, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York: Basic Books.
- DOBÓ Marianna (2013). Önkormányzatok döntéshozatala a vis mayor helyzetek után. In Ferencz Árpád (szerk.), *Gazdálkodás és menedzsment* (pp. 841-847). Kecskemét.
- ERIKSON, E. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- FREUD, Sigmund (1989). *Önéletrajzi vázlatok*. Budapest: Cserpéfalvi.
- HANKISS Elemér (1999). *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon.
- JACOBSON, G. F. (1979). Crisis-oriented therapy. *Psychiatric of North America*, (2), 39-54.
- KARIKÓ Sándor (2012). A válságok „ideológiai mámorai?” *Létünk*, (3), 28-38.
- LAZARUS, R. S. (1966). *Psychological Stress and the Coping Process*. New York: McGraw-Hill.
- TÓTH I. János (2012). Válság és válságtudat. *Létünk*, (3), 20-27.

Demokráciafogalmak a magyar kormánytisztviselők körében¹

© BOKOR Tamás

Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar,
Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet, Budapest
tamas.bokor@uni-corvinus.hu

2013. szeptemberében kezdődött a magyar kormánytisztviselői kar tagjainak szóló, közszolgálati etika és integritás témájú képzéssorozat. Az Államreform Operatív Program keretében futó, 1.1.21 számú projekt célja az integritásmenedzsment-szemlélet terjesztése. A szervezeti integritás közszolgálati dimenziójának bemutatásához a tréning egyik elemeként a résztvevőknek kiscsoportos együttműködésben munkadefiníciót kellett alkotniuk a demokrácia fogalmáról. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy e fogalomalkotó feladat során miért csak az esetek kisebbik részében került elő a munkadefiníciókban a közjó, mint a demokrácia szubsztantív alkotóeleme.

A „Közszolgálati etika és integritás” című képzési program

2013 őszén kezdődött a magyar Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, valamint a Nemzeti Közszolgálati Egyetem szervezésében egy uniós támogatású képzési projekt az Államreform Operatív Program keretében, amelynek során 2014 márciusáig mintegy 7000 kormánytisztviselő vett részt a „Közszolgálati etika és integritás” elnevezésű egynapos tréningen. A kötelezően választható kormánytisztviselői továbbképzés célja az volt, hogy bevezesse a résztvevőket a szervezeti integritás fogalmi körébe, érzékenyítse őket az integritás fogalmára, és sajátélményen alapuló tréninggyakorlatokkal (pl. etikai dilemmák körüljárása, videofilm-elemzés, magyar és külföldi esettanulmány-feldolgozások, stb.) elmélyítse a kormánytisztviselői kar személyes felelősségtudatát a közjó szolgálatára alapozott mindennapos tevékenységben.

A projektben a tananyagfejlesztés és a kvantitatív mérőeszközök kidolgozása (rövid- és hosszútávú hatékonyságmérő survey) mellett a legnagyobb feladat a képzések megszervezése volt. A kormánytisztviselői kar beosztotti része egynapos „Közszolgálati etika és integritás” című érzékenyítő tréninget, míg a vezetői réteg két és félnapos „Integritásmenedzsment” című tréninget kapott alapvetően azonos tematikával, a vezetők számára kibővített tartalommal.

A magyarországi köztisztviselői (később kormánytisztviselői) továbbképzések kínálatában kötelező, illetve kötelezően választható formában legalább 2006 óta jelen vannak antikorrupciós képzések és tréningek. A fent említett tréningssorozat

¹ A tanulmány elkészültéhez felbecsülhetetlen segítséget nyújtott tanácsaival és támogatásával *Pallai Katalin*, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Integritás Tudásközpontjának szakmai vezetője, valamint meglátásaival valamennyi integritástréner kollégám, akikkel hosszú eszmecsere folyamán együtt alakítottuk nézeteinket. Szintén köszönöm az adatfeldolgozásban nyújtott segítséget *Sziki Gábornak*, a Budapesti Corvinus Egyetem kommunikáció- és médiatudomány szakos hallgatójának.

annyiban vitte tovább e képzési terület dinamikáját, hogy a korrupcióellenesség és a korrupció negatív hatásainak hangsúlyozása helyett az integritásszemlélet kialakítási lehetőségeit állítja középpontba. Azaz nem valami (jelen esetben a korrupció) ellen, hanem valamiért (itt: az integritásért) küzd, s éppen ezzel a hangsúlyeltolással könnyíti meg a résztvevők számára a témával való azonosulást. Ilyen értelemben az integritásmenedzsmentre érzékenyítő képzés közelebb áll a hivatásetikai képzésekhez, mint az antikorrupciósakhoz. Persze az integritásszemlélet terjesztésében is hangsúlyt kap a korrupció, mint résztéma, hiszen a szervezeti munkában ez a tényező a legjelentősebb integritásdeficit. Ugyanakkor e képzés programja igyekszik feloldani a korrupciós jelenségek elemzése körül felgyülemelő feszültséget és negatív hangulatot, amennyiben megoldást kínál a vázolt problémákra (ti. az integritásszemlélet bevezetését).

A demokrácia és a közjó fogalmáról

A demokrácia mint államforma lényege, hogy az adott térségben a közösség minden választójoggal rendelkező tagja részt vehet a közügyekről folyó döntéshozatalban, vagyis az (ön)kormányzásban. A választójog megítélését a korábbi politikai gyakorlat során megalkotott cenzus (pl. életkori határvonal) definiálja. A működő demokráciákban a közösségi döntéshozatalt a képviseleti intézményrendszer biztosítja: a hatalom birtokosa (az állampolgár) előre meghatározott (rendszerint néhány éves) időtávra átruház bizonyos politikai döntési jogköröket az arra megválasztott képviselőknek. Az angolszász politológiai gondolkodás terminus technicusait figyelembe véve a politikai ügyekben gyakorolt döntési jogkör itt egyaránt magában foglalhat politics, polity és policy típusú döntéseket (Hajer, 2003). A demokratikus társadalmi nyilvánosság, s benne a politikai kommunikáció elvben korlátozatlan és uralommentes természetű (Habermas, 1971), a korlátokat a közösség maga alkotja és szentesít(tet)i a megválasztott képviselőkön keresztül.

A demokratikus koncepció működési mechanizmusa “kicsiben” és “nagyban” hasonlóan tűnik: ahogyan képes volt megteremteni *Lewin, Lippitt és White* csoportkísérletei során a demokratikus vezető a csoport motivációját, hatékonyságát és autonóm viselkedését (Lewin, Lippitt & White, 1939), úgy képes a demokratikus államforma egészséges egyensúlyt kialakítani egy közösség jó közérzete és hatékony működése között. A csoport vagy a közösség légkörét, az együttműködés jellegét, a vezetési stílust és egy sor egyéb fontos tényezőt vizsgálva azonban még nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy miért (ti. minek az érdekében), illetve milyen keretben szerveződik meg egy demokratikus közösség. Erre a problémára a magyarázatot a közjó fogalmának bevezetése adta meg az ÁROP-tréningek programjában.

A közjót a demokratikus rendszerekben - a lehető legszélesebben értelmezve - a demokrácia nem definiált alapfogalmaként láthatjuk megjeleníteni. Mindaz képes gyarapítani a közjót, amit egy adott társadalom adott időben (korszakban) és térben (geopolitikai elrendeződésben) mint saját, teljes közössége javát szolgáló aktust ismer fel. Ilyen értelemben a közjó konszenzusos jószág (Elster, 1995), amely nagyon vegyes természetű elemeket (individuális és kollektív problémamegoldó felkészültségeket) foglal magába: eljárásokat, attitűdöket, gyakorlatokat, reflexeket, viselkedésmintákat, stb., sőt a kollektív emlékezetet is (bővebben Halbwachs, 1950).

A közjó – írja *Paul Ricoeur* (2000) – törékeny idea, bármilyen formában és tartalommal is fogalmazzák meg. Legalább három szintje van, és mindegyik szintnek

mások a kulcsfogalmai, a szereplői, a vonatkozási területei és a céljai. Az első a rivális politikai erők vitáinak szintje, ahol a szervezett akaratképzés és beszéd (pártok, szakszervezetek, civil szervezetek, lobbik stb.) képviselői küzdenek egymással a közjó számukra kedvező meghatározásáért, és azt igyekeznek eltalálni, hogy éppen mire van égető szüksége egy közösségnek, s ezt ki tudná leginkább megvalósítani. A második a jó kormányzás értelméről folyó viták szintje, ahol olyan kulcsszavak vitája zajlik, mint biztonság, jólét, szabadság, igazságosság, egyenlőség, és az a kérdés, hogy mely politikai rendszer képes ezeket az ideákat a legjobban megvalósítani. A harmadik az értékek horizontja, ahol a kormányzás gyakorlata az ideális élet képzetével szembesül, vagyis azzal a dilemmával, hogy vajon a „világpolitika” az értékes és boldog élet irányába viszi-e az embereket (Ricoeur, 2000). A problémák abból fakadnak – állítja Ricoeur –, hogy a közjót sem tudományosan, sem dogmatikusan nem lehet egyértelműen meghatározni.

Diszkurzív természetű lévén *„a közjó elvileg kisajátíthatatlan, bárhogyan is törekszenek erre a pártok, az állami egyes intézményei, vagy éppen a politikusok, esetleg a köznapi ember. Az ilyen kísérletek ellenére sem tündökölhet senki a közjó egyedüli letéteményeseként, ott vannak mellette mások, akik mást mondanak, vagy ugyanazt másként képzelik el. [...] A közjó kisajátításának elvi lehetetlensége [...] a közjó gyakorlati kisajátítási törekvéseivel párosul”* (Szabó, 2004). A fenti - elméleti alapokon álló - eszmefuttatás eleve adottnak veszi a közjó létezését és a társadalmi cselekvés közjót szolgáló jellegét a demokratikus berendezkedésű közösségekben. De mi a helyzet akkor, amikor e fogalom a demokrácia szubsztantív alkotóeleméből procedurális összetevővé degradálódik, vagy netán nem is jelenik meg kimondottan a demokrációban élők számára?

Munkadefiníciók a demokráciára

A rögzített, egységesített, egynapos *„Közszolgálati etika és integritás”* c. programtematika alapján a tréninggyakorlatok egyike egy kiscsoportos munkadefiníció-kidolgozás volt a demokrácia meghatározására. Integritástrénerként előzetesen a következő hipotézist állítottam fel: a kormánytisztségviselői kar tagjainak demokráciatudatosságában a közjó, mint szubsztantív demokráciafogalom-alkotó elem, nem jelenik meg tudatos formában. Amennyiben megjelenik, csupán alárendelt fogalomként vagy a demokráciafogalom procedurális alkotóelemeként manifesztálódik.

Az egynapos tréning tematikája négy darab, egyenként közelítőleg másfél órás blokkból áll. Az első másfél órás blokk végén megtörténik az integritás fogalmának tisztázása, mégpedig a következő definíció mentén: maga az integritás szó a latin *in tangere* kifejezésből ered, amelynek jelentése: érintetlen, egységes, osztatlan, tiszta. Morális értéként pártatlanságot és „józanságot”, illetőleg egységességet, osztatlanságot jelent. Ugyancsak gyakran használt jelentése szerint az integritás az elvek, értékek, cselekvések, módszerek, intézkedések konzisztenciáját jelenti, vagyis olyan magatartásmódot, amely meghatározott értékeknek megfelel. Ez utóbbi különösen természetes személyekre alkalmazható (vagyis amikor valaki saját értékrendjének, elveinek megfelelően él vagy viselkedik). Az integritás fogalma hasonló értelemben alkalmazható szervezetekre, intézményekre, amelyek képesek céljaik elérésére, illetve ezek mentén a rendeltetésszerű működésre. Az integritás fogalma tehát egyaránt értelmezhető személyek és szervezetek – sőt, rendszerek –

szintjén. A közszolgálatban az integritás célja és rendeltetése a közjó szolgálata (Sántha & Klotz, 2013:15).

A második másfél órás blokk elején a csoport tagjai egyszerű feladatot kapnak: a tréningrésztvevők mindenkorai létszámától függően 4-6 fős kiscsoportokban sajátélményt idéznek fel olyan helyzetekről, amikor jó volt csoportban dolgozniuk (legyen az munkahelyi, vagy ilyen élmény hiányában szabadidős csoport). A sajátélmények alapján összeírnak egy 5-6 elemű listát a jó csoport általános ismérveiről. Ezt követően a kiscsoportok plenárisan összegzik a legfőbb szempontokat, amelyek a jó csoport működéséhez szükségesek. *Kurt Lewin* csoportkísérleteinek tréneri ismertetését követően második lépcsőben, változatlan csoportfelállásban, a jó csoport ismérveiből kiindulva a demokrácia ismérveit kell meghatározniuk, s erre egy maximum kétmondatos munkadefiníciót kell alkotniuk. A kb. 4-5 kiscsoport ezután plenárisan ismerteti a munkadefinícióikat, amelyekből azután tréneri vezetéssel egyetlen közös, felsorolás tartalmú flipchart tábla készül. Ez az aggregált ismérrendszer képezi azután a harmadik részfeladat alapját: a demokrácia közösen meghatározott munkadefiníciója alapján a korrupcióra is ki kell dolgozniuk a kiscsoportoknak egy-egy egymondatos meghatározást.

A fenti, összesen kb. 40 percet igénylő gyakorlatsor a tréningtematikában azt a célt szolgálja, hogy a sajátélményekből kiindulva (a jó csoportműködés kritériumai) egy egész közösség (jelen esetben állam- vagy nemzetközösség) hatékony működésének kritériumairól is legyenek képesek gondolkodni. A tréning elején ismertetett integritás-definícióban szereplő közjó-fogalom abban segíti a résztvevőket, hogy előfeszítse számukra a demokrácia szubsztantív célját. Amennyiben eljutnak addig a gondolatig, hogy a demokrácia a közjó érdekében formálódik, már csak egy lépés szükséges ahhoz, hogy a korrupció szubsztanciáját megjelöljék: a korrupció a közjó ellen való, magán- vagy csoportérdek szolgálatába állított, előnyszerzést célzó cselekvés vagy magatartás.

Huszonhárom darab egynapos tréninget mintának véve és az ott kapott kiscsoportos demokrácia-munkadefiníciók tartalomelemzését elvégezve a kutatás eredményei első rátekintésre azt mutatják, hogy a jelen alfejezet elején ismertetett hipotézis igaz. Jóllehet, a tréningtematikához alkalmazkodva a tréner az integritás definícióját a tréning elején a résztvevők tudomására hozza, s e definíció kimondottan tartalmazza a közjót mint célt (tehát megtörténik a célfogalom és főbb összetevőinek előfeszítése), a demokrácia-definícióknak mégis csupán elenyésző részében jelenik meg a közjó fogalma.

A 23 tréningcsoport közül mindössze kilencben jelent meg explicit módon a közjó, mint a demokrácia ismérve. Öt esetben a közjó mindössze egymagában álló címszóként szerepelt, három esetben a fogalomalkotók "a közjó érdekében" kifejezést szerepeltették az aggregált demokráciadefinícióban, egy esetben pedig a "közjó az egyéni érdek felett" kifejezés öltött testet a flipcharton. A magában álló "közjó" kifejezésből nem dönthető el egyértelműen, hogy akik csupán kulcsszóként emlegetik, azok szubsztantív vagy procedurális elemként tekintenek a közjóra a demokráciában. Célszerű ezért szemügyre venni ilyen esetekben az említés szövegekörnyezetét. Ahol a közjó önálló címkeként jelent meg, ott a következő környezetben helyezték el:

1.

közös célok
szabad véleménnyilvánítás
választott vezető
közjó
átláthatóság
szabályozott döntéshozatal
többség + kisebbség
hatékonyság
számonkérhetőség
népképviselő

2.

közös célok
közjó
vezetés
szabad véleménnyilvánítás
többség akarata
rugalmasság
elfogadott szabályok

3.

közjó
többség - kisebbség
döntési jogok átruházása egy dőre
szabadság és alapjogok
egyenéség
ideálisan hatékony
érdekképviselő
delegált közhatalom

4.

közmegegyezés
választott vezető
hatalmi ágak szétválasztása
szabad választás
népuralom
közjó
többségi érdekvérvényesítés
kisebbségi érdekek nem sérülnek
korlátozott időszakos hatalomátruházás

5.

egyén és közösség alapvető emberi jogai
közjó
népből, népért
közös képviselő
közös döntés
közös célok
többség érdeke a kisebbség jogainak csorbítása nélkül
szabad véleménnyilvánítás

Mint látható, a demokrácia meghatározásában egyetlen esetben szerepel első helyen a közjó. Két esetben második helyen, a közös célok és az alapvető egyéni és közösségi emberi jogok mögött.

A "közjó érdekében" címke világosabban utal arra, hogy a közjó szubsztantív eleme a demokráciának. Ahol ez a kifejezés szerepelt a demokráciadefiníciókban, ott a szövegek környezetébe a következő volt:

1.

többség választotta vezetés
közjó érdekében
csoport -> értékek, szabályok
egyéni képességek
tehetség
szabadság
hatékonyság
egyenlő teherviselés

2.

egyéni szabadság
területi szabadság
cselekvési szabadság
jogi korlátok
jogi köteleességek
egyén + csoport
integráció
vezető (többségi választás, cserélhető)
közjó érdekében

3.

választott vezető
egyenjogú tagok
közös cél
közjó érdekében
többségi érdek
kisebbség figyelembe vétele
szabályok
szabadság
néphatalom
választások
közösség figyelembe vétele a döntéseknél

E három tréningsoport mindegyikénél kifejezetten megfogalmazták a résztvevők, hogy a demokráciának igen lényeges alkotóeleme a közjó szolgálata. Meg tudták ragadni és definícióikban ki tudták fejezni azt a lényegi momentumot, hogy a közös célok pusztán képviselőit, a jogegyenlőség biztosítását és a vezetés jellegének kérdésével megelőzően van egy fontosabb elem, amely az egész berendezkedés létrejöttének motorja és fenntartója.

A "közjó az egyéni érdek felett" kifejezés (vagyis a közjót tartalmazó címkék harmadik variációja, amelyből a vizsgált tréningeken mindössze egyetlen akadt) megint csak nehezen teszi eldönthetővé, hogy e címke a demokrácia lényegét akarja

jelölni, vagy egyik sajátosságát a sok közül. E csoportban a demokráciadefiníció címkéi a következőképpen néztek ki (hasonlóan az előzőekhez, itt is az említések sorrendjében szerepeltetjük a címkéket):

többség által választott vezetők
<i>közjő az egyéni érdek felett</i>
szabályrendszer (általánosan elfogadott)
általános kötelezettségek
többségi akarat
egyéni beleszólás érzete
kisebbség tiszteletben tartása
egyenlő jogok
egyenlő felelősség

Itt az elemek sorrendjéből és a definícióalkotás felsoroló jellegéből fakadóan hajlunk arra az értelmezésre, hogy a csoporttagok procedurális alkotóelemként kezelték a közjót, ráadásul az egyéni érdekekkel szembeállítva némiképp egybemosták a közérdek fogalmával (amely szűkebb kategória).

Nem tévesztendő szem elől az a tény, hogy a 23 vizsgált tréning közül itt mindössze 9 tréning aggregált definícióit szerepeltettük, mert a többi 14 esetben egyáltalán semmilyen formában nem fordult elő a meghatározásokban a közjő.

Természetesen egy ilyen nem reprezentatív mintavétel nem alkalmas a teljes helyzetkép felvázolására, annál is inkább, mert a reprezentativitás hiánya mellett sem a reliabilitást, sem a validitást nem lehet biztosítani. A csoportdinamikai folyamatokat végigkísérve - s ezzel kvalitatív többletinformációkhoz jutva - azonban a fent vázolt megfigyelést kiindulópontként tekintve árnyalható a magyar kormánytisztviselői réteg demokráciatudatosságáról alkotott kép.

Következmények és következtetések

Fontos leszögezni: e vizsgálat eredményei korántsem jelentik azt, hogy a magyar kormánytisztviselői kar tagjai egyénileg és testületileg ne lennének tudatában saját hivatásuk és feladataik súlyának, ne a közjő szolgálatának szándékával lépnének pályájukra, s ne végeznék munkájukat magas szakmai színvonalon. Azt azonban - némi módszertani óvatossággal - mindenképpen jelenthetik, hogy egy jól reprezentált rétegben a demokráciáról birtokolt konceptuális tudás nagyon vegyes képet mutat. A közjót kimondottan szolgálni hivatott állami alkalmazotti réteg észjárását és fogalomalkotását figyelve ugyanis kiderül, hogy a demokratikus államberendezkedést reprezentálók közül kevesen birtokolnak koherens képet erről a rendszerről, annak lényegi tulajdonságairól, s ebből fakadóan a demokráciatudatosság sok esetben nem eléggé kiérlelt. További vizsgálat tárgya lehetne, hogy szélesebb állampolgári körökben (ti. nem közszerződési dolgozók körében) ugyanígy van-e, vagy még heterogénebb képet kapunk. (A demokráciatudatosság kormánytisztviselőknél kiérleltebb foka össztársadalmi szinten elméletileg kizárhatónak látszik.)

A kutatási eredményből következő társadalomtudományi probléma kommunikatív természetű: egyfelől azért lehetséges a közjőfogalomnak csupán látens jelenléte a demokráciáról alkotott kormánytisztviselői reprezentációban, mert evidens alkotóelemnek tartják (s ezt néhol utólag meg is erősítették), másfelől azonban lehetséges, hogy egyszerűen szem elől tévesztik (ennek bevallására is volt példa a

csoportok némelyikében). A tréningorozatban végzett kutatómunka alapján az utóbbi verzió látszik dominánsnak.

Elgondolkodtató továbbá, hogy a résztvevők a közjót, mint a demokrácia szubsztantív elemét sokszor valamiféle jogi keretbe helyezik (pl. a törvény előtti egyenlőséggel vagy a többségi uralommal és a kisebbségi jogok figyelembe vételével azonosítják), ld. a flipchartokról készített táblázatokot. Ezzel kiemelik szubsztantív mivoltából, és partikuláris jegyekkel keverik. Mindennek számtalan következménye van például a korrupcióról alkotott felfogásra, az intézményi integritássérelmek megítélésére nézve, de ugyanilyen problémássá teszi a szavazati jog gyakorlásával kapcsolatos pozitív attitűdök erősítését is. A jövőbeni változáshoz természetesen nem lesz elegendő a top-down intézkedések sorozata, pl. "felülről" bevezetett képzések. Szükséges az is, hogy a bottom-up kezdeményezések (pl. a deliberatív demokráciafelfogáson alapuló fórumok, pl. Bokor, 2013) árnyalják az állampolgárok demokráciaképét.

Irodalomjegyzék

- BOKOR Tamás (2013). Társadalmi nyilvánosság az online közigazgatásban. *Médiakutató*, (1), 83-96.
- ELSTER, Jon (1995). *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris-Századvég.
- HABERMAS, Jürgen (1971). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Berlin: Neuwied.
- HAJER, Maarten (2003). Policy without polity? Policy analysis and the institutional void. *Policy Sciences*, (36), 175-195.
- HALBWACHS, Maurice (1950). *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press.
- LEWIN, K., LIPPIT, R., & WHITE, R. K. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates. *Journal of Social Psychology*, (10), 271-301.
- RICOEUR, Paul (2000 [1990]). Politikai nyelv és retorika. In Szabó Márton, Kiss Balázs, & Boda Zsolt (szerk.), *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus* (pp. 53-62). Budapest: Tankönyvkiadó Universitas.
- SÁNTHA György, & KLOTZ Péter (2013). *Törzsanyag az Integritásmenedzsment című tantárgyhoz*. [Egyetemi jegyzet.] Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
- SZABÓ Márton (2004). *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan.

Civil potential and development capacity – empirical results of a Hungarian research

© Peter BALOGH
SZTE BTK Szociológia Tanszék, Szeged
[balogh@socio.szeged.hu](mailto:balogh@ socio.szeged.hu)

In this paper we wish to introduce some results concerning the relation between social capital and development chances. First we theoretically introduce and embed shortly the problem based on a multidisciplinary frame (e.g. sociology of regional development, (new) economic sociology), then unfold and explicate some methodological difficulties about the measurement of social capital. After the outlining of the research question, the applied methods and data considerations, we introduce the results of data analysis. Finally we summarize the conclusions and point out that the civil organizations seem to play an important role on development fund absorption and territorial cohesion.

Social capital and territorial development policy

The important role of social capital – or as it is usually referred by literature; *third sector* (Birch & Whittam, 2008) or *civil sector* (Kelemen, 2005) – in the development of societies or communities is highlighted by Putnam's well-known thesis (Putnam, 2006), but for our topic it is even more important that this role is also emphasized in regional development policy. The definition of this special kind of resource shows differences according to distinct authors who underline certain aspects of the concept – for some of the definitions, interpretations and misinterpretations see Sik (2006). However it is common to all of the concepts, definitions and interpretations of social capital that it is more or less connected to civil organization (Orbán & Szántó, 2006:139; Füzér, Gerő, Sik & Zongor, 2006:340, 343) as amongst the mechanisms of social capital can be found – among others – *community development* based on social networks, *competitiveness*, *collective action capacity* and *social cooperation* (Orbán & Szántó, 2006:142). The most important political function of social capital can be considered to expand and to strengthen civil society. The abundant amount of social capital is the criterion of a vibrant civil society, which in turn is essential to the effective operation of a democratic political system (Orbán & Szántó, 2006:144). Putnam (2006:208) exactly states that the communities with adequate set of social capital enjoy the benefits of higher economic growth, lower crime, extensive socialization, improved mental/medical conditions or better school performance (Orban & Szántó, 2006:143)¹.

This brand new type of resource or capital raised also the interest of decision-makers and practitioners: from the 1990's – beside the academic interest – the

¹ However, the sole existence of social capital is not necessarily the guarantee of competitiveness and development as it is also possible that civil society itself becomes the hotbed, glass culture of rent seeking (see Johnson 1999: 236-244): certain actors of civil society over time are transformed into interest groups which may utilize community funds for their private purposes (Orbán & Szántó, 2006:144).

attention of public policy towards these resources became more intense. Social capital might be interesting in the development policy for two reasons: (1) to grasp the impact of the (existing) social capital in the system², and (2) – in the light of methodological individualism – the creation or formation of social capital is usually an unintended by-product due to the tradition, the history of coexistence, shared historical experience, religion and related social factors – and as such, the government has only a limited direct impact on social capital formation (Orbán & Szántó, 2006:150). Accordingly, various development institutions – e.g. World Bank, European Commission, even in Hungary (Füzér, Gerő, Sik & Zongor, 2006:337) – started to build more significantly their activities aimed to foster economic growth and sustainable social development on social capital (Orbán & Szántó, 2006:139; Füzér, Gerő, Sik & Zongor, 2006:336, 343). In the research field of *regional development* one of the main questions are the possibilities of social capital development (Birch & Whittam, 2008)³. At the same time the civil organizations gain more and more significant economic, social and political role in the transformation processes of EU development policy – primarily in the implementation of and decisions connected to local- and regional level territorial development programs (Kovách, 2000:185; Kovách, 2010:26; 184), furthermore the focus on the principles of partnership and cooperation (Horváth, 2003:147-151)⁴.

The significance of this phenomenon in Hungary is demonstrated by the potential possibility – created by the Regional Development Act in 1996 – for local government to create associations (Micro-regional Development Councils) – which actually are a form of voluntary/non-governmental organizations. Furthermore all of those sub-regional level active social organizations can participate in the work of these Micro-regional Development Councils which cover at least half of the regarding population or settlements. In addition since 2004. it is regulated by governmental decree how – in an official form – civil organizations can articulate their opinions and express their interest in the process of local and regional decision-making and strategy-building. The scene of this formal representation is the civil forum, which may delegate members to the concerning development council (Nagy, 2005:15-16; Kovách, Megyesi & Nagy, 2005:78-79). Considering the aforementioned processes it is no question that civil organizations can play an important role in the praxis of territorial development.

² Taking M. Granovetter's concept (2006) as an example from the literature of new economic sociology it is argued that economic performance, the formation and operation of social and economic institutions can be interpreted – instead of social capital – by the notion of embeddedness which refer to the relations and trust among the actors (Granovetter, 2006:35-42). In turn J. Coleman (2006) considers social capital as an aspect of a structure that enables or facilitates the actions of the actors in that certain structure (Coleman, 2006:111). Undoubtedly it could be an interesting research question whether in the field of development policy – taking it as a certain structure – this social capital helps the actors to reach their aims and whether these connections can be converted (Bourdieu, 2006:143-146) directly or indirectly into economic capital.

³ As there seems to work a special kind of interaction: social capital can be accumulated and developed by the third sector, and – in turn – the latter boosts and strengthens – by activating different actors in a network structure – sustainable regional development (Birch & Whittam 2008:438).

⁴ As in the solution of the problems emerging from the rapid globalization of the economic and environmental changes, the increasing process of individualisation, the great changes in the political sphere – the collapse of socialism, the transformation of the European community – new forms of cooperative methods became necessary. In this context of regional development the civil organizations become involved in the integration of human and economic resources of sub-national (local, regional) level and in the fostering of the responsibility-sharing processes among different levels, cooperation and networking – providing a forum for bottom-up, participatory development practice (Kovách, Kučerová & Megyesi, 2005:109-110).

Methodological notes on the measurement of social capital

The measurement of the quantity of social capital and the quantification of the effects of public policy interventions are equally problematic (Birch & Whittam, 2008:445) – both are relevant in this analysis.

Considering the former problem, there can be two different approaches specified (Orbán & Szántó 2006:145): (1.) the one based on the number of groups and group members and (2) the other one based on the social level trust and the extensiveness of civil organizations. The Orbán and Szántó (2006:145-147) develop the following analytical model to measure social capital in the light of the former (1) approach:

$$SC = \sum n_{1...t}$$

Where 'n' indicates the number of members of a certain civil organization and 't' signifies the number of groups concerned. Accordingly, in an actual community the extent of social capital is quantified by the population included in the self-organized groups, NGOs.

However it is possible to refine this indicator and build a more complex measure containing more detailed information⁵:

$$SC = \sum (1/r_n)(r_p c n)_{1...t}$$

In our analysis we employ a basic form of this model – due to the lack of broader statistical data – to measure social capital.

Research question, methodological frame and applied models

In our analysis we wish to shed some light empirically on the *role of social capital*; more precisely the role of *civil organizations* – measured as introduced above – in *development capacity*; or again more accurately in the *capacity to absorb European Union development funds* – in particular in the case of the less developed regions. We have built a complex database from various sources of county level data to be able to investigate the problem in a quantified manner where our dependent variable (Y) is the amount of EU development funds allocated in the county during the 2004-2006 (NDP I.) programming period (source: webpage of National Development Agency, Hungary), the main explaining variable (X_{civil}) is the number of civil organizations in the county (source: webpage of the Central Statistical Office of Hungary; CSOH) and the additional explaining variable (X_{pref}) is the ratio of the underdeveloped (preferred) micro-regions in the county (source: recoded and aggregated on county level from and according to the concerning decree). As we applied in the process of data analysis a specified impact analysis design ('*regression discontinuity design*') to ensure statistical control (see Moksony, 2005)

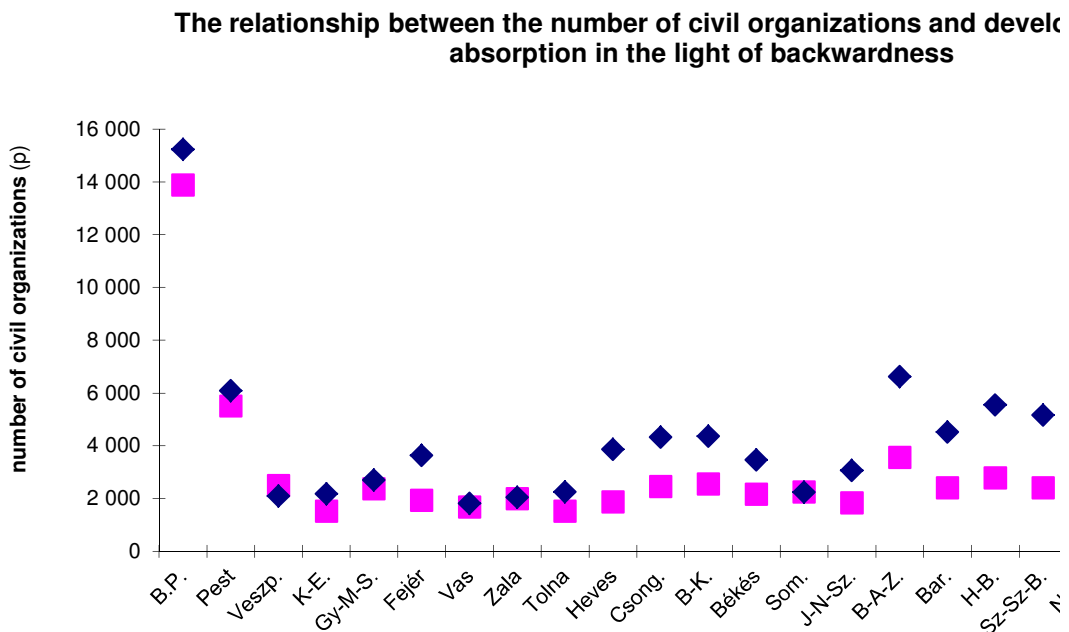
⁵ Where 'r_n' indicate the radius of distrust – which comes into existence in the case of groups or organizations that inflict negative external effects on the whole of the society, i.e. harmful and dangerous –; 'r_p' means the radius of trust – namely when the cooperation norms of the groups spread out of the group as positive externalities –; and 'c' is a coefficient expressing the cohesion of the organization, i.e. the collection action ability of the group members. So in this case the rate of social capital is in inverse relationship with the negative externalities produced by the groups, but it is increased by the capacity of cooperation beyond their organizational borders and by the cohesion of the group members (Orbán & Szántó, 2006:145-147).

we furthermore introduced more relevant statistical data (as control variables; $X_{C1...n}$) on county level (source: downloaded and merged from the webpage of the CSOH) in order to reach higher level of internal validity (Moksony, 1985), i. e. to control the estimation for as many alternative and potentially distorting explaining factors as possible and to measure the net effect of the regulation (Moksony, 2006).

Results of data analysis

There seems to be a connection between the number of civil organizations registered in the county and the total sum of development funds absorbed in the county (figure 1.). It can be ascertained, that in those counties of Hungary, where there is a higher level of civil organizations, the EU-funds absorption is also higher, and accordingly in countries where the civil sector is less extended, the amount of absorbed development funds is also smaller.

1. graph.

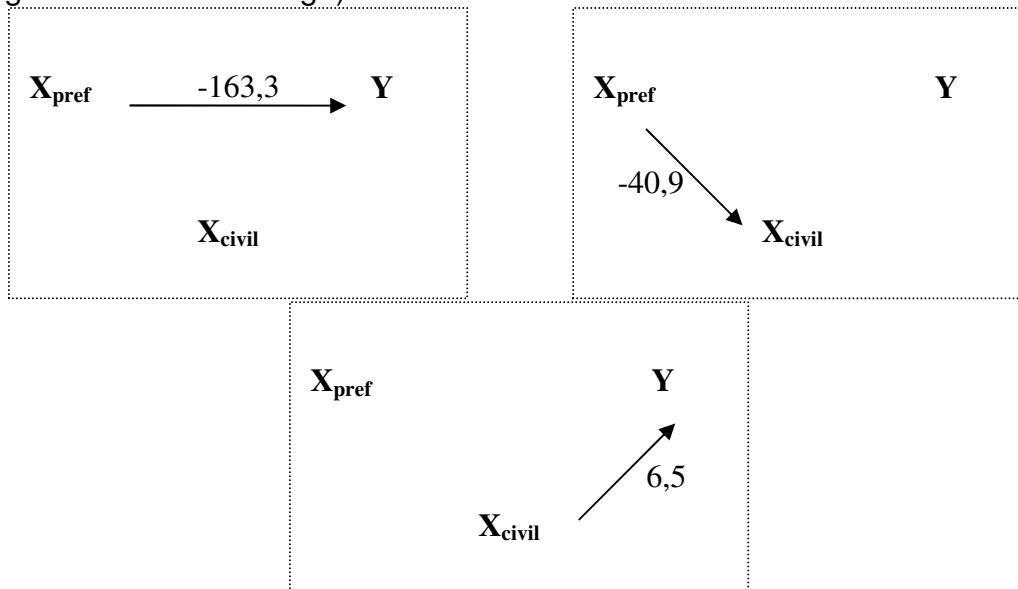
In order to quantify the effects of the explaining factors we applied linear regression procedure. According to the results of the estimation of the first model (table 1: M1) a negative effect of the backwardness level of the counties can be noticed: the higher the rate of preferred (underdeveloped) micro-regions, the smaller the amount of absorbed development fund. In quantitative terms: if the proportion of disadvantaged micro-regions is 1 percent higher, the amount of EU-funds allocated in the county decreases with 163 million HUF (m HUF) on average.

1. table

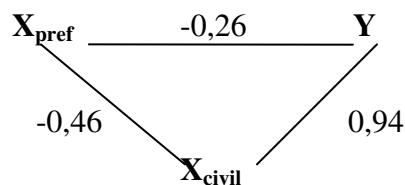
Constant, explaining variables	Model (M...) constant and 'b' coefficients		
	M1	M2	M3
Constant	34433,599	6626,272	-2444,30
X_{pref}	-163,303	-	131,48
X_{civil}	-	6,519	7,19

However in the case of the effect of the civil sector, there seems to be an opposite outcome; a positive impact. The number of civil organizations increases the amount of realized development funds (table 1: M2): if there is 1 more civil organization in a county, that means on average 6,5 mHUF higher EU-funds.

That is the higher rate of preferred micro-regions decreases but the enhancement of civil organizations increases the sum of realized development funds. Nevertheless in the case of underdeveloped counties – i.e. where the proportion of preferred micro-regions is higher – there can be found less civil groups (if the rate of underdeveloped micro-regions is 1 percent higher, there can be counted ~41 less civil organizations on average):

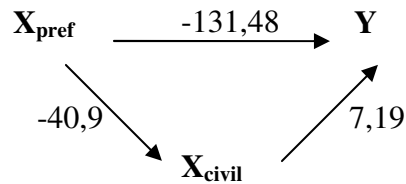

Considering the correlation values between the variables we can also conclude, that the most intense connection can be measured between the number of civil organizations and the EU-development funds acquired.

If the two explaining variables investigated above are utilized at the same time in one single regression model, the relation can be described as below (table 1: M3): on the one hand if the estimation is controlled by the number of civil groups – i.e. in a(n imaginary) situation where in all of the territorial units there were an equal number of organizations –, with the (1 percent) increase of the ratio of preferred

(underdeveloped) micro-regions the amount of development funds allocated is higher 131 mHUF on average. On the other hand, if the ratio of favoured micro-regions is kept constant – i.e. assuming that all of the territorial units were at the same level of development –, the one-unit increase of the number of civil organisations has on average an effect of ~7 mHUF increase in the development funds realized. Furthermore the results of the model including these quasi control-variables (table 1: M3) imply also, that the negative impact between the development level and fund absorption (table 1: M1) is the combination of a positive direct effect and a negative indirect effect⁶:

In short summary, the number of civil organizations increases the development fund absorption capacity, and at equal level of civil sector, the rate of preferred micro-regions has also a positive impact on fund absorption.

However the internal validity of the results above is low as we may provide other factors influencing the territorial allocation of development funds. So in the further analysis we wish to increase the internal validity of the results by including (some) control variables.

Obviously the social-economic features of the territorial units analyzed is not indifferent. In order to measure the statistical differences of the counties we collected data of three variables: population, number of enterprises per capita, urbanization. We may expect the number of inhabitants concerned to increase the allocation of development funds, furthermore if the population is bigger, then the possibilities and the base to form civil organizations is also more remarkable. The higher penetration of enterprises may have a positive effect on development fund absorption, as well as the self-organization of society may be also higher in an area where there is a wider economic community. Last but not least the rate of urbanization – the higher rate of towns among the municipalities – may also increase the level of EU-funds, not to mention that the civil organizations are dominantly concentrated in urban areas (only 25,2% of civil organizations belong to villages). Nevertheless we do not investigate the individual effects of these factors but we use an integrated index computed from the three variables as a single principal component. This control variable (the social-economic position of the area; X_{sepa}) does not modify remarkably the initial relationships: the results of the linear regression model including it shows (table 2: M4) that there is only a slight, negligible difference compared to the previous model (repeated also in table 2: M3). However it can also be concluded, that the higher the value of this index is (i.e. in the case of areas with bigger population, relatively more enterprises and towns), the higher the development fund absorption proves to be⁷.

It is a rather plain indicator of civil sector to measure it by the number of civil organizations as the latter may vary according to their size, type, sector. In order to

⁶ I would like to thank Ferenc Moksony's clarifying comments regarding the results of this estimation.

⁷ As the values of this index are standardized – with a mean of 0 and a standard deviation of 1 –, due to the lack of measurement unit the 'b' would be different to interpret numerically.

decrease the one-sidedness of this variable, in the next step we include in the estimation the relative number of public and special public civil organizations as on the one hand these are expected to represent and realize – beside their own interests – the public interest of a wider community and on the other hand may act more successfully in development projects absorption. The effect of the number of civil organizations is not modified essentially after including this control variable (table 2: M5), while the impact of the rate of preferred micro-regions decreases from 131 to 115 mHUF. And it is also important to realize that a 1% increase of the rate of public/special public civil organizations inflict 181 mHUF higher amount of development funds on average.

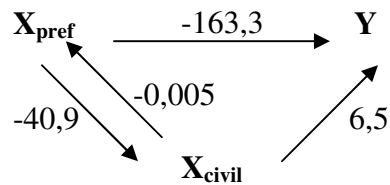
The activity and impact of the non-profit sector can be refined also by taking into consideration its independent capacity to win EU-grants so we include in the next estimation the variable of total number of non-profit development projects (X_{nppr}) realized in the territorial unit. According to the results there proves to be a notable (table 2: M6) change: the impact of the rate of preferred micro-regions decreases largely (from 131,5 to 79,1 mHUF). Namely if in all of the counties the civil organizations had the same number of projects, the effect of the share of favoured micro-regions would be only 79 mHUF on average. The impact of the number of civil organizations also decreases – one more organization brings only 5,6 mHUF rise on average.

2. table

Constant, explaining variables	Modell (M...); constant and 'b' coefficients				
	M3	M4	M5	M6	M7
Constant	-2444,30	-1672,83	-9987,26	-3911,49	-14875,29
X_{pref}	131,48	134,95	115,30	79,10	48,34
X_{civil}	7,19	6,87	6,96	5,56	6,25
X_{sepa}	-	964,83	-	-	-2947,17
X_{public}	-	-	180,93	-	205,22
X_{nppr}	-	-	-	110,28	114,15

Finally in the last of these models (table 2: M7) we included all the control variables investigated above – representing an estimation where all of the territorial units have equal socio-economic conditions, public organizations rate and non-profit projects distribution. This model may have a higher level of internal validity – at least in these variables' respect. The results may confirm our expectation – especially in the case of the rate of preferred micro-regions as compared to the initial model the effect in the control variable model is much lower. Supposing the constant value of the other factors, the net effect of a 1% growth of the share of preferred micro-regions causes only 48 mHUF increase in the development funds absorption on average. The impact of the number of civil organizations decreases likewise – from 7,2 to 6,3 mHUF on average.

After revealing the net impacts of the variables we wish to shortly refer to the combined effect of the factors as this – interaction – effect may prove to be fruitful in interpreting the relationships. First we take the initial relationship and add the two-way regression coefficients.

It can be concluded that the more underdeveloped the areas are, the less civil organizations ($b = -41$) we find, furthermore if the number of civil organizations is higher (with 1), the rate of underdeveloped – preferred – micro-regions is smaller ($b = -0,005$ on average). Based on these relations we may suppose that the effect of one of these variables on EU-funds absorption is not independent from the actual value of the other variable, so we have to pay attention at an interaction effect (Moksony, 2006:80-91).

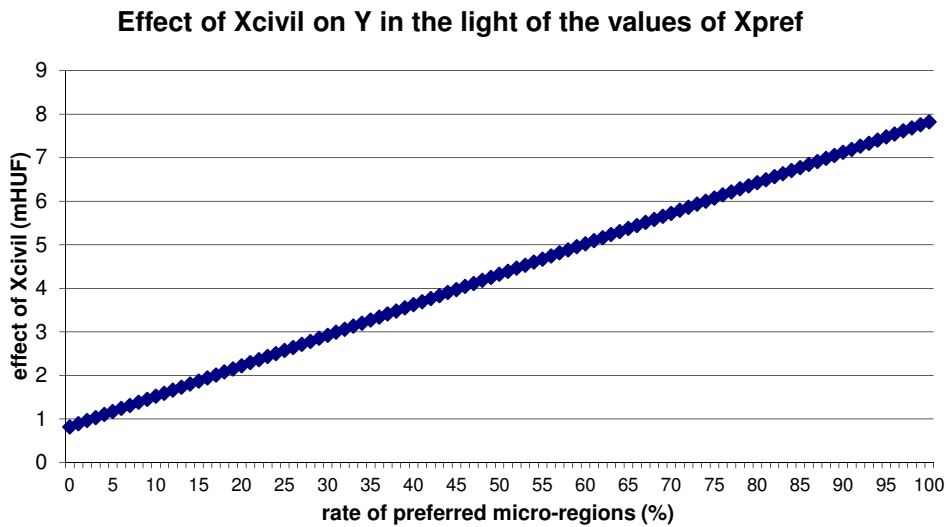
So as to quantify the value of interaction effect we create the interaction variable (X_{INTER}) as the multiplication of the two variables ($X_{INTER} = X_{pref} \times X_{civil}$) and include it in the regression estimation. According to the results the interaction effect is 0,088 (table 3: M8); or more precisely – taking into consideration the impacts of control variables (table 3: M8) – 0,07.

3. table

Constant, explaining variables	Modell (M...); constant and 'b' coefficients		
		M8	M9
Constant (b_0)		-287,575	2867,842
X_{pref} (b_1)		-83,825	-71,519
X_{civil} (b_2)		6,814	0,819
X_{INTER} (b_3)		0,088	0,070
X_{sepa} (b_4)		-	3282,278
X_{public} (b_5)		-	7,025
X_{nppr} (b_6)		-	61,378

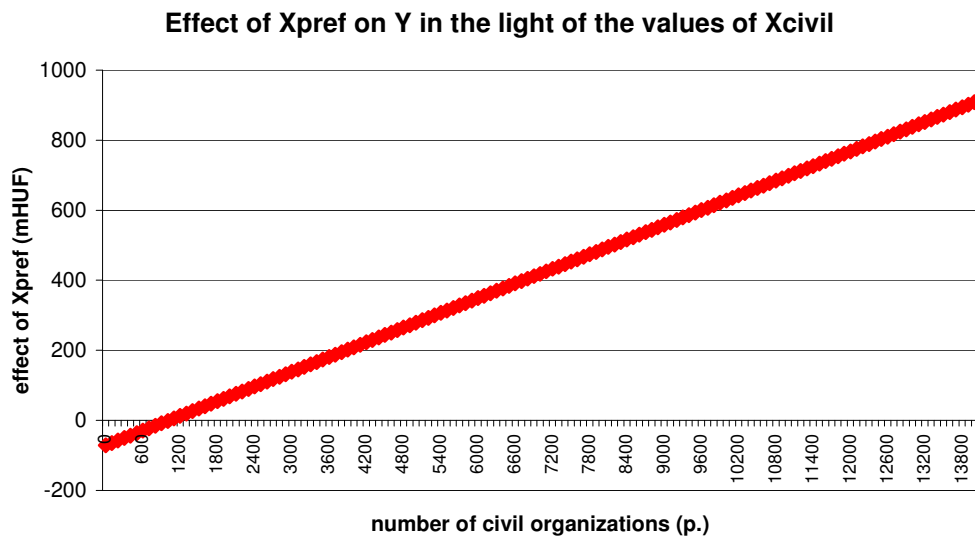
This means that on the one hand – as the interaction effect is symmetrical (Moksony, 2006:85) – the effect of the share of preferred micro-regions on the development fund absorption is increased with 0,07 by the value of number of civil organizations (Moksony, 2006:84). At the same time the effect of the number of civil organizations on the development fund absorption is increased with 0,07 by the value of the rate of preferred micro-regions.

2. graph.

These relations imply that (1) the higher the underdevelopment of a county is, the higher the impact of the civil organizations proves to be on EU-fund absorption (figure 2).

3. graph.

And (2) there needs to be a certain minimum number of civil organizations (exactly 1035,99 p.)⁸ for the preferred micro-regions to have positive impact on development fund absorption (figure 3).

⁸ We can determine this minimum value by the following calculation:

$$\hat{Y} = b_0 + b_2 \times X_{civil} + (b_1 + b_3 \times X_{civil}) X_{pref}$$

$$X_{pref} = b_1 + b_3 \times X_{civil}$$

Take the effect of X_{pref} minimum 1! Namely:

$$1 = b_1 + b_3 \times X_{civil}$$

Conclusions

In this paper we investigated empirically on county level the connection of social capital with development capacity (Putnam, 2006:208) and regional development (Birch & Whittam, 2008:438). According to the results of data analysis (1) the number of civil organizations play a positive role on EU development funds absorption, even when (2) controlled for several relevant other explaining factors. Further relations imply, that (3) the (a minimum) number of civil organizations is a kind of criterion for the underdeveloped areas to have advantageous position in EU-funds allocation, and (4) the civil potential or social capital also proves to be a kind of instrument, means of territorial cohesion, i.e. in the case of more underdeveloped areas the development potential of the civil organizations is higher.

References

- BIRCH, K., & WHITTAM, G. (2008). The Third Sector and the Regional Development of Social Capital. *Regional Studies*, 42 (3), 437-450.
- BOURDIEU, P. (2006). Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy., & Szántó Z. (szerk.), *Gazdaságpszichológia* (pp. 132-146). Budapest: Aula.
- COLEMAN, J. S. (2006). A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy., & Szántó Z. (szerk.), *Gazdaságpszichológia* (pp. 109-131). Budapest: Aula.
- FÜZÉR K., GERŐ M., SIK E., & ZONGOR G. (2006). Társadalmi tőke és fejlesztés. In Kolosi T., Tóth I. Gy., & Vukovich Gy. (szerk.), *Társadalmi riport 2006* (pp. 335-350). Budapest: TÁRKI.
- GRANOVETTER, M. (2006). A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In Lengyel Gy., & Szántó Z. (szerk.), *Gazdaságpszichológia* (pp. 32-47). Budapest: Aula.
- HORVÁTH Gy. (2003). *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Budapest: Osiris.
- KELEMEN E. (2005). A civil szektor Magyarországon. In Kovách I. (szerk.), *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika* (pp. 4-8). Budapest: MTA PTI.
- KOVÁCH I. (2010). *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. [MTA doktori értekezés.] Budapest: MTA PTI.
- KOVÁCH I., KUČEROVÁ, E., & MEGYESI B. (2005). Civil szervezetek az európai területfejlesztésben. Európai tendenciák, példák. In Kovách I. (szerk.), *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika* (pp. 109-135). Budapest: MTA PTI.
- KOVÁCH I., MEGYESI B., & NAGY L. (2005). Értékelés és összehasonlítás. In Kovách I. (szerk.), *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika* (pp. 78-83). Budapest: MTA PTI.
- KOVÁCH I. (2000). LEADER, a New Social Order, and the Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis*, 40 (2), 181-189.
- MOKSONY F. (1985). *A kontextuális elemzés*. Budapest: KSH Népszégtudományi Kutató Intézet Módszertani Füzetei 3.
- MOKSONY F. (2006). *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Aula.

Then:

$$\frac{1-b_1}{b_3} = X_{\text{civil}}$$

- NAGY I. (2005). A területfejlesztésben működő civil szervezetek jogi és működési keretei. In Kovách I. (szerk.), *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika* (pp. 9-16). Budapest: MTA PTI.
- ORBÁN A., & SZÁNTÓ Z. (2006). A társadalmi tőke koncepciója. In Szántó Z. (szerk.), *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Tanulmányok a gazdaságpszichológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról* (pp. 137-155). Budapest: Helikon.
- PUTNAM, R. D. (2006). Egyedül tekézni: Amerika csökkenő társadalmi tőkége. In Lengyel Gy., & Szántó Z. (szerk.), *Gazdaságpszichológia* (pp. 207-219). Szöveggyűjtemény. Budapest: Aula.
- SIK E. (2006). Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, (2), 72-95.

Kockázatalapú többváltozós szabályozó kártya kidolgozása a mérési bizonytalanság figyelembe vételével

© KOSZTYÁN Zsolt Tibor, © KATONA Attila Imre
Pannon Egyetem, Kvantitatív Módszerek Intézeti Tanszék
kzst@gtk.uni-pannon.hu, katona-a@gmail.com

A statisztikai folyamatszabályozás (SPC) széles körben alkalmazott módszer a minőségiszabályozás területén, melynek eszközei a szabályozó kártyák. Segítségükkel megállapíthatjuk, hogy az általunk szabályozni kívánt folyamatban fellépő ingadozások szisztematikusak-e vagy pedig a véletlenek tulajdoníthatók. E szabályozó kártyák alkalmazásakor a mérés pontossága nagy jelentőséggel bír, hiszen a mérések bizonytalansága nagymértékben megnövelheti az első-, illetve másodfajú hiba elkövetésének valószínűségét, ami az alkalmazó vállalat számára pénzügyi kockázatot jelent. A gyakorlatban alkalmazott kártyák megbízhatóság alapon működnek, nem számolnak a mérések bizonytalanságával.

Korábbi munkáinkban már foglalkoztunk egyváltozós kockázatalapú szabályozó kártyák tervezésével és folyamatra illesztésével, melyek alkalmazásával növelni tudtuk a mintavétel során számított fedezeti értéket. Az iparban azonban gyakorta találkozhatunk olyan jelenséggel, mikor egy termék megfelelőségét együttesen több minőségjellemző határozza meg. Ez esetben célszerűbb a többváltozós szabályozó kártya (T^2 , MCUSUM, MEWMA) alkalmazása, mert segítségével csökkenthető az elsőfajú hiba elkövetésének valószínűsége.

Legújabb tudomásunk szerint többváltozós ellenőrző kártyák esetén a szakirodalom még nem foglalkozott a kockázatalapú irányba történő továbbfejlesztéssel. Munkánk során a mérési bizonytalanság figyelembevételével dolgozunk ki kockázatalapú többváltozós szabályozó kártyát, amely az alkalmazott ellenőrző kártyák területén újdonságnak mondható. A módszer alkalmazhatóságát autópári cég mérési adatainak felhasználásával fogjuk bemutatni.

Bevezetés

A minőségiszabályozás egyik legelterjedtebb módszere a statisztikai folyamatszabályozás (SPC), melynek segítségével megtudhatjuk, hogy a mért értékek ingadozása szisztematikus hatás(ok) eredménye, vagy pedig a véletlenek tudható be. A statisztikai folyamatszabályozás eszközei a szabályozó kártyák. Az első szabályozó kártyák tervezése W. A Shewart nevéhez fűződik, aki 1924-ben publikálta munkáját. Kezdetben egyváltozós ellenőrző kártyákat alkalmaztak a vizsgált folyamat szabályozására. Gyakorta előfordul az iparban, hogy egy termék megfelelőségét egyidejűleg több minőségjellemző határozza meg. Ez esetben felmerül a kérdés, hogy érdemes-e minden jellemzőt külön szabályozó kártya segítségével figyelemmel kísérni. Ha a változók nem függetlenek, akkor a külön szabályozó kártyán történő vezetésük jelentősen megnövelheti a téves riasztás valószínűségét. Tegyük fel, hogy átlag kártyát alkalmazunk mindegyik paraméter

szabályozására. Ha a szokásos $\pm 3\sigma$ határokat alkalmazzuk, akkor a téves riasztásra mindegyik változónál $\approx 0,003$ valószínűséget engedünk meg. Az együttes ellenőrzésnél már $1 - 0,997^2 = 0,006$ ennek a valószínűségnek az értéke. Kettőnél több változó esetén még erőteljesebben növekszik a téves riasztás valószínűsége. (Ittész, 1999).

Ez a probléma nagymértékben járul hozzá a többdimenziós szabályozókártyák alkalmazásának létjogosultságához. Így több változó együttesen kísérelhető figyelemmel egy szabályozókártya alkalmazásával. Igaz, W.A. Shewart is foglalkozott több korreláló változó együttes kezelésével, a többváltozós szabályozás csak a későbbiek folyamán indult fejlődésnek. Az első nagy áttörés a területen H. Hotelling nevéhez kötődik, aki a Student-féle t-eloszláson alapuló szabályozó kártyát dolgozott ki. A továbbiakban megjelentek a CUSUM és az exponenciálisan súlyozott mozgóátlag kártyák többváltozós változatai is, az MCUSUM és az MEWMA kártyák is. (Mason, Tracy, 1997).

A több változó együttes kezelése azonban nem az egyetlen felmerülő probléma a szabályozó kártyák területén. Komoly problémákat okozhat a mérési bizonytalanság is a kártyák alkalmazása során hozott döntésekkor. Ha az általunk mért értékek szórása nagy, akkor a folyamatról rosszabb képet kapunk, mint amilyen az valójában. Egy termék vizsgálatakor a döntésünk helyességét (selejtnek minősül-e a termék vagy sem?) az határozza meg, hogy a tényleges és a mért megfeleléség valójában megegyezik-e. A megfeleléség értelmezésekor helyesen döntünk abban az esetben, ha a termék ténylegesen is megfelel és a mérés alapján is megfelelőnek minősítjük. Döntésünk ellenkező esetben is helyes, ha a tényleges nem megfeleléség áll fenn és a mérések alapján sem nyilvánítjuk megfelelőnek a terméket. A fennmaradó másik két esetben első-, illetve másodfajú hibát követünk el. Elsőfajú hibát akkor, ha visszautasítjuk a megfelelő terméket, másodfajú pedig akkor, ha tovább engedjük azt, holott valójában nem megfelelő. természetesen mindegyik eset bizonyos költségvonzattal jár. Könnyen belátható, hogy a legsúlyosabb következménnyel a másodfajú hiba elkövetése járhat, hiszen ez esetben a termelő vállalatnak akár presztizs-vesztéssel is kell számolnia.

Szakirodalmi áttekintés

Munkánk során irodalomkutatót végeztünk, melynek során azt vizsgáltuk, hogy az eddigi hazai és idegen nyelvű szakirodalomban az ellenőrző kártyák mely területével foglalkoztak. Ennek eredményét pedig az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

1. táblázat: A szabályozó kártyák eddigi alkalmazási területei¹

Ellenőrző kártyák					
		Megbízhatóság alapú		Kockázatalapú	
		Állandó paraméter	Változó paraméter	Állandó paraméter	Változó paraméter
Egydimenzió	Normáloszlás	p, np, X-bar, s, R, CUSUM, EWMA, u, c, MA, Z _x , Z _{s2}	CUSUM, X-bar, EWMA, T ² , MA, p, np, s	X-bar	-
	Normálistól eltérő eloszlástípus	X-bar, CUSUM, R, EWMA, MA	X-bar, CUSUM, EWMA, MA	EWMA, MA	-
Többdimenzió	Normáloszlás	T ² , MCUSUM, MEWMA, T ² _{PCA} , X ² , ELR, MRMAX	T ² , CUSUM, MCUSUM _{PCA} , EWMA	-	-
	Normálistól eltérő eloszlástípus	MCUSUM, MEWMA, T ² , T ² _{PCA}	MCUSUM, MEWMA, T ² _{PCA}	-	-

A táblázat összeállításakor azt vizsgáltuk, hogy az egyes ellenőrző kártyák tervezésekor mely területekkel foglalkoztak mélyrehatóbban. A szempontok az eloszlás fajtája (normális, vagy attól eltérő eloszlás), a megfigyelt a változók száma (egy változó, több változó) és a minta elemszám, illetve a mintavételi időköz jellemzője (állandó, illetve változó). A napjainkban alkalmazott ellenőrző kártyák szinte mind megbízhatóság alapúak. A táblázat alapján is látható, hogy egyes területek még hiányosak. Célszerű lehet olyan kártya fejlesztése, amely képes kezelni a többváltozós eseteket, emellett alkalmazható normálistól eltérő eloszlás és változó minta elemszám, illetve mintavételi időköz esetén. A Taguchi féle veszteségfüggvény figyelembevételével történő kártyatervezés az átlag, szórás, EWMA, illetve CUSUM kártyák esetében történt. Kockázatalapú ellenőrző kártyák tekintetében történtek már kutatások az átlag, a mozgóátlag, illetve exponenciálisan súlyozott mozgóátlag kártyák esetében is. A témával e területen már mélyrehatóbban foglalkozott többek közt Hegedűs Csaba is. (Hegedűs, 2013, Hegedűs, Vastag, 2013) Láthatjuk azonban, hogy a többdimenziós szabályozó kártyák területén még nem történt meg a kockázatalapú irányba való továbblépés. A következőkben áttekintjük a T² kártyával kapcsolatos ismereteket.

¹ Alexander S, (1995), Chen Y. S., (2002), Chen Y. S., Yang Y. M., (2002), Chen, Y. K, (2006), Chou C.-Y., (2006), Epprecht E. K, (2010), Haridy Abdellatif M: A., (1996), He David, (2005), Kao S.-C., (2007), Luo Z., (2009), Maravelakis P. E., (2005), Serel D. A., (2008), Wang, H.,(2007), Yu F.-J., (2004), Hegedűs Cs., Kosztyán Zs., (2008), BinShams, M. A. et al. (2011), Tuerhong, G., Kim, S., B., (2014), Zhang J. et al. (2010), Chen, Y. K. (2007)

A megbízhatóság alapú T^2 kártya

Ahogy a korábbiakban arról szó esett gyakori jelenség az iparban, mikor egy termék megfelelőségét egyidejűleg több minőségjellemző határozza meg. Ilyen esetben célszerű a többváltozós szabályozó kártya alkalmazása. Többek közt a Hotelling által meghatározott, ún. T^2 kártya is alkalmas a probléma kezelésére.

Tegyük fel, hogy a szabályozni kívánt folyamat során a vizsgált termék megfelelőségét két minőségjellemző határozza meg. Legyenek ezek X_1 és X_2 ! Ha a változóink mért értékeit egy kártyán szeretnénk ábrázolni, akkor célszerű standardizálnunk a mért értékeket, így összehasonlíthatóvá válnak a különböző mértékegységekkel rendelkező változók. Így a következő egyenlet írható fel:

$$\frac{(X_1 - \mu_1)^2}{\sigma_1^2} + \frac{(X_2 - \mu_2)^2}{\sigma_2^2} = SD^2 \quad (1)$$

Ahol X_1 , X_2 az egyes és a kettős változók mért értékei, μ_1 , μ_2 az egyes változók várható értékei σ_1^2 és σ_2^2 az egyes változók varianciái. A fenti egyenlet egy olyan ellipszis egyenlete, amelyen belül az összes pont statisztikai távolsága (a (μ_1, μ_2) középponttól számítva) kisebb, mint SD értéke. Vektorokkal a következő formában adható meg az összefüggés:

$$(X - \mu)' \Sigma^{-1} (X - \mu) = SD^2 \quad (2)$$

A fenti összefüggést felhasználva a Hotelling-féle T^2 statisztika a következőképpen írható fel:

$$T^2 = n(\bar{X} - \mu)' S^{-1} (\bar{X} - \mu) \quad (3)$$

Az egyenletben n jelöli a minta elemszámát, S^{-1} pedig a becsült kovarianciamátrix inverzét. A statisztika a T^2 eloszlást követi, ami kifejezhető az F-eloszlás transzformáltjaként:

$$T^2 \sim \frac{(n-1)p}{n-p} F(p, n-p) \quad (4)$$

Ahol p a változók számát jelöli, $F(p, n-p)$ pedig a p és $n-p$ szabadságfokú F-eloszlást. Az eloszlás ismeretében, az elsőfajú hiba (α) valószínűségének rögzítésével megadható a T^2 -re vonatkozó kritikus érték, így megadható az a határérték (UCL_{T^2}) ami felett már beavatkozunk a folyamatba.

A T^2 kártya hiányosságai

E szabályozó kártya hatékonyan alkalmazható több változó egyidejűleg történő vizsgálatára, azonban a mérések bizonytalanságából eredő kockázatokkal nem számol. További hiányosság, hogy amint azt a fentiekben is láthattuk, a beavatkozási határok számításakor nem találkozunk olyan paraméterrel, amely a mért értékekre vonatkozna (sem szórás sem várható érték). Ebből adódóan a beavatkozási határ a kovarianciamátrix megváltozására sem reagál. Az alkalmazás során feltétele, hogy a változók több dimenziós normál eloszlást kövessenek. Ez a feltétel a gyakorlat során sok esetben nem teljesül, így a kártya alkalmazhatósága korlátozódik. Így célszerű lehet a beavatkozási határ számításakor analitikus módszer helyett szimulációs módszerekre hagyatkozni. A kockázatalapú T^2 kártya beavatkozási határának meghatározását Monte Carlo szimuláció segítségével fogjuk elvégezni.

A továbbiakban ismertetjük a kockázatalapú T^2 kártya ($RBT^2 = \text{Risk Based } T^2$) tervezésének lépéseit.

Javasolt módszer bemutatása

A kockázatalapon működő T^2 kártya illesztését a következő lépések segítségével végeztük el.

1. Adatgyűjtés.
2. Megbízhatóság alapú T^2 kártya tervezése.
3. Az egyes döntéstípusokhoz társítható fedezeti értékek meghatározása.
4. Beavatkozási határok módosítása a mérési bizonytalanság figyelembe vételével (szimuláció segítségével).

Adatgyűjtés

Ahhoz, hogy megtervezhessük először a megbízhatóság alapú T^2 kártyát, majd pedig a mérési bizonytalanság figyelembevételével kockázatalapú szabályozó kártyává alakítsuk, bizonyos adatokra van szükségünk. A kártya tervezéséhez szükségünk van előzetes adatfelvételre, amely során a mért értékek felhasználásával elegendő információ áll rendelkezésünkre a kártya tervezéséhez. A mérési adatokon kívül a mérőműszer mérési bizonytalanságát is szükséges megállapítanunk. Ha ezek az adatok rendelkezésre állnak, a következő lépésre haladhatunk.

Megbízhatóság alapú T^2 kártya tervezése

Mért adatok birtokában először megtervezhetjük a megbízhatóság alapon működő T^2 kártyát. Ehhez először meg kell bizonyosodnunk arról, hogy a vizsgált változók p -dimenziós normális eloszlást követnek, hiszen ez a T^2 kártya alkalmazhatósági feltétele. A mért adatokból elsőként kiszámítjuk a T^2 értékeket a 2-es számú egyenlet alapján, majd emellett az alábbi képlettel megadjuk a beavatkozási határ értékét:

$$UCL_{T^2} = \frac{p(m-1)(n-1)}{m(n-1)-p+1} F(p, m(n-1) - p + 1) \quad (5)$$

Ahol p a változók száma, m a teljes minta sokasága, n a minta elemszám, $F(p, m(n-1)-p+1)$ pedig a p és $m(n-1)-p+1$ szabadságú F-eloszlást jelöli. Ha megszerkesztettük a megbízhatóság alapú szabályozókártyát, ki kell számítanunk az egyes döntési kimenetekhez társított fedezeti értékeket. Ezt részletesen a következő lépésben tárgyaljuk.

Az egyes döntéstípusokhoz társítható fedezeti értékek meghatározása

2. táblázat: A döntési mátrix szerkezete

Fedezeti értékek		Döntés				
		Specifikációs határ alapján megfelelő		Specifikációs határ alapján nem megfelelő		
		Beavatkozási határ alapján megfelelő	Beavatkozási határ alapján nem megfelelő	Beavatkozási határ alapján megfelelő	Beavatkozási határ alapján nem megfelelő	
Tényleges	Specifikációs határ alapján megfelelő	Beavatkozási határ alapján megfelelő	$\pi_{1111}=r_{1111}-c_{1111}$	$\pi_{1110}=r_{1110}-c_{1110}$	$\pi_{1101}=r_{1101}-c_{1101}$	$\pi_{1100}=r_{1100}-c_{1100}$
	Specifikációs határ alapján nem megfelelő	Beavatkozási határ alapján megfelelő	$\pi_{1011}=r_{1011}-c_{1011}$	$\pi_{1010}=r_{1010}-c_{1010}$	$\pi_{1001}=r_{1001}-c_{1001}$	$\pi_{1000}=r_{1000}-c_{1000}$
	Specifikációs határ alapján nem megfelelő	Beavatkozási határ alapján nem megfelelő	$\pi_{0111}=r_{0111}-c_{0111}$	$\pi_{0110}=r_{0110}-c_{0110}$	$\pi_{0101}=r_{0101}-c_{0101}$	$\pi_{0100}=r_{0100}-c_{0100}$
	Specifikációs határ alapján nem megfelelő	Beavatkozási határ alapján nem megfelelő	$\pi_{0011}=r_{0011}-c_{0011}$	$\pi_{0010}=r_{0010}-c_{0010}$	$\pi_{0001}=r_{0001}-c_{0001}$	$\pi_{0000}=r_{0000}-c_{0000}$

A táblázatban r_{ijkl} az egyes döntésekhez társítható bevételt c_{ijkl} a költséget π_{ijkl} pedig a fedezeti értéket jelöli.²

A döntési mátrix meghatározható a specifikációs, illetve a beavatkozási határok viszonylatában. Így pedig egy háromdimenziós táblázatot kapunk, ahol első dimenzió jelöli azt, hogy az adott érték a tényleges, vagy az általunk mért, a második a specifikációs határokhoz, a harmadik a beavatkozási határokhoz viszonyítva osztja fel a táblázatot. A döntéskor a következő esetek állhatnak fenn:

Egyrészt a tényleges és mért értékek, is lehet a specifikációs határon belül, másrészt ugyanígy mindkét érték elhelyezkedhet a határon kívül. Végül pedig előfordulhat, hogy a mért érték alapján azt észleljük, hogy a termékünk nem megfelelő, holott a tényleges érték alapján az lett volna, illetve ennek a hibának fordítottját is elkövethetjük. Így négy alapesetünk van, de ezeket tovább bonthatjuk a beavatkozási határokhoz viszonyított döntések alapján. Így jutunk végül az összesen 16 esetből álló mátrixhoz.

A mátrixot összeállítva, a döntésekhez társított fedezeti értékeket kiszámítva már elegendő információ áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a mérési bizonytalanság figyelembevételével kockázatalapú szabályozó kártyát tervezzünk. Ezt a következő lépésben ismertetjük.

² i= tényleges érték a specifikációs határ szempontjából megfelelő-e?
 j= tényleges érték a beavatkozási határ szempontjából megfelelő-e?
 k= mért érték a specifikációs határ szempontjából megfelelő-e?
 l= mért érték a beavatkozási határ szempontjából megfelelő-e?

Beavatkozási határok módosítása a mérési bizonytalanság figyelembe vételével

A gyakorlatban nem mindig valósul meg az egyes mérések állandósága egy adott termékre vonatkoztatva, hiszen a mérésre számos tényező gyakorol hatást. Ezért azt mondhatjuk, hogy az általunk mért érték a ténylegesen mért értéknek és a mérési hibának az összege, mely képlettel az alábbi módon fejezhető ki:

$$y_i(t) = x_i(t) + m_i(t) \quad (6)$$

Ahol $x_i(t)$ a vizsgált jellemző t időpontban lemért értéke a termék gyártásának i -edik fázisában, $m_i(t)$ a t időponthoz tartozó mérési hiba. Az általunk t időpontban mért érték pedig e kettő összegeként számítható (Kosztján, Csizmadia, Hegedűs, 2008). Ha a mértértékeket mérési intervallumokkal helyettesítjük, akkor az adott intervallum hosszát úgy kapjuk meg, hogy a mérőműszer kalibrálásakor megállapított szórást szorozzuk egy k konstanssal. A k konstans értéke szimulációs módszerek segítségével meghatározható. Ha ismerjük a használt mérőműszer mérési bizonytalanságát, eloszlását, valamint a mérési hiba várható értékét, akkor, ha a mérési pontokat mérési intervallumokkal helyettesítjük, a következő relációt állíthatjuk fel a beavatkozási határokra vonatkozóan:

Megfelelő termék esetén:

$$[y(t) + k_{USL} \cdot u] < USL \text{ és } [y(t) - k_{LSL} \cdot u] > LSL, k_{USL}, k_{LSL} \in \mathbf{R} \quad (7)$$

Nem megfelelő termék esetén:

$$[y(t) + k_{USL} \cdot u] \geq USL \text{ vagy } [y(t) - k_{LSL} \cdot u] \leq LSL, k_{USL}, k_{LSL} \in \mathbf{R} \quad (8)$$

A beavatkozási határok módosítása szimulációs módszerekkel történik. A szimuláció a következő lépések elvégzésével történik. A k paraméter segítségével tudjuk a beavatkozási határ értékét változtatni. A paraméter értékének azt az értéket választjuk, amely mellett az összegzett fedezeti érték maximális.

Szimulációs eredmények

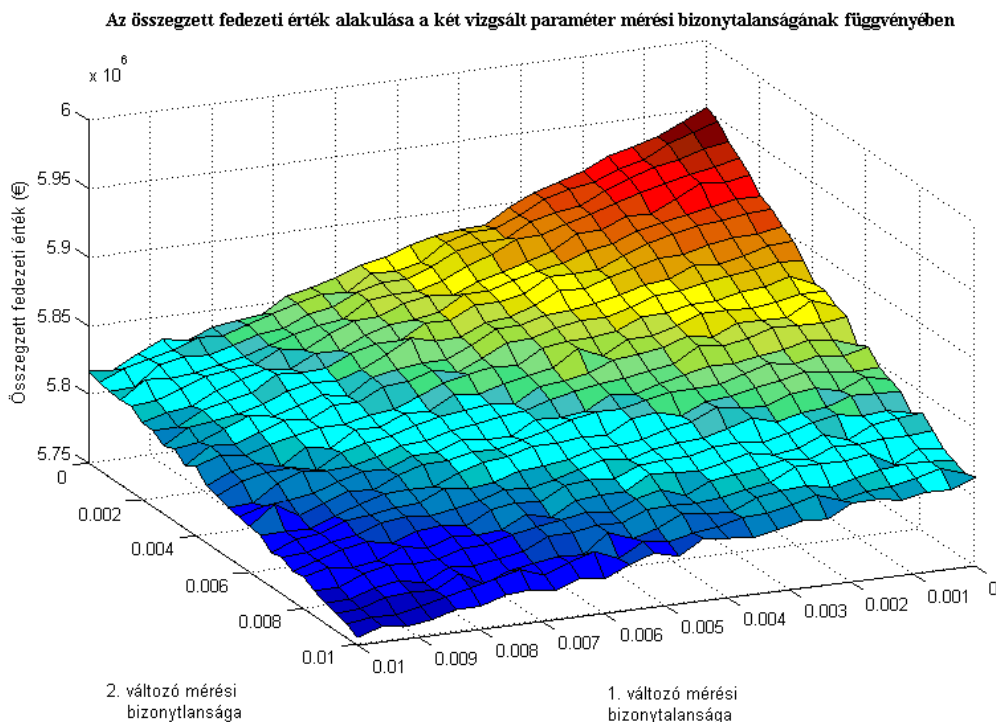
A fentiekben a módszer alkalmazhatóságát bemutattuk. Munkánk során szimuláció segítségével azt is megvizsgáltuk, hogy az összegzett fedezeti érték mennyivel növelhető a javasolt módszer alkalmazása során. A szimulációk eredményét az alábbi táblázat tartalmazza, amely bemutatja, hogy hány százalékkal növekedett az összegzett fedezeti érték a javasolt módszer alkalmazásával. A szimulációt során a mintavételek száma mindegyik esetben 100000 volt. Az eredményeket a másodfajú hiba költségének függvényében mutatjuk be. Azt is megvizsgáltuk, hogy a mérési bizonytalanság különböző típusú eloszlásai esetén is növelhető-e az összegzett fedezeti érték a módszer alkalmazásával.

3. táblázat: Az összegzett fedezeti érték alakulása a másodfajú hiba fedezeti értékének függvényében

Másodfajú hiba (β) elkövetésének költsége (€)	Normális eloszlás ($\mu=0, \sigma=0,01$)	Béta eloszlás ($a=0.003, b=5$)	Weibull eloszlás ($0,003, b=2$)	Lognormális eloszlás ($\mu=0,$ $\sigma=0,01$)	Egyenletes eloszlás ($a=-$ $0,01, b=-$ $0,02$)
10	1,638	2,271	1,791	1,768	1,287
20	1,642	2,317	1,877	1,78	1,345
30	1,648	2,363	1,952	1,801	1,394
40	1,683	2,416	2,032	1,864	1,41
50	1,719	2,469	2,105	1,926	1,429
60	1,77	2,523	2,18	1,978	1,472
70	1,852	2,565	2,255	1,989	1,521
80	1,881	2,586	2,337	2,014	1,567
90	1,947	2,6	2,43	2,037	1,594
100	2,022	2,634	2,505	2,054	1,636
110	2,066	2,684	2,553	2,079	1,653
120	2,094	2,74	2,605	2,101	1,672
130	2,231	2,765	2,687	2,126	1,72

Amint a táblázatban látható, különböző eloszlástípusú mérési hiba generálása során is 1,2-2,5 %-os fedezeti érték növekedés volt elérhető. Láthatjuk, hogy a másodfajú hiba költségének növekedésével a fedezeti érték is növelhető. Ennek oka a következő: Ha a másodfajú hiba költsége magas, akkor a módszer alkalmazása során az elkövetés gyakoriságának csökkentésével egyre nagyobb megtakarítással élhetünk, így az összegzett fedezeti érték is nagyobb mértékben növelhető.

A másodfajú hiba elkövetésének költsége mellett érdemes megvizsgálni a mérési bizonytalanságnak az összegzett fedezeti értékre gyakorolt hatását is. Esetünkben két változót vizsgálunk, így az alábbi ábra ismerteti a fedezet alakulását a két változó mérési bizonytalanságának függvényében.

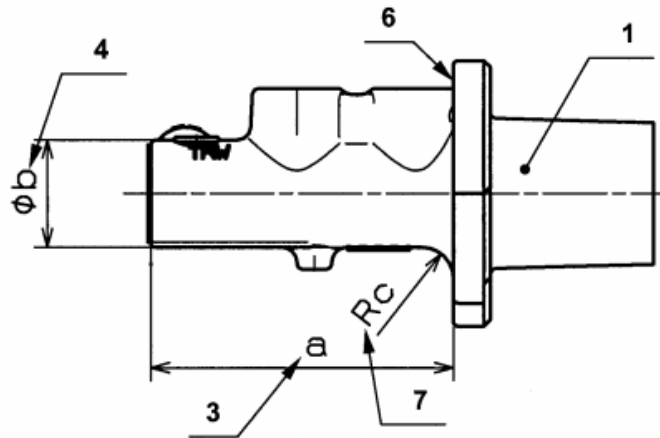
Ahogy az ábrán is láthatjuk, a két változó mérési bizonytalansága nagymértékben csökkentheti az összegzett fedezeti értéket. Éppen ezért célszerű többdimenziós kártyák (esetünkben T^2 kártya) esetén is figyelembe venni e tényezőt a beavatkozási határok számításakor.

A következőkben ismertetjük a fentiekben bemutatott módszer gyakorlati alkalmazhatóságát is, egy autóiipari példán keresztül.

A gyakorlati alkalmazhatóság bemutatása

A gyakorlati alkalmazhatóság vizsgálata során végighaladtunk az előző részben leírt pontokon. A vizsgált autóiipari termék egy főfékhenger. A termék megfelelőségét alapvetően két paraméter jellemzi, a fűrészelési hossz, illetve az átmérő (4-es, illetve 3-as méret). Az alábbi ábra ismerteti az alkatrész méreteit:

1. ábra: A vizsgált termék

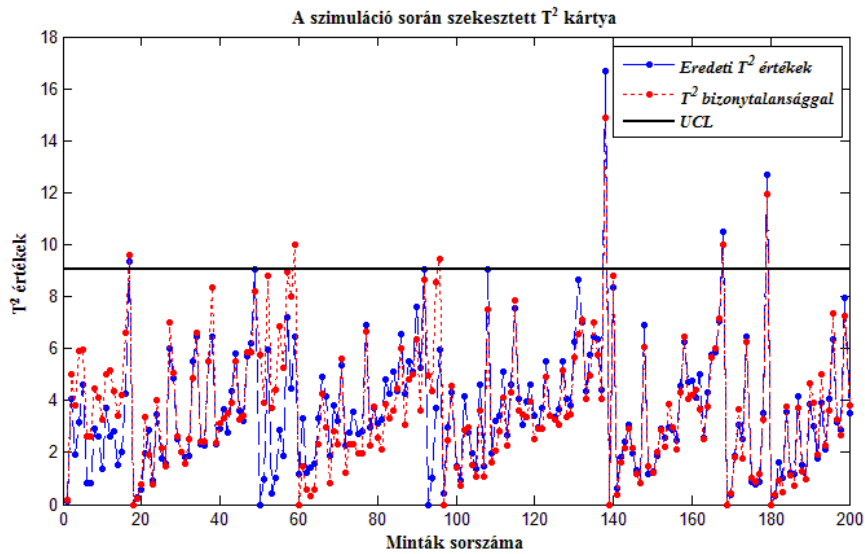
A két minőségjellemző tűrésére pedig a következő előírások állnak fenn:

- Fűrészelési hossz (3-as számú méret): $148,45 \pm 0,35$ [mm]
- Átmérő (4-es méret): $29,5 \pm 0,35$ [mm]

A megfelelőség vizsgálata optikai mérőgéppel történik, melynek mérési bizonytalansága 0,005.

Az előzetes adatfelvétel során nyert mérési adatokból először megterveztük a megbízhatóság alapú T^2 kártyát. A tervezés során a korábban megállapított információk alapján szimuláltuk az értékek eltolódását, illetve UCL átlépése esetén a beavatkozást. A folyamatra tervezett T^2 kártya látható az alábbi ábrán.

2. ábra: A folyamatra tervezett T^2 kártya

Mivel autóipari vállalatról beszélünk, meg kell jegyeznünk, hogy e területen a másodfajú hiba elkövetése igencsak súlyos következménnyel járhat. A gyakorlati példában, ha egyetlen nem megfelelő termék is kikerül a vevőhöz, az az egész küldemény újbóli átválogatását vonja maga után. A szimuláció során alkalmazott fedezeti értékeket tartalmazza a következő táblázat az egyes esetekre vonatkozóan.

4. táblázat: Az egyes döntésekhez társított fedezeti értékek

Fedezeti értékek (€)		Döntés			
		Specifikációs határ alapján megfelelő		Specifikációs határ alapján nem megfelelő	
		Beavatkozási határ alapján megfelelő	Beavatkozási határ alapján nem megfelelő	Beavatkozási határ alapján megfelelő	Beavatkozási határ alapján nem megfelelő
Tényleges	Specifikációs határ alapján megfelelő	3	-40	-23	-23
	Specifikációs határ alapján nem megfelelő	-60	-23	-23	-23
	Specifikációs határ alapján megfelelő	-102	-102	-11	-11
	Specifikációs határ alapján nem megfelelő	-102	-102	-11	-11

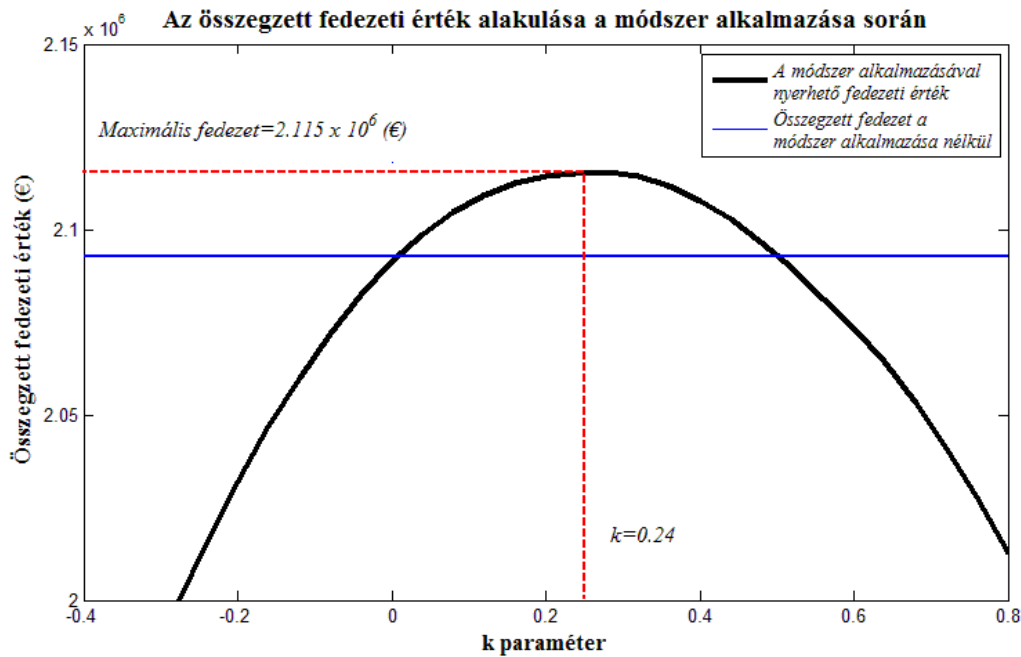
Az előzetes adatfelvétel során megállapítottuk a két vizsgált minőségjellemző várható értékét, illetve szórását ($\mu_1=29,48$, $\mu_2=148,77$, illetve $\sigma_1=0,0539$, $\sigma_2=0,0499$).

A számítások során egymilliós sokaságot szimuláltunk. A szimuláció elvégzésével a következő eredményekre jutottunk.

5. táblázat: A kapott eredmények

Szemponatok	T ²	RBT ²
<i>k</i>	0	0,24
UCL	9,1937	8,9537
Összegzett fedezeti érték (€)	2092000	2115000
Százalékos növekedés (%)	-	1,099

Ahogy az a táblázatból is látszik, a módszer segítségével növelni tudtuk a mintavétel során számított összegezett fedezeti értéket. A beavatkozási határ értékének változtatásával az összegezett fedezeti érték a módszer alkalmazásával ~1,1%-kal növekedett. A fedezeti érték alakulását a *k* paraméter függvényében jól mutatja be az alábbi ábra.

3. ábra: Az összegezett fedezeti érték alakulása a szimuláció során *k* paraméter függvényében

Láthatjuk az ábrán is, hogy a $k=0,24$ pontban érjük el az optimumot, ekkor maximális az összegezett fedezeti érték a beavatkozási határ értéke pedig 8,9537. Így a javasolt módszer alkalmazásával immár kockázatalapon működő szabályozókártyát (RBT²) illesztettünk a szabályozni kívánt folyamatra. E területen lényeges újdonságnak számít, hogy ezúttal többváltozós szabályozó kockázatalapú kártya került kidolgozásra.

Következtetések

Munkánk során ismertettünk egy olyan kártyaillesztési módszert, amely során kockázatalapú többváltozós szabályozókártyát illeszthetünk a vizsgált folyamatra. A módszer alkalmazhatóságát gyakorlati példán keresztül is bemutattuk. Beláthatjuk, hogy a mérési bizonytalanság a minőségköltéseket nagymértékben befolyásolhatja, gondoljunk csak a vizsgált autóiipari példára. E területen kiemelkedő fontosságú a másodfajú hibák számának minimálisra csökkentése. Hiszen, ahogy azt a példában is tapasztalhattuk, egyetlen darab nem megfelelő termék is a teljes szállítmány újbóli átválogatását eredményezi. Nem is beszélve egy tényezőről, amit igencsak nehéz költségben kifejezni, mégis hatalmas jelentőséggel bír. Ez pedig nem más, mint a presztizs. Egy vevő elvesztése hatalmas veszteséget okozhat egy vállalatnak. E lényeges szempont is alátámasztja a kockázatalapú szabályozó kártyák alkalmazását.

A vevői kockázatok csökkentése mellett azonban az alkalmazhatósági feltételeket is érdemes figyelembe vennünk. A legtöbb szabályozó kártya alkalmazhatóságának feltétele a normális eloszlás, többváltozós kártyák esetén pedig a p -dimenziós normális eloszlás. Ez azonban a gyakorlatban sok esetben nem teljesül. Továbbá azt is láthattuk, hogy a T^2 kártya nem veszi figyelembe az eloszlás paramétereit a beavatkozási határ számításakor. Éppen ezért az analitikus módszerek mellett érdemes a szimulációs módszereket alkalmazni a kártyák határainak, illetve egyéb paramétereinek meghatározásakor. E szempont szintén alátámasztja a kockázatalapú kártyák alkalmazását, hiszen a beavatkozási határ optimális értékének ez esetben is szimuláció segítségével történik.

Összefoglalás

A tanulmányban bemutattuk a többváltozós szabályozó kártyák alkalmazásának előnyeit, és történeti háttérét. Irodalomkutatással szemléltettük, hogy a legtöbb alkalmazott szabályozó kártya megbízhatóság alapú. E területen korábban foglalkoztunk már kockázatalapú kártyák kidolgozásával, ezek azonban egyváltozós kártyák voltak így továbblépésként bemutattuk az RBT^2 (*Risk Based T^2*) kártya illesztésének és megtervezésének menetét. A módszer elméleti bemutatása során igazoltuk annak alkalmazhatóságát egy gyakorlati példán keresztül is. Az általunk tervezett kockázatalapú szabályozó kártya beavatkozási határát szimulációs módszerrel határoztuk meg. Ahogy azt a fentiekben is láthattuk, a módszer alkalmazásával sikerült megközelítőleg 1,1%-os fedezeti érték növekedést elérnünk. Amit pedig emellett nagyon fontos hangsúlyozni, hogy bár hatását számszerűleg nehéz kifejezni, a vevői kockázatok csökkentésével a presztizs-veszteség is csökkenthető.

A módszert így sikerrel tudtuk e területen alkalmazni, melynek kiterjesztése a továbbiakban érdemes lehet a változó paraméterű szabályozó kártyák irányába is, ahol a mintavételezési költségek is csökkenthetők.

Irodalomjegyzék

- ALEXANDER, S. M., DILLMAN, M. A., USHER, J. S., & DAMODARAN B. (1995). Economic design of control charts using the Taguchi loss function. *Computers and Industrial Engineering*, 28 (3), 671-679.
- BINSHAMS, M. A., BUDMAN, H., M., & DUEVER, T., A. (2011). Fault detection, identification and diagnosis using CUSUM based PCA. *Chemical Engineering Science*, 66 (20), 4488-4498.
- CHEN Y. S., & YANG Y. M. (2002). An extension of Banerjee and Rahim's model for economic design of moving average control chart for a continuous flow process. *European Journal of Operational Research*, 143 (3), 600-610.
- CHEN Y. S., YANG Y. M. (2002). Economic design of x-control charts with Weibull in-control times when there are multiple assignable causes. *International Journal of Production Economics*, 77 (1), 17-23.
- CHEN, Y. K. (2007). Adaptive sampling enhancement for Hotelling's T2 charts. *European Journal of Operational Research*, 178, 841-857.
- CHEN, Y. K., & HSIEH, K. L. (2006). Hotelling's T2 charts with variable sample size and control limit. *European Journal of Operational Research*, 182 (3), 1251-1262.
- CHOU C.-Y., CHEN C.-H., & CHEN C.-H. (2006). Economic design of variable sampling intervals T2 control charts using genetic algorithms. *Expert Systems with Applications*, 30 (2), 233-242.
- EPPRECHT, E. K, SIMÕES, B. F. T., SIMÕES, & Mendes F. C. T. (2010). A variable sampling interval EWMA chart for attributes. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 49 (1-4), 281-292.
- HARIDY ABDELLATIF, M. A., & EL-SHABRAWY, Adel Z. (1996). The economic design of cumulative sum charts used to maintain current control of non-normal process means. *Computers and Industrial Engineering*, 35 (3-4), 783-790.
- HE, David, & GRIGORYAN, Arsen (2005). Multivariate multiple sampling charts. *IIE Transactions*, 37 (6), 509-521.
- HEGEDŰS Csaba (2013). Risk-based decision support for conformity control under uncertainty. In *4th World Conference on Information Technology*. Brussels, Belgium, November 26-28.
- HEGEDŰS Csaba, & KOSZTYÁN Zsolt (2008). Mérési bizonytalanság kezelése a mintavételes minőségsszabályozásban. In *V. Jedlik Ányos Szakmai Napok*. Veszprém, március 27-29.
- HEGEDŰS Csaba (2013). Kockázatalapú döntések támogatása a mérési bizonytalanság figyelembevételével. In *„A Felfedező Tudomány” Konferencia*. Győr, május 16.
- HEGEDŰS Csaba, & VASTAG Gyula (2013). Kockázatalapú döntések a mintavételes minőségellenőrzésben a mérési bizonytalanság figyelembevételével. *Vezetéstudomány*, 44, (6), 66-73.
- ITTZÉS A. (1999). Többváltozós statisztikai folyamatszabályozás. *Minőség és Megbízhatóság*, 33 (5), 226-231.
- KAO, S.-C., & CHUANCHING, H. (2007). Robustness of R-Chart to Non Normality. *Communications in Statistics-Simulation and Computation*, 36 (5), 1089-1098.
- LUO Z., LI Z., & WANG Z. (2009). Adaptive CUSUM control chart with variable sampling intervals. *Computational Statistics and Data Analysis*, 53 (7), 2693-2701.
- MARAVELAKIS, P. E., PANARETOS, J., & PSARAKIS, S. (2005). An Examination of the Robustness to Non Normality of the EWMA Control Charts for the Dispersion. *Communications in Statistics-Simulation and Computation*, 34 (4), 1069-1079.
- MASON, R. L., TRACY, N. D., & YOUNG, J. C. (1997). A Practical Approach for Interpreting Multivariate T² Control Chart. *Journal of Quality Technology*, 29 (4), 396-406.
- SEREL, Dogan A., MOSKOWITZ, H. (2008). Joint economic design of EWMA control charts for mean and variance. *European Journal of Operational Research*, 184 (1), 157-168.

- TUERHONG, G., & KIM, S. B. (2014). Gower distance-based multivariate control charts for a mixture of continuous and categorical variables. *Expert Systems with Applications*, 41 (4), 1701-1707.
- WANG, H. (2007). Comparison of p control charts for low defective rate. *Computational Statistics and Data Analysis*, 53 (12), 4210-4220.
- YU, F.-J., WU, H. H. (2004). An economic design for variable sampling interval MA control charts. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 24 (1-2), 41-47.
- ZHANG, J., Li, Z., & WANG, Z. (2010). A multivariate control chart for simultaneously monitoring process mean and variability. *Computational Statistics and Data Analysis*, 54, 2244-2252.

A tanácsadó cég kiválasztásának szempontjai

© TOKÁR-SZADAI Ágnes

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc

vgtsza@uni-miskolc.hu

A Miskolci Egyetem Gazdálkodástani Intézete 2001-ben, 2005-06-ban, majd 2011-12-ben kérdőíves felmérést végzett tanácsadó cégek valamint ügyfelek körében. A felmérésben 2001-ben 362, 2005-06-ban 294, 2011-12-ben 77 vállalkozás, és 2001-ben 83, 2005-06-ban 88, 2011-12-ben 58 tanácsadó vett részt. A felmérések célja az üzleti tanácsadási piac feltérképezése, valamint a tanácsadók és ügyfelek tanácsadási értékrendjének összehasonlítása volt. A kutató munka a Miskolci Egyetem stratégiai kutatási területén működő Mechatronikai és Logisztikai Kiválósági Központ keretében valósult meg. Jelen tanulmányban célok a tanácsadó cégek kiválasztási szempontjainak értékelése a tanácsadók és ügyfelek értékítélete alapján.

A tanácsot igénybevevő célja és alapvető érdeke, hogy azt a tanácsadót kérje fel, aki a konkrét feladatot legjobban képes ellátni, és a cég munkatársaival és vezetőivel leghatékonyabban képes együttműködni. Ehhez több kritérium egymással összefüggő, összetett vizsgálatára és mérlegelésére van szükség. A konkrét tanácsadó kiválasztása és a szerződés megkötése előtt a megbízó mérlegeli (Stryker, 1984):

- Az ajánlat versenyképességét és komolyságát;
- A javasolt közelítésmódot: a módszer gyakorlatban való alkalmazhatóságát;
- A tanácsadó emberi és szakmai alkalmasságát:
- Tudás: a projekt vezető és a munkában résztvevők iskolai végzettsége – rendelkezik-e a tanácsadó jó problémamegoldó képességgel?
- Tapasztalat: végzett-e már hasonló feladatot a tanácsadó? A munkában résztvevő munkatársak milyen gyakorlattal rendelkeznek? Milyen referenciákkal rendelkezik a tanácsadó? –célszerű a felsorolt referenciákat ellenőrizni.
- Alkalmasság: alkalmas-e a tanácsadó arra a munkára, amit el kell végeznie? Helyi cégre van-e szükség, (az azonnali elérhetőség és költségek miatt), vagy az Internet (E-mail) illetve egy telefon és egy fax is elég a folyamatos kommunikációhoz?
- Kommunikáció: rendelkezik-e a tanácsadó jó beszéd és íráskészséggel? Erélyesnek tűnik inkább, vagy segítőkésznek?
- Rugalmasság: tud-e alkalmazkodni a tanácsadó a változó igényekhez? (Pelczné Gáll & Szadai, 2006)

A szakmai szempontból megfelelő cégek kerülnek be a második fordulóba: ezután következhet az ajánlat pénzügyi részének kiértékelése –a két értékelési eljárás alapján a legkedvezőbb pontszámot kapott cég nyeri meg a megbízást (Poór, 2000). Fontos az alapos mérlegelés és több szempont figyelembevétele, mert az ügyfél csak így tudja kiválasztani a számára legmegfelelőbb tanácsadót. A British Telecom pl. hat hónapon át vizsgálta és vizsgáltatta az általa kiszemelt 16 tanácsadó céget. A rostán fennmaradó Mc Kinseyt, a Geminit, és az Andersent ezek után

referencialistáik és referencia munkáik bemutatására kérte fel, s végül a megrendelést a Gemini kapta (Gonda, 1995). A Világbank (World Bank, 2011:19) azt javasolja hitelezőinek, hogy a súlyozás során

- ✓ 0-10%-ot tulajdonítsanak a tanácsadó cég sajátos tapasztalatainak,
- ✓ 20-50%-ot a módszertannak,
- ✓ 30-60%-ot a megbízásra javasolt kulcs szakértőknek,
- ✓ 0-10%-ot a tudás átvételének (tudás transzfer),
- ✓ 0-10%-ot a nemzeti szakértők részvételének.

Így a magasan képzett tanácsadói cégnek is kevés esélye van egy választási eljárásban, ha nem a megfelelő kaliberű tanácsadókat ajánlja az adott helyzetben. Néhány ügyfél e kritériumokat alkritériumokra bontja. Ennek ellenére az alkritériumok részletezett listáját nehezen lehet igazolni és használni, emellett a választási folyamatot szakértői döntés problémájából egy számtani feladattá alakítja. Az ügyfélnek ezen megközelítés ellen kell érvelnie. Ezt a nézetet a Világ Bank is vallja: „...az alkritériumok számát a lényeges mennyiségre korlátozni kell. A Bank azon rendkívül részletes listák mellőzését javasolja, melyek a kiértékelést inkább egy mechanikus feladattá alakítja ahelyett, hogy a javaslat szakmai értékelését elősegítenék” (World Bank, 2011:19).

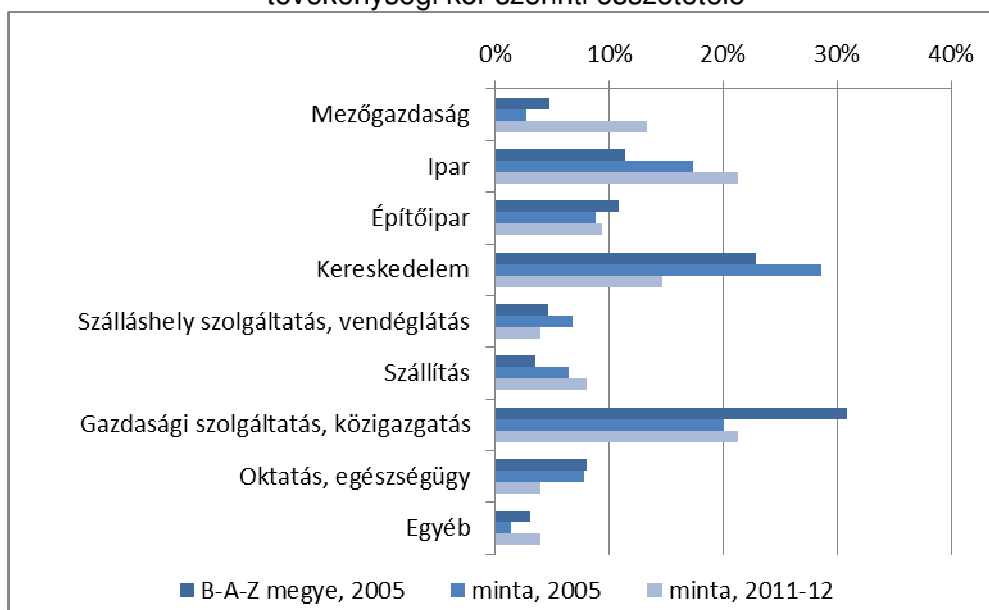
Manapság már nem elegendő, hogy az ügyfél elégedett legyen a tanácsadója munkájával, vagy lojális a szolgáltatáshoz. *David Maister* és szerzőtársai (2000) úgy vélik, hogy az igazán sikeres tanácsadó cégek megpróbálják az ún. megbízható tanácsadó (trusted advisor) státuszt elérni (Poór, 2010).

Az empirikus felmérések módszertani háttere

Az empirikus vizsgálat alapját jelentő kérdőív a korábbi, külföldi kutatások során alkalmazott kérdőívek figyelembevételével állt össze. A kérdőív szerkesztésénél lényeges szempont volt, hogy egy-egy témát több oldalról is megvilágítsanak a kérdések, növelve ezzel a válaszokból levonható következtetések megbízhatóságát. Az empirikus vizsgálat két részből tevődött össze.

A kutatás kiterjedt egyrészt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vállalkozások megkérdezésére, a tanácsadási szolgáltatás igénybevételére vonatkozóan. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vállalkozások körében 300 tagú, értékelhető minta összeállítása volt a cél. Korábbi felméréseink tapasztalatai alapján személyes megkereséssel és rábeszéléssel 50% körüli visszaérkezési arány érhető el. Ezért 600 vállalkozást választottunk ki (az összes működő B-A-Z megyei társas vállalkozás 3,5%-a) a Cégtár 2000/12-es, illetve 2005-ös számaiból (a Cégbíróságon bejegyzett, B-A-Z megyében székhellyel rendelkező, működő cégek közül), és személyesen kerestünk fel. A cégek kiválasztása a tevékenységi kör alapján részletezett vállalkozások közül történt, a területi elhelyezkedés arányait figyelembe véve, egyszerű véletlen mintavétellel. Így 2001-ben 362 db, 2005-06-ban 294 db értékelhető kérdőívet sikerült kitölteni. A visszaérkezési arány 2001-ben 60,3%, 2005-06-ban 49% volt. A vissza nem érkezett kérdőívek miatt- a szolgáltatás egy kicsit alul, az ipar és kereskedelem egy kicsit felülreprezentált volt 2005-ben, az eltérés nem volt számottevő, jól követte a megyei arányokat (1. ábra).

1. ábra: A B-A-Z megyei vállalkozások (2005) és a minta (2005 és 2011-2012) tevékenységi kör szerinti összetétele

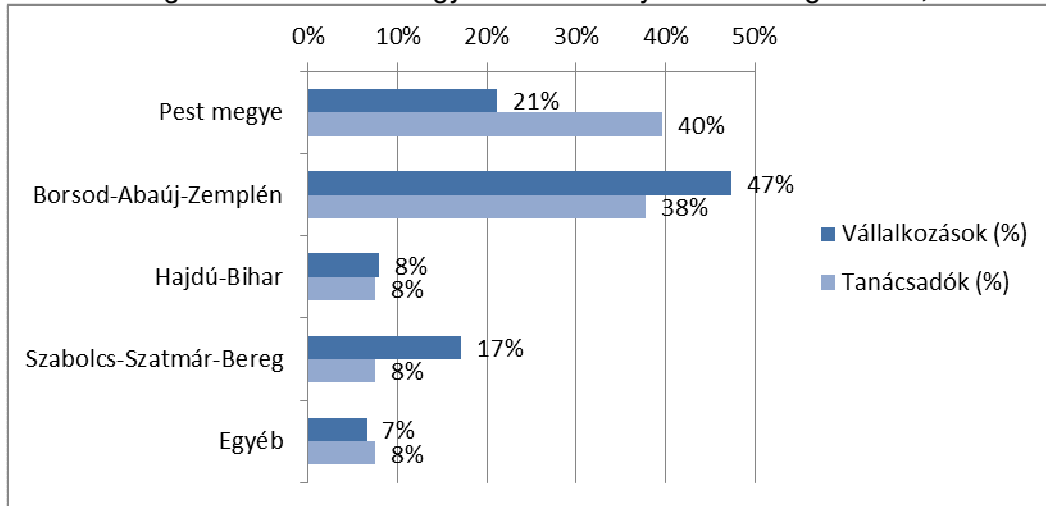

Forrás: KSH, saját

A kutatás másik része a tanácsadó vállalatok megkérdezésére épült. 2001-ben és 2005-ben teljes körű felmérést végeztünk a 7414 „üzletviteli tanácsadás” TEÁOR számú, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei székhelyű tanácsadó cégek körében. 2000 decemberében 199 tanácsadó cég működött megyénkben, 2005-ben 222, valamennyit felkerestük. A kérdőív kitöltését 2001-ben 83, 2005-06-ban 88 tanácsadó vállalta. A visszaérkezési arány kisebb volt, mint a vállalkozások körében, 40% körüli (2001-ben 41,7%, 2005-06-ban 39,6%) (Pelczné Gáll & Szadai, 2003a, 2003b; Szadai, 2006).

A rendelkezésre álló korábbi kérdőíves felmérések, valamint a saját korábbi kutatási eredményeim a projekt keretében végzett empirikus felmérés alapjául szolgáltak. A kérdőívek összeállítására a 2011. szeptember-november közötti időszakban, az adatfelvételre 2011. december és 2012. május között került sor. A tanácsadói kérdőívet 58 vállalkozás töltötte ki. (Tanácsadónak tekintetem azon vállalkozókat, akik tevékenységeik között megjelölték az „üzletviteli tanácsadást”. A tanácsadói kérdőívet a tanácsadási tevékenységre vonatkozóan töltötte ki egy tanácsadást folytató kolléga.) A megvizsgált tanácsadók 1-2 ügyfele pedig kitöltötte a „tanácsot igénybevevő vállalatok tanácsadási tapasztalatára” vonatkozó kérdőívet (77 kitöltött kérdőív érkezett vissza): így összehasonlíthatóvá vált, hogy a tanácsadók hogyan látják saját magukat, kompetenciáikat, tevékenységük eredményét, hogyan látják őket ügyfeleik, vannak-e eltérések, miből adódnak ezek. A szolgáltatást igénybevevő vállalkozók valamennyi iparágat képviseltek. (1. ábra) A kérdőíveket úgy állítottam össze, hogy összehasonlítható legyen a korábbi (2001-es és 2005-06-os) felmérések eredményeivel. Az összehasonlíthatóság nem biztosítható teljes körűen, mivel eltér a felmérés köre: a korábbi felmérések csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyére irányultak, a mostaniak több régióra. (2. ábra) A korábbiak két külön részből álltak: a tanácsadókra és a vállalkozásokra. A mostani a tanácsadókra vonatkozik, és a megkérdezettek ügyfeleire. Az összehasonlíthatóság így nem biztosítható teljes mértékben, de a tendenciákra következtetni lehet.

2. ábra: A vizsgált tanácsadók és ügyfelek székhely szerinti megoszlása, 2011-2012.

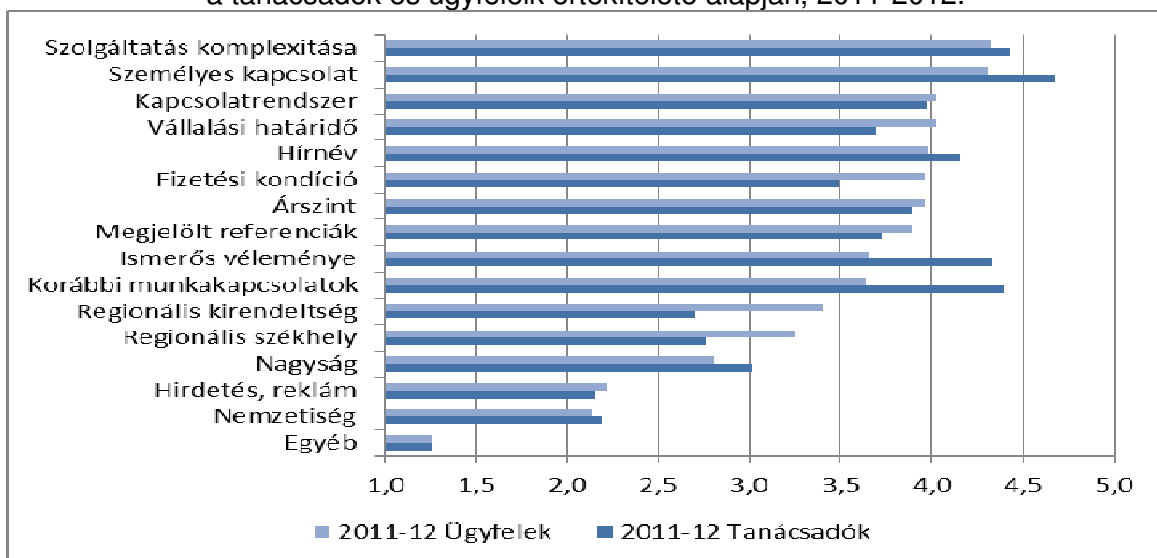
Forrás: Saját szerkesztés

A kérdőívekkel nyert adatok feldolgozásához az SPSS 14.0 programcsomagot alkalmaztam. Az elemzés keresztábra elemzéssel (függetlenségvizsgálattal), varianciaanalízissel, valamint korrelációelemzéssel történt, a társadalomtudományi kutatásokban szokásos 5%-os szignifikancia mellett.

A tanácsadó cégek kiválasztásának szempontjai a tanácsadók és ügyfelek értékítélete alapján

A tanácsadó cégek, valamint ügyfelek körében is megvizsgáltuk, hogy véleményük szerint az ügyfelek milyen kritériumok alapján választanak tanácsadót. A válaszadók egy 1-5-ig terjedő skálán értékelték a különböző szempontokat, ahol 5 jelentése: a választás csak ezen kritérium alapján történik, 1: a választásban egyáltalán nem játszik szerepet (3. ábra):

3. ábra: A tanácsadó cégek kiválasztásának szempontjai a tanácsadók és ügyfelek értékítélete alapján, 2011-2012.

Forrás: Saját szerkesztés

A tanácsadók alapvetően helyesen ítélik meg az egyes tényezők fontosságát vagy éppen elhanyagolhatóságát cégük kiválasztásában: a vizsgált 15 szempont közül 5%-os szignifikancia szinten 6-nál mutatható ki kisebb eltérés:

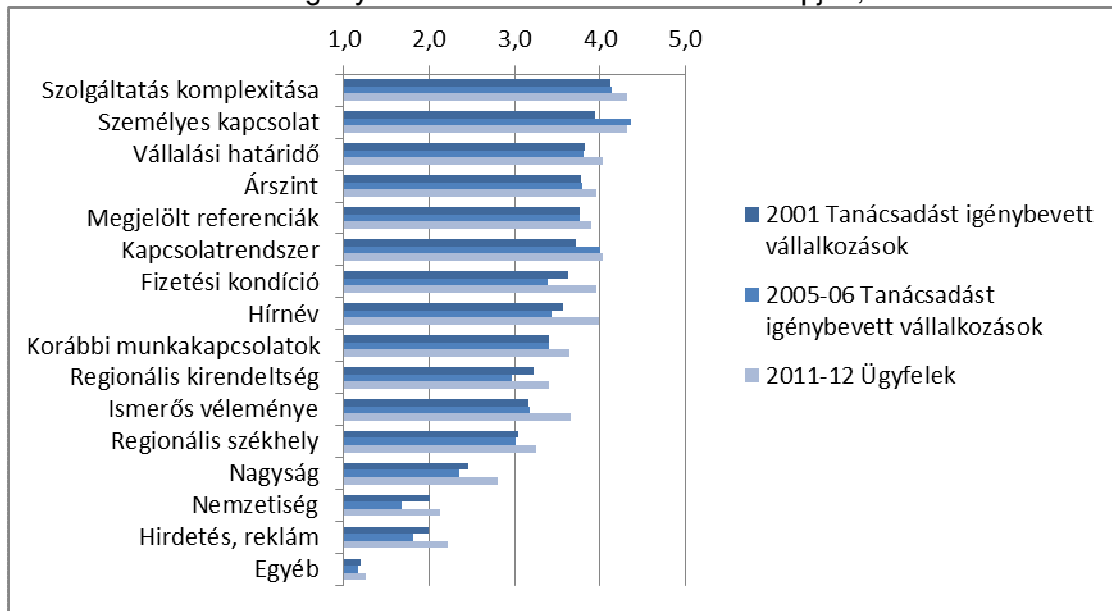
- ❖ A tanácsadók a korábbi munkakapcsolataik, valamint a személyes kapcsolat és ismerős véleményének jelentőségét cégük kiválasztásában kis mértékben felülértékelték;
- ❖ A tanácsadók a regionális székhelyük és kirendeltségük, valamint a kedvező fizetési kondíciók jelentőségét alulértékelték. Az eltérés nem jelentős, 5 fokozatú Likert skálán 1 alatti.

A többi tényező esetén (a tanácsadó cég hírneve, megjelölt referenciái és hirdetése, nemzetisége, nagysága, kapcsolatrendszere, a kínált szolgáltatás komplexitása és árszintje, valamint a tanácsadó vállalási határideje) a szokásos 5%-os szignifikancia szinten nem mutatható ki szignifikáns eltérés a tanácsadók és ügyfelek értékrendjében. A tanácsadók jól felmérték az egyes tényezők fontosságát. A tanácsadó cég kiválasztásában az ügyfelek véleménye szerint a legfontosabb szempontok:

- ⇒ *A kínált szolgáltatás komplexitása* valamint a tanácsadó cég kapcsolatrendszere: az ügyfelek szeretnek valamennyi szükségessé vált szolgáltatást ugyanattól a tanácsadótól igénybe venni;
- ⇒ *A személyes kapcsolat* a tanácsadóval: a tanácsadó és ügyfele közötti hatékony együttműködés alapvető feltétele;
- ⇒ *A vállalási határidő*: az ügyfelek minden eddigénél szűkebb időkereten belül szeretnének eredményt kapni;
- ⇒ *Az árszint és fizetési kondíciók*: nagyon fontos az ár-érték arány, különösen a gazdasági világválságot követő nehéz időkben felértékelődött ennek a jelentősége;
- ⇒ Az ügyfelek értékrendje szerint a tanácsadó kiválasztásában közepesen fontos szempontok:
- ⇒ *Az ismerős véleménye és a korábbi munkakapcsolatok*: a tanácsadók a személyes kapcsolataik mellett ezeknek tulajdonítanak legfontosabb szerepet a cégük kiválasztásában, ügyfelei véleményétől eltérően, akik szerint ezek csak közepesen fontosak.
- ⇒ *A tanácsadó regionális székhelye és kirendeltsége*: a tanácsadók szerint nem fontos döntési tényező, a vállalkozások szerint közepes fontosságú, a tanácsadó gyors elérése, szükség esetén a gyors, akár személyes segítségnyújtás lehetősége biztonságérzetet ad.
- ⇒ Az ügyfelek értékrendje szerint a tanácsadó kiválasztásában közepesnél kisebb jelentőségű tényezők:
- ⇒ A tanácsadó *nagysága* és *nemzetisége* nem fontos döntési kritérium, a vállalkozások sokkal inkább a kínált szolgáltatás minősége, a vállalási határidő és az ár-teljesítmény viszony alapján ítélik meg a tanácsadót, nem előítéllettel (pl. „a nagy, külföldi tanácsadó cég biztos szakszerűbb tanácsot ad” típusú gondolkodás nem jellemző a vállalkozásokra).
- ⇒ *A tanácsadó cég hirdetése*: nem a legjellemzőbb kapcsolatba lépési mód, sokkal fontosabb ennél a személyes kapcsolat szerepe.

A tanácsadó cégek kiválasztási szempontjainak változását szemlélteti a 4. ábra az ügyfelek értékítélete alapján 2001 és 2012 között:

4. ábra: A tanácsadó cégek kiválasztási szempontjainak változása a tanácsadást igénybevevő vállalkozók értékítélete alapján, 2001-2012.

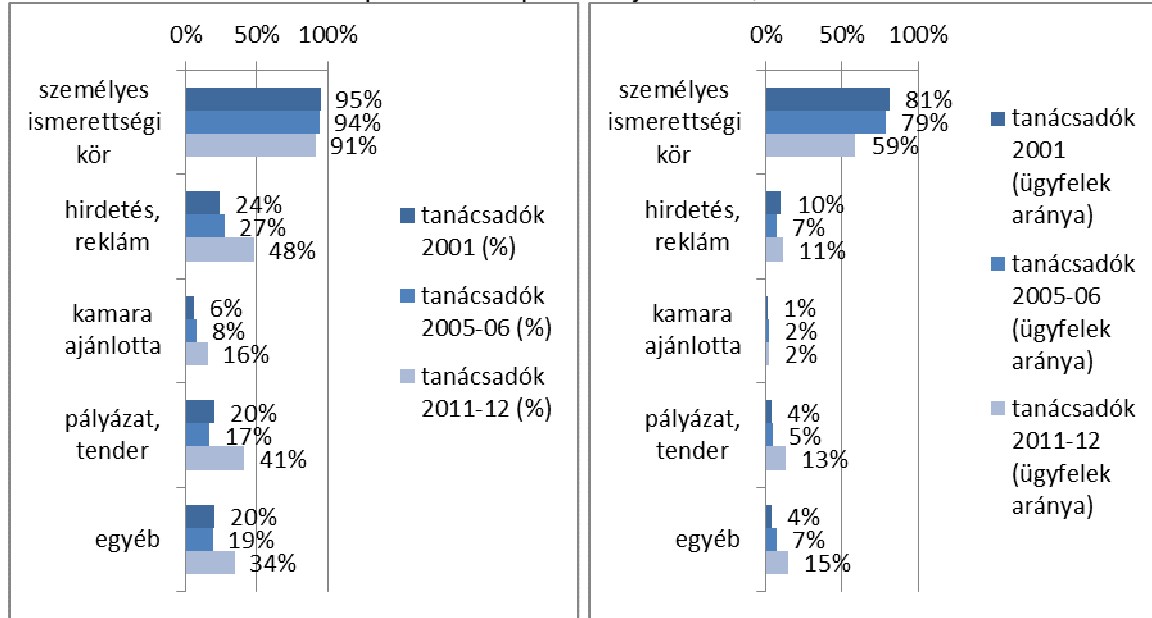
Forrás: Saját szerkesztés

5%-os szignifikancia szinten a vállalkozók értékítélete szerint a tanácsadó-választási kritérium fontosságának megítélése és a felvétel időpontja között a vizsgált 15 szempont közül 6-nál mutatható ki közepesenél gyengébb kapcsolat. Kis mértékben növekedett a tanácsadóval való személyes kapcsolatnak, a kedvező fizetési kondícióknak, a tanácsadó cég hírnevének, az ismerős véleményének, valamint a tanácsadó cég nagyságának és a hirdetésének a szerepe a választásban. A változás valamennyi kritérium esetén kismértékű (5 fokozatú Likert skálán 0,6 alatti) volt. 5%-os szignifikancia szinten a felvétel időpontja nincs hatással a többi választási szempontra a vállalkozók értékítélete szerint: nem változtak a vizsgált 10 évben.

A kapcsolattfelvétel módja

A tanácsadó cégek megoszlását és ügyfeleinek arányát szemlélteti az 5. ábra a kapcsolatba lépés módja szerint:

5. ábra: A tanácsadó cégek megoszlása és ügyfelek aránya a kapcsolatba lépés módja szerint, 2001-2012.

Forrás: saját szerkesztés

A vizsgált tanácsadó cégeknek ügyfelei 59%-ban (2001-ben 81%, 2005-ben 79%) személyes ismeretségi körükből kerülnek ki. Egyértelműen ez a legfontosabb kapcsolatba lépési mód, a tanácsadó cégek 91 %-a (2001-ben 95%, 2005-ben 94%) jelölte meg, hogy vannak ebből a körből ügyfelei. A tanácsadó cégek majdnem fele (48 %) (2001-ben 24%, 2005-ben 27%) alkalmaz reklámot, 41% (2001-ben 20%, 2005-ben 17%) említette a pályázatot. Ügyfeleiknek átlagosan 11%-ával (2001-ben 10%, 2005-ben 7%) lépett kapcsolatba reklám, 13%-ával (2001-ben 4%, 2005-ben 5%) pályázat útján. Mindhárom vizsgált időpontban a kamara ajánlása játszott a legkisebb szerepet a kapcsolatba lépési módok között, az így megtalált ügyfelek aránya mindössze 2% volt.

A vizsgált évtizedben 2001- és 2012 között a változás folyamatos, és kismértékű volt: kicsit csökkent a személyes kapcsolat szerepe, és növekedett a hirdetés, reklám, a pályázat, tender valamint a kamara, és egyéb tényezők szerepe (itt az internetet, a potenciális ügyfelek telefonos megkeresését, a direkt marketinget, ajánlást és bíróságot említették).

Összefoglalás

A tanácsadó cég kiválasztásánál fontos az alapos mérlegelés és több szempont figyelembevétele, mert az ügyfél csak így tudja kiválasztani a számára legmegfelelőbb tanácsadót. A tanácsadók és ügyfelek értékrendje között nem túl sok eltérést tapasztalunk, és nem is változott jelentősen a vizsgált évtizedben 2001 és 2012 között: a tanácsadók jól felismerték az egyes tényezők fontosságát vagy éppen elhanyagolhatóságát.

A vállalkozások szerint a személyes kapcsolat mellett (ennek jelentősége nőtt a vizsgált évtizedben) a legfontosabb szempont a tanácsadó kiválasztásánál a szolgáltatás komplexitása, a vállalási határidő valamint az alkalmazott árszint;

A tanácsadók a regionális székhelyük és kirendeltségük, valamint a kedvező fizetési kondíciók jelentőségét alulértékelték: a tanácsadó gyors elérése, szükség esetén a gyors, akár személyes segítségnyújtás lehetősége az ügyfeleknek biztonságérzetet ad. Az árszint mellett az alkalmazott fizetési kondíció is fontos szerepet játszik a választásban különösen a 2008-as gazdasági világválságot követő nehéz időkben növekedett ennek a jelentősége. A tanácsadók rugalmasabb, az ügyfelek egyedi igényeihez jobban igazodó fizetési feltételekkel jobban meg tudnának felelni ügyfelek igényeinek.

Irodalomjegyzék

- GONDA György (1995). Amit kívülről jobban látni. *Figyelő*, dec. 21.
- MAISTER, D. H., GREEN, Ch. H., & GALFORD, R. M. (2000). *The Trusted Advisor*. New York: Free Press.
- PELCZNÉ GÁLL I., & SZADAI Á. (2003a). Az üzleti tanácsadási tevékenység Borsod-Abaúj-Zemplén megyében I. rész. *Vezetéstudomány*, 34 (6), 46-52.
- PELCZNÉ GÁLL I., & SZADAI Á. (2003b). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei székhelyű tanácsadó cégek jellemzői, fejlődési lehetőségeik II. rész. *Vezetéstudomány*, 34 (7-8), 99-104.
- PELCZNÉ GÁLL, & SZADAI Á. (2006). *Üzleti tanácsadás alapjai*. Miskolc: Bíbor.
- POÓR (2000). *Menedzsment tanácsadási kézikönyv*. Budapest: KJK.
- SZADAI Á (2006). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei üzleti tanácsadási piac változása 2001 és 2005 között. In *VI. Regionális Tanácsadási Konferencia*. Miskolc, október 12.
- STRYKER, R., & SRYKER, S. C. (1984). *Guide to Successful Consulting With Forms, Letters, Checklists*. Prentice Hall Inc.
- World Bank (2011). *Guidelines: Selection and Employment of Consultants under IBRD Loans and IDS Credits & Grants by World Bank Borrowers January*. http://siteresources.worldbank.org/INTPROCUREMENT/Resources/278019-1308067833011/Consultant_GLS_English_Final_Jan2011.pdf [2014.03.12.]

A magyarországi vállalkozások üzleti intelligencia használatának vizsgálata

© SASVÁRI Péter

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc
sasvari.peter@uni-miskolc.hu

A vállalati döntéshozatalban az adatoknak központi szerepük van, nélkülük a döntéshozatali folyamat nem képzelhető el. A döntéshozó olyan elemző eszközökre támaszkodik a döntéshozatali folyamatban, amelyek az adatok, információk és tudás hatékony felhasználását lehetővé teszik. Az üzleti intelligencia rendszereket azért vezetik be a vállalkozások, hogy javítsanak a meglévő adataik elérhetőségén, azaz hogy könnyebben, gyorsabban, szélesebb körben hozzáférhessenek adataikhoz, úgy és olyan formában, ahogy a munkájukhoz szükségeltetik. A magyar vállalkozások gyakran a kockázatelemzés, pénzügyi elemzés, kontrolling és piacelemzés területén, ritkán az előrejelzések készítésére, az alkalmazások bevezetésére és a kockázatelemzésre használják ezt a rendszert. Ennek az új információs rendszernek a gyorsabb elterjedésének kulcsa az alkalmazások költségeinek csökkentése, az adatvédelem nagyobb szintje és az egyszerűbb paraméterezhetőség lehet.

Bevezetés

Napjainkban az informatika forradalma zajlik. A globalizálódó és felgyorsult üzleti világ és rengeteg más tényező az adatmennyiség folyamatos növekedését idézi elő. A hatalmas adatvagyonok mélyén a vállalkozásoknak fel kell fedezniük a tudást, ha sikeresek akarnak lenni. A gyors és rugalmas reagálás világunkban elengedhetetlen kelléke a vállalat kedvező előmenetelének. Az adatmennyiségeket úgy kell felhasználniuk a vállalkozásoknak, hogy azokból előbb vagy utóbb profitjuk származzon. A meghatározó mennyiségű strukturálatlan adatok nem elegendőek ahhoz, hogy a vállalat vezetése meg hozza a számára legelőnyösebb döntést bizonyos helyzetekben. A tömör adatot először is információvá kell alakítani, majd pedig azt jövedelmező tudássá. Tudássá, amely révén a menedzsment szervezete számára a legjövedelmezőbb stratégiai döntést hozhatja meg. Így tehát az üzleti életben való fennmaradáshoz elengedhetetlen olyan eszközök és technológiák alkalmazása, amelyek ezeket a feltáró folyamatokat lebonyolítják. A kutatás célja, hogy bemutassa az *üzleti intelligencia* (BI, Business Intelligence) alkalmazásának tapasztalatait, előnyeit a magyar vállalkozásoknál, valamint miben kellene fejlődnie a BI rendszereknek a nagyobb elterjedés érdekében.

Az üzleti intelligencia fogalma

Hiába vált napjaink egyik gyakorta használt kifejezésévé az üzleti intelligencia, fogalmának meghatározása mégsem mondható könnyű feladatnak. A téma felkutatása során eltérő és számos fogalmi megközelítést, leírást találhatunk. A szakirodalom a fogalom megalkotását Howard Dresner nevéhez köti, aki 1989-ben úgy definiálta, hogy az üzleti intelligencia „*olyan módszerek, fogalmak összessége, melyek a döntéshozás folyamatát javítják ún. tény alapú rendszerek használatával*” (Cser, Fajsi & Fehér, 2010:39). Tény alapú rendszereknek tekintjük a vezetői információs rendszereket, a döntéstámogató rendszereket, a vállalati információs rendszereket, az on-line elemző rendszereket, az adat- és szövegbányászatot, az adatvizualizációt és a geográfiai információs rendszereket. Dresner fogalma a döntéshozó folyamatok támogatását emeli ki az üzleti intelligencia feladataként. Loshin (2012:7) megfogalmazásában, mely szerint: „*A szükséges folyamatok, technológiák és eszközök információvá alakítása, az információ átalakítása tudássá, és a tudás tervekké alakítása, melyek a jövedelmező üzleti tevékenységek hajtóerői. Az üzleti intelligencia magába foglalja az adattárházakat, az üzleti elemző eszközöket és a tudásmenedzsmentet.*” E fogalom úgy tekint az üzleti intelligenciára, mint egy olyan folyamatra, amely során az adatból információ lesz, ami tovább alakul a jövedelmezőséget biztosító tudássá.

A BI elemei

A BI legfontosabb elemeiről is szót kell ejteni a vizsgálódás során, hiszen ezen összetevők megléte és együttműködése elengedhetetlen ahhoz, hogy a vállalatok valóban kihasználhassák az előnyeiket. Komponensei: adatbányászat, adatforrás, adattárház, adatvizualizáció, döntéstámogatás, On-line Analytical Processing (OLAP). *Adatforrásnak* nevezzük az adattárházak forrását, amely sokféle forrásból, rendszerből származhat a vállalaton belül (Sántáné, 2008:135). Megkülönböztetünk belső adatokat, melyek a szervezeten belül képződnek és külső adatokat. A külső adatok forrása lehet gazdasági környezetről, versenytársakról, ügyfelekről szóló adatok (Sántáné, 2008:128). A BI fogalmát sokszor használják együtt az *adattárház* (Jánosa, 2010:182) fogalmával, amely témaorientált, integrált, az adatokat történetiségében tároló, tartós adatrendszer, amelynek fő célja az adatokból történő hatékony információkinyerés biztosítása, elsősorban a döntéshozatali folyamat támogatása érdekében. A BI fontos komponense továbbá az *adatvizualizáció* (Friendly, 2008), amely azoknak a technológiáknak az összefoglaló neve, amelyek lehetővé teszik az adatok megjelenítését és esetenként további információk megszerzését az adatokról, sőt azok interpretációját is, az adatfeldolgozási folyamat egyes részfolyamatainak megfelelően. Az *adatbányászat* (Fayyad, Piatetsky-Shapiro & Smyth, 1996) egy szervezetben található vagy más forrásból származó nagy mennyiségű adatból történő hatékony tudáskinyerés, üzleti előnyök szerzése érdekében. Az *OLAP* (Codd, Codd & Salley, 1993) olyan szoftver technológia, amely elemzők, üzletemberek, vezetők számára lehetővé teszi, hogy vállalkozásuk adatainak dimenziók szerint rendezett mértékeit gyors, konzisztens és interaktív módon vizsgálhassák. A BI egyik hívatása a *döntéstámogatás* (Sántáné, 2008:73), amely olyan modellalapú adatfeldolgozó és döntéshozó eljárások együttese, amely segíti a vezetők döntéshozási tevékenységét.

A BI alkalmazásából származó előnyök

A vállalkozások azért döntenek egy rendszer használata mellett, mert működésétől valamilyen üzleti előny megszerzését és a vállalat előmenetelére gyakorolt pozitív hatást várnak el (Szabó, 2013). Nincs másképpen ez a BI esetében sem. A BI alkalmazása számos előnyt kínál az őt alkalmazó szervezet számára, hiszen az adatokból üzleti előnyt kovácsol. Ilyen előnyök lehetnek a következők (Bellu, 2008): Adatok konzisztencia ellenőrzése; adat redundancia csökkentése; gyors és megalapozott döntéshozás; gyorsabb információ elérése; hatékony előrejelzések készítése; javul a belső kommunikáció; javuló adatbiztonság; kivételek feltárása; költségek csökkenése; mobil eszközök bevonása; nagyobb nyereség; pontosabb készletnyilvántartás; rejtett üzleti szabályok feltárása; több releváns információ elérése; ügyfelek igényeinek, magatartásának megértése és szélesebb ügyfélkör elérése: viselkedési minták feltárása.

A kutatás módszere

A kutatás célja a magyar vállalkozásoknál működő BI alkalmazások használatának jellemzőinek vizsgálata. A kutatásban alkalmazásra került egy kérdőív. A kérdőívek kiküldése a vállalkozásoknak véletlenszerűen történt, vállalati mérettől, tevékenységtől és regionális elhelyezkedéstől függetlenül. A kitöltő kérdőívekből álló minta nem reprezentatív, így a vizsgálódás eredményeit csak a kutatásba bevont vállalatok körére értelmezhetjük.

Kutatásom elsődleges célkitűzése a BI alkalmazások tapasztalatainak vizsgálata a magyar vállalkozások körében. A kutatás célja, hogy a

- 1.kérdőívekből kapott válaszok alapján kiderüljön, hogy vállalati méretekként eltérő előnyöket várnak-e el a vállalkozások a BI rendszerek használatától,
- 2.a vállalatok mely feladatok elvégzésére használják a BI alkalmazásokat,
- 3.vállalati méretenként eltérő-e a BI használatának sikeressége vagy sikertelensége.

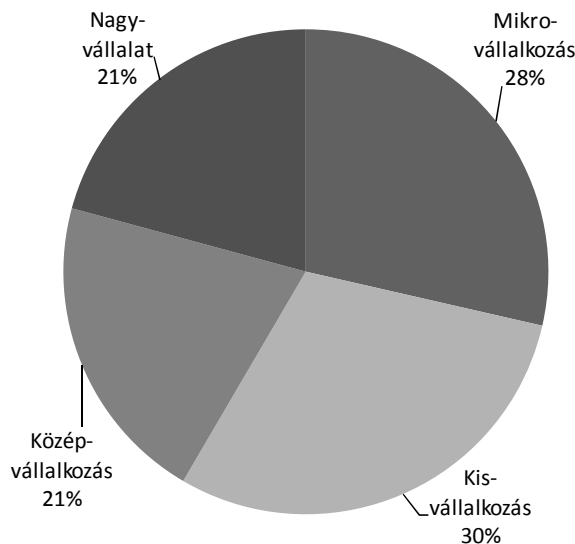
Célkitűzéseim között szerepelt a BI technológiák jövőbeni használatának felmérése a vállalati kategóriák figyelembevételével, és annak a vizsgálata, hogy a vállalkozások véleménye szerint miben kellene fejlődnie a BI rendszereknek a nagyobb elterjedéshez. A kutatás első lépésében a BI használatának feltételezett előnyeit vizsgálom vállalati méretkategóriákként. Ehhez kapcsolódóan fogalmaztam meg feltételezéseimet is.

1. Méretkategóriákként eltérő előnyöket jelenthet a BI alkalmazása.
2. A nagyvállalatok és középvállalkozások esetében gyakoribb a pozitív tapasztalat, mint a kisvállalkozásoknál a BI alkalmazások üzemeltetésével kapcsolatban.
 - a. Méretkategóriákként eltérő feladatok elvégzésére alkalmazzák a BI alkalmazásokat.
 - b. A BI alkalmazások használata sikerességének területei eltérőek vállalati méretkategóriánként.
 - c. A BI alkalmazások használata sikertelensége területei eltérőek vállalati méretkategóriánként.

3. Méretkategóriákként eltérnek a vélemények arról, hogy miben kellene fejlődni a BI alkalmazásoknak.

A kérdőívet 77 darab magyar vállalkozás töltötte ki 2013-ban. A kitöltők vállalati mérethez való kötődését vizsgálva megállapítható, hogy a mintában hasonló arányban képviselik magukat a *mikro*-, *kis*-, *középvállalkozások* és a *nagyvállalatok*.

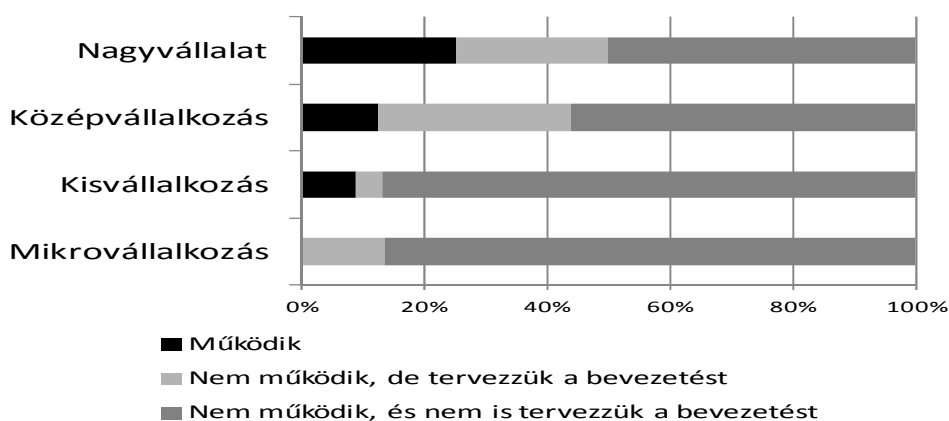
1. ábra: A kérdőívet kitöltő vállalatok méretszerinti megoszlása

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadók alig tizede nyilatkozta úgy, hogy működik a vállalkozásnál BI rendszer vagy alkalmazás. A vizsgált vállalkozások közül a *nagyvállalatok* rendelkeznek leginkább BI alkalmazásokkal, a *kis*- és *középvállalkozások* majdnem ugyanabban a százalékban, míg a *mikrovállalkozások* egyáltalán nem használják. Meghatározó azoknak a vállalkozásoknak az aránya, ahol nem működik a rendszer és nem is tervezik annak bevezetését.

2. ábra: Az üzleti intelligencia rendszerek alkalmazása Magyarországon vállalati méretkategóriákként 2013-ban

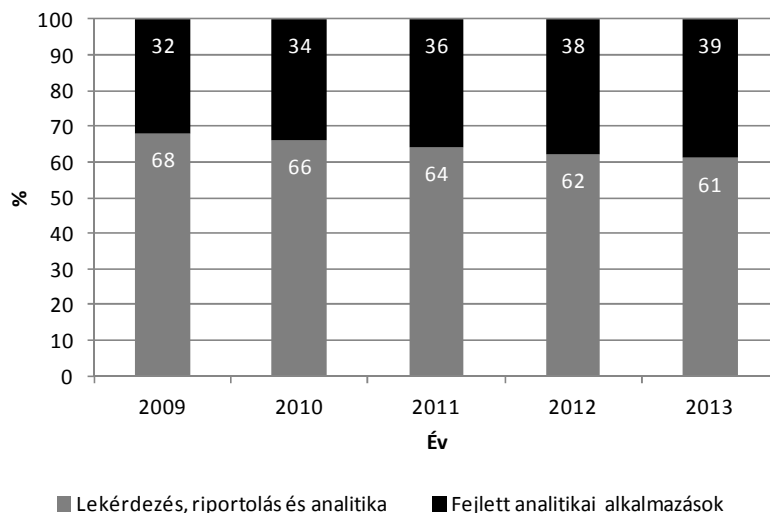

Forrás: saját szerkesztés

A BI alkalmazások gyakorisága a magyar vállalkozásoknál

Az IDC (International Data Corporation) 2011-es felmérése alapján a magyar BI alkalmazások piacára a növekedés jellemző. Érdekes eredménye a vizsgálatnak, hogy a 2008-as évben bekövetkező gazdasági világválság ellenére 2009-ben 14,7%-kal nőtt a magyar BI piac mérete. Az elkövetkezendő években is gyarapodott a piac, azonban csak kisebb mértékben. A 2011-es elemzés előrejelzése szerint a 2013-ban a növekedés 7%-os lesz. A piac jelentős részét a *lekérdezés* és *analitika* teszi ki, a másik részét pedig a *fejlett analitikai alkalmazások* alkotják.

3. ábra: A magyar üzleti intelligencia piac méretének alakulása

Forrás: www.biprojekt.hu

A kérdőív alapján a magyar *kis- és középvállalkozások* szinte alig, míg a *mikrovállalkozások* egyáltalán nem alkalmazzák a BI alkalmazásokat a tevékenységeik során. A megkérdezett *nagyvállalatok* alig ötöde, a *kis- és középvállalkozások* tizedének már birtokában van valamilyen BI alkalmazás, viszont mindhárom kategóriában nagyobb azoknak a vállalkozásoknak az aránya, akik nem tervezik a jövőben sem e rendszerek használatát.

A vállalkozások arra törekednek, hogy olyan rendszereket állítsanak cégük szolgálatába, amelyek használatából előnyük származik. Előny, amellyel a piacon kedvezőbb pozícióba kerülhetnek versenytársaikkal szemben. A vállalati méretkategóriák mindegyike egyértelműen a *nagyobb adatmennyiség kezelését* várja a BI alkalmazásoktól. A használat feltételezett pozitív hatásaként tekintik továbbá a *gyorsabb információ elérését, a belső kommunikáció javulását* és a *pontosabb készletnyilvántartást*.

1. táblázat: Az üzleti intelligencia alkalmazásának feltételezett előnyei a vállalati méretkategóriák szerint Magyarországon, 2013-ban

Tevékenység	Mikrovállalkozás		Kisvállalkozás		Középvállalkozás		Nagyvállalat	
	gyakoriság	sorrend	gyakoriság	sorrend	gyakoriság	sorrend	gyakoriság	sorrend
Nagyobb adatmennyiség kezelése	64%	1	83%	1	75%	1	69%	1
Gyorsabb információ elérés	59%	2	57%	2	44%	3	56%	2
Pontosabb készletnyilvántartás	50%	3	48%	5	56%	2	25%	6
Előrejelzések végzése	41%	4	52%	3	31%	7	50%	3
Javul a belső kommunikáció	41%	6	52%	4	44%	4	44%	4
Szélesebb ügyfélkör elérése	41%	5	22%	7	38%	5	25%	7
Több releváns információ elérése	36%	7	26%	6	31%	8	31%	5
Adatok konzisztencia ellenőrzése	18%	9	17%	9	38%	6	25%	8
Jobb alkalmazkodási képesség	14%	10	13%	10	25%	9	13%	11
Nagyobb nyereség	9%	13	22%	8	13%	12	25%	10
Adatredundancia csökkentése	32%	8	9%	13	19%	11	13%	12
Mobil eszközök bevonása	9%	14	13%	12	25%	10	25%	9
Kiseb IT működési költség	9%	12	13%	11	6%	13	13%	13
Kivételek feltárása	9%	11	9%	14	6%	14	13%	14
Rejtett üzleti szabályok feltárása	5%	15	0%	16	6%	15	13%	15
Viselkedési minták feltárása	5%	16	9%	15	0%	16	6%	16

Forrás: saját szerkesztés

A válaszokat külön-külön méretkategóriákként vizsgálva az is látható, hogy mind a négy kategória esetében a *nagyobb adatmennyiség kezelése* válaszlehetőséget jelölték meg a legnagyobb százalékban. A *mikro- és kisvállalkozások* és *nagyvállalatok* esetében második helyen a gyorsabb információ elérését tekintik a BI előnyének, míg a *középvállalkozások* válaszait elemezve a pontosabb készletnyilvántartás foglalja el ezt a helyet. A *mikrovállalkozások* tekintetében a pontosabb készletnyilvántartás a harmadik helyen szerepel. A belső kommunikáció javulását a kis- és középvállalkozások sorolják ebbe a pozícióba, az előrejelzések végzését pedig a nagy- és a kisvállalkozások. A *középvállalkozások* válaszai ugyanolyan százalékban érkeztek a gyorsabb információelérés válaszlehetőségre, mint a kommunikáció javulására.

A KHI-négyzet próba elvégzésével azt az eredmény kapható, hogy egyik válaszlehetőség sincs szignifikáns kapcsolatban a vállalati mérettel. A vállalkozások

minden méretkategóriában első három helyen megegyező BI alkalmazásából származó előnyöket feltételeznek. Tehát megállapíthatjuk, hogy a vállalat mérete nincs hatással arra, hogy a vállalkozás milyen előnyt vár el az üzleti intelligencia alkalmazásától.

A BI alkalmazások a szervezetek bizonyos feladatok elvégzésére használják, hogy ezzel felgyorsítsák, megkönnyítsék és leegyszerűsítsék munkafolyamataikat. A BI használata során a vállalkozást érheti pozitív és negatív tapasztalat egyaránt. A kutatás e részében a *mikrovállalkozások* nem szerepelnek, hiszen ők úgy nyilatkoztak, hogy nem használnak BI rendszereket, így tapasztalatokat sem szerezhettek.

2. táblázat: Az üzleti intelligencia rendszereknél szerzett tapasztalatok vállalati méretkategóriákként Magyarországon, 2013-ban

	Kisvállalkozás	Középvállalkozás	Nagyvállalat
Mind sikeres	6%	0%	0%
Inkább sikeres	56%	75%	85%
Inkább sikertelen	0%	0%	0%
Mind sikertelen	0%	0%	0%
Nem volt ilyen projekt	38%	25%	15%

Forrás: saját szerkesztés

A *kisvállalkozások* 38%-a, a *középvállalkozások* 25%-a míg a *nagyvállalatok* 15%-a nyilatkozta úgy, hogy nem volt szervezetüknél ilyen projekt. Arra, hogy minden tapasztalat sikeres lett volna csak a *kisvállalkozásoktól* érkezett elenyésző mértékben válasz. A válaszadók körében az „Inkább sikeres” válaszlehetőség volt a leggyakoribb, hiszen mind a három kategória jelentős arányban jelölte meg ezt az opciót. A *kisvállalkozások* 56%-a, a *középvállalkozások* háromnegyede és a legnagyobb vállalati méret 85%-a ítéli inkább sikeresnek a BI működését. Ennek oka lehet, hogy minél nagyobb egy vállalkozás annál kedvezőbb gazdasági helyzete, amely nagyobb összegek ráfordítását teszi lehetővé a BI területén. Képzett szakembereket és tanácsadókat tudnak alkalmazni, akik megfelelő jártassággal képesek levezetni egy-egy BI projektet, ezzel növelve a sikeres kivitelezés és használat esélyét.

A beérkezett válaszok alapján elmondható, hogy a *kis- és középvállalkozások* első helyen a pénzügyi elemzés elvégzésére alkalmazzák az BI eszközöket, a *nagyvállalatoknál* viszont feltűnő mértékben *stratégiai döntéshozatalra* is. A vállalati méretkategóriák másodsorban *piacelemzés* készítésére és *kontrolling* területen fordulnak a BI támogatásához. A vizsgálat eredményeit az alábbi táblázat foglalja össze.

3. táblázat: Az üzleti intelligencia által elvégzett feladatok méretkategóriákként Magyarországon, 2013-ban

Tevékenység	Kisvállalkozás		Középvállalkozás		Nagyvállalat	
	érték	helyezés	érték	helyezés	érték	helyezés
Pénzügyi elemzés	3,56	1	4,42	1	3,92	1
Kontrolling	3,44	2	4,08	2	3,92	2
Piacelemzés	3,18	3	3,83	3	3,23	5
Stratégiai döntéshozatal	2,71	10	3,67	4	3,69	3
Előrejelzés	3,06	5	2,83	10	3,38	4
Tranzakciós folyamatok optimalizálása	3,00	6	3,33	7	2,92	6
Kockázatelemzés	2,94	7	3,50	6	2,77	7
Termékfejlesztés	3,12	4	3,50	5	2,54	9
Ügyfél menedzsment	2,76	9	2,92	9	2,62	8
Aktivitás monitorozás	2,88	8	3,33	8	2,31	10

Forrás: saját szerkesztés

A Khí-négyzet próba elvégzése nem mutatott ki egy esetben sem szignifikáns kapcsolatot a vállalati mérettel.

A kérdőív kérdéseit megválaszoló *kisvállalkozások* szerint a BI alkalmazások a pénzügyi elemzés és a piacelemzés területén voltak a legsikeresebbek, majd a kontrolling, de az ügyfélmenedzsment kapcsán is sikereket értek el a BI rendszerek. A *középvállalkozások* elsősorban a kontrolling és aktivitás monitorozás során tapasztaltak sikereket. A második helyet az ő esetükben a pénzügyi elemzés, előrejelzések készítése, piacelemzés és ügyfélmenedzsment tölti be, a harmadikat pedig a stratégiai döntéshozatal. A *nagyvállalatok* által felállított sorrend a következő: pénzügyi elemzés, kontrolling, stratégiai döntéshozatal. A válaszok egészére nézve a vállalkozások a kockázatelemzés és a termékfejlesztés esetében tapasztalták legkevésbé, hogy a BI rendszer sikeresek lennének.

4. táblázat: Tapasztalatok az üzleti intelligencia rendszerek sikerességét illetően vállalati méretkategóriákként Magyarországon, 2013-ban

Tevékenység	Kisvállalkozás		Középvállalkozás		Nagyvállalat	
	gyakoriság	helyezés	gyakoriság	helyezés	gyakoriság	helyezés
Pénzügyi elemzés	26%	1	25%	3	56%	1
Kontrolling	17%	3	31%	1	50%	2
Piacelemzés	26%	2	25%	4	25%	4
Aktivitás monitorozás	9%	6	31%	2	6%	9
Ügyfélmenedzsment	13%	5	25%	6	19%	6
Előrejelzés	17%	4	25%	5	25%	5
Tranzakciós folyamatok optimalizálása	9%	7	13%	8	13%	7
Stratégiai döntéshozatal	4%	9	19%	7	31%	3
Kockázatelemzés	0%	10	0%	10	13%	8
Termékfejlesztés	9%	8	6%	9	6%	10

Forrás: saját szerkesztés

Az ehhez kapcsolódó feltételezésem hamis, hiszen keresztábrás vizsgálatot lefuttatva nem mondható el az, hogy a vállalati méret befolyásolná bizonyos feladatok ellátásában BI rendszerek sikerességét.

A BI rendszerek használata során szerzett tapasztalatok vizsgálatát annak a tanulmányozásával folytattam, hogy miben voltak leginkább sikertelenek ezek az alkalmazások, és a vállalati méret összefüggésben áll-e azzal, ha egy területen kudarcot ér el a BI.

A *kisvállalkozások* körében a stratégiai döntéshozatalban volt a legsikertelenebbek a BI rendszerek. A *középvállalkozások* úgy nyilatkoztak, hogy a kockázatelemzés területén tapasztaltak leginkább kudarcokat, míg a *nagyvállalatok* az előrejelzések esetében. A vállalkozások válaszaik alapján a kontrolling feladatok ellátásában volt a legkevésbé jellemző a BI sikertelensége.

5. táblázat: Tapasztalatok az üzleti intelligencia rendszerek sikertelenségét illetően Magyarországon vállalati méretkategóriákként, 2013-ban

Tevékenység	Kisvállalkozás		Középvállalkozás		Nagyvállalat	
	gyakoriság	helyezés	gyakoriság	helyezés	gyakoriság	helyezés
Előrejelzés	9%	6	13%	5	31%	1
Tranzakciós folyamatok optimalizálása	9%	5	19%	2	6%	6
Termékfejlesztés	4%	7	6%	8	19%	3
Kockázatelemzés	13%	2	25%	1	0%	9
Sikertelen alkalmazás bevezetés	13%	4	13%	4	13%	5
Piacelemzés	0%	11	19%	3	19%	2
Ügyfélmenedzsment	4%	9	6%	10	19%	4
Stratégiai döntéshozatal	22%	1	0%	11	0%	11
Sikertelen fejlesztési projekt	13%	3	6%	7	6%	8
Aktivitás monitorozás	4%	8	6%	9	0%	10
Pénzügyi elemzés	0%	12	13%	6	6%	7
Kontrolling	4%	10	0%	12	0%	12

Forrás: saját szerkesztés

Feltételezésem szerint a vállalati méret befolyásolja a BI sikertelenségét a különböző feladatok ellátásában. Az állítás helytállóságát vizsgálva a stratégiai döntéshozatalban bekövetkező sikertelenség esetén állapítható meg szignifikáns kapcsolat a vállalkozás méretével. Minél kisebb egy vállalkozás, annál inkább tapasztalja a BI rendszer kudarcát e feladat elvégzésében.

Az egyre gyorsuló világunkban a BI eszközeinek, technológiáinak alkalmazása elengedhetetlenné válik a vállalkozások számára. A *mikrovállalkozások* és *nagyvállalatok* fele véli úgy, hogy a BI rendszerek elterjedését a költségek csökkentése segítené elő leginkább. A *kisvállalkozások* 65%-a, míg a *középvállalkozások* 56%-a van ugyanezen az állásponton. A magyar vállalkozások nem szívesen költenek magasabb összegeket BI rendszerekre, melyek bevezetése a vállalkozás méretétől, ágazattól és kapcsolódó informatikai fejlettségtől függően néhány millió forinttól akár 20-30 millió forintig is terjedhet (Kövesdi, 2011). A kérdőívet kitöltők másodsorban a BI alkalmazások adatvédelmi szintjét kritizálják, hiszen a válaszadó *középvállalkozások* és *nagyvállalatok* 38%-a úgy ítéli meg, hogy az adatvédelem is javítást igényel és nagyobb szinten kellene azt biztosítani. A *mikro-* és *kisvállalkozások* több mint 20%-a gondolja ugyanígy. Az egyszerűbb

paraméterezhetőség meglétét is meghatározónak tartják a BI elterjedéséhez a vállalkozások. A *középvállalkozások* több mint 40%-a hiszi, hogy az paraméterezhetőség egyszerűsítése támogatná a BI alkalmazások előmenetelét, a *mikrovállalkozások* és *nagyvállalatok* majd 20%-a, míg a *kisvállalkozások* 26%-a képviseli ugyanezt az álláspontot. A *nagyvállalatok* szerint a nagyobb gyártói függetlenség és a szabvány funkciók elterjedése is hozzájárulna e rendszerek elterjedéséhez.

6. táblázat: A BI rendszerek elterjedését segítő tényezők vállalati méretkategóriákként Magyarországon, 2013-ban

Tényezők	Mikrovállalkozás		Kisvállalkozás		Középvállalkozás		Nagyvállalat	
	gyako- riság	hely- ezés	gyako- riság	hely- ezés	gyako- riság	hely- ezés	gyak- oriság	hely- ezés
Költségek csökkenése	50%	1	65%	1	56%	1	50%	1
Adatvédelem nagyobb szintje	27%	2	22%	3	38%	3	38%	2
Egyszerűbb paraméterezhetőség	18%	3	26%	2	44%	2	19%	5
Nagyobb gyártói függetlenség	14%	4	9%	5	25%	4	25%	3
Szabvány funkciók elterjedése	14%	5	13%	4	13%	6	25%	4
Adatintegráció jobb automatizálása	0%	6	9%	6	19%	5	13%	6

Forrás: saját szerkesztés

Feltételezésem – miszerint méretkategóriákként megegyeznek a vélemények arról, hogy miben kellene fejlődnie az üzleti intelligencia alkalmazásoknak - megalapozottá vált a kapott eredményekkel, a vállalkozások véleményének egyezőségét mutat a vizsgált szempont tekintetében.

Összefoglalás

A kutatás célja bemutatni és elemezni a BI magyarországi alkalmazásának tapasztalatait a vállalkozások körében. Arra kerestem a választ, hogy

1. A vállalkozások legfőképpen a *nagyobb adatmennyiség kezelését*, a *gyorsabb információ elérést* és a pontosabb *készletnyilvántartás* biztosítását látják a BI előnyének. Az elvárt előnyök alakulása *független a vállalat méretétől*.
2. A magyar nagyvállalatoknál és a középvállalkozásoknál gyakoribbak a pozitív tapasztalatok, mint a kisvállalkozásoknál a BI használata során, hiszen az elemzés eredménye szerint *minél nagyobb egy vállalkozás, annál több pozitív tapasztalatot tudhat magáénak a BI használatával kapcsolatban*.
 - a. A vállalkozások leginkább a *kockázatelemzés*, *penzügyi elemzés*, *kontrolling* és *piacelemzés* területén alkalmazzák a BI alkalmazásokat. Mindezt *méretkategóriától függetlenül* teszik.
 - b. A BI használatának sikerességének legfontosabb területei a *penzügyi elemzés*, a *kontrolling* és a *piacelemzés méretkategóriától függetlenül*.
 - c. A BI használatának sikertelenségének legfontosabb területei az *előrejelzések készítése*, az *alkalmazások bevezetése* és a *kockázatelemzés*. Szignifikáns kapcsolatot a vállalati mérettel a *stratégiai döntéshozatal területén* figyelhető meg.

3. A vállalkozások a költségek csökkentését, az adatvédelem nagyobb szintjét és az egyszerűbb paraméterezhetőséget ítélik meg úgy, hogy a BI rendszerek elterjedésének kulcsa lehetne.

A bemutatott kutatómunka a Osztrák-Magyar Akció Alapítvány finanszírozásával valósult meg.

Irodalomjegyzék

- BELLU, R. (2008). *Microsoft Dynamics GP*. Wiley, John & Sons.
- CODD, E. F., CODD, S. B., & SALLEY, C. T. (1993). *Providing OLAP (On-line Analytical Processing) to User-Analysts: An IT Mandate*. Codd & Date.
- CSER L., FAJSZI B., & FEHÉR T. (2010). *Üzleti haszon az adatok mélyén. Az adatbányászat mindennapjai*. Budapest: Alinea.
- FAYYAD, U., PIATETSKY-SHAPIO, G., & SMYTH, P. (1996). *From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases*. American Association for Artificial Intelligence.
- FRIENDLY, M. (2008). *Milestones in the history of thematic cartography, statistical graphics, and data visualization*. <http://www.math.yorku.ca/SCS/Gallery/milestone/milestone.pdf> [2014.01.25.]
- International Data Corporation (IDC) <http://idchungary.hu/hun/about-idc/company-overview> [2014.01.25.]
- JÁNOSA A. (2010). *Üzleti intelligencia alkalmazások*. Budapest: ComputerBooks.
- KÖVESDI Z. (2011). *Üzleti intelligencia megoldások a vállalkozásoknál – Infotér elemzés*. http://infoter.eu/cikk/uzleti_intelligencia_megoldasok_a_vallalkozasoknal [2014.01.25.]
- LOSHIN, D. (2012). *Business Intelligence: The Savvy Manager's Guide*. Newnes.
- SÁNTÁNÉ-TÓTH E., BÍRÓ M., GÁBOR A., KŐ A., & LOVRICS L. (2008). *Döntéstámogató rendszerek*. Budapest: Panem.
- SZABÓ J. (2013). *Adatokból üzleti előny? Az üzleti intelligencia alkalmazások tapasztalatai a magyarországi vállalkozások körében*. [TDK-dolgozat.] Miskolc: Miskolci Egyetem.

Vállalati osztalékpolitika – számít-e az ágazat?

© SZEMÁN Judit

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc

pzszeaman@uni-miskolc.hu

Elméleti összefoglaló – a klasszikus nézetek

A vállalati osztalékpolitika kérdésköre sok vitára adott okot a pénzügyi szakirodalomban. Az elmélet nem egységes ebben a témában, hanem egymásnak teljesen ellentmondó nézetek láttak napvilágot és maradtak meg a mai napig. A vállalat stratégiai céljának a vállalati vagyon növekedése tekinthető. A fő kérdés, hogy az osztalékpolitikával befolyásolható-e a vállalat értéke. Három klasszikus elmélet alakult ki, de újabb teóriák is meghonosodtak az elmúlt években, amelyek újabb, releváns szempontokat hoztak az osztalékpolitika vizsgálatába (aszimmetrikus információ, ügynökelmélet, viselkedéstan modellek stb). Az első klasszikusnak nevezhető elmélet, a „jobboldaliak” álláspontja szerint az osztalékfizetés növekedése növeli a cég értékét. Ez a nézet az 1950-es években alakult ki, arra való hivatkozással, hogy a befektetők számára értékesebb az a nyereségrész, amit osztalékként megkapnak, mint ami nem kerül kiosztásra a vállalat eredményéből. (Graham & Dodd, 1951) A korabeli tőkepiacok információval való ellátottsága csekély volt, a magas osztalék fontos információtartalmat hordozott a befektetők számára és a befektetők magasabbra értékelték a kifizetett osztalékot a visszaforgatott eredményénél. Tehát maga az osztalék árnövelő tényező. Az ezzel ellentétes „baloldali” felfogás (az 1960-as évek végétől) az alacsony osztalékfizetést tartja ideálisnak a vállalat értéke szempontjából. A megközelítés lényege az, hogy amíg az osztalékot jobban megadóztatják, mint a tőkenyereséget, addig a vállalatnak a lehető legalacsonyabb osztalékot kell fizetnie. Az osztalék adóhátrányát növeli az a tény, hogy míg az osztalékadót a keletkezés évében meg kell fizetni, addig az árfolyamnyereség adó elhalasztható a tényleges realizálásig. A „középutas” vélemény az osztalékpolitika közömbösségét hangsúlyozza, vagyis a vállalat értékére nem gyakorol hatást a kifizetett osztalék nagysága. Az elmélet megalkotói a *Miller és Modigliani* szerzőpáros (1961), akik modelljükben (többek között) tőkéletes és hatékony tőkepiacot tételeztek fel és eltekintettek az adózástól. Az osztalék irrelevancia hívei azt hangsúlyozzák, hogy az MM feltételek ugyan nem teljesülnek a való világban, de a befektetők alkalmazkodnak a vállalatok adott osztalékpolitikájához. Egyensúlyi helyzetben a vállalatnak nem érdeke az osztalékpolitika változtatása, mert az a befektetői kör megváltozásával járna, nem pedig a vállalati érték növekedésével. Az újabb modellek újabb tényezőket vontak be a vizsgálatba, így a különböző piaci tökéletlenségek vizsgálatával és az információszimmetria kérdéskörének elemzésével szélesítették a releváns szempontokat.

A dolgozatomban azt vizsgálom, hogy *az ágazatnak van-e szerepe az osztalék nagyságnak megállapításánál*. Mivel az egyes iparágak különböző kockázatossággal bírnak, a kérdésem tehát az, hogy *a vállalat ágazati kockázata befolyásolja-e a kifizetett osztalék nagyságát*. Nemzetközi kutatások alapján (Fama, 1974; Rozeff, 1982a) bizonyítottnak látszik, hogy van befolyásoló szerepe az ágazatnak. A magasabb kockázatú (konjunkcióra érzékeny) cégekre alacsonyabb osztalékfizetés

jellemző, ugyanakkor az alacsony kockázatú cégek (alapvető termékeket, szolgáltatásokat előállító cégek) nagyobb osztalékot fizetnek. A magyar kutatások esetén *Fazakas és Juhász* (2009) és *Fazakas* (2010) ugyanerre az eredményre jutott a tőzsdei cégek elemzése kapcsán. A feltett kérdésre a NAV adatbázisa alapján keresem a választ, amely a társasági adóbevallást benyújtó, kettős könyvelést vezető társaságok összevont adatait tartalmazza.

Az empirikus kutatások eddigi fő eredményei

Az 1970-es évektől statisztikai vizsgálatokkal próbálták bizonyítani, hogy a különböző ágazatokban a vállalatok különböző osztalékpolitikát folytatnak (például Fama, 1974; Rozeff, 1982a). Az ágazati hatást bizonyítottak találó modellek kettős eredményt adtak: egyrészt az ágazatok közötti osztalékpolitikák szignifikánsan eltértek egymástól, másrészt az ágazatokon belüli osztalékpolitikák homogenitását a megszokott szignifikancia szinteken nem lehetett elvetni (például Rozeff, 1982a, 1982b). A nemzetközi kutatások empirikus eredményei közül Rozeff modelljét emelem ki, aki többváltozós modelljében az osztalékfizetési rátát (egy részvényre jutó osztalék/egy részvényre jutó adózott eredmény) tekintette eredményváltozónak, magyarázó változókként pedig a bennfentesek tulajdoni arányát, a részvényt tulajdonosok számát, a vállalat növekedési kilátásait valamint a részvények bétáját szerepeltette. Eredményei szerint mind a növekedési kilátások, mind a vállalat bétája negatívan hatott az osztalék-kifizetési rátára. A béta az adott befektetés várható hozamának a piaci portfólió várható hozamára vonatkozó lineáris regressziós együtthatója. A CAPM modell szerint az adott befektetés bétájától lineárisan függ a befektetéstől várható jövőbeli hozam. A vizsgálati időszak (1974-1979) öt évében a vállalati árbevétel átlagos növekedési ütemének 1 százalékpontos növekedése 0,3 százalékponttal, a béta egységnyi növekedése 26,5 százalékponttal csökkentette az osztalék-kifizetési ráta nagyságát. Rozeff eredményei szerint, a jelentős osztalékhozamú és jelentős osztalékfizetési rátájú értékpapírok jellemzően az alacsonyabb bétájú részvények közül kerülnek ki. Ez azt jelenti, hogy a kevésbé konjunktúra érzékeny vállalatok jellemzően nagyobb osztalékot fizetnek, a magasabb növekedési kilátásokkal rendelkező társaságok pedig inkább a növekedésre koncentrálnak, a keletkezett nyereséget visszaforgatják a cégbe. A konjunktúrától függő társaságok előtt valószínűleg inkább nyílnak növekedési lehetőségek, míg a konjunktúrára érzéketlen papírok inkább alapvető cikkek termelésével foglalkoznak, ahol az értékesítés mennyiségének jelentős változtatására nincs lehetőség. A vállalatok osztalékpolitikáját tehát befolyásolják befektetési lehetőségeik.

A magyarországi osztalékpolitikai vizsgálatok között említhető (Andor et al., 2004), akik a klasszikus módszerek értéksemlegességi feltételeit vizsgálva, megállapították az 1998–2002 közötti időszakot vizsgálva, hogy az egyéb értéksemlegességi feltételek (tőkestruktúra, adózás értéksemlegessége, azaz irrelevanciája a vállalat piaci értéke szempontjából) elfogadása mellett Magyarországon nem teljesül az osztalékpolitika értéksemlegessége, nem teljesül a magyar adójogban az adósemlegesség. Empirikus eredményeik szerint a magyar kis- és középvállalkozókat osztalékfizetési döntésük meghozatalánál nem befolyásolja a vállalat számviteli adatokkal mért vagyoni és pénzügyi helyzete, beruházási döntéseik alakulása.

A vállalatok nem követnek egységes, racionális magatartást: osztalékpolitikájuk kialakításakor (Nagy, 2007) eredményeik azt mutatják, hogy nem beszélhetünk az

osztalékpolitika homogenitásáról és az osztalékáramok kisimítási tendenciájáról a magyarországi nagyvállalatok esetében. Az osztalékok „kisimítása” szerepel (Lintner, 1956) eredményeiben. A szerző következtetése szerint, a viszonylag fiatal kapitalista vállalati kultúra nem adott még elég időt arra, hogy a nyugaton tapasztalható viselkedéstani modellek itt is beágyazódhassanak (Fazakas & Juhász, 2009). vizsgálatában arra a megállapításra jutott, hogy 1997-2007 között a Budapesti Értéktőzsdén lévő vállalatok esetén is érvényesül az az elv, hogy az alacsonyabb piaci kockázattal bíró cégek magasabb osztalékot fizetnek. Eredményeik szerint a magasabb osztalékfizetési rátával (egy részvényre jutó osztalék/egy részvényre jutó adózott eredmény) jellemezhető cégek inkább az alacsonyabb bétájú cégek közül kerültek ki, míg a magas piaci kockázatú cégek mérsékelt (de nem nulla) osztalékkal voltak jellemezhetőek. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a vizsgált cégek osztalékpolitikája nagyon változatos volt, határozott trenddel nem lehetett jellemezni, a piaci kockázat megváltoztatásából az osztalékfizetési ráták változására nem lehetett következtetni. Az osztalékpolitika és az ágazat kapcsolatát vizsgálta (Fazakas, 2009) magyar tőzsdei cégek esetén az 1996-2006 közötti időszakra. Eredményei szerint a vállalatok osztalékpolitikáját befolyásolja az ágazathoz való tartozásuk, szignifikáns különbséget talált az egyes ágazatok jellemző osztalékpolitikája között. Ugyanakkor a vizsgált hat ágazatból csak egy volt az, amelyikben viszonylag homogénnek tekinthető az egyes vállalatok osztalékpolitikája: a vegyiparban. Az ágazatok eltérő osztalékpolitikáját különböző jövedelmezőségi mutatószámokban mutatkozó eltérésekkel magyarázta. Az volt a kiindulópont – az elméleteknek megfelelően –, hogy a magasabb jelenbeli és várható jövedelmezőség a vállalatokat inkább az eredmények újra befektetésére, semmint osztalék fizetésére ösztönzi. A kapott eredmények azonban ezzel ellentétesen alakultak: az osztalékfizetési rátákat vagy pozitívan, vagy egyáltalán nem befolyásolták a várható jövedelmezőségek. Nehezen érthető, hogy miért nem forgatja vissza például eredményei döntő részét az élelmiszeripar, ha az átlagosnál jóval magasabb jövedelmezőségeket tud elérni? Válasz lehet a növekedési lehetőségek és azok befektetői értékelése. Az élelmiszeripar és a villamos-energia ipar, a tipikus „fejőstehén” ágazatok limitált növekedési lehetőségekkel rendelkeznek, tehát vélhetően hiába magas a meglévő jövedelmezőségük, további, hasonló hozamú újrafektetésekre már csak minimális lehetőségük van. A vállalati kapcsolatok elemzésekor szembeűnő, hogy az osztalékhozam és a sajáttőke-arányos eredmény közötti erős pozitív kapcsolat van. A vizsgálat szerint nem azok a vállalatok fizetnek több osztalékot, akiknek a rossz növekedési kilátások alapján érdemes lenne ezt megtenni, hanem azok, akik elég jövedelmezőséggel bírnak ahhoz, hogy a magas fenntartható növekedési ütem mellett még részvényeseiknek stabilan magas-szintű osztalék fizetésére is képesek legyenek.

A vizsgálat hipotézisei, az elemzés menete

A dolgozat a hazai vállalatok osztalékpolitikájában bekövetkező változásokat vizsgálja 2002 és 2012 között. Az elemzéshez szükséges adatok a NAV honlapjáról letölthető társasági adóbevallás kiemelt adatai nevű kimutatásból származnak, ami statisztikai ágak szerint tartalmazza a kettős könyvvitelt vezető, adóbevallást benyújtó gazdasági társaságok összevont adatát. A vizsgált tizenegy év alatt voltak változások az adatbázisban. Így 2008-ban változások következtek be az ágazati besorolásban, például megjelent az ágazatok között az információ és kommunikáció,

valamint 2008-tól látható az adatok között nemcsak a jóváhagyott osztalék, hanem az adott évben ténylegesen kifizetett osztalék nagysága is. Az osztalékpolitika érdemi vizsgálatához fontos a minél hosszabb időtáv alkalmazása, ezért az osztalékra vonatkozó két adat közül a jóváhagyott osztalékot tudom vizsgálni. Ez behatárolja az osztalékpolitika vizsgálati körét. A vizsgálat lehetőségeit az is jelentősen befolyásolja, hogy egyedi vállalati adatok nem álltak rendelkezésre, hanem csak összevont, ágazati adatokkal dolgoztam.

A dolgozat arra keresi a választ, hogy van-e jelentősége az ágazati hovatartozásnak az osztalék nagyságának meghatározásánál. A fő kérdés az, hogy a vizsgált időszakban, 2002 és 2012 között az ágazatba tartozás befolyásolja-e az osztalékpolitikát, azaz az egyes ágazatok osztalékfizetési hányadát. Az adatok könnyebb elemzése érdekében a NAV adatszolgáltatásban szereplő ágazatokból a következő csoportokat képeztem:

1. Mezőgazdaság – rövid neve: MEZOGAZD
2. Ipar (bányászat, feldolgozó ipar, energiatermelés) – rövid neve: IPAR
3. Építőipar – rövid neve: EPIPAR
4. Kereskedelem – rövid neve: KER
5. Pénzügyi, biztosítási tevékenység – rövid neve: PÉNZÜGY

A mérlegfőösszeg alapján az ipar részesedése 23%, a kereskedelem részesedése 8%, az építőipar részesedése 4%, a mezőgazdaság részesedése 2%, a pénzügyi, biztosítási tevékenység részesedése 36% (az anyagi és a nem anyagi szolgáltatások nem szerepelnek a vizsgálatban, részesedésük 27%.)

A vizsgált változók az alábbiak:

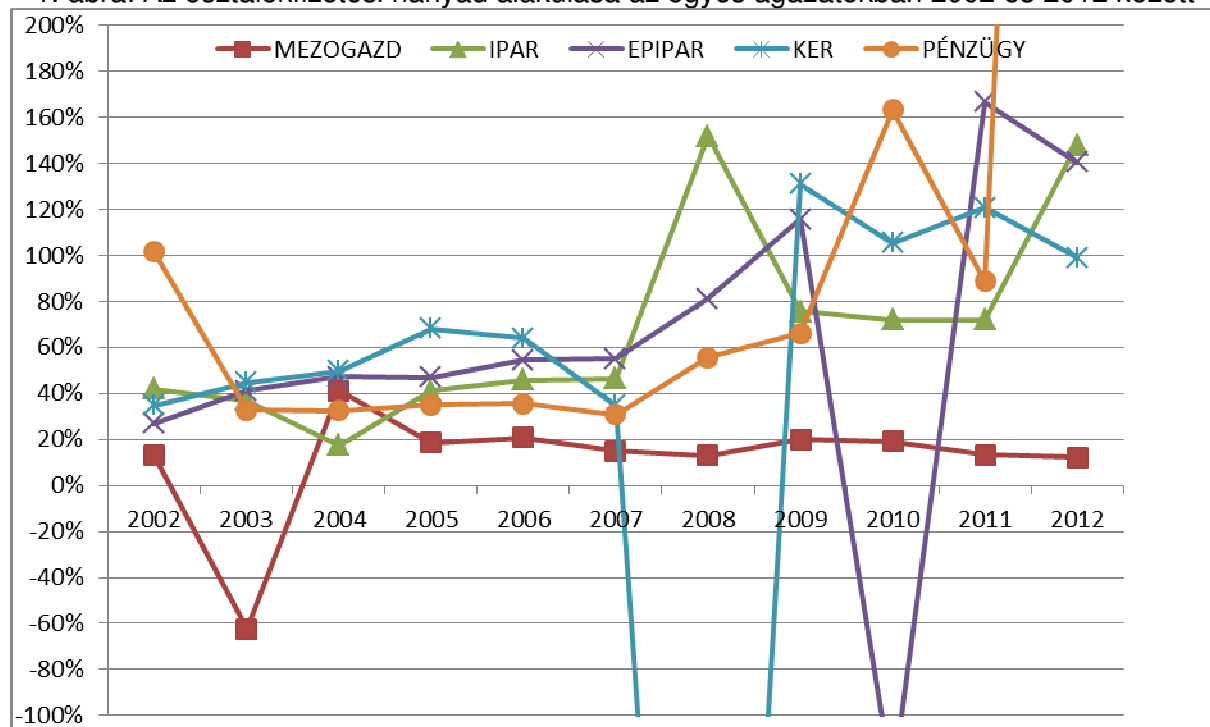
Osztalékfizetési hányad: Jóváhagyott osztalék/Adózott eredmény – Azt vizsgálom, hogy ágazatonként mutatkozik-e jelentős különbség a hányados nagyságában, s ha igen, igazolható-e az az elméleti alapvetés, hogy a növekedési potenciállal rendelkező ágazatok adózott eredményük nagyobb részét visszaforgatják a vállalat fejlődésébe, beruházásokba s csak kis részét fizetik ki osztalékként, míg az alapvető cikket előállító ágazatok, mivel nincsenek jelentős növekedési lehetőségeik, a keletkezett nyereség nagyobb részét osztalékként kifizetik. Mivel 11 év adata áll rendelkezésre, ezért vizsgálható, hogy az osztalék-kifizetés hányada mennyire volt stabil vagy változó, például befolyással volt-e a kifizetésekre a pénzügyi válság.

ROE: Adózott eredmény/Saját tőke – Az egyes ágazatok jövedelmezőségének mutatószáma azért fontos, mert összefüggést keresek az ágazatok jövedelmezősége és a kifizetett osztalék között. A saját tőke arányos eredmény vizsgálatával az a célom, hogy sorrendet állítsak fel a jövedelmezőség terén az ágazatok között és összevegyem ezt a sorrendet az osztalékfizetési hányad sorrendjével. Arra keresem a választ, hogy Magyarországon a legjövedelmezőbb ágazatok fizeti-e a legmagasabb osztalékot vagy éppen fordítva, a magas jövedelmezőség miatt, a befektetők visszaforgatják a keletkezett nyereséget a vállalatba.

A vizsgálat eredményei

Első lépésben az osztalékfizetési hányadot (Jóváhagyott osztalék/ Adózott eredmény) nézzük meg ágazatonként a vizsgált periódusban.

1. ábra: Az osztalékfizetési hányad alakulása az egyes ágazatokban 2002 és 2012 között

Forrás: Saját szerkesztés

Az első szembevetendő dolog az ábrán, hogy három kiugró adatot nem ábrázoltam, mivel ezek a szélsőséges értékek az ábrát nagyon „ellaposították” volna. A kiugró értékek kivételére nincs mód, mivel egyedi adatok nem állnak rendelkezésre. A tendenciák azonban láthatóak az ábrán.

A vizsgált öt ágazat közül a legalacsonyabb osztalékfizetési hányaddal a mezőgazdaság rendelkezik, és 2005-től kezdődően ez a hányad elég stabilnak mondható, a keletkezett adózott nyereség 15-20%-át fizették ki osztalékként. 2003-ban az ágazat veszteséges volt, de az eredménytartalék terhére történt osztalékfizetés, ezért ebben az évben a görbe a negatív tartományba esik.

Az ipari ágazatban az osztalékfizetési hányad jóval magasabb, tendenciájában emelkedő. A 2008-as magas értéket az okozza, hogy az ágazat adózott eredménye drasztikusan lecsökkent, kevesebb lett, mint az előző évi adózott nyereség harmada, az osztalékot viszont nem csökkentették, hasonló nagyságrendű osztalék jóváhagyás történt (841 milliárd forint), mint az előző évben. A 2012-es magas értéket az okozza, hogy közel megduplázódott az osztalék nagysága az előző évhez képest. Az sajnos nem tudható, hogy ezt mindössze egy-két cég nagy osztalék jóváhagyása okozza-e.

Az építőipar görbét vizsgálva az látható, hogy mind a mezőgazdaságnál, mind az iparnál magasabb az osztalékfizetési hányada, kivéve a trendbe nem illő 2010-es évet. Tendenciájában emelkedő görbét láthatunk, a csökkenő nyereséget nem követi az osztalék csökkenése. A 2010-es év negatív értékét (-129%) az adott évi veszteség mellett kifizetett osztalék okozta.

A kereskedelmi ágazat a vizsgált tizenegy évből öt esetben a legmagasabb osztalékfizetési hányaddal rendelkezett (főleg a vizsgált időszak első felében). A 2008-as kiugró negatív értéket (-531%) az okozta, hogy az ágazat vesztesége ellenére rendkívül magas volt a jóváhagyott osztalék. Az utolsó négy évben több osztalékot hagytak jóvá, mint az adózott nyereség volt, az eredménytartalékot élték fel.

A pénzügyi szektor belesimul a középmezőnybe, kivéve három kiugró értéket, 2002-ben, 2010-ben és 2012-ben. Ágazati szinten ezekről a következő látható: 2002-ben az adózott nyereséget szinte teljes egészében kifizették osztalékként, amikor a többi ágazatban ez nem volt még jellemző. 2010-ben az adózott eredmény 163%-a volt a jóváhagyott osztalék. 2012-ben a bankszektor adózott eredménye drasztikusan lecsökkent, ám a jóváhagyott osztalék nagysága ezt nem követte, az osztalékfizetési ráta 931% volt. Az aggregált adatok miatt nem vizsgálható, hogy csak egy-két pénzügyi szolgáltató miatt lett ez a szélsőségesen magas érték, vagy általánosan jellemző volt a magas jóváhagyott osztalék a bankszektorban.

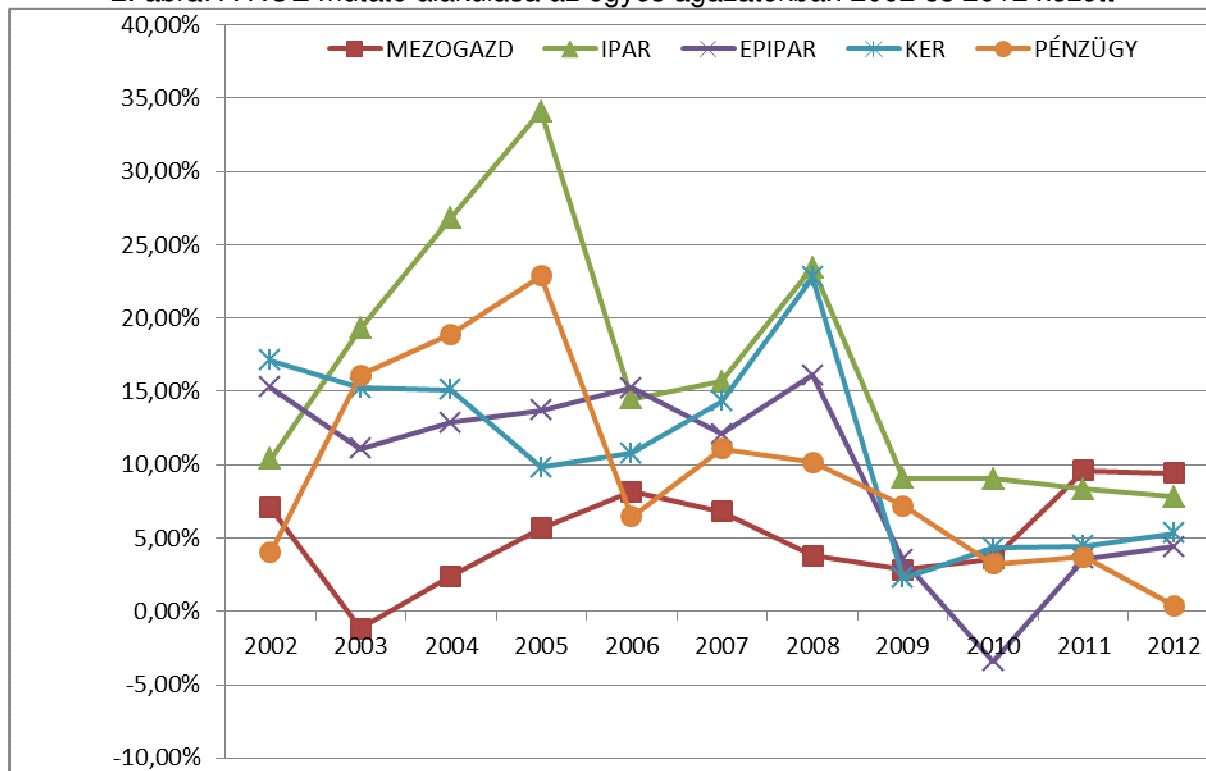
A leírtak alapján megállapítható, hogy különbség van az egyes ágazatok osztalékfizetési hányadában. A legalacsonyabb értékekkel a mezőgazdaság rendelkezik. A többi ágazat esetében a sorrend már nem ennyire egyértelmű, különösen a 2008-tól figyelhetők meg. A pénzügyi válság az addig követett osztalékpolitikát felülírta, volatilisá tette (kivéve a mezőgazdaságot, amelyet a pénzügyi válság nem rázott meg e tekintetben). Az osztalékfizetési ráta átlagos értéke alapján a sorrend a következő:

1. Mezőgazdaság (legalacsonyabb osztalékfizetési ráta)
2. Építőipar
3. Pénzügy
4. Ipar
5. Kereskedelem

Az átlagolás során az extrém értékeket kivettem a számításból. Így nem került bele a kereskedelmi ágazat 2008-as adata, valamint a pénzügyi szektor 2012-es adata. Arra a kérdésre, hogy a növekedési potenciállal rendelkező ágazatok adózott eredményük nagyobb részét visszaforgatják-e a vállalatba s csak kis részét fizetik ki osztalékként, míg az alapvető cikket előállító ágazatok a keletkezett nyereség nagyobb részét osztalékként kifizetik, a kapott eredmények alapján a következőt lehet válaszolni: a mezőgazdaság rendelkezik a legalacsonyabb osztalékfizetési rátával, a kereskedelem pedig a legmagasabb értékkel. Mindkét ágazat alapvető javakat, szolgáltatásokat előállító szektor, viszonylag kevés növekedési potenciállal. Mivel a két azonos jellegű szektor jelenti a ráta két szélső értékét, ezért az adatbázis alapján az látható, hogy *Magyarországon nem teljesül az az elképzelés, hogy a kis növekedési potenciállal rendelkező ágazatok osztalékként kifizetik az eredményt, a nagy növekedési lehetőségek előtt álló ágazatok pedig visszaforgatják a nyereségüket.*

A következő kérdés a jövedelmezőség és az osztalék közötti kapcsolat. A következő ábra a ROE (Adózott eredmény/ Saját tőke) mutatót ábrázolja:

2. ábra: A ROE mutató alakulása az egyes ágazatokban 2002 és 2012 között

Forrás: Saját szerkesztés

E jövedelmezőségi mutató nem mutat teljesen egységes, ágazatonkénti képet, azonban az ágazatok közötti különbségek láthatók belőle, illetve a jövedelmezőségi tendencia is látható a magyar gazdaság vonatkozásában. Az ágazatok közül a legalacsonyabb jövedelmezőségű a mezőgazdaság, bár 2009-től ez a kép lényeges javulást mutat. A mutató átlagos értéke alapján a sorrend a következő:

1. Mezőgazdaság (legalacsonyabb érték)
2. Pénzügy
3. Építőipar
4. Kereskedelem
5. Ipar

Általános tendencia a jövedelmezőség drasztikus csökkenése 2008 után. Ezt a tendenciát a mezőgazdaság nem követi, a két utolsó évben ez az ágazat a kedvező időjárás és a kedvező export lehetőségek miatt jövedelmezőségi csúcspontot ért el. A két utolsó évben a pénzügyi szektor lett a legkevésebb jövedelmező ágazat, főleg a bankrendszerre kivetett különadók és a hitelezési veszteségek miatt (Bozsik, 2013).

A sorrendet illetően megállapítható, hogy a mezőgazdaság esetén a legalacsonyabb a jövedelmezőség és ebben az ágazatban kerül megállapításra a legkisebb osztalékfizetési hányad is. A többi szektor esetén a sorrend nem egyezik meg, de csak egy-egy helycsere van az ágazatok között a sorrendet illetően. Tehát *összefüggés van a vállalatok jövedelmezősége és osztalékfizetési rátája között, minél jövedelmezőbb a cég, annál magasabb osztalékot fizet ki a tulajdonosoknak.* A befektetők nem forgatják vissza a nyereséget a még nagyobb jövedelmezőség érdekében, hanem kiveszik a cégből. Ebből az következtetés adódik, hogy Magyarországon ebben az időszakban, nem a hosszabb távon gondolkodó stratégiai befektetők domináltak, hanem inkább a rövidebb időtávon gondoló, pénzügyi

befektetők szemléletmódja érvényesült jobban. Ez az eredmény megegyezik a magyarországi tőzsdei cégek 1996-2006 közötti eredményeivel (Fazakas, 2009).

Következtetések

Dolgozatomban arra kérdésre kerestem a választ, hogy a vállalati osztalékpolitikát befolyásolja-e az ágazati hovatartozás. A vizsgálatot magyarországi vállalatokra, 2002-2012 közötti időszakra végeztem el. A NAV adatbázisa alapján öt ágazatot vizsgáltam: a mezőgazdaságot, az ipart, az építőipart, a kereskedelmet és a pénzügyi szektort. Az osztalékfizetési hányad alapján megállapítható, hogy különbség van az egyes ágazatok osztalékfizetési hányadában, a legalacsonyabb osztalékfizetési hányaddal a mezőgazdaság rendelkezik. Az is kiderült, hogy a pénzügyi válság az addig követett osztalékpolitikát felülírta, volatilisabbá tette (kivéve a mezőgazdaságot, amelyet a pénzügyi válság nem rázott meg e tekintetben). A vizsgálat nem igazolta azt az elvet, miszerint a nagy növekedési potenciállal rendelkező ágazatok az adózott eredményük jelentős részét visszaforgatják a vállalatba s csak kis részét fizetik ki osztalékként, míg az alapvető cikket előállító ágazatok a keletkezett nyereség nagyobb részét osztalékként kifizetik. A következő lépésben a jövedelmezőség és az osztalékfizetési hányad kapcsolatát vizsgálva, az a megállapítás vonható le, hogy a jövedelmezőbb cégek magasabb osztalékhányadot fizetnek ki a tulajdonosainak. A befektetők nem forgatják vissza a nyereséget a még nagyobb jövedelmezőség érdekében, hanem kiveszik a cégből. Ebből az a következtetés adódik, hogy Magyarországon ebben az időszakban a nem hosszabb távon gondolkodó stratégiai befektetők domináltak, hanem inkább a rövidebb időtávra gondoló pénzügyi befektetők szemléletmódja érvényesült jobban.

Irodalomjegyzék

- ANDOR György, MATUKOVICS Gábor, & ORMOS Mihály (2004). *A tulajdonosi érték jövedelem alapú mérésének egyes kérdései a magyar kis- és középvállalkozások gyakorlatában*. [Kézirat.] Budapest: BME.
- BOZSIK Sándor (2013). Európai adópolitika változása a válság hatására. In Karlovitz János Tibor (szerk.), *Ekonomické štúdie – teória a prax* (pp. 125-135). Komárno: International Research Institute.
- FAMA, E. F. (1974). The Empirical Relationships Between the Dividend and Investment Decisions of Firms. *American Economic Review*, (6), 304-318.
- FAZAKAS Gergely (2009). *Az osztalékpolitika vizsgálata Magyarországon*. [Ph.D. dolgozat.] Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- FAZAKAS G., & JUHÁSZ P. (2009). Alacsonyabb kockázat – nagyobb osztalék? A béta és az osztalékfizetési hányad kapcsolatának vizsgálata a Budapesti Értéktőzsdén (1997-2007). *Közgazdasági Szemle*, (4), 322-343.
- GRAHAM, B., & DODD, D. L. (1951). *Security analysis: Principles and techniques*. New York: McGraw-Hill.
- LINTNER, J. (1956). Distribution of Incomes of Corporations among Dividends, Retained Earnings and Taxes. *American Economic Review*, (5), 97-113.
- MILLER, M. H., & MODIGLIANI, F. (1961). Dividend policy, growth and the valuation of shares. *Journal of Business*, 34, 411-433.
- NAGY Bálint (2007). Az osztalékpolitikai rejtély és viselkedéstani magyarázatai. *Hitelintézet Szemle*, (6), 628-642.

- ROZEFF, M. S. (1982a). Industry influence on Dividend Policy in a Firm-Specific Model. *Working Papers*, University of IOWA, 1-10.
- ROZEFF, M. S. (1982b). Growth, Beta and Agency Costs as Determinants of Dividend Payout Ratios. *Journal of Financial Research*, 5 (3), 249-259.

Adatforrások

- http://nav.gov.hu/data/cms306057/Kettos_konyvvitelt_vezetok_kiemelt_mutatoi_2013.10.17.pdf
- http://nav.gov.hu/data/cms260837/Kettos_konyvvitelt_vezetok_mutatoi_2011.pdf
- http://nav.gov.hu/data/cms201941/Gyorsjelentes_2010_%28kiemelt%29.pdf
- http://nav.gov.hu/data/cms163873/Gyorsjelentes_2009_%28kiemelt%29.pdf
- http://nav.gov.hu/data/cms137922/Gyorsjelentes_%28kiemelt%29_2008.pdf
- http://nav.gov.hu/data/cms56008/gyj07_kiem.pdf

A környezettudatosság szintjei és mértéke – egy primer kutatás tapasztalatai

© BRÁVÁCZ Ibolya
Budapesti Gazdasági Főiskola-KVIK, Budapest
Bravacz.Ibolya@kvifk.bgf.hu

A fogyasztói tudás és területei

A tudás megfogalmazását általában az adat és információ fogalmak meghatározásával, illetve azokkal történő összehasonlítás útján végzik el. Az információkeresés mozgatórugója a memóriában eltárolt adattömeg, vagy más néven előzetes tudás, angolul prior knowledge (Brucks, 1985). Az előzetes tudást *Engel, Blackwell és Miniard* (1993) a memóriában eltárolt információtömegeként értelmezi.

Ma már széles körben elfogadott dichotómia modell alapján a tudást deklaratív és procedurális tudásra osztották fel. A deklaratív tudás fogalmakra, tárgyakra és eseményekre, míg a procedurális cselekvési szabályokra vonatkozik (Anderson, 1996). Ezt alapul véve Brucks (1986) a fogyasztói tudást a következő területekre osztotta fel:

1. *Terminológia (Terminology)* – tudás, ami adott területen használt szakkifejezéseket foglalja magában.
2. *Termék tulajdonság (Product Attributes)* – azon terméktulajdonságok ismerete, mellyel egy adott terméket értékelünk.
3. *Általános terméktulajdonság értékelése (General Attribute Evaluation)* – általános tudás egy tulajdonság szintjeiről.
4. *Speciális tulajdonság értéklése (Specific Attribute Evaluation)* – terméktulajdonság/ok aminek ismerete a döntéshozatalban fontos.
5. *Általános termékhasználat (General Product Usage)* – a termék használatára vonatkozó tudás, használati szabályok.
6. *Egyéni termékhasználat (Personal Product Usage)* – korábbi használatra vonatkozó ismeretek, tapasztalatok.
7. *Márka tények (Brand Facts)* – egy adott márkával kapcsolatos tudás, hogyan teljesít egy adott tulajdonság szerint.
8. *Vásárlási és döntéshozási folyamat (Purchasing and Decision Making Procedures)* – a személyes tapasztalatok és normatív szabályok a vásárlási folyamattal kapcsolatban.

Quinn, Anderson és Finkelstein (1996) az alábbi tudásfajtákat különbözteti meg:

- ✓ *a tárgyi tudás (know-what)*, mely pusztán információk birtoklását jelenti;
- ✓ *a használathoz fűződő tudás (know-how)*, ami a tényekre alapozott tárgyi tudás felhasználására vonatkozó, gyakorlat-orientált tudást jelent;
- ✓ *az értő tudás (know-why)*, amikor ismertekkel rendelkezünk a tudás mögöttes okairól;
- ✓ *a motivált tudás (care-why)*, amikor a tudás birtokosa a tudás folyamatos változtatására és adaptációjára törekszik.

A legismertebb és leggyakrabban használt fogyasztói tudás három fajtája a következő (Brucks, 1985):

- ⇒ *A szubjektív tudás (subjective knowledge)* a fogyasztó hogyan észleli, értékeli a saját tudását
- ⇒ *Az objektív tudás (objective knowledge)* a tudásanyag tényleges mennyiségének, szintjének és elrendezésének mértéke.
- ⇒ *A vásárlási tapasztalat (usage experience)* a használati tapasztalatot jelenti.

A környezettudatosság szintjei és a fogyasztói környezettudatosság

A környezettudatosság szintjeiről több szerzőtől is olvashatunk. *Schäfferné Dudás Katalin* (2008) értékezésében található összegzett négy szint:

- a) *Globális szint:* a XX. század második felében az iparosodás gyorsulása világszerte együtt járt az ökológiai kockázatok gyarapodásával. A termelésnövekedés és az alkalmazott technológia nemcsak látványos fejlődést, hanem intenzív nyersanyag és energiafelhasználást, környezetrombolást eredményezett. *Meadows és munkatársai* (2004) úgy fogalmazzák, hogy a „túllövés” állapotába kerültünk, vagyis már átléptünk természeti korlátainkat. Ennek fő oka a növekedés. Növekszik a Föld népessége, az ipari és élelmiszer-termelés, az erőforrás fogyasztás és a szennyezés is, méghozzá exponenciálisan (Meadows et al., 2004).
- b) *A nemzeti/kormányzati szint:* az állami szektor környezettudatosságát jelenti, hogy milyen színvonalon látja el a környezetvédelemmel kapcsolatos feladatait.
- c) *Szervezeti szint:* ide tartoznak a profitorientált gazdálkodó szervezetek, a non-profit civil szervezeteket valamint a tudományos élet szervezeteit és a környezetvédelmi szerepük mértéke.
- d) *Fogyasztói szint:* az 1980-as évektől egyre növekszik azoknak a fogyasztóknak a száma, akik pozitívan értékelik a vállalatok környezeti erőfeszítéseit, illetve elutasítják a környezetkárosító tevékenységet folytató cégeket (Menon & Menon, 1997).

Kutatásom a fogyasztói szintet vizsgálja. A környezeti tudatosságot (környezettudatosság) elsőként Michael P. Maloney és Michael P. Ward környezetpszichológusok vizsgálták. Megállapították, hogy a környezet iránti aggodalom erősen él az emberekben és a környezettel való törődést a többség fontosnak tartja. Rámutattak, hogy a legtöbb ember bár elvileg ugyan elkötelezi magát a környezetvédelem ügye mellett, cselekedeteikben azonban nem tekinthetők környezettudatosoknak (Maloney & Ward, 1973). Az ökológiai attitűdök és tudás kapcsolatának vizsgálata kiindulópontot jelentett a környezettudatosság fogalmi magyarázatában is. A környezeti tudatosság kognitív összetevői véleményük szerint a következők:

- az ökológiai tudás (az ökológiai ismeretek összessége),
- a környezeti problémák által kiváltott érzelmi érintettség,
- a kinyilvánított hajlandóság az ökológiailag aktív cselekvésre, valamint
- az ökológiailag aktív jelenbeli cselekvés.

Ezzel egy új megközelítési alapot adtak az ember és környezet viszonyának tanulmányozásához.

A fogyasztói környezettudatosságot azóta is sokan definiálták. Az egyik átfogó definíció *Meffert és Kirchgeorg* (1992) megközelítése alapján nem más, mint

- ❖ ökológiai következetesség megvalósítása a vásárlási szokásokban és döntésekben;
- ❖ tudatában lenni annak, hogy egy termék kifejlesztése, előállítás, disztribúciója, a fogyasztás és a használat, sőt az azt követő szakasz is környezetet terhelő hatásokkal jár, és többletköltségeket okoz;
- ❖ törekvés a káros hatások és a többletköltségek minimalizálására.

Stern (2000) a környezettudatos magatartásnak négy formáját különbözteti meg:

1. *aktivista viselkedés*: jelenti a legnagyobb bevonódást, ők valamilyen környezeti/környezetvédő csoport tagjai, részt vesznek különféle környezetvédelmi tüntetéseken, akciókon.
2. *nem aktivista környezeti viselkedés*: az előző csoportnál kevésbé aktív, inkább csak támogató, anyagi támogatást nyújt, aláír környezeti petíciókat, követeléseket.
3. *magánemberként tanúsított környezeti viselkedés*: magánemberként, mindennapi életükben viselkednek környezettudatos állampolgárként. Ide sorolhatók a sokat kutatott vásárlói szokások: újrahasznosítás, szelektív hulladékgyűjtés, környezetbarát termékek vásárlása, helyi termékek preferálása stb.
4. *egyéb környezettudatos tevékenység*: azok tartoznak, akik valamilyen szervezet tagjaként, munkájukban környezettudatosan járnak el, vagy akik a szervezetet érintő döntésekben környezettudatosak.

Primer kutatás

Kutatás célja

Kutatásom-sorozatom – melyet 2008-ban kezdtem el - fő célja a környezet- és egészségtudatos fogyasztói csoportok azonosítása, jellemzése, tendenciáik vizsgálata az élelmiszerfogyasztásban. Célom annak megállapítása, hogy ez a két elem milyen helyet foglal el a fogyasztásban, társadalmi-gazdasági ismérvenként, kulturális jellemzőként, illetve a fogyasztás értékrendjében betöltött szerepe szerint.

Anyag és módszer

A budapesti, kérdőíves felmérést (primer kutatást) 2013. áprilisában végeztük el a fővárosi, felnőtt (18 év feletti) fogyasztók megkérdezésével, amely eredményeként 2000 fő válaszait dolgozhattam fel. Az alapsokaságból vett minta összeállításánál célom a reprezentativitás volt.

A kvótás mintavételi eljárással nem, korcsoport és a lakhely (a Központi Statisztikai Hivatal szerinti felosztás: belső és külső kerületek) megoszlása szerinti reprezentativitást próbáltam elérni. Az alapsokaságra vonatkozó adatok a magyar Központi Statisztikai Hivatal 2011-es népszámlálási adatbázisából származtak. Ehhez viszonyítottam a mintasokaság hasonló adatait.

Az adatfelvételek sztenderd kérdőívvel, személyes interjúkkal, a megkérdezettek lakásán készültek. A kérdéssorok megválaszolása kb. 20-25 percet vett igénybe, a személyes adatokkal együtt 20 kérdés szerepelt a strukturált kérdőívben.

A kapott adatokat SPSS matematikai-statisztikai programmal elemeztem. Egy- és többváltozós elemzéseket végeztem el. Az adatokat százalékos formában, kereszt táblázatok segítségével dolgoztam fel, a skála jellegű kérdéseknél átlagokat és százalékos arányokat egyaránt számítottam.

Az értékelés során leíró (minimum maximum, átlag, szórás, megoszlás) statisztikai számításokat is végeztem. Szignifikancia-vizsgálataim során $p=5\%$ tévedési valószínűséget engedtem meg. A végső eredményeket faktoranalízissel illetve K-Mean klaszteranalízissel, nem-hierarchikus módszerrel is vizsgáltam.

A faktoranalízis elvégzésével négy faktor született. A klaszteranalízis nagyon jól alkalmazható a piac szegmentálására, piacszerkezet-elemzésre, mely kutatásom fő feladata. A klaszterelemzés módszerének a K-közép (K-mean), nem hierarchikus módszert választottam, hiszen a magas ($n=2000$) mintaelemszám esetében a hierarchikus elemzés nem alkalmazható. Ezért előre meg kellett határozni a létrehozandó klaszterek számát és a klaszterközepeket (Sajtos & Mitev, 2006).

A környezettudatosságra koncentrálna öt klasztert tudtam elkülöníteni egymástól, tizenöt változó alkalmazásával. Ebben a tanulmányban a környezettudatosság szempontjából vizsgált klasztereket, fogyasztói csoportokat szeretném ismertetni.

A kutatás eredményei

A húsz kérdést tartalmazó sztenderd kérdőív három részből állt: az élelmiszervásárlási szokások, majd a tudatosság az élelmiszervásárlásaik során, végül a megkérdezettek személyes adatai következtek.

A mintában résztvevő fővárosi, felnőttek száma 2000 fő, melyből a klaszteranalízisnél 1963 fő került a statisztikákba. (Budapest lakossága 1,7 millió fő körüli).

A kutatásomban résztvevők neme szerinti megoszlása: férfi 45,8 % és nő 54,2%. A lakhely szerinti megoszlás: a fővárosi belső kerületek 60,7% és a fővárosi külső kerületek 39,4 % lett.

A faktoranalízis eredménye

A környezettudatosságra koncentrálna négy faktort tudtam elkülöníteni egymástól tizenöt változó alkalmazásával. Az elemzés során a főkomponensmódszert és a Varimax rotációt alkalmaztam. A Bartlett-féle próba szignifikáns és a KMO-mutató (Kaiser-Meyer-Olkin) értéke 0,8 feletti lett, ami azt jelenti, hogy a faktoranalízis jól alkalmazható (1.táblázat).

1. táblázat: A KMO és a Bartlett teszt eredménye ($n=1963$)

Kaiser-Meyer-Olkin mutató értéke		,837
Bartlett teszt	Approx. Chi-Square	6352,23
	df	105
	Signifikancia	,000

Forrás: saját kutatás (2013)

A 2. táblázatban látható a Varimax eljárással készült rotált faktorok súlymátrixa. A vizsgálat négy faktort eredményezett, melyek a variancia 53,9 százalékát magyarázzák.

2. táblázat: Rotált faktor mátrix és eredményei

Rotált faktor mátrix	Faktorok			
	1	2	3	4
<i>környezetbarát emblémák figyelése</i>	,815	,041	,064	-,102
<i>újrhasználható csomagolás preferálása</i>	,795	,045	,069	,012
<i>környezetbarát magatartás</i>	,726	,164	,073	-,104
<i>biotermék vásárlás gyakorisága</i>	,676	,061	-,038	-,268
<i>visszaváltható csomagolás preferálása</i>	,596	,021	,198	,268
<i>közelebbi gyártó termékének vásárlása</i>	,548	,101	,122	,034
<i>tervezett élelmiszervásárlás</i>	,022	,756	,191	-,003
<i>listás vásárlás gyakorisága</i>	,084	,682	,042	-,010
<i>informáltság mértéke élelmiszerek esetén</i>	,284	,631	-,081	-,006
<i>gazdaságosság szerepe</i>	-,016	,583	,380	,259
<i>felesleg kerülése vásárlás során</i>	,010	,181	,729	,143
<i>friss élelmiszer preferálása</i>	,170	,099	,615	-,297
<i>túlcsomagolt élelmiszerek kerülése</i>	,420	-,011	,589	,040
<i>megszokás mértéke élelmiszervásárlás során</i>	,035	-,020	-,104	,802
<i>érzékenység</i>	-,263	,299	,275	,488

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Forrás: saját kutatás (2013)

A faktor elnevezése igen szubjektív, az elnevezés során nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjanak azok a változók, amelyeknek a faktorsúlya magasabb. A faktorok elnevezései:

1. Erős környezetorientáltság faktor
2. Tervezett és gazdaságos faktor
3. Optimális mennyiség faktor
4. Konzervatív faktor

Budapesti környezettudatos fogyasztói klaszterek

Kutatásomban a környezettudatos élelmiszervásárlást vizsgálva tizenöt változót vettem figyelembe és így öt klasztert tudtam K-közép módszerrel kimutatni. A változókat, jellemzőket 1-5-ig terjedő skálán vizsgáltam (Az 1-es érték egyáltalán nem igaz, míg az 5-ös teljes mértékben igaz a megkérdezettre). Az öt fogyasztói csoport jellemzőit ismertetem ebben a fejezetben.

1. Sötét zöld – Erősen környezettudatos klaszter (19,1%)

Ebben a klaszterben a legmagasabb az aránya a nőknek (64,5%), jellemzően középkorúak (73%-uk 31-65 év közötti) az átlagos életkor 46 év. A legmagasabban képzett csoport 47,7%-uk diplomás, ez közel 10% ponttal több az átlagnál. Kevés köztük a diák (4,4%), míg a legtöbben alkalmazottak (54,4%) és az átlagnál

magasabb a vállalkozók aránya. A legmagasabb jövedelemmel rendelkező fogyasztói csoport. Kétharmaduk szuper-és hipermarketben vásárol, de 17,3%-uk szeret hagyományos piacon is vásárolni, (ennek az átlaga 9,2%). A magas jövedelműből adódóan ebben a csoportban a legmagasabb a vásárlói kosár értéke. Kis háztartások a jellemzők, két felnőtt (54%) és maximum egy (20%), de 14 %-uknál két kiskorú gyermek.

Ez a vásárlói csoport mutatta a legjobb értékeket szinte minden vizsgált változónál. Saját bevallásuk szerint ők a legkörnyezettudatosabbak, erősen márkahűek, a legigényesebbek, a hazai és a közeli gyártású élelmiszereket preferálják, legnagyobb mértékben biotermék vásárlók, legnagyobb arányban ők vásárolnak visszaváltható csomagolású termékeket, kerülnek a túlcsomagolt árut és inkább a friss élelmiszereket keresik. Az ár nekik a legkevésbé fontos, ez a magas átlagjövedelmük miatt lehetséges. Magasan informáltak és nyitottak az újdonságokra. A legkörnyezettudatosabb csoport és magasan egészségorientáltak is.

2. Halvány zöld – Fiatalosan pazarló klaszter (19,5%)

Kiemelkedően magas a férfiak aránya (65,4%). A legfiatalabb klaszter, a csoport több, mint a fele (57,3%) 45 év alatti. Két-három felnőtt alkot egy háztartást (68%-uk) és a legjellemzőbb maximum egy fiatalok (18,3%). Korukból adódóan itt a legmagasabb a diákok aránya (16,6%), míg minden második tag alkalmazottként dolgozik. Érdekes, hogy a legalacsonyabb jövedelemmel (14,7%) és a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők aránya (31,5%) magasabb az átlagosnál. Kétharmaduk szuper-és hipermarketben vásárol, de kisboltokban ők vásárolnak a legnagyobb arányban (16,8%), méghozzá gyakran és kistételben, mivel többnyire diákok vagy fiatal magasabb jövedelemmel rendelkező szinglik. A hagyományos piacokat „kerülik”.

A legkevésbé vallják magukat környezetbarátnak. A vizsgált változók többségénél a leggyengébb adatokat kaptam a környezettudatosságukkal kapcsolatban. Ezt mutatja, hogy a többségük a hazai termékeket nem preferálja, az újrahasznosítható csomagolást legkevésbé keresik, a környezetbarát emblémákat nem figyelik. A túlcsomagolt és feleslegesen vásárolt termékeket sem kerülnek. Saját bevallásuk szerint, legkevésbé márkahűek, nem informálódnak az élelmiszerekkel kapcsolatban. Gazdaságosság és a megtervezett vásárlás sem jellemzi őket. Összességében elmondható, hogy ők még a fiatal koruk miatt nem érzik fontosnak a környezettel kapcsolatos döntéseik súlyát, pedig ezt a korosztály már rengeteg információhoz jutott (önkéntelenül is) a környezetvédelemmel és a globális problémákkal kapcsolatban.

3. Gazdaságosan zöld – Takarékosan tudatos klaszter (15,2%)

Egy érdekes csoport akik inkább nők (62,8%) és ahol nagyobb arányban van jelen az átlagosnál a fiatal (18 és 35 év közötti 33,9%) és az idősebb korosztály (17,4%), az átlagéletkoruk 45 év. Legmagasabb arányban, kétharmaduk a belső kerületekben él. Elsősorban alkalmazottak (55,8%), de sok a nyugdíjas is (19,2%). A háztartások inkább nagyobbak, 4-6 fő, ahol 1-2 kiskorú van. A jövedelmek közepesek, de mivel nagyobb háztartásokban élnek, így elsősorban gazdaságosan, takarékosan

vásárolnak és a környezetbarát termékeket drágának találják. Legkevésbé márkahűek, de listával, tervezetten vásárolnak, gazdaságosan és nagyon érzékenyen. A visszaváltható vagy újrahasznosítható csomagolások iránt passzivitást mutatnak. Közepes nyitottság, informáltság és igényesség jellemzi őket a válaszaik alapján.

4. Passzívan zöld – Idősen inaktív klaszter (22,1%)

Nemüket tekintve kicsit több a hölgy (59,3%). A legidősebb klaszter, a 41,2%-uk 56 év feletti az átlagéletkoruk pedig 50 év. Így nem meglepő, hogy közel 30%-uk nyugdíjas és itt a legmagasabb az egyfős háztartások aránya (24,3%). Az iskolai végzettségük a legalacsonyabb, ami szintén magyarázza a tagok környezetvédelemmel kapcsolatos passzivitását, alulinformáltságát. Ebben a fogyasztói csoportban a legkevésbé a vállalkozó (9,7%) és az átlagjövedelmük is a legalacsonyabb a magyarországi alacsony nyugdíjak és az alacsony képzettségük miatt. Természetesen a legtöbben szuper-és hipermarketekben vásárolnak leginkább, de szeretik a kisboltokat és a piacokat is. Szintén nem meglepő, hogy az átlagnál kevesebbet költenek alkalmanként élelmiszervásárlásaik során.

Közepesen környezetbarát és informált csoport, a hazai termékeket azonban kedveli. Az újrahasznosítható vagy a túlcsomagolás és a környezetbarát emblémák szerepe közepesen érdekli. A visszaváltható csomagolást viszont preferálja, feltételezhetően azért, mert így olcsóbb a termék. Biotermékeket jellemzően nem vásárol a klaszter, mert drágának tartja.

Alacsony jövedelme miatt, nagyon gazdaságosan, felesleget kerülve vásárol, a legérzékenyebb csoport. Ők vásárolnak leginkább megszokásból és tervezetten, nem túl márkahűek, mert mindig az aktuális akciókat keresik. Az élelmiszerújdonságokra legkevésbé nyitott fogyasztói csoport.

5. Potenciálisan zöld – A fejlődő környezettudatos többség klaszter (24,1%)

Nemüket tekintve a minta arányait mutatja, de inkább középkorúak (55% a 31-55 év közötti) és itt a legkevésbé az idős (3,8%), átlagéletkoruk 42 év. Képzettségüket tekintve kimagaslóan sok a felsőfokú végzettség (44,8%) ez 6% ponttal magasabb az átlagnál. Ebben a klaszterben a legtöbb a vállalkozó (22,6%) ezért is itt a legmagasabb az átlagjövedelem. Ők szinte csak szuper-és hipermarketekben (84,8%) vásárolnak. Átlagos, 3-4 fős háztartások jellemzik, ebből 1-2 fő kiskorúval.

A második legkörnyezettudatosabb csoport, az első klaszter után. A hazai és a bioélelmiszereket preferálja, nyitott az újdonságokra. Figyel az újrahasznosítható csomagolásra és a környezetbarát emblémákra. A listás vásárlás és a friss élelmiszervásárlás azonban nem jellemző rájuk. Sok felesleget vásárolnak és a túlcsomagolt termékeket sem kerülnek. Igényesek de közepesen informáltak az élelmiszerekkel kapcsolatban a klaszter tagjai. A legkevésbé érzékeny csoport a magasabb jövedelme miatt.

Összegzés

Egyre többet olvashatunk társadalmi, tudományos és politikai diskurzusról, ahol a fogyasztói társadalom hatásait, elterjedését mint fokozott problémát emlegetik. Valóban igaz, hogy a fogyasztói társadalmak okozta károk nem csak a jelen számára, hanem kumuláltan a jövő számára is erősen fenyegetik a fenntarthatóság problémakörét. A problémák jelentős részét természetesen a fogyasztás és a fogyasztás szerepének megerősödése okozza. Ez viszont nem csak a kormányzat, a szervezetek, vállalkozások felelősségére hívja fel a figyelmet, hanem a vásárlók, fogyasztók felelősségére is.

Kutatásom célja, felmérni a lakosság környezeti tudatosságának mértékét, időbeli változását, dinamikáját az élelmiszerek piacán. Jelen tanulmányból is kiderül, hogy vannak olyan fogyasztói csoportok, akiket megfelelő kommunikációval mozgósítani lehet egy fenntarthatóbb fogyasztás irányába. Jelen kutatásból és más felmérésekből is egyértelműen kiderül, hogy a fiatalabb korosztály még nem érzi vásárlási döntéseinek környezeti súlyát, de ez még alakítható, fejlesztendő. Sajnos van olyan klaszter is, amely az alacsony jövedelme, az alulinformáltsága és a koruk miatt várhatóan nem változtat a hozzáállásán (passzívan zöld - idősen inaktív klaszter). A legnagyobb potenciált a „potenciálisan zöld - a fejlődő környezettudatos többség” klaszterben látom, akiket értelmi és emocionális érvekkel könnyen egy tudatosabb irányba lehet „terelni”.

Ezzel a rövid tanulmánnyal is a nem titkolt célom felhívni a figyelmet, a fogyasztók környezettudatosabb vásárlási szokásainak fontosságára.

Irodalomjegyzék

- BRUCKS, M. (1985). The Effects of Product Class knowledge on Information Search Behavior. *Journal of Consumer Research*, 12 (6), 1-16.
- BRUCKS, M. (1986). A Typology of Consumer Knowledge Content. *Advances in Consumer Research*, 13 (1), 58-63.
- ENGEL, J. F., BLACKWELL, R. D., & MINIARD, P. W. (1993). *Consumer Behavior*. Chicago: The Dryden Press.
- MALONEY, M. P., & WARD, M. P. (1973). Ecology: Let's Hear from the People. *American Psychologist*, 28 (7), 583-586.
- MEADOWS, Da., RANDERS, J., & MEADOWS, Do. (2004). *A növekedés határai, harminc év múltán*. Budapest: Kossuth.
- MEFFERT, H., & KIRCHGEORG, M. (1992). *Marktorientiertes Umweltmanagement*. Stuttgart: Poeschel.
- MENON, Ajay, & MENON, Anil (1997). Enviropreneurial Marketing Strategy: The Emergence of Corporate Environmentalism as Marketing Strategy. *Journal of Marketing*, 61 (1), 51-67.
- QUINN, J. B., ANDERSON, P. C., & FINKELSTEIN, S. (1996). Managing professional intellect: Making the most of the best. *Harvard Business Review*, 74 (3-4), 71-80.
- SAJTOS L., & MITEV A. (2006). *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Budapest: Alinea.
- SCHÄFFERNÉ DUDÁS A. (2008). *A környezettudatosság többszintű értelmezése és a környezettudatos fogyasztói magatartás vizsgálata*. [PhD értekezés.] Pécs: PTE Közgazdaságtudományi Kar.
- STERN, P.C. 2000. Toward a coherent theory on environmentally significant behaviour. *Journal of Social Issues*, 56, 407-424.

A vállalatok energiagazdálkodásának komplex értékelési modellje

© KÁDÁRNÉ HORVÁTH Ágnes

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc

vgthagi@uni-miskolc.hu

A napjainkban egyre inkább kiéleződő energiaproblémák küszöbén a politikai, gazdasági, társadalmi és természeti kihívások mellett a vállalati erőforrás-gazdálkodásban is növekvő szerepet tölt be a tudatos energiagazdálkodás. Az energiaárak emelkedése, a szigorodó környezeti- és klímavédelmi előírások, valamint a megváltozott energiapiaci helyzet megköveteli a vállalatoktól az energiafelhasználás racionalizálására, valamint az energiaköltségek csökkentésére való törekvést. Jelen tanulmány a vállalati energiagazdálkodás értékelésének egy olyan komplex modelljét mutatja be, mely alkalmas arra, hogy a globális energiaválság vállalati kihívásainak, illetve a vállalatok kihívásokra adható válaszlehetőségeinek feltárása mellett értékelje a vállalatok jelenlegi energiagazdálkodási gyakorlatát, energiatudatosságának szintjét. A vállalatok számára a modell alkalmazása lehetővé teszi az energiagazdálkodásuk előtt álló feladatok átgondolását, a jelenlegi gyakorlatuk problémás területeinek feltárását. A modell figyelembe veszi azt a tényt, hogy a vállalatok mérete, ágazati besorolása, illetve a tevékenységük energaintenzitása alapján eltérő az energiaracionalizálás érdekében tett erőfeszítések jelentősége.

Bevezetés

Egy vállalat működése szempontjából alapvető fontosságú, hogy biztosítsa a működés zavartalanságához szükséges erőforrásokat, a lehető legalacsonyabb költségkihatás mellett. A vállalati erőforrás-gazdálkodás hatékony megszervezése a versenyképesség egyik kulcseleme. Az erőforrások között – az alapanyagok, az állóeszközök, a humán erőforrások és egyéb erőforrások mellett – napjainkban a felhasznált energia is egyre fontosabb szerepet játszik. A tudatos energiagazdálkodás jelentősége felértékelődik a vállalati erőforrás-gazdálkodásban, mivel az energiapiacra zajló folyamatok számos kihívást támasztanak a vállalatokkal szemben. Az energiaárak emelkedése, a szigorodó környezeti- és klímavédelmi előírások megkövetelik a vállalatoktól az energiafelhasználás racionalizálására, valamint az energiaköltségek csökkentésére való törekvést. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a téma prioritási foka nem egyforma az egyes vállalatoknál. A vállalatok mérete, ágazati besorolása, a tevékenységük energaintenzitása, valamint az energiaköltségek működési költségekhez viszonyított aránya alapján eltérő az energiaracionalizálás érdekében tett erőfeszítések jelentősége. Mindezek alapján célszerűnek mutatkozik a vállalatok számára, hogy átgondolják az energiaracionalizálási intézkedések prioritását, értékeljék a jelenlegi energiagazdálkodási gyakorlatukat, energiatudatosságuk szintjét, feltárják a

problémás területeket. Ebben nyújt segítséget a vállalatoknak a tanulmányban bemutatott komplex értékelési modell.

A téma elméleti kerete

A vállalati energiagazdálkodás komplex értékelési modelljének megalkotását a téma szakirodalmának áttekintése előzte meg. Számos forrásmunka szolgált szemléletformáló tanulmányként, ezek teljes körű felsorolása meghaladja jelen cikk terjedelmi korlátait. Jónéhány munka (pl. National Productivity Council, 2002; Zsebik, Falucskai & Czinege, 2003; Goebel, 2007; Carbon Trust, 2010, 2011a, 2011b; Hirzel, Sontag & Rhode, 2011; Bihari, 2012; Thorpe, 2013) általánosan foglalkozik az energiagazdálkodás feladatainak meghatározásával, alkalmazásának motiváló és akadályozó tényezőivel, valamint eszköztárával, így a modell megalkotása szempontjából ezeket tekintem a legfontosabb szemléletformálónak az általam tanulmányozott forrásmunkák közül. Módszertani szempontból áttekintettem a gyakorlatban elterjedt önértékelési modelleket (Energiagazdálkodási mátrix, EMA módszer, Ökotérképezés, Ökocsillag módszer) és önértékelési kérdőívek (a *Virtuális Erőmű Program* önértékelő kérdőíve, *Gvozdenak és Morvay* (2008) kérdőíve, stb.) megközelítéseit. Az általam tanulmányozott kutatások iránymutatóak voltak a modell megalkotása során, azonban egyik sem volt igazán alkalmas arra, hogy önmagában betöltsen a komplex értékelési módszer szerepét. A komplex értékelési modell kidolgozása során leginkább az Energy Management Assessment (EMA) önértékelési módszer (Carbon Trust 2010, 2011a, 2011b) módszertani kerete volt inspiráló. A módszertani kereteket nagyvonalakban megtartva, de az azok mögött lévő tartalmak lényeges megváltoztatásával fejlesztettem ki a vállalati energiagazdálkodás értékelésének komplex modelljét.

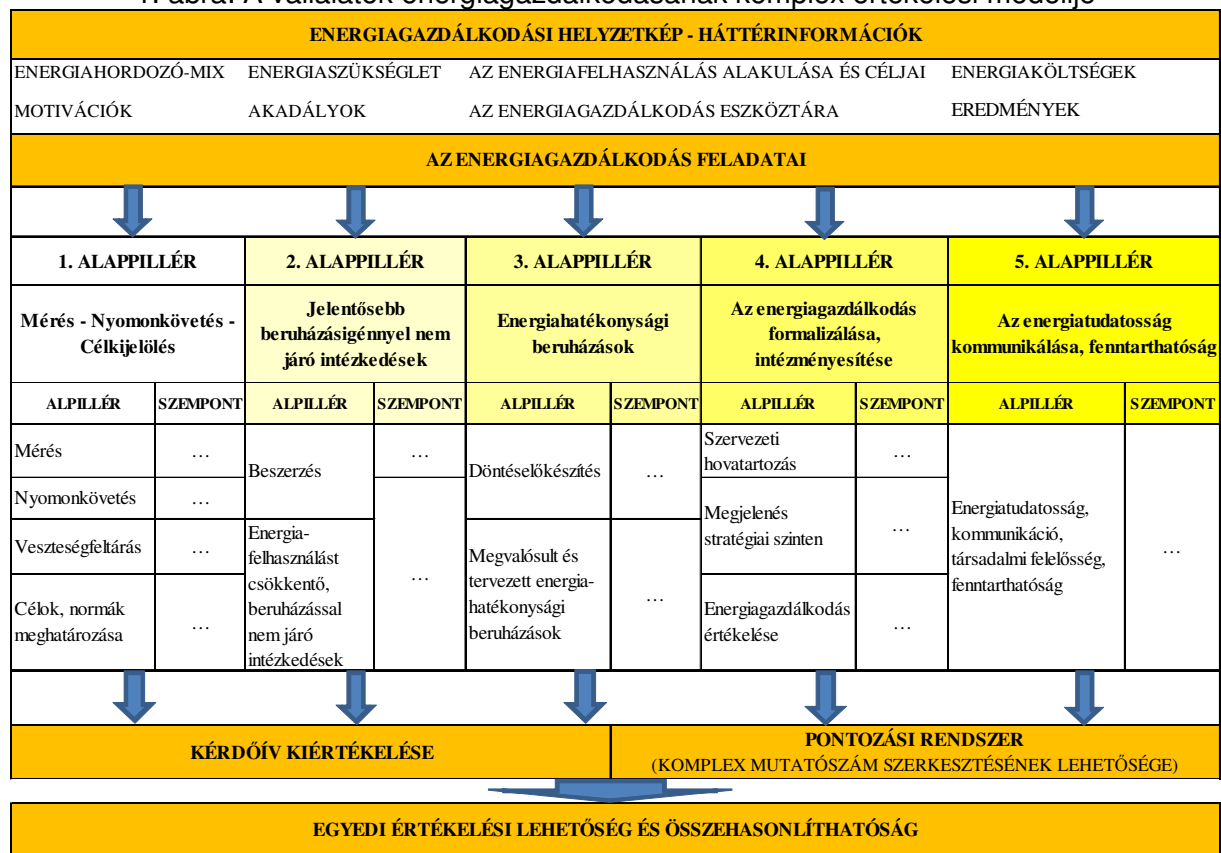
A vállalatok energiagazdálkodásának komplex értékelési modellje

A komplex értékelési modell kiindulópontját a vállalati energiagazdálkodás legfontosabb feladatainak számbavétele jelentette, azaz annak meghatározása, mely tevékenységekre terjedjen ki az értékelés. Ezt követően a feladatok csoportosítása révén meghatároztam a modell alappilléreit. Az alappilléreket jelentő feladatcsoportok kialakítása során egyfajta fokozatossági elv érvényesült, az egyes pillérek az energiagazdálkodási tevékenység egyre magasabb szintű, egyre nagyobb vállalati erőfeszítést igénylő és egyre kifinomultabb energiatudatosságot jelző feladatai jelennek meg. Az alappilléreken (feladatcsoportokon) belül jelennek meg az energiagazdálkodás fő feladatai – mint alpillérek – valamint az egyes feladatok értékelésének legfontosabb szempontjai. Ezeket a szempontokat különböző számú változóval értékeljük.

A modell komplexitása több területen is megnyilvánul. Egyrészt a vizsgálatba bevont területek nagyrészt lefedik az energiagazdálkodás legfontosabb feladatait, eszköztárát, valamint a motiváló, illetve akadályozó tényezőket. Másrészt a modell alkalmazhatósága több területen jelentkezik. A cél egy olyan komplex értékelési modell kidolgozása, mely képes betölteni azt a kettős funkciót, hogy egyrészt informatív értékelést nyújt a vállalatok energiagazdálkodásáról és a fejlesztendő

területekről, másrészt pedig lehetővé teszi a vállalatok közötti összehasonlítást. Ennek a kettős funkciónak a teljesülése a modell két értékelési eszközének a párhuzamos alkalmazása révén tűnik megvalósíthatónak. Az értékelés egyrészt egy részletes, a modell elemei szerint tematizált kérdőív segítségével történik, amely a modellbe épített célirányos kérdéseken túlmenően jelentős háttérinformációkra is rákérdez, a téma alaposabb körbejárása érdekében. A kérdőív kérdéseire adott válaszok végiggondolása, majd a kérdőív egyedi kiértékelési lehetősége segít a vállalatoknak feltérképezni az energiagazdálkodásuk fejlesztendő területeit. Az egyedi kiértékelés lehetőségét egy, a modell alappillérei alapján összeállított pontozási rendszer adja. A kérdőív mellett ez az értékelés másik eszköze. Az 1. ábra mutatja be a komplex értékelési modellt.

1. ábra: A vállalatok energiagazdálkodásának komplex értékelési modellje

Forrás: saját szerkesztés

A továbbiakban az egyes alappillérek bemutatása következik, az odartartozó feladatok (mint alpillérek) értékelési szempontjainak felvázolásával.

1. Alappillér: Mérés - Nyomonkövetés – Célkijelölés

Az első alappillérhez 4 feladat (alpillér) tartozik, a mérés, a nyomonkövetés, az energia-veszteségfeltárás, valamint a célok normák meghatározása. Ezeket az energiagazdálkodási feladatok első szintjének tekinthetjük, melynek során még nem történik sem energia- sem költségmegtakarítás. Ezek a feladatok azonban elengedhetetlen feltételei a hatékony energiagazdálkodásnak. Az energiamegtakarításokat nem lehet fenntarthatóvá tenni, anélkül, hogy tudnánk hol

és milyen célból történik az energiafelhasználás, mekkora az energiafelhasználás mértéke, milyen tényezők befolyásolják az energiafelhasználást. Nem tudjuk, hol, milyen pontokon és milyen mértékben szükséges beavatkozni, milyen típusú intézkedéseket kell foganatosítani az energiaracionalizálás érdekében, ha nem azonosítjuk be a fő energiafogyasztókat, az energiaveszteségek forrásait és mértékét, és nem jelölünk ki energiamegtakarítási célokat. Az egyes feladatok (alpillérek) értékelését az alábbi szempontok alapján célszerű elvégezni:

Az energiafelhasználás mérése. Az energiafelhasználás mértékéről több módon is tájékozódhat a vállalat. Az egyik módja az információk begyűjtésének a közüzemi- és szállítói számlák alapján való adatgyűjtés. A másik lehetőség a mérőberendezések közvetlen leolvasása. Ez utóbbi pontosabb tájékozódást tesz lehetővé. A méréssel kapcsolatban az első értékelési szempont a mérési feltételek meglétének elemzése, azaz annak feltérképezése, hogy a vállalat rendelkezik-e megfelelő számú és állapotú mérőkkel, almérőkkel, van-e a vállalatnak energia felügyeleti illetve energia információs rendszere, mely alkalmas a begyűjtött adatok elemzésére, értékelésére. A másik fontos szempont annak vizsgálata, hogy milyen szinteken és milyen gyakorisággal valósul meg az energiafelhasználás pontos mérése.

Nyomonkövetés. Az energiafelhasználás (valamint az energiaköltségek) alakulásának figyelése, elemzése kardinális kérdés a hatékony energiagazdálkodás szempontjából. A tevékenység értékelésének szempontjai többek között, hogy, milyen szinteken és milyen gyakorisággal követi nyomon a vállalat az energiafelhasználás alakulását. A vállalati szintű nyomonkövetés mellett hasznos információkkal szolgálhat a telephely-, osztály-, üzem-, épület-, folyamat-, berendezés-, termék- és műszak szintű elemzés. Az elemzések információbázisául szolgálhatnak pontos mérési adatok, a közüzemi számlák adatai, de alkalmazhatnak különböző kalkulációs módszereket illetve nagyvonalú becsléseket is. Az energiaköltségek alakulásának elemzése szintén fontos. Az elemzések alaposága és részletessége szintén alapot szolgáltat a tevékenység értékeléséhez. Az energiafelhasználás és az energiaköltségek alakulásának elemzése során ugyanis nem elegendő csak a trendeket vizsgálni. Az energiafelhasználást, illetve az energiaköltségek alakulását ugyanis több tényező is befolyásolja, ebből adódóan célszerű a befolyásoló tényezők feltárása, és azok hatásainak külön-külön történő elemzése is. Ennek fontosságát az adja, hogy el kell tudni különíteni, hogy melyek azok a megtakarítások, amelyek valóban az energiaracionalizálási intézkedések eredményei, és melyek azok, amelyeket például az időjárás változás, vagy a termelési struktúra, a termelési volumen, vagy a szervezeti változások (szervezeti átalakulás, munkarendváltozás, valamely tevékenység kiszervezése, vagy bevonása), illetve a költségek terén a beszerzési stratégiák, illetve az energiaárak változása idéznek elő.

Veszteségfeltárás. Az energiaveszteségek több szinten keletkezhetnek. A szállítási, elosztási és átalakítási veszteségek mellett technológiai és rezsi jellegű veszteségek fordulhatnak elő. Lényeges kérdés, vajon a vállalat beazonosítja-e a fő veszteségforrásokat, illetve számszerűsíti-e valamilyen módon a veszteségeket. A veszteségek pénzbeli kifejezése nagyban segítheti a megszüntetésükre való érzékenységet.

Célok, normák meghatározása. Az elemzések alapján a vállalat energiamegtakarítási célokat fogalmazhat meg. Értékelési szempont lehet a célok megfelelőségének és kidolgozottságának vizsgálata. A céloknak reálisnak, egyértelműnek, az adott terület sajátosságaihoz igazítottnak, valamint mérhetőnek kell lenniük. Emellett lényeges vizsgálati szempont, hogy a célok megfogalmazása

mellett megjelennek-e konkrét akciótervek, az erőforrás-, költség- és időigény felméréssel, a felelősök és határidők kijelölésével, valamint ellenőrzik-e a célok teljesülését, történik-e visszacsatolás, illetve rendszeres felülvizsgálat.

2. Alappillér: Jelentősebb beruházásigénnyel nem járó intézkedések

Az energiagazdálkodási feladatok második szintjét azok az intézkedések alkotják, melyek egyáltalán nem járnak, vagy nem járnak jelentősebb beruházási igénnyel. Ezen intézkedések közül az első feladatként (alpillér) az energiabeszerezést említhetjük, melynek során jelentősebb költségek nem merülnek fel. Az energiabeszerezés révén az energiafelhasználásban nem keletkezik ugyan megtakarítás, de a megfelelő energiabeszerezési stratégiák megválasztásával jelentős energiaköltség-megtakarítást lehet elérni. A beszerzési feladatok ellátása mellett az energiafelhasználást csökkentő, beruházással nem járó intézkedések (alpillér) jelennek meg a második szinten. Az értékelés szempontjai alpillérenként a következők:

Energiabeszerezés. Az energiabeszerezés szerepe a vállalati energiaköltségek megtakarításában az utóbbi években, a liberalizációs folyamatok lezajlásával nőtt meg jelentősen. A szabadpiacon számos szerződéstípus jött létre, amelyek között a választás nagy felkészültséget igényel az energiagazdálkodóktól. Az egymással versenyző kereskedőktől bekért ajánlatok összehasonlítása szintén meglehetősen bonyolult, mivel az energia kialakult ára és a rendszerhasználati díjak mellett számos egyéb szerződési feltételt (például a toleranciasávok, a pótdíjak és kötbérek, a pénznem, a valutaárfolyam, a fizetési határidő és az időtáv kezelése) kell áttekinteni. Korántsem biztos, hogy a legalacsonyabb energia-árú szerződés ténylegesen a legolcsóbb. Az energiát többféle helyről és módon lehet beszerezni (OTC piac, energiatőzsde, tenderszervezés, csoportos beszerzés). Az energiabeszerezés területén több lehetőség is adódik az energiaköltségek racionalizálására. Az energiabeszerezésben rejlő lehetőségek kihasználásának értékelésekor érdemes vizsgálni a vállalat alkupozícióját, az olyan alap feladatok elvégzését, mint például az energiaszámlák ellenőrzése, illetve a hatékony beszerzési stratégiák kialakításához szükséges szakmai kompetenciák meglétét.

Energiafelhasználást csökkentő, beruházással nem járó intézkedések. Az energiafelhasználás csökkentése alapvetően kétféle módon történhet, energiatakarékosági és energiahatékonysági intézkedések révén. Az alapvető különbség a két eset között az, hogy míg az első esetben a megtakarítást úgy érjük el, hogy közben a fogyasztó rosszabb helyzetbe kerül (pl. alacsonyabb fűtési hőmérséklet), addig az utóbbinál az eredeti komfortérzet fenntartása mellett csökkenthető az energiafelhasználás. Vizsgálni kell, hogy a vállalatnál kihasználják-e az ebből adódó lehetőségeket. Itt olyan, alapvetően egyszerű intézkedésekre kell gondolni, mint például a gépek áramtalanítása, a készenléti állapot megszüntetése, a dolgozók energiatudatos viselkedésének ösztönzése, a megfelelő világítási szint beállítása, a természetes megvilágítás lehetőségeinek feltárása, stb.

3. Alappillér: Energiahatékonysági beruházások

A harmadik szint egy jelentős ugrás a vállalati energiagazdálkodás szempontjából. Az ezen a szinten megjelenő feladatoknak ugyanis pénzügyi vonatkozásai vannak, megjelenik a döntések pénzügyi oldala. Az energiahatékonysági beruházásokkal kapcsolatban két feladatot (alpillér) érdemes kiemelten kezelni. Elsőként érdemes vizsgálni, hogy mennyire körültekintően járnak el az energetikai beruházások döntéshozókészítése során. Másrészt vizsgálni kell, történtek-e, illetve terveznek-e energiahatékonysági beruházásokat a vállalatnál. Az értékelési szempontok alpillérenként a következők:

Döntéshozókészítés. A különböző beruházások megvalósítása szempontjából lényeges kérdés az energetikai beruházások prioritásának, illetve támogatottságának elemzése a vállalatnál. Ennek feltérképezése azért is fontos, mivel nem minden vállalat számára van meg a komoly indokoltsága, illetve feltétele az energetikai beruházások megvalósításának. További értékelési szempont lehet az alkalmazott döntéshozókészítési módszertan feltérképezése, annak értékelésére, vajon megalapozott számítások alapján döntenek-e a vállalatnál egy-egy beruházás megvalósítása mellett vagy ellenében. Érdekes lehet annak vizsgálata, alkalmaznak-e minimum kritériumokat (például a megtérülési időre), illetve egységesen kezelik-e az összes energetikai beruházást, vagy mindegyik esetében egyedi kritériumokat fogalmazznak meg. Szintén vizsgálandó az energetikai beruházások finanszírozásának módja.

Megvalósult és tervezett energiahatékonysági beruházások. A megvalósult és a közeljövőben tervezett beruházások feltérképezése fontos értékelési szempont. Érdemes vizsgálni, hogy az energiahatékonysági beruházások mely területeken valósulnak meg, a vállalati fő- és támogató folyamatokban, az épületenergetikában, vagy a veszteségek csökkentése érdekében. Szintén fontos elem, hogy megjelennek-e az energiahatékonysági szempontok a vállalat egyéb beruházási folyamataiban (például irodagépek beszerzése kapcsán).

4. Alappillér: Az energiagazdálkodás formalizálása, intézményesítése

A negyedik alappillér az energiagazdálkodás formalizáltságának, intézményesítésének szintjét vizsgálja. Az energiagazdálkodás formalizáltsága, illetve intézményesítése alatt lényegében azt értem, miként jelenik meg a szervezetben, megvannak-e a formális keretei a tevékenység ellátásának. Szerepel-e a funkcióterület jelentősége a vállalat stratégiai elképzeléseiben. Ezen a szinten az energiagazdálkodás szervezeti elhelyezkedését, a stratégiai szintű megjelenését, valamint az energiagazdálkodási tevékenység értékelését tekinthetjük alapvető feladatnak (alpillérek). Az értékelési szempontok alpillérenként:

Az energia-gazdálkodás helye a szervezetben. Az energiagazdálkodási feladatok ellátása többféle módon helyezkedhet el a vállalati hierarchiában. Jellemzően fogva határterületként fogható fel a műszaki és a gazdasági területek között, így szervezeti hovatartozása nem egyértelműen meghatározott. Célszerű tehát elemezni az energiagazdálkodási funkcióterület megjelenését a szervezeti struktúrában. Vizsgálni szükséges, alkalmaznak-e a vállalatnál olyan személyt, akinek kizárólag az energiagazdálkodási feladatok ellátása a feladata. Hány fő felelős a feladatok ellátásáért? Megvan-e hatáskör-döntési jogkör-felelősségi kör összhangja? Van-e energiagazdálkodási osztály a vállalatnál? Megjelenik-e a tevékenység ellátása

közép- illetve felsővezetői szinten, illetve a vezetők és dolgozók bérezésében, teljesítményértékelésében megjelenik-e az energiahatékonyság mint szempont?

Az energia-gazdálkodás megjelenése stratégiai szinten. Fontos értékelési szempont lehet, hogy az energiagazdálkodási kérdések megjelennek-e formalizált keretek között a vállalat stratégiájában (egyáltalán van-e a vállalatnak írott stratégiája), van-e önálló energiastratégia, illetve energiapolitika a vállalatnál, illetve ezek összhangban vannak-e egymással, és a vállalat stratégiájával. Rendelkezik-e a vállalat valamilyen nemzetközi szabvány által tanúsított energiamenedzsment irányítási rendszerrel? Végeznek-e rendszeresen energia auditokat? Ezek a kérdések már egy szofisztikáltabb szintjét jelentik az energiagazdálkodás vállalatnál betöltött szerepének.

Az energia-gazdálkodási tevékenység értékelése. Érdeemes megvizsgálni, vajon elvégzi-e a vállalat az energiagazdálkodása hatékonyságának rendszeres értékelését. Törekednek-e az energiahatékonysági intézkedések eredményeinek számszerűsítésére, feltárják-e az energiagazdálkodási gyakorlatuk fejlesztendő területeit, rendelkeznek-e a feladatok ellátásához szükséges szakmai kompetenciákkal, valamint milyen módszerekkel végzik az értékelést?

5. Alappillér: Az energiagazdálkodás formalizálása, intézményesítése

Az ötödik szint jelenti az energiagazdálkodási feladatok legkifinomultabb szintjét. Az ezen a szinten megjelenő feladatokat összevontan, egyetlen alpillérként vizsgálhatjuk, melynek értékelési szempontjai a következők:

Az energiatudatosság kommunikálása, a fenntarthatósági szempontok megjelenése. Ezen a szinten az alábbiakra vonatkozóan kell információkat gyűjteni. Kommunikálja-e a vállalat az energiatudatosságát a vállalaton belül és kívül? Részt vesz-e, illetve aktív kezdeményezője-e a vállalaton kívüli energiahatékonysági kezdeményezéseknek (például Virtuális Erőmű Program, 2013)? Kiterjeszti-e az energiahatékonysági szempontokat a vállalat összes beszerzési folyamatára (beleértve az anyagok, a berendezések és épületek beszerzését is)? Kiterjeszti-e az energiatudatos beszerzés koncepcióját a teljes ellátási láncra? Megjelennek-e az energiahatékonysági szempontok a vállalat saját termékfejlesztésében? Megjelenik-e a társadalmi és környezeti felelősségvállalás mozgatórugója a vállalat tevékenységében? Megjelenik-e a fenntarthatóság, illetve a fenntartható energiagazdálkodás a vállalat stratégiájában.

A modell működése

Az eddigi kutatómunka eredményeként elkészült a kutatási kérdőív, illetve az erre épülő pontozási rendszer első változata, melynek tesztelése megtörtént. A kiinduló koncepció szerint az öt alappillér értékelése több alpillér mentén, alpillérenként több (változó számú) értékelési szempont alapján történik. Minden egyes értékelési szempontonál ki kell dolgozni, milyen változók segítségével lehet mérhetővé tenni az egyes elemeket. A pontozási rendszerbe bevont változók köre a kérdőív kérdései alapján állítható össze. A kérdőív a bemutatott értékelési modell elemei szerint tematizált kérdésekből áll. A pontozási rendszer alapján minden alpillér esetében ugyanannyi pont szerezhető, azonban az alpilléreket alkotó alpilléreket változó súllyal veszi figyelembe oly módon, hogy az alpillérekhez különböző maximálisan

elérhető pontszámokat rendel. Az alpillérek értékeléséhez kiválasztott szempontok változói szintén súlyozva vannak, attól függően, hogy egymáshoz képest mekkora relevanciával bírnak. Minden alpillérré és alpillérré adódik egy maximálisan elérhető összpontszám, az értékelés elvégzésével pedig kialakul a vállalat által elért pontszám. Az elért pontszám és a maximális pontszám hányadosaként alappillérenként meghatározható, hogy hány százalékban használja ki a vállalat az adott feladatcsoportban rejlő lehetőségeket, milyen szinten teljesül az adott feladatcsoport ellátása. Amint a fentiekben említettem, a kutatási kérdőív, illetve az erre épülő pontozási rendszer első változatának tesztelése megtörtént. A néhány vállalatra kiterjedő próbalekérdés eredményeiből 8 vállalatra vonatkozóan próbaszámításokat végeztem. A próbaszámítások tapasztalatai alapján folyamatban van a pontozási rendszer, illetve a pontozási rendszerbe bevont változók körének pontosítása. Jelenleg még a próbaszámítások eredményei állnak rendelkezésre, de ez a modell elvi működésének megértését nem akadályozza.

A modell működését illusztráló összefoglaló táblázat és a grafikus szemléltetés egy faipari kisvállalatra végzett próbaszámítások eredményeit mutatják. A példa részletes bemutatásától terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenem.

Az elkészített összegző táblázat (1. táblázat) az elért pontszámot, az elérhető maximális pontszámot és a százalékos teljesítést tartalmazza. Ebből beazonosíthatók azok a területek, amelyeken a vállalatnak további erőfeszítéseket kell tennie.

1. táblázat: A komplex értékelési modell összegző táblázata
(egy konkrét vállalati próbaszámítás adatai alapján)

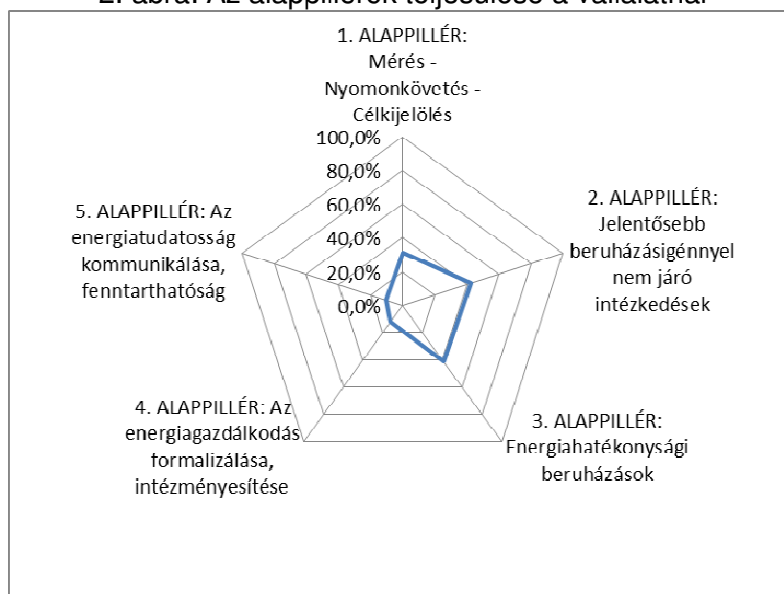
Vizsgált területek	Elért pontszám	Maximum	% pont
1. ALAPPILLÉR: Mérés - Nyomonkövetés - Célkijelölés	12,50	40	31,3%
Mérés	0,25	8	3,1%
Nyomonkövetés	6,75	16	42,2%
Veszteségfeltárás	3,50	8	43,8%
Célok, normák meghatározása	2,00	8	25,0%
2. ALAPPILLÉR: Jelentősebb beruházásigénnyel nem járó intézkedések	16,98	40	42,4%
Beszerzés	5,38	20	26,9%
Energia-felhasználást csökkentő, beruházással nem járó intézkedések	11,60	20	58,0%
3. ALAPPILLÉR: Energiahatékonysági beruházások	16,48	40	41,2%
Döntéselőkészítés	1,48	10	14,8%
Megvalósult és tervezett energia-hatékonysági beruházások	15,00	30	50,0%
4. ALAPPILLÉR: Az energiagazdálkodás formalizálása, intézményesítése	4,88	40	12,2%
Szervezeti hovatartozás	0,25	10	2,5%
Megjelenés stratégiai szinten	1,00	15	6,7%
Energiagazdálkodás értékelése	3,63	15	24,2%
5. ALAPPILLÉR: Az energiatudatosság kommunikálása, fenntarthatóság	4,00	40	10,0%
Energiatudatosság, kommunikáció, társadalmi felelősség, fenntarthatóság	4,00	40	10,0%
Összesen:	54,83	200,00	27,4%

Forrás: saját szerkesztés

Az adatok alapján észrevehető, hogy van néhány olyan területe a vállalat energiagazdálkodásának, ami a kiinduló számítások szerint alacsony szinten működik. Ebből azonban önmagában még nem kell negatív következtetést levonni. Egyrészt végig kell gondolni, hogy az adott ágazati és vállalati sajátosságok mellett mely érték tekinthető alacsonynak, illetve magasnak. Az alacsony értékek esetén a vállalat sajátosságait figyelembe véve fel kell tárni, hogy az egy-egy területen elért

alacsony teljesítményszintnek mi lehet az oka. Fontos hangsúlyozni, hogy nem kell minden vállalatnak minden területen magas értéket elérni. Lehet, hogy bizonyos vállalatcsoportoknál egy alacsonyabb érték jobb teljesítményt mutat, mint egy másik vállalatcsoportnál a kicsit magasabb érték. Ez attól függ, mit tekinthetünk elvárható szintnek az egyes esetekben. Egy olyan kisvállalat esetében, mint amilyen a példavállalat, például a stratégiai és formalizálás kérdéskörnek, valamint az energiatudatosság kommunikálásának, és a fenntarthatóságnak várhatóan nem lesz akkora jelentősége. Ezt a várakozást az adatok is alátámasztják. Ha figyelembe vesszük, hogy az energiaköltségek aránya a vizsgált vállalatnál meglehetősen alacsony az árbevételhez viszonyítva (2 százalék alatti), akkor elmondhatjuk, hogy a beruházások terén elért 50 százalékos, illetve a beruházás igényel nem járó intézkedések terén elért 58 százalékos teljesítés igen jónak mondható. Ezen szempontok végiggondolása után, az okok feltárásával meghatározhatók az energiagazdálkodás fejlesztendő területei. Az okok feltárása kapcsán azonban szintén hangsúlyozni kell a háttérinformációk figyelembe vételének jelentőségét. Az így kapott eredmények grafikai szemléltetése pókháló diagrammal történik. A 2. ábra az alappillérek teljesülését szemlélteti a konkrét vállalati példa adatai alapján, azonban ugyanez a szemléltetés az alpillérek szintjén is fontos információval szolgál.

2. ábra: Az alappillérek teljesülése a vállalatnál

Forrás: saját szerkesztés

A modell alkalmazási és továbbfejlesztési lehetőségei

A fentiekben bemutatott komplex értékelési modell egy olyan elvi megközelítést tartalmaz, mely az alappillérek több szempont szerinti elemzése révén, valamint a kialakított pontozási rendszer alkalmazásával lehetőséget nyújt arra, hogy mérhetővé tegyük a vállalatok energiagazdálkodásának színvonalát. Emellett a modell segítségével feltárhatók az egyes vállalatok energiagazdálkodásának fejlesztendő területei. Ezáltal az a cél, hogy megteremtse az egyedi értékelés lehetőségét, teljesült.

Az egyedi értékelés mellett azonban gyakran felmerül a vállalatok közötti összehasonlítás igénye. Az olyan esetekben azonban, mikor az összehasonlítás nem történhet egyetlen dimenzió mentén, felvetődhet egy összetett indikátor megszerkesztésének ötlete, amely a számos, egymást is befolyásoló tényezők hatásait egy komplex mutatószámra vonja össze. Az értékelési modell alapul szolgálhat egy komplex mutatószám kialakításához. A komplex indikátor az egyes alappilléreken elért összpontszámok, vagy százalékos teljesítmények valamiféle súlyozott összegzéséből adódhatna. A súlyozást mindenképpen szükségessé teszi az összehasonlíthatóság megteremtésének az az alapvető követelménye, hogy ki kell szűrni az eltérő ágazati és vállalati sajátosságokból eredő torzításokat. Az összetett indikátorban rejlő lehetőségek és a felmerülő dilemmák tárgyalása meghaladja jelen cikk terjedelmi kereteit.

Összességében elmondható, hogy a fentiekben bemutatott komplex értékelési modell alkalmas annak a kettős célnak a betöltésére, miszerint egyrészt informatív értékelést nyújt a vállalatok energiagazdálkodásáról és a fejlesztendő területekről, másrészt pedig alapul szolgálhat a vállalatok közötti összehasonlíthatóság megteremtésére. A koncepció felhívja a figyelmet a háttérinformációk fontosságára, az egyes területek önálló elemzésének, az ágazati és vállalati sajátosságok figyelembe vételének, valamint az értékelési eszközök párhuzamos alkalmazásának szükségességére.

Irodalomjegyzék

- BIHARI Péter (2012). *Energetikai alapismeretek*. Budapest: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem.
ftp://ftp.energia.bme.hu/pub/energetikai_alapismeretek/Energetikai_alapismeretek_jegyzet.pdf [2013.12.10.]
- Carbon Trust (2010). *Monitoring and Targeting. Techniques to help organisations control and manage their energy use*. United Kingdom, May 2010.
https://www.carbontrust.com/media/31683/ctg008_monitoring_and_targeting.pdf [2014.01.10.]
- Carbon Trust (2011a). *Energy Management. A comprehensive guide to controlling energy use*. United Kingdom, September 2011.
http://www.carbontrust.com/media/13187/ctg054_energy_management.pdf [2014.01.10.]
- Carbon Trust (2011b). *Energy Management Self-Assessment Tools*. United Kingdom, September 2011. <http://www.carbontrust.com/resources/tools/energy-management-self-assessment-tool> [2014.01.10.]
- GOEBEL, D. (2007). *Betriebliches Energiemanagement*. Dissertation. Essen: Universität Duisburg-Essen. <http://duepublico.uni-duisburg-essen.de/servlets/DocumentServlet/16926/Endversion%20Dissertation%20Goebel.pdf> [2013.12.10.]
- GVOZDENAK, Dusan D., & MORVAY, Zoran K. (2008). *Applied Industrial Energy and Environmental Management*. John Wiley & Sons Ltd.
- HIRZEL, S., SONTAG, B., & ROHDE, C. (2011). *Betriebliches Energiemanagement in der industriellen Produktion. Kurzstudie*. Karlsruhe: Fraunhofer-Institut für System- und Innovationsforschung ISI.
http://www.effizienzfabrik.de/sites/effizienzfabrik/files/dokumente/ISI_Kurzstudie_Energie_management.pdf [2013.12.10.]

- National Productivity Council (2002). *Tisztább termelés és energiahatékonyság integrálása a vállalati gyakorlatban. Gyakorlati útmutató*. New Delhi, India: National Productivity Council. Adaptálta: Budapest: Tisztább Termelés Magyarországi Központja.
http://hcpc.uni-corvinus.hu/exp_eng/cp-ee_manual_hungarian_pressoptimized_2.pdf
[2013.03.23.]
- THORPE, David (2014). *Energy Management in Industry. The Earthscan Expert Guide*. London and New York: Routledge.
- Virtuális Erőmű Program (2013). <http://virtualiseromu.hu/ingyenes-onertekeles> [2013.10.20.]
- ZSEBIK Albin, FALUCSKAI Norbert József, & CZINEGE Zoltán (szerk.) (2003). *Energiagazdálkodás. Oktatási segédanyag*. Kézirat. Budapest: E.ON Hungária Rt.

A gazdasági kamarák szabályozási környezetének változásai, különös tekintettel a köztestületi feladatokra

© SZILÁGYINÉ FÜLÖP Erika

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc

vgterika@uni-miskolc.hu

A gazdasági kamarák szabályozása, az általuk ellátott feladatok –különös tekintettel a köztestületi feladatokra- az elmúlt két évtizedben kétszer is jelentősen módosultak. Először az 1994. évi a XVI. számú törvény volt, amely létrehozta és intézményesítette a kötelező tagságú közjogi kamarákat, kijelölve számukra több köztestületi feladatot, majd az 1999. évi CXXI. számú törvény alapján sor került a közjogi rendszer átalakítására, a kötelező tagság eltörlésére, ezzel együtt a köztestületi feladatok elvonására (a szakképzési feladatok kivételével). Napjainkra visszakerült e feladatkör, és tovább bővült a köztestületi feladatok száma, az építésügyi és gazdasági társaságok kötelező regisztrációs feladataival, mely megnövekedett adminisztratív feladatot jelent ugyan a kamarák számára, de lépcsője lehet a kötelező tagság ismételt bevezetésének.

A köztestületek helye a közigazgatásban

A köztestületeket kezdettől valamiféle közvetítői szereppel ruházták fel. Olyan intézmények lettek köztestületek, melyek a civil szférából nőttek ki, tagságuk, támogatóik a civil társadalom köréből származott, és legfontosabb feladatuk az állami szervekkel való kapcsolattartás volt. A központi hatalom különféle jogokkal ruházta fel őket, melyhez állami finanszírozást is kaptak (Fazekas, 2008). A magyar jogtudományban az 1920-as évekből *Erekly István és Tomcsányi Móricz* munkássága emelhető ki. Csoportosítást készítettek arra vonatkozóan, hogy az egyes jogi személyiségű társulások, hogyan vesznek részt a közügyek gyakorlásában. Tomcsányi (1943) a következő csoportokat állítja fel:

- ✓ magánegyesületek,
- ✓ közhasznú magánegyesületek (pl: MTA),
- ✓ közjogi jogosítványokkal rendelkező hivatási, foglalkozási egyesületek,
- ✓ „egyetemes közhatósággal” felruházott közjogi egyesületek.

Erekly István (1914:49) ezzel szemben „csak” 3 csoportot képez:

- * magánjogi alakulatok: ide tartoznak az egyesületek, alapítványok, melyek közhatalmat semmilyen formában nem gyakorolnak,
- * „közigazgatás jóléti egységei”: gazdasági, kulturális, szellemi, erkölcsi szükségleteket szolgáló jogi személyek, melyek e feladataikon túl kiegészítő jelleggel közhatalmat is gyakorolhatnak (ide tartoznak a köztestületek),
- * közigazgatási intézmények, melyeket egyértelműen a közhatalom gyakorlására hoztak létre.

A két világháború között *Magyary Zoltán* (1942) teljes felsorolását adja az 1940-es években Magyarországon működő köztestületeknek a következőképpen:

- o bevett és elismert egyházak,
- o szellemi élet köztestületei (pl: MTA),
- o vitézi rendek,
- o gazdasági élet fakultatív köztestületei,
- o érdekképviselőtestületek,
- o társadalombiztosítási köztestületek.

A fenti csoportosítások bizonyos elemekben eltérnek egymástól, és más szempontból vizsgálják a közigazgatási intézményt, de azokat mindhárman a közigazgatás rendszerébe sorolják, mivel állami közigazgatási feladatot látnak el és közhatalmat képviselnek. Ez a szemléletmód a hatvanas években változott meg, annak okán, hogy a köztestületek, mint szervezetek „eltűntek”, ami megmaradt attól a hatásköröktől elvették. Ezen szervezetekre a társadalmi szervezet elnevezést használták, így választva őket le a közigazgatásról.

Jelenleg hazánkban egy duális jellegű közigazgatási szervezetrendszer működik: vagyis az államigazgatási és az önkormányzati közigazgatás, melyek a közvetlen közigazgatás részei, ahol az állam az előtte álló feladatokat saját maga oldja meg. E mellett léteznek egyéb alternatív közigazgatási formák is: a közvetett közigazgatás, az autonóm struktúrák (ún. atipikus szervek), amikor közigazgatási tevékenységet törvényi felhatalmazás alapján nem közigazgatási szervek végeznek. A közvetett közigazgatási tevékenység azt jelenti, hogy az állam az előtte álló feladatok megoldásáról önálló „közigazgatás hordozók” útján gondoskodik (Balázs, 1999).

A kamarákat a közigazgatási intézmények közé soroljuk, melyek szervezetileg a közvetett közigazgatásban helyezkednek el, a közigazgatás funkcionális decentralizációjaként kerülnek definiálásra és főként jogalkalmazó jogkört kapnak. *Berényi Sándor* (2001:88-126), kifejezetten az állami rendszerbe sorolja a köztestületi típusú kamarákat, mint a modern közigazgatás fontos alkotóelemét, az állami funkciók átadása miatt. Ezekben az intézményekben az államigazgatási szervek differenciálódásának folyamata figyelhető meg. Érvként hozza fel a közigazgatási rendszerben való elhelyezésük mellett, hogy számos modern közigazgatással rendelkező államban igen jelentős meghatározó szerepet töltenek be, úgy, mint egy meghatározott „anyaközösséghez” tartozó, annak funkcióit megvalósító, de szervezetileg elkülönült intézmények, melyekre azonban kiterjed az anaközösség felügyelete.

A kamarák feladatainak változása

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején Kelet-Közép-Európában, a szocializmus utáni korszakban a piacgazdaság kialakulása egy ideig „parttalan” módon folyt. Ez elsősorban abban az értelemben jelentkezett, hogy a törvényhozás szintjén következetesen végigment a piacgazdaság intézményi meghonosítása, a tényleges működést azonban nagy mértékben még mindig meghatározták az „örökölt beidegződések”, szokások, ismeretek (Farkas, 2000). Ennek negatív következményei és egyben ellentmondása is volt: kormányzati szinten sok olyan tevékenység maradt meg, amely más szervezetekre való átruházása szükségszerű lett volna (pl: érdekképviselés, vállalkozásoknak információ- és szolgáltatás nyújtása), de nem alakulhattak ki olyan szervezetek, melyek képesek lettek volna átvenni e feladatokat.

A kormányzat egy ideig saját vállalkozásfejlesztési eszközrendszerével igyekezett – több-kevesebb sikerrel – ellátni a vállalkozásfejlesztési és gazdaságszervező/koordináló tevékenységét, feladatát. Majd miután az 1990 és 1994 közötti időszakban a kamarák -mint feladatokat átvevő szervezetek- újjászerveződtek a magánjogi kamarai rendszer alapján, 1994 márciusában elfogadta a parlament a XVI. sz. a gazdasági kamarákról szóló törvényt, ezzel újból intézményesítve a köztestületi, kötelező tagságú gazdasági kamarákat 1995. január 1-jei hatállyal. A törvény szerint a kamarák köztestületek, működésük önkormányzati elven alapult. A gazdálkodó szervezetek kamarai tagsága akkor kötelező jellegű, automatikus volt. (A gazdasági kamarákról szóló 1994. évi XVI. törvény 3. és 7. §-a alapján.) Az 1994-es törvény a kamarák feladatait a következők szerint határozta meg:

- ⇒ A gazdasági kamarák feladatai a gazdaság fejlesztésével kapcsolatban
- ⇒ A gazdasági kamarák feladatai az üzleti forgalom biztonságával kapcsolatban
- ⇒ A gazdaság általános érdekeinek érvényesítése
- ⇒ A gazdasági kamarák feladatai a gazdasági tevékenységgel összefüggő közigazgatásban, mely magába foglalta: egyes kereskedelmi tevékenységek nyilvántartásba vétele, kereskedelmi szálláshelyek és vendéglátóipari egységek osztályba sorolása, utazásszervezői, közvetítői tevékenység nyilvántartása, idegenvezetői engedélyek kiadása, taxis engedélyek kiadása.

Az 1994-1998 közötti kormányzati ciklusban meghirdetett szándék volt a kamarák megerősítése és a kamarai feladatkör bővítése. Erre 1998-ban került sor, amikor gazdasági kamarák megszerezték az egyéni vállalkozói igazolványok kiadásának, visszavonásának, módosításának jogát, mely az előbb felsorolt feladatok közül a legnagyobb horderejű feladatkört jelentette számukra. (Vö. A gazdasági kamarákról szóló 1994. évi XVI. törvényt módosító 1997. évi CXXXVIII. törvény.) A gazdasági kamarák ekkor alakították ki és vezették be az ún. egyablakos ügyintézési rendszert, amelynek lényege volt, hogy a vállalkozói igazolvánnyal kapcsolatos minden ügyintézés egy helyen végezhető el a vállalkozók, időt és energiát takarítva meg. Korábban 1998 előtt ezeket a feladatokat az önkormányzatok látták el. A gazdasági kamarák 1994 és 1999 között jelentős erőfeszítéseket tettek a gazdaságszervezési és közjogi feladatok ellátása mellett szolgáltató, piacszervező tevékenységük kialakítására és működtetésére is, annak ellenére megtalálták helyüket a rendszerben szolgáltatásaik révén, hogy nem örökölték sem megfelelő infrastruktúrát, sem kielégítő szakemberállományt: például a működésükhöz szükséges feltételek (pl. székház) a kezdetekben nem voltak kellően biztosítva.

1998 végén azonban más változás is bekövetkezett: az új kormány előterjesztésére az Országgyűlés megfogalmazta az új kamarai törvény felülvizsgálatának elveit, köztük a kötelező tagsági viszony megkérdőjelezését. (83/1998. [XII.16.] OGY határozat a gazdasági kamarákra vonatkozó törvényi szabályozás felülvizsgálatáról.) Így 1999. decemberében a CXXI. számú törvény alapján sor került a megelőző hat évben kötelező tagsággal működő közjogi kamarai rendszer átalakítására. Első lépésben 2000-ben megszűnt a kötelező kamarai tagság. Ugyanebben az évben a gazdasági kamarák az általuk korábban végzett közigazgatási feladatokat (kivéve a szakképzés feladatait) különböző államigazgatási szervezeteknek adták át. Egyéb szolgáltatások nyújtása változatlanul folyt továbbra is. Az átalakult kamarák státusa nem változott meg köztestületek maradtak.

Az új rendszer létrehozása a kamarát új feladatok elé is állította. Rendezni kellett azt a kormányzati kapcsolatrendszert, amelynek keretében hatékonyan el lehet látni a gazdasági érdekérvényesítést, illetve az egyes kamarai feladatok ellátásához kapcsolódó szakmai együttműködést. A kamarai rendszer deklarálja, hogy politikai szemponttól semleges kíván maradni, ugyanakkor a mindenkori kormányzattal szorosán együtt kíván működni. A kamara folyamatosan jelzi a gazdaság helyzetét kedvezőtlenül befolyásoló jelenségeket (Magyar Kereskedelmi és Iparkamara kiadványa, 2000). Emellett a szakmai feladatok széles körére kiterjedő együttműködési megállapodást sikerült kötni a Gazdasági Minisztériummal, és az Oktatási Minisztériummal, így számos fontos szakmai kérdésben sikerült a kormányzati szervekkel együttműködve a vállalkozások számára kedvező megoldásokat találni, és intézkedéseket hozni. A közös kompromisszum keresése jelentősen javította a kamara érdekérvényesítő tevékenységét és ezáltal a vállalkozói kör elégedettségét a kamarai munkával kapcsolatban.

Gazdasági Minisztérium hirdette meg az alapvetően kis – és középvállalkozások megerősítését célzó gazdaságfejlesztési programját, a Széchenyi Tervet, amelynek keretében kezdetben 2002-ben, 100 milliárd forint pályázati keret vált hozzáférhetővé a vállalkozások számára. A kamarákkal kötött együttműködési megállapodás eredményeképpen vált lehetővé, hogy a gazdálkodói szféra oldaláról az Magyar Kereskedelmi és Ipar Kamara (MKIK) javaslatokat fogalmazzon meg a pályázati rendszer továbbfejlesztésére. Napjainkra a hitelkihelyezés meghaladta az 1000 Milliárd forintot, ami 162 ezer hitelügylet jelent. A vállalkozások számára nyújtható hitel felső értékhatára is folyamatos növekedést mutat: 2003-ban 5 Millió Forint, 2004-ben 10 Millió forint, 2005-től 25 Millió forint volt. 2010-től pedig igényelhető: forgóeszköz és beruházási hitel is. 2011-ben tovább bővült a kínálat: megjelent az Agrár Széchenyi Kártya, Széchenyi Önerő Kiegészítő Hitel, és a Széchenyi Támogatást Megelőlegező Hitel. A Széchenyi kártya igénylése a MKIK és a Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ) tevékenységében zajlott és zajlik napjainkban is.

Egyes köztestületi feladatok

A következőkben a kamarák három általam legfontosabbnak ítélt, jelenleg is ellátott köztestületi feladatát tekintem át: az 1994-től kezdődően ellátott szakképzési feladatokat és ezek változásait, majd 2010. január 31-étől az építőipari kivitelezési tevékenységet folytató vállalkozások regisztrációs feladatait, végül pedig a 2012. január 1.-étől a gazdálkodó szervezetek számára kötelező regisztrációs feladatokat és az ehhez kapcsolódó szolgáltatásokat.

Szakképzési feladatok

Amikor a kormány 1994-ben létrehozta a közjogi kamarákat, kinyilvánította a gazdaságpolitikában játszott meghatározó szerepüket, ugyanakkor a kamarák legitimálásához már kevésbé járult hozzá. Ezt jelzi, hogy a szakképzés területén a kamarák gyakorlati képzőhelyek ellenőrzésének feladatát már létrejöttük előtt megkapták, de az ehhez szükséges forrásokat csak több évvel később biztosította a kormányzat. A kamarák, így források hiányában, a tagdíjából fedezték intézményhálózatuk kiépítését. Az 1999-évi CXXI. törvény megalkotásával bekövetkezett változások inkább a kamarák feladatköreit bővítették. A kamarák szakképzési feladatai továbbra is megmaradtak, amelyekhez az államnak forrásokat kellett biztosítania, de végrehajtását nehezítette a kötelező tagság eltörlése, hiszen addig pl. a saját tagságuk gyakorlóhelyeit ellenőrizték. Akkor ez a helyzet elbizonytalanította a tagságot, és a kamarákon belül dolgozókat is. Napjainkra azonban már a szakképzéssel foglalkozó munkatársak számának tekintetében a növekvő szakképzési feladatokra való tekintettel létszámbővítésre került sor.

Magyarországon a gazdasági kamarák szakképzési feladatait mind a régi 1993. évi LXXVI. régi, mind a 2012 január 1-ével hatályba lépett új 2011. évi CLXXXVII. szakképzési törvény (75.§, és 76.§) is rögzíti. Ezeket a feladatokat közjogi és szolgáltatási funkciókra választhatjuk szét. A kamarák, mint köztestületek különböző ellenőrző, minősítő, vélemény-nyilvánító, javaslattevő feladatkörökkel rendelkeznek a szakképzés területén. A kamarák közjogi feladatai: gyakorlati helyek fejlesztése, minősítése és ellenőrzése; tanuló szerződések nyilvántartása, felügyelete; szakmai vizsgáztatásban való részvétel; mesterképzés és mestervizsgáztatás; új szakmák bevezetése. A kormányzat segítségével az erre a célja rendelkezésre bocsátott pályázati források felhasználásával folytatódott a területi kamaráknál a gyakorlati képzőhelyek ellenőrzését célzó program. Tanulószerződések megkötéséhez kapcsolódó tanácsadói programhoz pedig az MKIK szervezi meg országosan a mestervizsga bizottsági elnökök továbbképzését.

A törvényben rögzített feladatok mellett a kamarák a különböző szaktárcákkal kötött együttműködési megállapodásaikban egyéb feladatokat is felvállaltak. Az Oktatási Minisztériummal való együttműködés széleskörű feladatot biztosít a kamarák számára, célja a gazdaság és az oktatás kapcsolatának erősítése. A kamarák részt vesznek a szakképzést érintő törvényelőkészítő munkákban is. Szakképzés-politikájuk legfontosabb elemei: a szakmunkásképzés szerepének erősítése, a gyakorlati képzés finanszírozásának átalakítása (ezen belül tanulószerződés átalakítása), a gyakorlati képzés fejlesztési forrásainak növelése (Fehérvári, 2000).

Az építőipari tevékenységet végző vállalkozások regisztrációja

A 191/2009. (IX. 15.) számú Kormány rendelet az építőipari kivitelezési tevékenységről, bejelentkezési kötelezettséget ír elő valamennyi építőipari kivitelezési tevékenységet folytató egyéni és társas vállalkozásnak 2010. január 31-ig. A kormány az építési beruházások megvalósításának elősegítésére, a láncartozások visszaszorítása érdekében kezdeményezte és rendelte el az építőipari kivitelezői nyilvántartás kialakítását a Magyar Kereskedelmi és

Iparkamaránál. A nyilvántartás, –mely nyilvános- tartalmazza az országban tevékenységet végző építőipari kivitelezővel kapcsolatos, legfontosabb információkat, adatokat. Ha a bejelentés az előirt adatokat nem tartalmazza, és a cég a hiánypótlásnak nem tesz eleget, akkor a tevékenység folytatásának megkezdését meg kell tagadni, és a tevékenység folytatásától el kell tiltani. 2010. január 1.-jét követően pedig bírság kiszabására kerül sor.

A gazdálkodó szervezetek kötelező regisztrációja

Az Országgyűlés 2011. november 21-én elfogadta az egyes adótörvények és az azzal összefüggő egyéb törvények módosításáról szóló törvényjavaslatot, amely tartalmazza a gazdasági kamarákról szóló 1999. évi CXXI. törvény módosítását. 2012. január 1-től a gazdálkodó szervezetek kötelesek kamarai nyilvántartásba vételüket kezdeményezni, és a kamarai közfeladatok ellátásához évente 5.000,- Ft kamarai hozzájárulást fizetni¹ (a hozzájárulás összege önkéntes kamarai tagok esetén levonható a tagdíjból), a Kamara pedig köteles részükre a törvényben meghatározott szolgáltatásokat (tanácsadás gazdasági, pénzügyi, adózási, hitelhez jutási kérdésekben; üzleti partnerkeresés és pályázatfigyelés) térítésmentesen nyújtani. A kamarai tagság továbbra is önkéntes, így a regisztrált vállalkozások nyilvántartásba vételükkel nem válnak kamarai taggá, azt külön kell kérelmezniük. A törvénymódosítás hatálya nem terjed ki a fő tevékenységként mezőgazdasági tevékenységet folytató vállalkozásokra, a mezőgazdasági termelőkre, az agrárkamarákra, valamint az ügyvédi irodákra, de kiterjed a többi hivatásrendi kamara tagjaira, ha egyéni vagy társas vállalkozásban folytatják tevékenységüket. A nyilvántartásba vétel nem tévesztendő össze az építőipari vállalkozások korábbi kötelező regisztrációjával, mert azt más jogszabály alapján, más célok érdekében rendelték el. Tehát az építőipari cégeknek is külön eleget kell(ett) tenniük a mostani regisztrációs előírásnak.

Összegezve a három legjelentősebb köztestületi feladatot: a szakképzés tekintetében: a kamara 1994-től kezdődően vált a „gazdájává”, ekkor dolgozta ki a tanulószervezők dokumentációját, feltételrendszerét és adatbázisát. 2010-re már közel ötvenezer tanulószervezőt kezeltek, 120 főállású alkalmazott (tanácsadó) segítségével országshatáron. A kamara feladata a cégek ellenőrzése, akkreditációja (a tárgyi, személyi feltételek megfelelnek-e a tanulók fogadására), a szervezők nyilvántartása. Az OKJ-ben szereplő 200 iskolarendszerű képzésből a 27 legnépszerűbbet tartja kézben, ahol meghatározzák a vizsgakövetelményeket, a tananyagot, szervezik a vizsgáztatást és a mestervizsgáztatást is. A kamarai törekvések arra irányulnak, hogy azok az érettségire épülő szakmák is átadásra kerüljenek, melyek nagy munkaerő piaci jelentőséggel bírnak.

Az építőipari és a kötelező regisztrációs feladatok tekintetében: az országgyűlés 2013. decemberében ismét módosította a kamarai törvényt a 2013. évi CCXLIII. törvénnyel². Ennek lényege, egyrészt, hogy a kamarai nyilvántartás kiegészül a gazdálkodó szervezet azonosítását és a kapcsolattartást elősegítő adatokkal, valamint a MKIK 2016. január 1-től egy új adatbázist hoz létre és működtet, - támaszkodva a kötelező regisztrációs adatbázisra-, mely a vállalkozók gazdasági

¹ 1999. évi CXXI. törvény 34/A.§ (1).bekezdését módosította a 2011. évi CLVI. törvény 407. §. Hatályos: 2012. I. 1-től.

² 2013. évi CCXLIII. törvény az egyes igazságügyi, jogállási és belügyi tárgyú törvények módosításáról.

tevékenységét jellemző, nyilvánosan elérhető és közhiteles forrásból származó adatokat és információkat fog tartalmazni. Az új nyilvántartás célja: az üzleti forgalom biztonságának előmozdítása, a gazdálkodó szervezetek iránti bizalom megítélésének elősegítése, mely mintegy előkészítése volt a 2010-ben majd 2012-ben bevezetett kamarai regisztráció intézménye. Az eddig elért eredmények, teljesítmények igazolják, hogy a feladatellátást tovább kell szélesíteni, hiszen az állami feladatok átadását célszerű arra bízni, aki szakszerűen, szolgáltatás centrikusan és hatékonyan látja el azt.

Irodalomjegyzék

1994. évi XVI. törvény a Gazdasági kamarákról
1999. évi CXXI. törvény a Gazdasági kamarákról
2003. évi LXXXVI. törvény a Szakképzésről
2011. évi CLXXXVII. törvény a Szakképzésről
83/1998. (XII.16.) OGY határozat a gazdasági kamarákra vonatkozó törvényi szabályozás felülvizsgálatáról
BALÁZS István (1999). Paraállami formák a mai magyar közigazgatásban *Tér és Társadalom*, 13 (3), 37-43.
BERÉNYI Sándor (2001). *A közigazgatás fogalma, közigazgatás rendszere, a közigazgatás intézményrendszere, köztestületek a közigazgatás rendszerében. Magyar közigazgatási jog*. 3. kiadás. Budapest, Osiris.
EREKY István (1914). *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok* I. kötet. Eperjes: Sziklai Henrik kiadása.
FAZEKAS Mariann (2008). *A köztestületek szabályozásának egyes kérdései*. Budapest: Rejtjel.
FARKAS György (2000). *Kamarák és vállalkozói érdekképviselők az integrációs felkészülésben*. Budapest: Osiris.
FEHÉRVÁRI Anikó (2000). *A gazdasági kamarák szerepe a szakképzésben*. [PhD értekezés.] Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
MAGYARY Zoltán (1942). *Magyar közigazgatás: a közigazgatás szerepe a XX. század államában: a magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
TOMCSÁNYI Móric (1943). *Magyarország közigazgatása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

A XIX. századi német gazdaság újdonságai és újításai

© **SZÁNTÓ Mariann**
Eszterházy Károly Főiskola, Eger
mariannszanto@gmail.com

A XIX. századi német gazdaság alapjai (1815-1848)

A népesség, valamint az ipari termelés és a kereskedelem növekedése a XVIII. század közepe óta Németországban is jelentősen megnövelte az élelmiszerek és nyersanyagok iránti szükségletet. Ugyanakkor egyre több munkaerőre volt szükség, amit a mezőgazdaságból kellett felszabadítani. A mezőgazdaság azonban ezeknek a vele szemben támasztott követeléseknek csak akkor tudott megfelelni, ha jelentős mértékben modernizálja. Ehhez az angol mezőgazdaság mutatta az utat. Ott már intenzívebb földművelésre tértek át, fejlődött az állattenyésztés és új mezőgazdasági eszközöket használtak. Németországban azonban a mezőgazdaság modernizálásának még jogi és politikai akadályai voltak. Gondoljunk csak a jobbágyok adóira és szolgáltatásaira, a röghözkötésre vagy a nyomáskényszerre. Ezeknek a kötöttségeknek a megszüntetése volt az elsődleges feladat.

A Német Vámunió megalakulása és hatásai

A kereskedelem és a vámpolitika jelentősen befolyásolta a mezőgazdaság fejlődését. A német gazdaságban, ahol a gabonatermesztés játszotta a főszerepet a lakosság ellátásában, fontos volt, hogy megfelelő gabonavámokat alkalmazzanak. Az 1816-os év rossz termése miatt Dél-, Nyugat- és Közép-Németországban hatalmas gabonahiány alakult ki, amelyet csak Ausztria fölösleggel rendelkező vidékeiről lehetett pótolni. Ausztria azonban betiltotta a kivitt, és ezzel a lépésével gondolkodóba ejtette a porosz nagybirtokosokat, akik egyre inkább arra a következtetésre jutottak, hogy szükség van a német területek gazdasági egységének megteremtésére. Az egység létrehozásának szakaszai ismertek: 1807-ben a bajor, 1818-ban a porosz vámtörvény született meg, 1821-ben tárgyalások kezdődtek a délnémet államok között egy vámunió létrehozásáról és 1828-ban létrejött a bajor-württembergi, a közép-német és a porosz-hesseni vámunió (Hahn, 1984). 1834. január 1-jén lépett életbe a német vámunió (Zollverein), amely azonban csak az elkövetkezendő évtizedekben teljesedett ki a hiányzó államok csatlakozása révén (1854, 1866, 1888). A német vámunió megalakulásával a mezőgazdasági termékek (búza, hús, vaj, zsír, tojás, bőr, gyapjú) belföldi kereskedelme jelentős támogatást kapott, viszont a mezőgazdaság fejlődését tekintve nem járt közvetlen előnyökkel, ellentétben az iparral, ahol megszilárdította a védővámrendszert.

Friedrich List szerepe a német mezőgazdaság fejlődésében

A Zollverein létrejöttével szinte egyidőben kezdődött a német vasúthálózat kiépítése (Nürnberg-Fürth 1835, Lipcse-Drezda 1837-1839), amely kezdettől fogva egyre nagyobb befolyást gyakorolt a mezőgazdasági termelőhelyekre. A vasút tarifarendszere hatással volt a mezőgazdasági termelőhelyek versenyképességére, a tarifák lépcsőzetes emelkedése vagy csökkenése külkereskedelem-politikai tényezővé vált (Franz, 1978). A Zollverein és az egységes német vasúthálózat kiépítésének szellemi atyja Friedrich List volt (1789-1846), aki elméleti munkáiban megjósolta a mezőgazdaság fejlődését az ipari forradalom korában. Fő művében, „Das nationale System der politischen Oekonomie” (1840), az exportra termelő ipari államot állította a nemzeti gazdaság elé, mint elérendő célt. List szerint a magas színvonalú iparosítás jelenti a legnagyobb védelmet a mezőgazdaság számára. A mezőgazdaságban az egyik legfontosabb feladatként a szántóföld szabályozását jelölte meg. List szerint nem nagybirtokokat vagy törpebirtokokat kell létrehozni, hanem közép-és kisbirtokokat, mert ezek felelnek meg leginkább a mezőgazdasági és a nemzetgazdasági elveknek (Franz, 1978).

Az 1848-as forradalom agrárpolitikai eredményei

Az 1848-as forradalom megszüntette az úriszéket és bevezette helyette a hivatali bíróságot, eltörölte a személyes robotszolgálatot, a küldöncszolgálatot, a tűzifa beszállítást, megszüntették az egyházi tizedet is. Ezeket a tehermentesítéseket a frankfurti Szent Pál templomban ülésző nemzetgyűlés szentesítette. Carl Fraas alkotta meg az első olyan programot, amely a mezőgazdaság 1848. júliusi állapotát mutatta be. Fraas a Bajor Mezőgazdasági Egyesület Központi Bizottságának titkáráként dolgozott, és 1848-ban nemcsak azon fáradozott, hogy összeállítsa a parasztság aktuális követeléseit, hanem azon is, hogy részletes programot dolgozzon ki egy agrárjellegű ország számára. Fraas programjának legfontosabb tételei: 1. A birtok és a föld felszabadítása – elsősorban a feudális terhektől, 2. Az állami erdők termékeinek jutányos illetéke – fa, szalma, 3. Szabadabb községi közigazgatás, 4. Mezőgazdasági ismeretek oktatása, 5. Hitelintézetek létrehozása, 6. A birtokelaprózódás megakadályozása, 7. Az elvándorlás szabályozása, 8. Megfelelő igazságszolgáltatás, 9. Igazságos adóztatás (Buchsteiner, 1999). Ezen követelések közül néhányra visszatértek 1848 őszén a német mezőgazdasági egyesületek képviselőinek frankfurti kongresszusán. Az egybegyűlteket által megvitatott kérdések többsége az 1834 után kialakult helyzetből és Németország kezdődő iparosodásából fakadt, de számos előremutató követelés is felmerült, amelyek 1871 után valóra is váltak.

A német mezőgazdaság modernizációja (1848-1871)

A mezőgazdaság modernizálása iránti kezdeti érdeklődés 1806 után jelentősen csökkent. A francia forradalom és a napóleoni háborúk következtében a gabona iránti kereslet megnövekedett. A gabonaárakkal együtt növekedett a földbirtok értéke. De amilyen gyorsan következett be az értéknövekedés, olyan gyorsan szűnt is meg. 1811-ben sok nagybirtok jutott csődbe, egyre gyakrabban cseréltek gazdát a birtokok, melyeknek új tulajdonosai a polgárok közül kerültek ki, pl. a Pogge, Schröder,

Thünen és Held családok. Az új tulajdonosok a nagybirtok modernizálását és a gazdasági és jogi kötıtségek megszüntetését sürgették (Jatzlauk, 1993). Követeléseiknek hangot is adtak 1848 ősén a német mezőgazdasági egyesületek frankfurti kongresszusán.

A gőzeke kora

A XIX. század közepéig a mezőgazdasági birtokok megművelése kizárólag emberi és állati munkaerővel történt. Az 1849-1880 közötti időszakban előtérbe került az újonnan feltalált gépek alkalmazása. A gőzeke kifejlesztésének ötlete már az 1840-es években megszületett. Az 1850-es években Angliában már több tucat „gőzeke-készülék” létezett. Német földön Joseph Bauer találta fel a gőzzel működő ásógépet 1852-53-ban. A lipcsei Német Kereskedelmi, Ipari és Mezőgazdasági Nemzeti Egyesület gyártotta le Bauer tervei alapján az első gőzekét, melyet 1853-ban próbáltak ki a Lipcse közelében fekvő Selowitz birtokon.

A gőzeke általános elterjedése Németországban az 1860-as évek végére tehető. Ebben nagy szerepet játszott Max Eyth (1836-1906), aki 1861-ben fiatal mérnökként Angliába ment állást keresni és egy kiállításon ismerkedett meg John Flowerrel, akinek nevéhez fűződik a gőzekerendszer tökéletesítése Angliában. Eyth 20 évig dolgozott Flowernél, és ez idő alatt számos olyan szerkezetet készített, melyek nélkül a gőzeke sohasem születhetett volna meg (Hermann, 1985). A gőzeke bevezetésével nagy területeket lehetett gyorsan megművelni és lehetővé tette a talaj mélyművelését is, de bevezetésével abban is reménykedtek a porosz birtokosok, hogy olcsóbbá válik a gépesítés által a talaj megmunkálása. De ezeknél is jelentősebbek voltak a gőzeke alkalmazásának szellemi hatásai, elsősorban azért, mert a mérnököket egyre jobban foglalkoztatták a mezőgazdaságban rejlő lehetőségek és egyre több technikai találmány segítette a mezőgazdaság fejlődését.

Feltalálók generációja

Heinrich Ferdinand Eckert (1819 -1875) tekinthető a mezőgazdasági gépipar egyik alapító tagjának német földön. Kezdetben amerikai ekéket javított meg és épített át, de ezek nem váltak be a német szántóföldeken. 1847-ben kezdett el foglalkozni ekék tervezésével. 1855-ben már 20 különböző modellel rendelkezett, és ezeket a gépeket Dél-Oroszországba is exportálta, mintegy konkurenciát képezve az angol gépgyártásnak. 1868-tól kezdve már nemcsak ekéket gyártott, hanem kaszálógépeket és vetőgépeket is.

Eckert mellett Rudolf Sack (1824 -1900) tekinthető a másik alapító tagnak, aki 1850-ben készítette el az első ekét, majd hozzákezdett a szakszerű gyártáshoz. Bár amikor megérkezett 1857-ben az első komolyabb megrendelés Oroszországból (20 eke), még Angliában kellett ezeket Sacknak legyártania a hazai feltételek hiányosságai miatt.

A mezőgazdasági gépipar alapjainak megteremtésében szerepet játszott még Heinrich Lanz is, aki először még csak az angol és amerikai gépek eladásával és javításával foglalkozott, de 1867-ben már saját tervezésű gépet alkotott.

1854-ben Wilhelm és Albert Eberhardt gyárat alapítottak Ulmban, ahol ekéket szereltek össze, Eduard Ahlborn 1856-ban Hildesheimban alapított egy gyárat, ahol a tejjgazdaságban használatos gépeket és eszközöket gyártottak.

A földművelés mellett az állattenyésztéshez kapcsolódó ágazatokban is találkozunk újításokkal. Antonin Prandtl (1842-1909) nevéhez fűződik a tej centrifugálásának feltalálása. Ezzel az eljárással hosszabb ideig tudták megőrizni a tej frissességét és ezáltal a tej piaca és élelmiszerként való felhasználási köre jelentős mértékben bővült. Alexander Prandtl (1840-1896) alkotta meg az első folyamatosan működő tejcentrifugát (Franz, 1978).

A XIX. század közepe táján hozták létre az első német konzervgyárakat, amely ágazat a 70-es és 80-as években fejlődött nagyiparrá.

A mezőgazdasági gépek hatása a termelés szerkezetére

A gőzeke megjelenéséig technikailag nem volt különbség a nagyobb vagy a kisebb földbirtokok megművelése között. A gőzeke alkalmazásához azonban tőkére volt szükség, amellyel csak a nagygazdaság rendelkezett, így a gőzeke megjelenésével elkezdődött a nagybirtok technikai fölényének a kialakulása.

A gépek megjelenése jelentős változásokat idézett elő a mezőgazdasági munkában. Az első változás a munkaidő tartamában következett be. A lokomobilok és a cséplőgépek lerövidítették a paraszti családok és a napszámosok téli munkaidejét. Németország nagy részén a XIX. században a munkát nyáron 3.00 és 3.30 órakor, télen 4.00 és 4.30 órakor kezdték és a teljes sötétség beálltáig dolgoztak. Ezzel szemben 1919-ben egy nap nyáron 11, tavasszal és ősszel 10, télen 8 órát dolgoztak. A gépesítés következtében télen a nagybirtokokon jelentős munkaerő szabadult fel (Bechtel, 1956).

Másrésről viszont a mezőgazdaság intenzívebbé válása korábban még nem ismert csúcsteljesítményt eredményezett, különösen a kapásnövények termesztésében, és ezáltal a mezőgazdasági munka idényjellegét még tovább erősítette. Így betakarítás és aratás idején a nem gépesített nagybirtokokon kétszer annyi munkaerőre volt szükség, mint a téli időszakban. Ez vezetett az ún. arató mozgalom kialakulásához, vagyis létrejött a mezőgazdasági idénymunkásság, melynek létszáma az első világháborúig folyamatosan növekedett.

Johann Heinrich von Thünen (1783-1850)

A német területek közül elsőként Mecklenburgban ismerték fel a mezőgazdaság modernizálásának szükségességét és ennek eredményeként Németország egyik legeredményesebb és mezőgazdaságilag legmodernebb területévé vált a XIX. század végére. Ezt az eredményt – eltérően az angliai példától – elsősorban a nagybirtokosoknak (junkerek) köszönhetjük, akik közül kiemelkedik Johann Heinrich von Thünen. Tanulmányait a Lucas Andreas Standinger által alapított Mezőgazdasági Tanintézményben kezdte Groß-Flottbeck-ben. Itt írta meg 1803-ban első tudományos művét, amely már tartalmazta későbbi főművének (*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*) alap gondolatait. Miután befejezte tanulmányait Groß-Flottbeck-ben, Cellében tanult tovább a Thaer által alapított magánakadémián. A családalapítást követően eladta apai birtokát, és 1810-ben vásárolt magának egy gazdaságot a mecklenburgi Tellow birtokon, ahol azonnal hozzákezdett gazdaságának statisztikai regisztrálásához. Tevékenysége sikerrel járt, mert 1810 és 1850 között tellowi birtokán 60%-os terméshozam

növekedést ért el, és nem a munkások számának növelésével, hanem az ásványi trágyázás bevezetésével, ami példaértékűnek számított abban az időben.

A tellowi gazdaságából származó statisztikai adatok birtokában Thünen átfogalmazta groß-flottbeck-i gondolatait. Korábban az ideális államról nem úgy írt, mint egy tökéletes, létező államról, hanem mint egy szerkezeti modellről, egy látomásról. Fiktív modelljének megalkotásakor az „izoláló módszert” alkalmazta Thünen, vagyis miközben megfogalmazta feltevéseit az összes többi tényezőt kizárta, csak egyetlen tényező maradt, ami meghatározta az árat, ez pedig a piaci fekvés. 1826-ban átfogalmazta korábbi feltevéseit és arra a kérdésre kereste a választ, hogyan alakul a földművelés olyan körülmények között, ahol adott egy termékeny síkságon fekvő város, melynek közelében nincs hajózható folyó, sem csatorna. A terület minden részén azonos minőségű, művelésre alkalmas talaj található. Messze a várostól a síkság egy erdőségbe torkollik, amely elválasztja a várost a világ többi részétől. (Fölösleges hangsúlyozni, hogy nincs ilyen német város, amely ezeknek a feltételeknek megfelelne.) Ehhez kapcsolódóan vizsgálta azt is, hogyan hat a várostól való kisebb vagy nagyobb távolság a talajművelésre. Thünen számításokkal és a termőhelyek grafikus ábrázolásával találta meg a választ a kérdésekre. A város és az erdőség között elhelyezkedő termőhelyeket 6 koncentrikus körre osztotta: 1. szabad gazdálkodás, 2. erdőgazdálkodás, 3. vetésforgó, 4. szakaszos legeltetés, 5. háromnyomásos gazdálkodás, 6. állattenyésztés. Ezek a Thünen-körök egy 50 mérföldes rendszer sugarát képezik. Tehát a Thünen rendszer 1826 előtt, egy évtizeddel a vasút megjelenése előtt valóban egy önmagában zárt, izolált rendszert képezett.

A „Der isolierte Staat” című művében Thünen megalkotja a természetes munkabér fogalmát, amelyet egy képlettel határoz meg: természetes munkabér = \sqrt{ap} , (a=egy dolgozó család évi szükséglete, p=éves munkatermék). Szavakkal kifejezve a képlet így hangzik: a munkás szükségletének és munkatermékének középárányát véve megkapjuk a természetes munkabért (Thünen, 1842).

A talajstatikától az ásványi trágyázásig

Thünen a tellowi birtokán produkált magas termésátlagok elérésében sokat köszönhetett akadémiai tanárainak, akik közül Thaer volt az, akit az a kérdés foglalkoztatott, hogyan lehetne a talaj termőerejét növelni. Tanítványa, Karl von Wulffen (1785-1853) a talaj termékenységét egy képlettel határozta meg: $RT = F$, ahol R=talaj gazdagsága, T=működés, F=termékenység. Wulffent tekintik Németországban a talajstatika megalapítójának. Thaer egy másik tanítványa, Carl Sprengel azt vallotta, hogy a talaj termőképességének megőrzéséhez szükség van a növények ásványi anyagának cseréjére. 1842-ben a pomerániai Regenwalde-ban mezőgazdasági akadémiát alapított, ahol a talaj kémiai elemzésével foglalkoztak elsősorban. Sprengelnek sikerült egyértelműen felismernie a talajban a káliumot, a nátriumot és a foszfort. Konkrétan azt is vizsgálta, hogy vegyi elemzés alapján el lehet-e dönteni, hogy milyen elemeket kell juttatni a terméketlen talajba, hogy ismét termővé váljon.

Justus von Liebig világhírű vegyész is foglalkoztatta a talaj termőképessége, melynek meghatározására a következő képletet alkotta: $E=N-W$, ahol E=terméshozam, N=növényi tápanyag (foszforsav, kálisó, ammóniák), W= Liebig-féle ellenállás, vagyis a szántóföld terméshozamának nagyságát megkapjuk, ha a talajban lévő tápanyag mennyiségéből kivonjuk azoknak az okoknak és

ellenállásoknak a mennyiségét, melyek megakadályozzák, hogy a tápanyag termést eredményezzen. Az 1870 után bekövetkező gyors termelékenység-növekedés nagymértékben Liebig munkásságát igazolja.

Liebig úgy gondolta, hogy az ásványi trágya segítségével a szántóföldön pihentetés és kimerítés nélkül bármelyik növényt lehet termeszteni. De határozottan elutasította a nitrogén tartalmú trágyát, pedig az első „mesterséges trágya”, amely kereskedelmi forgalomba került és gyakorlatilag korlátlan mennyiségben rendelkezésre állt, éppen nitrogén tartalmú volt: a chilei salétrom és a guano.

Érdekes megemlíteni, hogy először az angolok kísérelték meg a Liebig-féle ásványi trágyát előállítani: Fleming 1841-ben, Lawes 1843-ban és végül Muspratt 1846-ban, aki elsőként alapított ásványi trágyát előállító gyárat. Német földön 1855-ben jött létre az első gyár, majd 1857-ben a második a bajorországi Heufeldben, melynek alapítói között ott találjuk Liebiget is.

Az első szuperfoszfát (nyers foszfátok kénsavas feltáráásával készülő műtrágya) nyersanyagát állati és emberi csontok alkották. Az alapanyag után kutatva kifosztották Európa sírlelőhelyeit és csatamezőt, Szicília ősi csontkamráit, Lipcse, Waterloo és a krími háború csatamezőit. Liebig az 1810 és 1860 között csontok formájában Angliába szállított foszfát mennyiségét 4 millió tonnára becsülte (Franz, 1978).

A XIX. század első felében Anglia volt a mezőgazdaság „Mekkája”, 1852 után azonban az európai súlypont érezhetően Franciaországba helyeződött át. Az 1857. évi nemzetközi gazdasági válság azonban súlyosan érintette ezeket az országot, így Németország került vezető pozícióba.

A Német Császárság megalakulásának közvetlen hatásai a mezőgazdaságra (1871-1914)

A birodalomalapítás hatással volt a gazdaság fejlődésére, hiszen a politikai egység létrejöttével befejeződött a teljes gazdasági egység megvalósulása, másrészt Elzász-Lotharingia megszerzése és a gyarmati terjeszkedő politika is hatással volt a német gazdaság fejlődési irányára. Elzász-Lotharingia megszerzése elsősorban a német ipar számára volt kedvező, mert összekapcsolta a saar- és ruhr-vidéki szénbányákat a lotharingiai vasérc lelőhelyekkel. 1914-re azonban Németország a világ egyik legnagyobb káliumsó monopóliumát mondhatta magáénak, ami pozitívan hatott az ásványi trágya előállítására. Így közvetve Elzász-Lotharingia megszerzése hozzájárult a német mezőgazdaság fejlődéséhez.

Egységes mérték-, érték- és súlyrendszer bevezetése

A felvilágosodás és a francia forradalom vívmányát, a Franciaországban 1791-ben bevezetett méterrendszert 1872-ben vette át a Német Császárság. Korábban a német mezőgazdaság tájegységenként különböző súly- és mértékrendszert használt. A területmértékek igen nagy változatosságot mutattak. Egy hold nagysága Észak- és Dél-Németországban 25 és 36 ár között váltakozott, Ausztriában 33 és 57 ár között mozgott. Míg a területmértékeket elsősorban egy lófogat napi vagy félnapi teljesítménye alapján határozták meg, az űrmértékeknél a különböző vidékek gabonamértékét vették alapul, mint a véka, a mérő. További bonyodalmat okozott az

űrmértékek átszámítása számmértékekre, mint pl. öt tucat, fél tucat stb. Az egységesítés talán legfontosabb következménye az volt, hogy a Német Császárságban a márka lett az egységes pénznem, melyet 1871–73 folyamán aranyalapra helyeztek (Bechtel, 1956).

A mezőgazdasági termelés növekedése

A német mezőgazdaság a Német Császárság megalakulását követően szokatlanul kedvező feltételekkel lépett egy új korszakba. A falusi lakosságot és a birtokosokat tekintették az állam alapkövének, a mezőgazdaság jelentette a gazdaság alapját.

A mezőgazdasági termelés 1871 – 1910 között bekövetkező megkétszereződését mindössze 20%-os munkaerő-növekedés kísérte, ami figyelemre méltó termelékenység-emelkedésre utal. Ebben nagy szerepet játszott egyrészt az, hogy egyre több gazdaságban és egyre több gépet alkalmaztak, jelentős keresletet biztosítva ezzel a gépiparnak. A kis, kezdetben kézi munkaerővel dolgozó vállalkozások hatalmas gyárrá fejlődtek. Példaként Rudolf Sack ekegyárának termelési adatait említeném, ahol 1873-ban gyártották a 100.000. ekét, 1904-ben a milliomodik ekét, 1911-ben a kétmilliomodikat. Jelentős termelési növekedést mutatott fel Heinrich Lanz gyára is, ahol a XIX. század fordulójáig 400.000 mezőgazdasági gépet gyártottak, közel 200.000 rotációs szárzúzót és 130.000 cséplőgépet. Ezek a magas számok azt is jelentik, hogy most már nemcsak a nagybirtokokat modernizálták, hanem a paraszti gazdaságokban is gépekkel dolgoztak (Ballwanz, 1978).

Másrészt a termelékenység-növekedést elősegítették a különböző kémiai eljárások, a trágyázás különböző formái is.

Harmadrészt nagy jelentősége volt a tudományos növénytermesztés és állattenyésztés térhódításának a mezőgazdaságban. Wilhelm Rimpaut (1842 – 1903) tekintik a német növénytermesztés atyjának. Első kísérleteit rozzsal végezte. 1875-ben kezdett hozzá egy keresztezési eljáráshoz, melynek az volt a célja, hogy a magas terméshozamú angol szögletes kalászú búzát keresztezze az áttelelő német és amerikai fajtákkal. A keresztezések útján sikerült létrehozni 1889-ben a legeredményesebb német gabonafajtát (Hermann, 1985).

Az állattenyésztésben az 1880-as években kezdték el felismerni a tenyészállatok jelentőségét. Keresztezés útján ebben az ágazatban is hoztak létre újabb fajokat. Megindult a szakosított tenyésztés, mely szerint bizonyos állatokat a tejükért, másokat a húrukért tenyésztettek.

A mezőgazdaság ugrásszerű növekedése lehetővé tette az ipar fejlődésével együtt, hogy javuljon a népesség életszínvonala, és ezzel összefüggésben növekedett a kereslet mind mennyiségi, mind minőségi téren, és ennek megfelelően kedvezően alakultak a XIX. század végén a mezőgazdasági termékek árai is.

Agrárjellegű országból ipari ország

A XIX. század végén bekövetkező gyors iparosítás rögtön kérdésessé tette a mezőgazdaság további fejlődését. A 1870-es években arról folyt a vita, hogy Németország agrár-ipari vagy ipari-agrár országgá váljon és végül egy ipari ország született meg a XIX. század végére.

A német gazdaság növekedésével összefüggésben szerkezeti átalakulás ment végbe a fejlődő ipari ágazatok között. A súlypont a mezőgazdaságról áthelyeződött az iparra, a bányászatra és a szolgáltatásokra. 1850 körül a kereső népesség 55%-a az elsődleges szektorban, tehát a mezőgazdaságban dolgozott, 1913-ban már csak 35%-a. A másodlagos szektorban – ipar, bányászat – dolgozók aránya 25%-ról 38%-ra emelkedett, és a harmadik szektorban, a szolgáltatások terén foglalkoztatottak aránya 20%-ról 27%-ra változott (Steinkühler, 1992).

A gazdasági fejlődés a térbeli gazdasági szerkezet megváltozásához vezetett. Azok a területek, ahol a másodlagos és harmadlagos szektorok fejlettek voltak, munkaerő-vonzási körzetekké váltak, szemben a mezőgazdasági jellegű területekkel, melyek elnéptelenedtek. Mindez kifejezésre jut a népsűrűség alakulásában, illetve a népesség szerkezetében. Az agrárjellegű területekről nagyobb volt az elvándorlás, nagyobb lett a nők aránya, és kisebb volt a munkaképes korú népesség növekedése. A munkaerőt felszívó területeket a munkaképes korosztály nagyobb aránya és férfítőbblet jellemezte.

Elmélyült a társadalmi struktúra különbsége is: az agrárjellegű és ipari vidékek mind élesebben különültek el egymástól. Országszerte megfigyelhető volt paraszti, polgári, nagybirtokos, kispolgári és ipari munkás körzetek kialakulása.

Az ipari fejlődés felgyorsulását jelzi a városi és falusi lakosság arányának rohamos eltolódása. A XIX. század elején kialakult kétharmados falusi népesség arány a század közepéig nem sokat változott. A népszaporulat ellensúlyozta a városokba irányuló lassú elvándorlást. A XIX. század második felében a folyamat felgyorsult és 1910-ben a német területek lakosságának 60%-a városokban élt (Bechtel, 1956).

A XIX. század végére megszületett a modern német gazdaság, melynek kialakulásában több tényező is fontos szerepet játszott (vámunió, modern gépek, találmányok első alkalmazása, az ipar térhódítása, a közlekedés átalakulása), de a korai agrárfejlődés teremtette meg azokat a lehetőségeket, melyek révén a gazdaság fejlődésnek indulhatott.

Irodalomjegyzék

- BALLWANZ, Ilona (1978). Der Zusammenhang zwischen Produktionsentwicklung und der Betriebsgröße in der deutschen Landwirtschaft von 1871 bis 1914. In *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte III.* (pp. 77-99).
- BECHTEL, Heinrich (1956). *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert.* München: Callwey.
- BUCHSTEINER, Ilona (1999). Thünen und das Jahr 1848. In *Rostocker Beiträge zur Deutschen und Europäischen Geschichte*, Bd. 6. Rostock.
- FRANZ, Günther (1978). *Deutsche Agrargeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Stuttgart: Klett.
- HAHN, Haus-Werner (1984). *Geschichte des Deutschen Zollvereins.* Göttingen.
- HERMANN, Klaus (1985). *Acker Giganten. Technik, Geschichte und Geschichten.* Braunschweig.
- JATZLAUK, Manfred (1993). Die Überwindung der spätféudalen Landwirtschaft und das Vordringen des Agrarkapitalismus in Deutschland im 19. Jahrhundert. In *Europa – Zentrum Rostock. Beiträge – Studien – Projekte, Heft 4. Agrargeschichte in Mecklenburg – Vorpommern aus europäischer Sicht* (pp. 13-26). Rostock.
- STEINKÜHLER, Martin (1992). *Agrar- oder Industriestaat. Die Auseinandersetzung um die Getreidehandels- und Zollpolitik des deutschen Reiches 1879 bis 1914.* Frankfurt, New York, Paris: Fischer.
- THÜNEN, Joh. Heinrich v. (1842). *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie...* Bd.1. 2. Aufl. Rostock.

Állóeszköz beruházás és munkaerőköltség a magyar feldolgozóiparban

© **BERECZK Ádám**

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc
bereczk.adam@uni-miskolc.hu

A feldolgozóipari beruházások témaköre komoly szakmai- és közérdeklődésre számot tartó terület. A témakörben publikált eredmények a kis, nyitott gazdaságok esetében (mint Magyarország), sokszor a külföldi működő-tőke befektetésekkel összefüggésben zajlanak. Mivel jelen tanulmány fókuszában a feldolgozóipar adott évi beruházásainak szakágazati vonatkozásai állnak, újszerű megközelítést alkalmaz, amennyiben a kérdéskörben írt munkák túlnyomórészt az FDI alapú befektetések, vagy a beruházások gazdasági növekedésre gyakorolt közvetlen hatásának mérésére összpontosítanak. Két változó, a beruházás és a munkaerőköltség kapcsolatát elemzem, egy adott évre vonatkozóan. E két tényező kölcsönhatása a gyakorlatban összetett összefüggések alapján alakul. Ezek közül szakmai tapasztalatok alapján a leginkább meghatározó, hogy az új állóeszközök létesítésében jelentős részt képviselő külföldi beruházások számára a magas képzettségű, így relatíve magas munkaerőköltséggel bíró ágazatokban való befektetés feltételezhetően racionálisabb döntés, tekintve, hogy a magasabban képzett munkaerőt is jelentősen olcsóbban tudják foglalkoztatni, mint anyaországukban. (Relatíve alacsony árszínvonalon juthatnak hozzá a még a képzetlen munkaerőtől (Nyugat-európai viszonylatban) sem sokkal drágább, de lényegesen értékesebbnek tartott erőforráshoz.) Elképzelhető, hogy bizonyos beruházások éppen az alacsonyabb munkaerőköltséggel rendelkező tevékenységeket célozzák, de egy alacsony munkaerő költségű terület pusztán a munkaerőköltség alacsony volta miatt nem kerül automatikusan előnyös pozícióba. További, a kapcsolatot befolyásoló összefüggés lehet, hogy a már piacon lévő vállalkozások számára az olcsóbb munkaerőt gépekkel, berendezésekkel helyettesíteni általában kevésbé racionális döntés.

A két tényező kapcsolatának vizsgálata mellett, a tanulmány bemutatja a feldolgozóipari beruházások 2011-es szakágazati értékeit is. Az eredmények alapján a két változó közötti kapcsolat gyenge és pozitív irányú, ami arra enged következtetni, hogy a magasabb bérekhez nagyobb beruházási értékek társulnak. Az eredmény megerősítheti azt az elképzelést, miszerint a magasabb képzettségű szakmaterületek nagyobb tőkevonzó képességgel bírnak, illetve, hogy az olcsóbb munkaerő gépekkel való helyettesítése kevésbé forszírozott a vállalatok részéről.

Elméleti háttér, a kutatás célja

A közgazdász szakma megosztott abban a kérdésben, hogy a fizikai tőkeállomány felhalmozása mennyiben feltétele és elősegítője egy gazdaság modernizációjának, versenyképességének. (Nagyobb a konszenzus a technológiai haladás, és a humán erőforrás minőségének szerepe tekintetében.) Főként a délkelet-ázsiai államok sikertörténeteinek elemzése során találjuk magyarázatként a fizikai tőke nagymértékű felhalmozását. Az állomány növelése önmagában nem garancia sem a technológiai színvonal, sem a termelékenység emelkedésére, különösen, ha a megfelelő működtetéshez szükséges képzett munkaerő nem áll rendelkezésre (Szalavetz, 2004).

Az ágazati beruházások alakulása az ágazatba tartozó, vagy oda belépő vállalatok beruházási döntéseinek függvénye. A vállalkozások beruházási döntéseit számos gazdasági körülmény és vállalati jellemző befolyásolja (megtérülés, piaci lehetőségek, növekedési várakozások, finanszírozási költségek, kapacitáskihasználtság, stb.). A döntést gazdasági elemzésnek kell megelőznie, alapvetően a valós értéken való számbavétel elvét alkalmazva (Bowhill, 2008). Ezek hatásának iránya és figyelembevételének mértéke vállalatonként, ágazatonként és döntési szituációként eltérő, kutatások szerint nehéz általános összefüggéseket megfogalmazni (Crespo & Fontoura, 2007). A külföldi befektetések esetében a helyszínválasztásban kiemelt szerepe van az ország jellemzőknek. Figyelemre méltó, hogy ezek között a korrupció vizsgálatának és számba vételének egyre nagyobb jelentősége van (Barbopoulos et al., 2014). A piacon lévő vállalkozások beruházási döntéseiben és a külföldi új befektetések esetében is fontos szempont lehet a relatív alacsony munkaerőköltség.

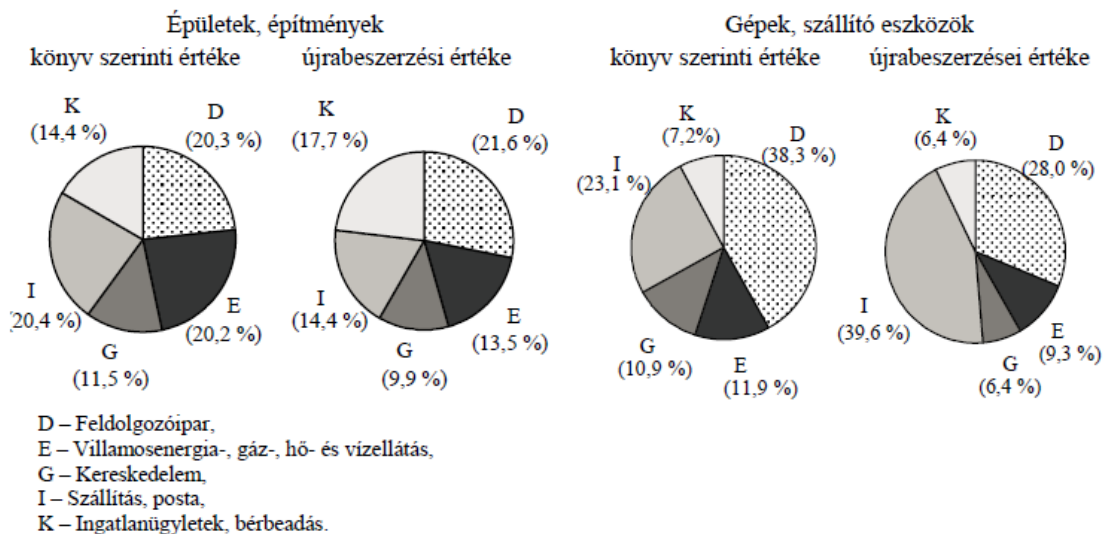
A témában írt korábbi munkák egy része a képzett és képzetlen munkaerő közötti bérkülönbségekre koncentrál. *Braconier és szerzőtársai* bemutatták, hogy a relatív béreknek komoly szerepe van a beruházásokra nézve (Braconier et al., 2005). Hasonló kérdéssel, a regionális különbségeket is vizsgálva *Feenstra és Hanson* azt találta, hogy a nagyobb bérkülönbségek, képzetlenebb munkaerőt jelezvén nagyobb tőkevonzó képességgel rendelkeznek (Feenstra & Hanson, 1997). *Lili Wang és Adam Szirmai* (2012) a *China Economic Review*-ben megjelent tanulmánya is a regionális megközelítésre alapoz. Jelen munka abban nyújt újat, hogy nem a régiókat, vagy FDI-t tekinti kiindulási alapnak, hanem a szokásosnál mélyebb tevékenység szerinti (szakágazati) bontásban figyeli meg az általánosan vizsgálttól szélesebb kategóriára, az összes állóeszköz beruházás adatára vonatkozóan a beruházások munkaerő költséggel való viszonyát.

Eszközállomány és a beruházások értékelése

Az irodalomban többféle beruházás felfogás létezik, jelen tanulmány a beruházást új állóeszköz beszerzéseként értelmezi. Az állóeszköz beruházások megnövelik az ágazatban rendelkezésre álló állóeszköz állomány értékét. Magyarországon a KSH 2003-ban végzett átfogó állóeszköz értékelési programot, melynek során meghatározták az állóeszköz-állomány főbb jellemzőit is, az évezred eleji állapotoknak megfelelően (Fazekasné Kovács, 2003). Korábban ilyen jellegű és minőségű értékelés nem történt, ezért a program végrehajtása nagy előrelépésnek bizonyult. A 2003-ban elkészült átfogó elemzés mégoly statisztikailag megalapozott eredményei mellett is megoldatlan maradt a több éves számbavétel, leginkább a

gazdálkodási gyakorlat és beszámoló készítés különbségei által támasztott kihívása (mind vállalati, mind összesített, ágazati szinten). Az évek során bekövetkező állományváltozások elemzésekor a legnagyobb problémát a piaci és a könyv szerinti eltérések figyelembe vétele jelentette/jelenti. A felmérés egy évére vonatkozóan szemlélteti az eltéréseket az 1. ábra, melyen jól látható, hogy a gépek és szállító eszközök esetében a feldolgozóipari eltérés jelentős (több, mint tíz százalékos). Az épületek és építmények esetében nem látszik lényeges különbség a könyv szerinti és az újrabeszerzési érték között, de tekintve a hosszú élettartamokat, a halmozódó hatások vizsgálatánál ezeket az eszközcsoportokat is érdemes lehet a folyamatos piaci értékhez való igazítás elveinek megfelelően kezelni. Még hangsúlyosabban jelenik meg a probléma, ha figyelembe vesszük, hogy ez a különbség statikus adatként nem tartalmazza a halmozódó eltérítő hatásokat. Vállalati szinten a probléma jó áttekintését adja az az Illés Mária munkájaként megjelent *Vezetői Gazdaságtan* című egyetemi tankönyv, mely önálló fejezetként tárgyalja a könyv szerinti és a piaci érték eltéréseinek tárgykörét (Illés, 2008). Megindult a módszertani megoldáskeresés az ágazati, statisztikai elemzések területén is, vö. Hüttl (2003), továbbá *Fazekasné Kovács Katalin* (2003). Az útkeresés és módszertani fejlődés a nemzetközi gyakorlattal összhangban történt, olykor közös európai programok keretében, amelyre jó bizonyíték a német statisztika hasonló fejlődési iránya (Schmalwasser, 2001), továbbá később, 2010-ben az Európai Bizottság által koordinált átfogó, régiós felmérés (Gardiner & Lewney, 2010).

1. ábra: Két eszköztípus állományának szektorok közötti megoszlása könyv szerinti értéken és újrabeszerzési értéken figyelembe véve, 2003.

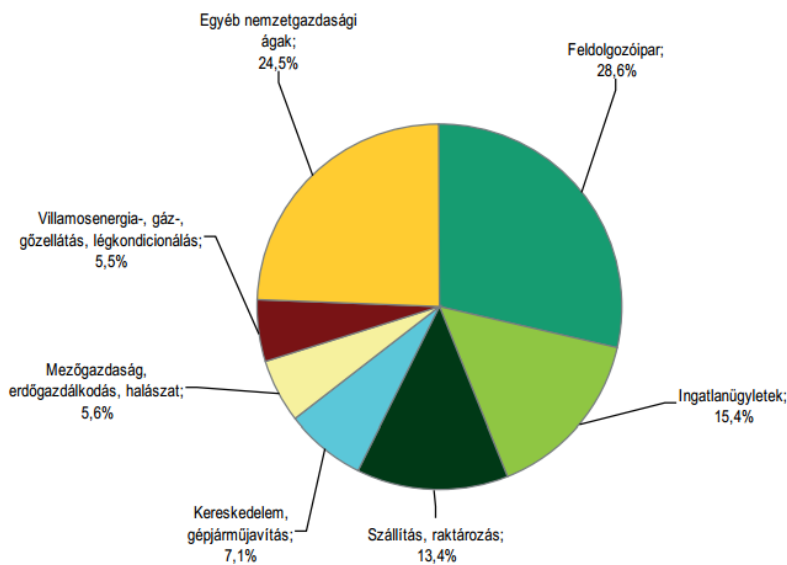
Forrás: Fazekasné Kovács, 2003.

Az ágazati számbavétel esetében alkalmazásra alkalmas módszertannak az Eurostat által is támogatott ún. folyamatos leltározás módszere (perpetual inventory method – PIM) mutatkozott. Lényege, hogy minden időszakban újrabeszerzési áron állapítják meg az állomány értékét, az értékcsökkenés számításánál az állóeszköz állomány különböző csoportjaira adott eloszlásokat feltételeznek. A módszer ugyanakkor nem ad megoldást a nullára leírt, de még használatban lévő eszközök figyelembe vételére.

Általános beruházási körkép az Európai Unióban és Magyarországon

Az elemzés a 2011-es évre vonatkozik, melyet indokol egyrészt, hogy a beruházási adaton felüli mutatók legfrissebb adatsora az Eurostat adatbázisában erre az évre vonatkozik, másrészt, hogy a feldolgozóipari beruházások volumene a tárgyalt évben majd egynegyedével (24 százalék) nőtt a megelőző évhez képest. Az eredmények értelmezése előtt célszerűnek látszik áttekintenünk röviden a 2011-es beruházási jellemzőket Magyarországon és az Európai Unióban. A beruházások az Unió egészét tekintve minimálisan nőttek, hozzávetőleg 1 százalékkal. Németország, Ausztria, Lengyelország és a balti államok teljesítettek a legjobban. A beruházási volumen ugyanakkor a legtöbb ország esetében még mindig nem érte el a válság előtti szintet. Magyarországon a megelőző évekre is jellemző (2008 eleje óta tartó) csökkenő tendencia folytatódott, 4,5 százalékos bruttó állóeszköz felhalmozás csökkenést láthattunk az év egészében. A változás irányát évek óta jelentősen befolyásolja az építőipari beruházások jelentős csökkenése. Ugyanakkor a gép és berendezések esetében jelentős, 8,8 százalékos bővülést figyelt meg a KSH (2. ábra). A teljes feldolgozóiparra vonatkozóan nagyon jelentős, 24,2 százalékos növekedés látható (KSH, 2012).

2. ábra: Beruházások szektorok közötti megoszlása a magyar gazdaságban 2011-ben

Forrás: KSH (2012)

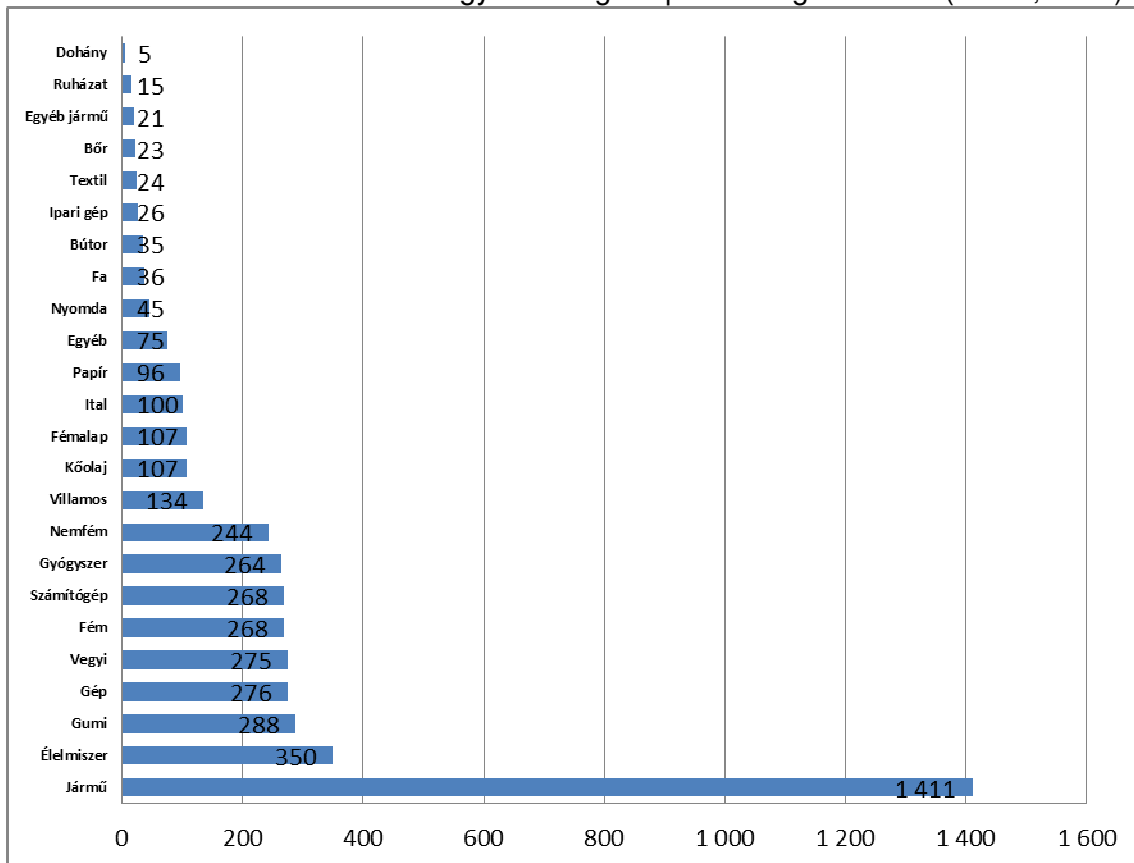
A kutatás módszertana, vizsgált kategóriái és eredményei

A tanulmányt megalapozó kutatás vizsgált minden feldolgozóipari szakágazatot (számszerint huszonháromat) a NACE Rev. 2 kategória besorolást alkalmazva. Az adatok forrása az EUROSTAT Structural Business Statistics adatbázisa, a használt kategóriákat az *Európai Bizottság 2009/250/EK rendelete* (2009) meghatározásai alapján értelmezem. A szakágazatok megnevezéseit az ábrázolhatóság és könnyebb tárgyalhatóság érdekében rövidítettem, azok a KSH által is alkalmazott, NACE Rev.

2 kategória besorolásokat tartalmaznak, és a NACE (2008) hivatkozáson elérhetők. A beruházások értékének mérőszáma a bruttó állóeszköz beruházás adata. A munkaerőköltség kifejezésére az egy főre jutó átlagos munkaerőköltség adatát alkalmaztam. A hivatkozott rendeletben megfogalmazott beruházási definíció alapján a beruházást itt az adott időszakban (év) történt állóeszköz beszerzéseként értelmezzük. A vizsgálat módszere a változók közötti korrelációs együttható számítása, majd – az alkalmazhatóságának figyelembe vételével-, lineáris regressziós-függvény illesztési kísérlet volt.

A 2011-es szakágazati beruházási adatokat tekintve a szakágazatok többségére a száz millió eurós nagyságrend jellemző. A mértékekben jelentős különbségek mutatkoznak. A közúti járműgyártás területén megvalósult beruházások (1411 M EUR) értéke többszöröse a második legnagyobb értéket produkáló élelmiszeripari beruházásokénak (350 M EUR). A legkevesebb beruházás, mindössze öt millió euró a dohánytermék gyártásban valósult meg. A huszonnégy szakágazatból kilenc öt millió euró alatti értékű, további hat 150 millió euró alatti, további nyolc 350 millió euró alatti vagy azzal megegyező.

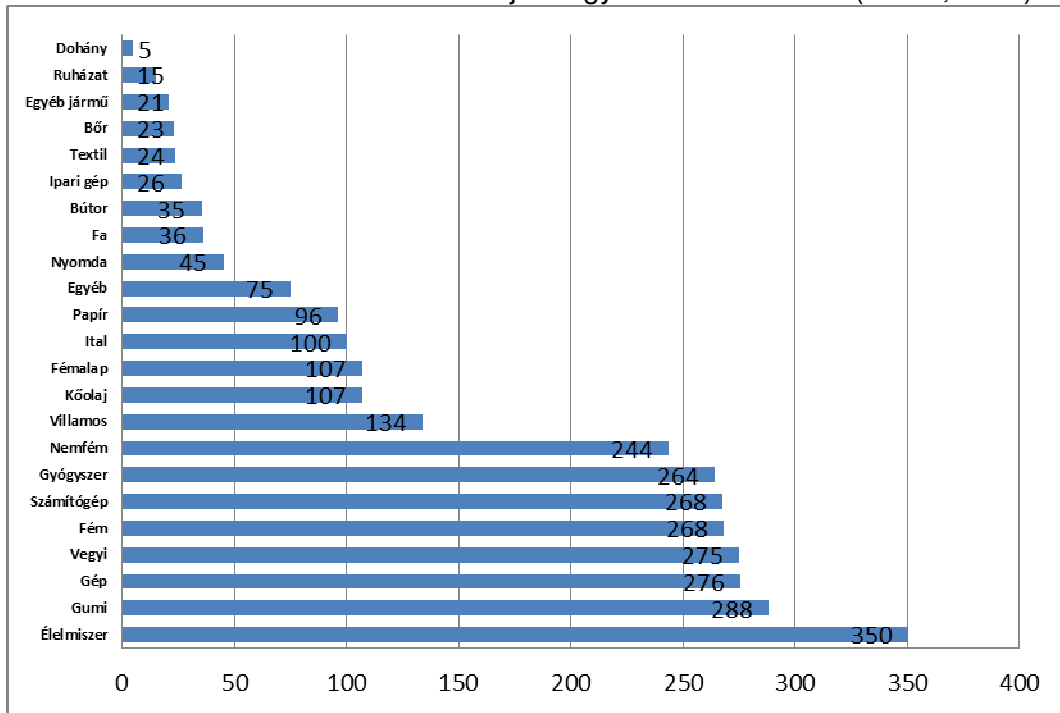
3. ábra: Beruházási értékek a magyar feldolgozóipar szakágazataiban (M Eur, 2011)

A legkevesebb beruházást a dohány, ruházat, egyéb jármű, bőr feldolgozása területén eszközölték a vállalatok. Jól elkülönülő méretkategóriát alkot az a kilenc szakágazat, melyeknél a beruházások értéke 50 millió euró alatt marad. A száz millió eurós érték magasságában találjuk az „ital”, a „papír”, a „kőolaj”, a „fémalap” szakágazatokat. Ide sorolható a „villamos” is, 134 millió eurós értékével. 50 millió euró és 100 millió euró között egyedül az egyéb feldolgozóipar (75 millió euró) helyezkedik el.

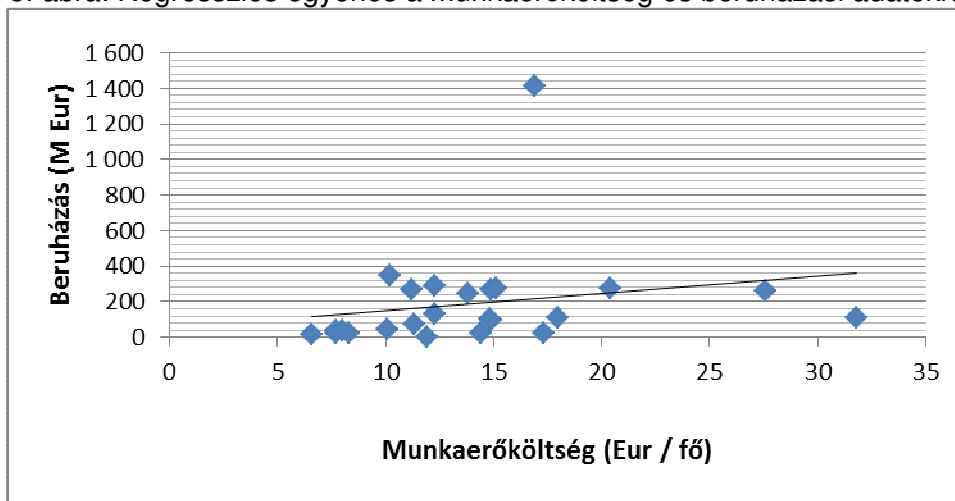
A 150 és 240 millió euró közötti sáv teljesen üres. Növekvő sorrendben a következő szakágazat a 244 millió eurós beruházási értéket mutató „nemfém”, mely egy új méret csoport kezdetét is jelenti: 7 szakágazat beruházási értéke van 240 és 300 millió euró között. Ettől a csoporttól elkülönülve, de nagyságrendileg hasonló értékkel áll, és a második legnagyobb beruházást képviseli az „élelmiszer” szakágazat, 350 millió eurós értékkel. Ennek több mint négyszeresét érte el a lista vezetője, a járműgyártás, 1411 millió euróval.

4. ábra: Beruházási adatok a közúti járműgyártás adata nélkül (M Eur, 2011)

A munkaerőköltség adatokkal való egybevetés alapján a korrelációs együttható értéke +0,21. A pozitív érték azt jelentheti (a kapcsolat nagyon gyenge), hogy a magasabb átlagos munkaerőköltséggel nagyobb beruházási érték párosul. Ez elképzelhető, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon az FDI alapú befektetések sok esetben magas mérnöki szakértelmet igénylő, innovatív területekre áramlanak, illetve kevésbé érheti meg az olcsó munkaerőt gépekkel felváltani.

5. ábra: Regressziós egyenes a munkaerőköltség és beruházási adatokra

A kapcsolat erőssége alapján valós lineáris kapcsolatról nem beszélhetünk. A lineáris illesztés próbáját mindenesetre elvégeztem, annak érdekében, hogy a két változó értékei grafikusán is szemléltethetőek legyenek. Felmerülhet, hogy a beruházások mértékét a szakágazat állóeszköz állományának nagysága befolyásolja leginkább, ezért ennek az összefüggésnek a figyelembe vétele nélkül más tényezővel (pl. munkaerő költséggel) való kapcsolat nem vizsgálható érdemben. Ennek tesztelésére – megbízható állóeszköz állomány adat hiányában - a korrelációs számítás elvégeztem a szakágazat feldolgozóipari termelési értékből való részesedésének 1 százaléka jutó munkaerőköltség adatokkal is (a munkaerő költség adatot osztottam a szakágazat részesedésével a feldolgozóipari összes termelési értékből). Az így számolt együttható a termelési értékek szerint adódó szakágazati méretkülönbségeket is figyelembe veszi. A korrelációs együttható ebben az esetben $-0,07$, tehát nem jelez kapcsolatot, sőt, ha figyelembe vesszük ezt a megközelítést is, az irányra vonatkozó eddigi következtetésünket is el kell vetnünk. Stabilabb következtetéseket több évre kiterjedő elemzés esetén vonhatnánk le, de az mindenképpen megfogalmazható, hogy nem a munkaerőköltség a meghatározó tényező az állóeszköz beruházások szakágazatok közötti eloszlásában, legalábbis a 2011-es adatok alapján.

Összefoglalva az eddigieket, a feldolgozóipari beruházások szakágazati megoszlását tekintve kiemelendő, hogy 2011-ben a járműgyártás beruházásai messze felülmúlták más szakágazatok értékeit. Ezen kívül három nagyobb csoportot azonosíthatunk, a „vezetőket” 250 és 350 millió euró között, a „középmezőnyt” 100 millió euró körül és a beruházások szempontjából „lemaradó” szakágazatokat lényegesen 100 millió euró alatt (itt a határvonal nem éles).

A két változó közötti kapcsolat gyenge és pozitív irányú, ami arra enged következtetni, hogy a magasabb bérekhez nagyobb beruházási értékek társulnak. Ez feltételezhetően összefüggésbe hozható a magasabban képzeteket foglalkoztató tevékenységekbe történő intenzívebb külföldi befektetésekkel. Az eredmények értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a magasabb bérrel rendelkező szakágazatokban nagyobb lehet az állóeszköz állomány is, aminek nagyobb pótlási igénye jelentkezik (pl. olajipar). Ezért is érdemes volna a vizsgálatot elvégezni egy, a pótlástól megtisztított, számított beruházási adattal, mely így csak a bővítésekre vonatkozna. Célszerű volna több évre kiterjeszteni az elemzést a pontosítás és a beruházási ciklusok figyelembe vétele céljából. Érdemes lenne megvizsgálni a szakágazati beruházások (még inkább bővítések) és az átlagos szakágazati

jövedelmezőség vagy eredmény kapcsolatát. Esetleg a termelékenység, vagy a hozzáadott értékkel való összefüggések feltárása is kutatásra érdemesnek tűnhet. Érdemes volna a vizsgálatokat Kelet-közép európai, vagy Európai Unióss összehasonlításokká szélesíteni.

Irodalomjegyzék

- Az Európai Bizottság 2009/250/EK Rendelete (2009). Az Európai Unió Hivatalos Lapja, L86/1. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:086:0001:0169:EN:PDF> [2014.03.07]
- BARBOPOULOS, Leonidas, MARSHALL, Andrew, MACINNES, Cameron, & MCCOLGAN, Patrick (2014). Foreign direct investment in emerging markets and acquirers' value gains. *International Business Review*, 23 (3), 604-619.
- BOWHILL, Bruce (2008). *Business planning and control: integrated accounting, strategy and people*. West Sussex, England: John Wiley & Sons.
- BRACONIER, Henrik et al. (2005). Multinational enterprises and wage costs: Vertical FDI revisited. *Journal of International Economics*, 67, 446-470.
- CRESPO, Nuno, & FONTOURA, Paula (2007). Determinant factors of FDI spillovers – What do we really know? *World Development*, 35 (3), 410-425.
- FAZEKASNÉ KOVÁCS Katalin (2003). A vállalati szektor tárgyi eszközeinek főbb jellemzői. *Statisztikai Szemle*, 81 (11), 991-1000.
- FAZEKASNÉ KOVÁCS Katalin (2003). Az állóeszköz-statisztika fejlesztésének eredményei. *Statisztikai Szemle*, 81 (11), 974-990.
- FEENSTRA, Robert, & HANSON, Gordon (1997). Foreign direct investment and relative wages: Evidence from Mexico's maquiladoras. *Journal of International Economics*, 42, 371-393.
- GARDINER, Ben, & LEWNEY, Richard (2010). *Pilot Study on the estimation of regional capital stocks. A Final Report for the European Commission. Directorate General Regional Policy*. Cambridge: Cambridge Econometrics.
- HÜTTL Antónia (2003). A reáleszköz statisztika néhány alapvető problémája. *Statisztikai Szemle*, 81 (11), 955-972.
- ILLÉS Mária (2008). A könyv szerinti és a piaci érték eltérései. In Illés Mária, *Vezetői Gazdaságtan* (pp. 204-260). Budapest: Kossuth.
- KSH (2012). *Jelentés a beruházások 2011. évi alakulásáról*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/jelberuh/jelberuh11.pdf> [2014.03.10]
- NACE Rev. 2 statistical classification of economic activities in the European Community (2008). *Eurostat Methodologies and Working Papers, Eurostat, European Commission*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-07-015/EN/KS-RA-07-015-EN.PDF [2014.02.22]
- SCHMALWASSER, Oda (2001). Revision der anlagenvermögensrechnung, 1991-2001. *Wirtschaft und Statistik*, (5), 342-356.
- SZALAVETZ Andrea (2004). *Eszközállomány és műszaki megújulás Magyarországon*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- WANG, Lili, & SZIRMAI, Adam (2012). Capital inputs in the chinese economy: estimates for the total economy, industry and manufacturing. *China Economic Review*, 23, 81-104.

Munkaerő-piaci álmok

© CSEHNÉ PAPP Imola

Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő

papp.imola@gtk.szie.hu

Felsőoktatásunk kiemelkedő figyelmet érdemel, mivel a rendszerváltás utáni tömegesedése folyamánaképp a hallgatók száma rövid időn belül ugrásszerűen megnőtt. Ennek a folyamatnak köszönhetően napjainkban magas a felsőoktatásban tanuló hallgatók száma, miközben a munkaerőpiac a munkavállalási lehetőségek egyre szűkebb körét kínálja számukra; a piac telítődik, a friss diplomás munkanélküliség pedig csak nő. A pályakezdők számára egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a diploma nem feltétlenül jelent belépőt a munka világába, ahol sajnos nem egyszerű a már több éves tapasztalattal rendelkező munkavállalók helyzete sem. Ugyanakkor erős differenciálódás is megfigyelhető a végzettségek között, hiszen a kereslet inkább a műszaki, természettudományi és egészségtudományi végzettségek felé irányul, míg a társadalomtudományok képviselői részlegesen kiszorulhatnak a munkaerőpiacról.

A tanulmány a magyar felsőoktatásban társadalomtudományokat (szociológia, szociálpedagógia, kommunikáció, jogtudomány, közgazdaságtudomány) tanuló, a közeljövőben pályakezdőként a munkaerőpiacra kilépő hallgatók pályaválasztásának indítékait és jövőbeli elhelyezkedéséről alkotott véleményét világítja meg, empirikus vizsgálatra alapozva. A felmérés elvégzését az indokolta, hogy az eredmények alapján megoldási javaslatok szülessenek ezen hallgatói csoport munkaerő-piaci beilleszkedését segítő.

A felsőoktatási expanzió

A 20. sz. elejétől kezdve világgazdasági szinten jellemzővé vált a felsőoktatási hallgatói számok növekedése, mely az 1960-as években ért el tömeges szintet. Ekkora tehető ugyanis a II. világháború után, a gazdasági fellendülés hatására született nemzedék felsőoktatásba kerülése. A '80-as évek végére a baby boom második nemzedékének nagykorúvá válása következtében ismét nőtt a hallgatói létszám. Ez egyrészt a felsőfokú végzettségű szülők hatására következett be, másrészt az államok kormányai is egyfajta megoldásként tekintettek a felsőoktatási expanzióra, hisz az akkori gazdasági hanyatlás következtében fellépő munkanélküliség elkerülésének egyik útja volt a továbbtanulás. 1970 és 2005 között a fejlett államokban a hallgatói létszám három-ötször lett magasabb. Az expanzió két egyértelmű hatása volt. Egyfelől a felsőoktatás többszektorúvá vált. Ki kellett elégíteni a munkaerőpiac igényeit, aminek olyan képzett munkaerőre volt szüksége, amelyik rögtön alkalmazható. Így olyan, nem egyetem típusú intézmények jöttek létre, amelyek kevesebb idő alatt bocsátották ki a hallgatókat a munkaerőpiacra, lényegesen olcsóbban. Ezek az intézmények sokszor csupán regionális elvárásoknak feleltek meg, mert gyorsan reagáltak a keresletre. Ekkortól beszélünk tulajdonképpen a felsőoktatásról, mint fogalomról. Másfelől jellemzővé vált a heterogenitás, amely azt jelentette, hogy megnyílt a lehetőség a hátrányos helyzetű

rétegek vagy a szakmai középiskolában érettségizettek felsőoktatási részvételére is (Hrubos, 2006; Polónyi, 2009).

Magyarországon némiképp másként alakult a helyzet, mert összességében a hullámzó felsőoktatási részvétel volt a jellemző. Az 1940-es és 1950-es években Magyarország átállt a szovjet modellre, és ekkoriban a hallgatói létszám igazodott a népgazdasági tervekhez. Így a kezdeti növekedés után, 1954-től létszámcsökkentésről beszélhettünk, majd az 1960-as években megmutatkozó szakemberhiány következtében a kormány növelte a hallgatói létszámot, amely 1965-ig megkétszereződött. Az 1960-as évek végére a tervgazdálkodás hatására ismét fogyás következett be a létszámban. Az 1980-as végére a magyarországi felsőoktatási állomány messze elmaradt az európai országok mögött, ennek oka az volt, hogy a keretszámok a szakember szükségletet követték (Polónyi, 2011). A rendszerváltást követően a hallgatói létszám ismét növekedésnek indult, de a '90-es évek második felétől a finanszírozási gondoktól és a túltermeléstől való félelem miatt elkezdődött egy újabb apadás. A 2000-es évekre jellemző Bolognai-folyamat bevezetése ismét a tömeges felsőoktatási kibocsátást eredményezte. A felsőoktatási expanzió a Bologna-folyamat egyik alapvető változásra szoruló része, mely Európa versenyképességének növelése mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott az 1999-ben a Bologna Nyilatkozattal megindult reformban (Hrubos, 2006). A reformmal kialakított képzés a diplomás munkaerő munkaerő-piaci versenyképességének és diplomájuk értékének megőrzésére ad megoldást.

Átmenet az oktatásból a munka világába

Az átmenet a munka világába egyre sokrétűbb és összetettebb lett az 1980-as évektől kezdve. Ezt okozhatják a munkaerőpiacon bekövetkező változások, valamint a fiatalok életpályája és egyre átláthatatlanabb státuszuk is (Teichler, 2004).

Magyarországon az átmenet a rendszerváltást követő időszakban lett egyre komplexebb. Ennek oka, hogy a rendszerváltás előtti tervgazdálkodás szervezett formában irányította a munkaerőpiacot. Ez a szervezethez bomlott fel a '90-es években és ezzel egyre kiszámíthatatlanabbá vált az átmenet időszaka is (Kutas, 2009). Már az 1990-es évek első felében arról számoltak be a pályakezdők, hogy foglalkoztatásuk fő visszatartó ereje a gyakorlatlanság, vagyis a munkatapasztalat hiánya. A Nagy és Szűcs (2009) szerzőpáros szerint az első fizetős munka egyfajta vízválasztó, mely az ifjúkort és a fiatal felnőttkort választja el. Ezt nevezhetjük átállási vagy átmeneti fázisnak, ahol a fiatal kísérletezhet és kipróbálhatja magát különböző szakmai területeken. Ebben az életszakaszban tapasztalhatják meg a fiatalok saját szakmájuk és választásuk lehetőségeit, buktatóit. A szakmai területen szerzett benyomás kihathat a későbbi munkavállalásra, befolyásolhatja a döntésüket. Az első munkaerő-piaci élmények tehát meghatározóak.

A kutatás elvégzését a társadalomtudományt végzett munkavállalók „zökkenőmentesnek” nem mondható munkaerő-piaci átmeneti helyzete indokolta.

A vizsgálat jellemzői és eredményei

A kutatás célja, annak feltárása volt, hogy e munkaerő-piaci szempontból mondhatni marginális réteget képviselő hallgatók milyen okoktól vezérelve választották a továbbtanulást, azon belül az adott szakot, és az illető intézményt, valamint, hogy miként vélekednek saját jövőbeli elhelyezkedési esélyeikről, diplomájuk piaci értékéről, a munkáltatói elvárásokról.

A vizsgálat arra a feltételezésre épült, hogy ma már a hallgatók elegendő információ birtokában, érdeklődésüknek megfelelően, választanak pályát, illetve viszonylag reális képpel, ismeretekkel rendelkeznek a magyar munkaerőpiac által kínált lehetőségekről, valóságos a jövőképük. A vizsgálat módszere kérdőíves felmérés volt, 312 fős országos, de nem reprezentatív minta esetében.

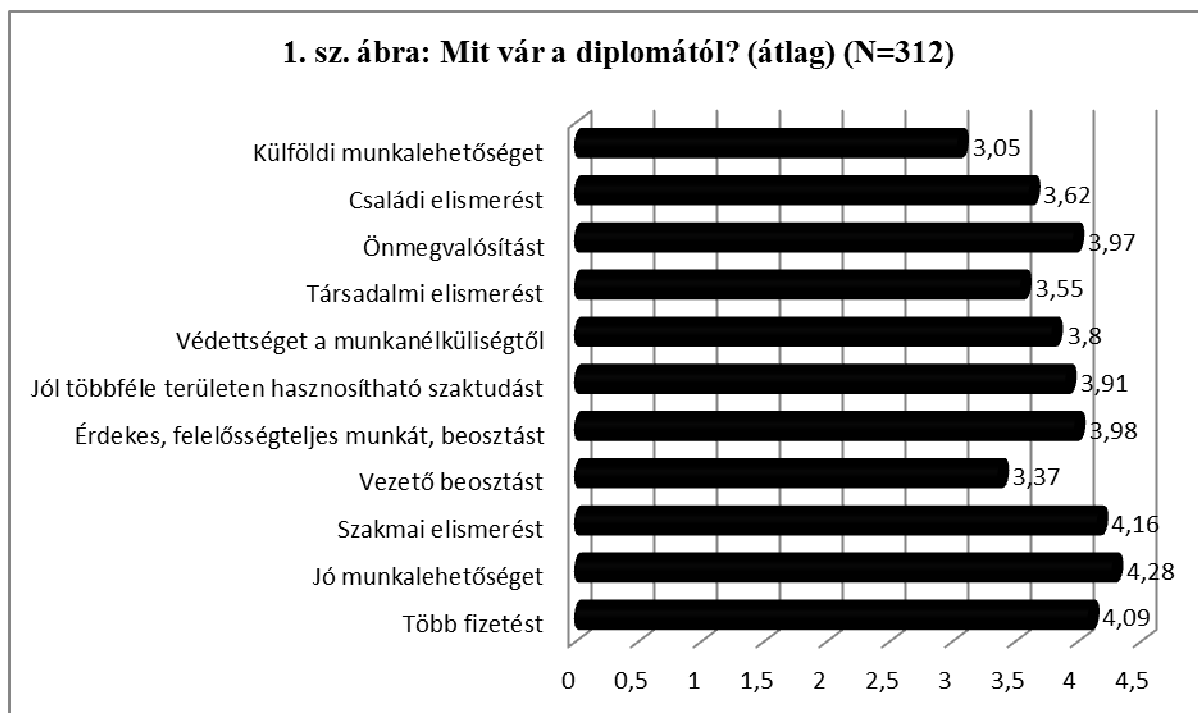
A kérdőív első kérdéseiben arra kértem a válaszadókat, hogy ötfokú Likert skála segítségével értékeljék a válaszokat, az eredmények az átlagok alapján születtek.

A megkérdezettek leginkább diplomát szerettek volna szerezni, és főként ez vezérelte őket a felsőoktatásba. Ezt követi a diplomával könnyebbnek vélt elhelyezkedés motivációja, majd harmadik okként a diploma által biztosított magasabb fizetést jelölték be a mintában résztvevők. Jellemző a mintában résztvevőkre, hogy legkevesbé azért jelentkeztek a felsőoktatásba, mert nem volt kedvük dolgozni.

A legfőbb motiváció a szakválasztás esetében maga a szakterület, ezt követi az érdeklődés, illetve a speciális ismeretek nyújtása. Legkevesbé a „csak erre volt esélyem, hogy felvegyenek” és a „barátaim is ide járnak” válaszok voltak jellemzőek a megkérdezettekre.

Az intézményválasztásnál legfőbb szerepet a jó hírnév játszik, valamint az a tudat, hogy az adott intézmény által kiadott diplomával könnyebb a munkaerő-piaci elhelyezkedés, illetve a város, ahol található. Szinte egyáltalán nem volt jellemző a megkérdezettekre, hogy azért választották volna az adott intézményt, mert ahova eredetileg jelentkeztek, oda nem vették fel őket, sem az, hogy meghatározó lett volna a barátok jelenléte.

A diplomával szembeni elvárások közül első helyen szerepel a jó munkalehetőség szerzése, a szakmai elismerés elnyerése, illetve a magasabb fizetéshez jutás lehetősége (1. sz. ábra).

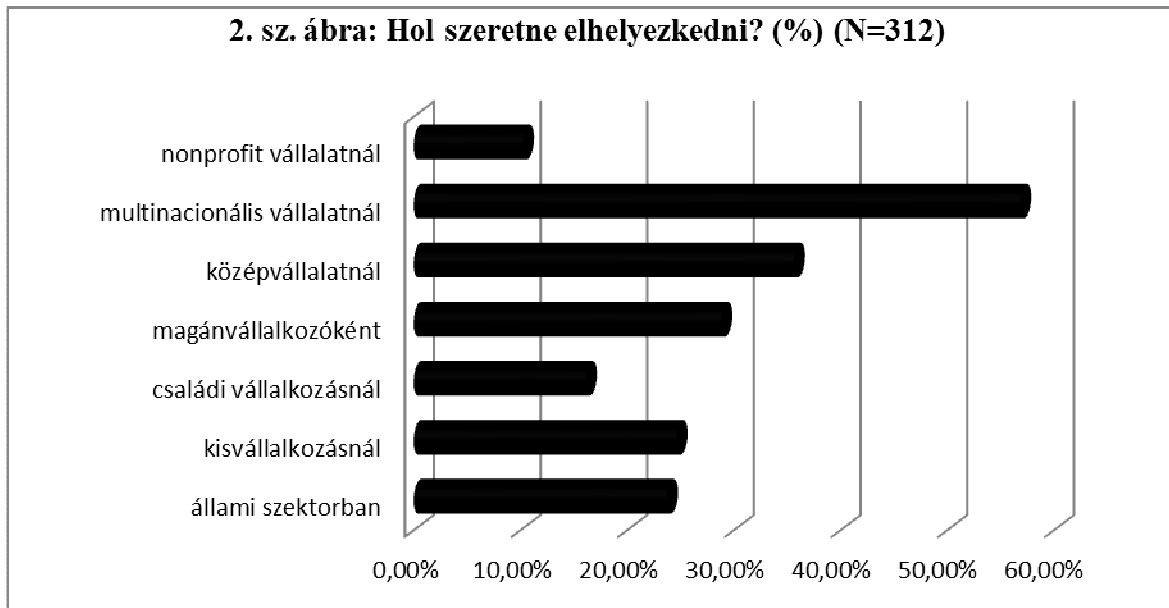

A megkérdezettek fele-fele arányban szeretnének a végzés után még tovább tanulni vagy elhelyezkedni. Azok a válaszadók, akik szeretnének továbbtanulni az alábbiak szerint értékelték a megadott válaszlehetőségeket. A mintára legjellemzőbb válasz, hogy a továbbtanulás szükséges a jobb elhelyezkedéshez, illetve, a megkérdezettek szakmai ismereteiket szeretnék mélyíteni. Legkisebb mintaátlagot a „nem akarok még dolgozni” válasz eredményezte, ami arra utal, hogy a mintában szereplő hallgatók, valóban elkötelezettek választott szakmájuk iránt, és konkrét jövőbeli tervekkel rendelkeznek. Ugyancsak alacsony a mintaátlag értéke az „ezzel a végzettséggel nem kapok megfelelő munkát” válasz esetében, ami a megkérdezettek megfelelő önbizalmáról tanúskodik.

A továbbtanulás lehetőségének elutasítási okai között a „jó munkalehetőséget találtam”, a „családot szeretnék alapítani” és a „szüleim nem tudnak tovább finanszírozni” válaszok voltak a leggyakoribbak. A legkisebb mintaátlaga a „nem hiszem, hogy el tudom végezni a mesterképzést” válaszlehetőségnek volt, ami szintén a megkérdezettek megfelelő szintű önbizalmáról vall.

A megkérdezett hallgatók közel kétharmada a szakterületén szeretne elhelyezkedni, bizonyítva ezzel elkötelezettségét is. Ugyanakkor érzékelhető egyfajta rugalmasság is részükről, hiszen bejelölték azt a választ is, hogy bárhol el kezdenék a munkát.

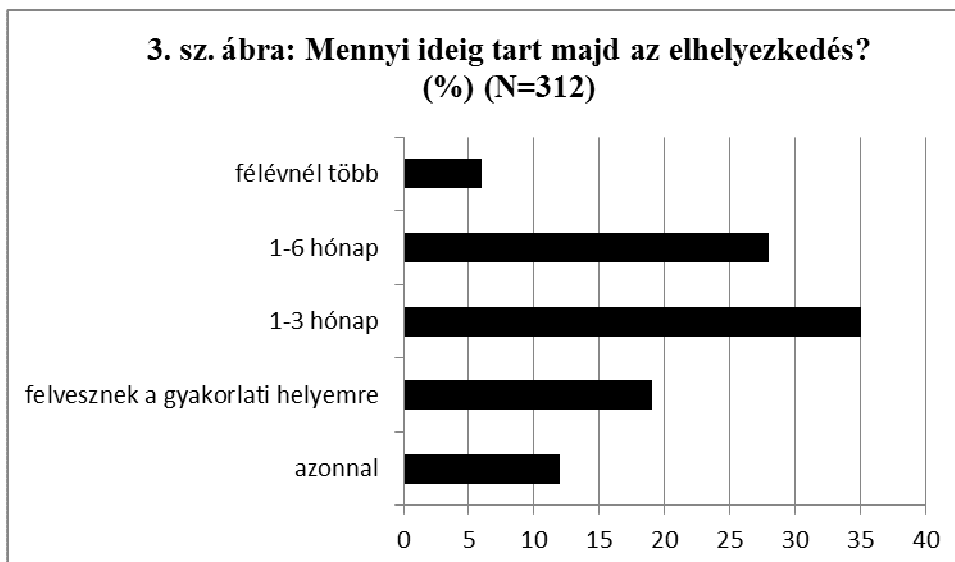
A mintában szereplők leginkább multinacionális cégnél szeretnének a jövőben dolgozni, ezt követi a közép vállalat majd a magánvállalkozóként tervezett elhelyezkedés. Érdekes, hogy a társadalomtudományi végzettségüket leginkább hasznosító állami szektor megjelölése az 5. helyen az állami szektor áll (2. sz. ábra).

A megkérdezettek többsége középvezetői beosztásban szeretne dolgozni, ezt követi a beosztottként, illetve a felsővezetőként történő munkavállalás.

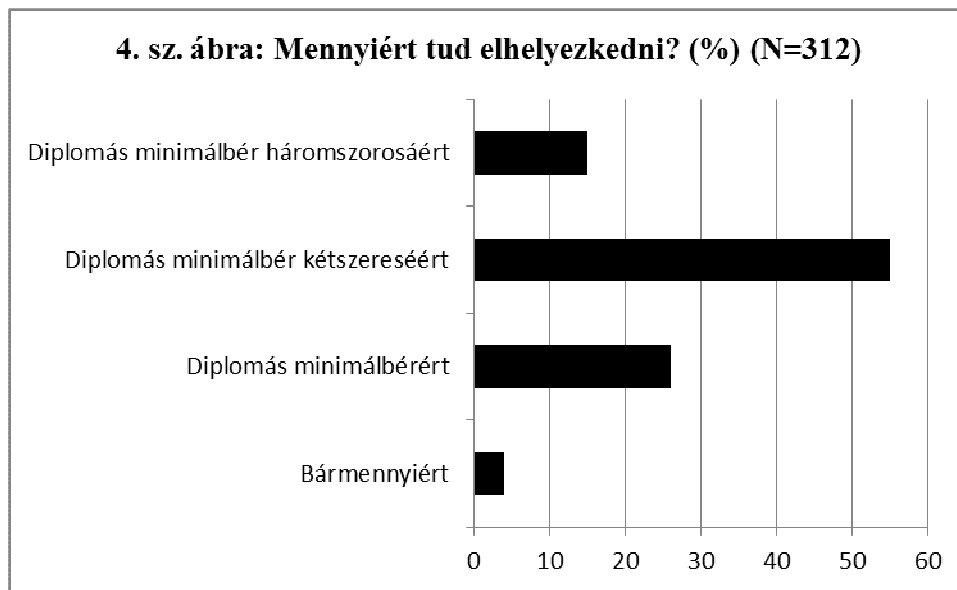
A válaszadók leginkább jelenlegi lakhelyük körül terveznek munkát találni, Budapestet jelölték meg 2. helyként, illetve a külföldi lehetőség sem áll távol tőlük.

A válaszadók igen optimisták a várható elhelyezkedés idejét tekintve, hiszen legtöbbször az 1-3 hónapos munkakeresési időintervallumot jelölték be. Ezt követi a 3-6 hónapos várt munkahelykeresés, de a megkérdezettek közel egyötöde az azonnali elhelyezkedés reményében él. A mintában résztvevő hallgatók 15-20%-a már a megkérdezés időpontjában rendelkezett ígérettel, hogy végzés után tovább fogják alkalmazni a mostani gyakorlati helyén. Félévtől hosszabb elhelyezkedésre kevesen számítanak (3. sz. ábra).

A megkérdezett hallgatók fizetési igényei igen magasak. Legtöbbjük a diplomás minimálbér kétszeresét szeretné megkapni kezdő fizetésként, és csupán egynegyedük elégedne meg annak összegével. A mintában szereplők hatodának az

az elképzelése, hogy a minimálbér háromszorosát is eléri majd a fizetése (4. sz. ábra).

A munkakeresés módjai közül a hallgatók jelentős része több csatornát is igénybe venne, és több helyre is elküldi majd az önéletrajzát. Nagyon elterjedt (60-60%) az ismerősökön és az interneten keresztül történő munkahelykeresés, és 10% alatti az újságokból és a magán munkaközvetítőkön keresztül információszándéka.

A hallgatók véleménye szerint (5-ös Likert skálán értékelve) a sikeres elhelyezkedéshez elsősorban jó kapcsolatok, jó kommunikációs készség, és magabiztosság kell, de a nyelvismeret és a problémamegoldó képesség meglehetősen sokat segít.

Mi kell a sikeres elhelyezkedéshez? (átlag)

Jó kapcsolatok	4,51
Jó kommunikációs készség	4,29
Magabiztosság	4,23
Nyelvismeret	3,95
Problémamegoldó képesség	3,94
Megfelelő referenciák	3,8
Jó gyakorlati hely	3,61
Jó eredményű diploma	2,93

Mivel a feltételezés szerint elkötelezettek a hallgatók a választott szakmájuk iránt, megkérdeztem tőlük, hogy mennyire tartják piacképesnek a választott diplomájukat. Érdekes, hogy a minta átlaga csupán gyenge jónak mondható, a 3,36-os értékkel.

Összefoglalva, a kutatás kérdésfeltevésének első része igazolódott. A megkérdezettek esetében a továbbtanulás oka elsősorban a diploma megszerzése, a reménybeli könnyebb elhelyezkedés és a magasabb fizetés. A szak kiválasztásának esetében a legjellemzőbb válaszok a „tetszett a szakterület” és a „kifejezetten ez érdekel, régóta erre készülök” voltak, mely megmutatja, hogy a döntési magatartásra milyen tényezők hatnak. A felsőoktatási intézmény kiválasztása a mintában szereplők részéről pedig annak jó hírneve, illetve az általa kiadott

diploma értéke alapján történt. A további tanulást valóban a szakmai érdeklődés és a munkaerő-piaci helyzet indokolja.

A kutatás kérdésfeltevésének második fele megdőlt. Míg a munkahely típusát, a várható beosztást, a jövőbeni munkahely területi elhelyezkedését és típusát reálisan ítélik meg a vizsgált hallgatók, addig a munkakeresés várható idejét, igen leértékelik, és a remélt munkabért eltúlozzák a hallgatók. A válaszadók igen optimisták a várható elhelyezkedés idejét tekintve, hiszen legtöbbször az 1-3 hónapos időintervallumot jelölték be az átlagos elhelyezkedési idő pedig 3-6 hónap. A megkérdezett hallgatók fizetési igényei túlzottan magasak. Legtöbbször a diplomás minimálbér kétszeresét vagy háromszorosát szeretné megkapni kezdő fizetésként, míg a valóságban a diplomás minimálbér 1,5-szerese az átlagos érték.

Ugyanakkor a diplomájuk munkaerő-piaci értékét erősen közepesnek minősítik a megkérdezettek, ami reális helyzetfelmérésre utal.

Megoldási irányok

A vizsgálati eredmények részben megcáfolták a feltételezést, melynek oka lehet a jelenlegi bizonytalan gazdasági helyzet, de ugyanakkor az oktatási rendszer és a hallgatók rovására is írható.

Az oktatás minden szintjén szükséges volna biztosítani a fiatalok számára, hogy megfelelő információkat kapjanak a munkaerőpiac állapotáról és arról, hogy egyes szakmák esetén milyen kereslet várható, illetve, hogy ezek a szakmák milyen kompetenciákat igényelnek. Nyilvánvalóan nagy segítséget nyújtana egy-egy intézmény kiválasztásakor az ott végzett hallgatók pályakövetéses vizsgálatának nyilvánossá tétele is.

Ugyanakkor, a munkaerőpiac dinamizmusából kiindulva, fel kell hívni a pályakezdők figyelmét arra is, fel kell készülniük az esetleges szakmaváltásra, és képessé kell válniuk a munkaerőpiacon történő változásokhoz való alkalmazkodásra.

A friss diplomásoknak tehát komolyan kell venni az álláskeresést, a munkavállalásra való felkészülést. Érdemes látogatniuk az állásbörzét, felkeresni a karrier irodákat, a munkaügyi kirendeltségeket. Kiemelten fontos a pályakezdők esetén a tudatosság, az álláskeresés megtervezése, a saját preferenciák tisztázása, a felkészülés a kiválasztási folyamatra.

Irodalomjegyzék

- HRUBOS Ildikó (2006). A 21. sz. egyetemete. *Educatio*, (4), 665-683.
- KUTAS János (2009). Gondolatok a képzés és foglalkoztatás összehangolásának céljairól és módszereiről. *Munkaügyi Szemle*, (2), 76-82.
- NAGY Gábor Dániel, & SZÜCS Norbert (2009). A Diákmunka – Biztos út a munkaerőpiacra. In Jancsák Csaba (szerk.), *Fiatalok a Kárpát-medencében: mozaikok az ifjúság világáról* (pp. 151-175). Szeged: Belvedere Meridionale.
- POLÓNYI István (2009). *Oktatás, oktatáspolitikai, oktatásgazdaság*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- POLÓNYI István (2011). *Az ezredforduló hazai oktatása*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- TEICHLER, Ulrich (2004). Changes in the Relationships Between Higher Education and the World of Work on the Way Towards the European Higher Education Area. In *EUA Conference „University and Society: Engaging Stakeholders”*. Marseille, 1-3 April 2004.

Az ideál mint mértékegység

© VÖRÖS Klára

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar, Kaposvár

voros.klara@ke.hu

A végtelenre nyitott lény

Az ember befejezetlen. Nyitott folyamatban él, múltja csupán előtörténet. Megértése nem lezárható. Mert bár élni, csak egyféleképpen tudunk: a magunk módján, de állandó változásban, valahonnét valamerre tartva. Közben kérdéseket feltéve: ki vagyok én? Szeretem-e azt, aki én vagyok? Vannak-e céljaim? Az út közepén nem adtam-e fel terveimet? Ha elértem őket, jobbá váltam-e? Boldog vagyok-e?

Az ember a nagysága következtében befejezhetetlen. Mert egy ásvány olyan, amilyennek létrejött. Önmagától semmilyen változásra nem képes. Nem tud szebb külsőt ölteni: a kavicsnak nincs ünneplő ruhája. A növény növekszik, szaporodik, de egy kijelölt pályát jár be. Amikor elültetünk egy magot, pontosan tudjuk, milyen lesz kifejlődött korában. Az állat cselekedni és érezni is képes. De a köréből ő sem tud kitörni, mert nem tudatos, hanem ösztönös, programozott az élete. Az ember azért magasabb rendű lény, mert megkapta azt a különleges adományt, hogy mindig tud változtatni, mindig tud jobbá válni. A tökéletességet mi sem birtokoljuk, de tudjuk magunkat fejleszteni, mindent tudunk jobban csinálni.

Az ember nyitott a végtelenre. Sok tényezőtől függ, mivé válik. Például a céljaitól, az eszményeitől. George Bernard Shaw, amikor megkérdezték, melyik nagy történelmi alak sorsát élte volna meg, melyik szeretett volna lenni, azt válaszolta, ő leginkább az a George Bernard Shaw szeretett volna lenni, akivé végül nem vált. Erről az életérzésről, a számvetésről, az egykori nagy tervekkel való szembesülésről azt írja Kosztolányi „...Hogy jaj! valaha mit akartam,/Mert nincs meg a kincs, mire vágytam...” (Boldog szomorú dal). A fiatalkori énünk eszményi világával szemben a megélt élet ürességről számol be Karinthy egy saját fiatalkori alteregójával való fiktív találkozást megörökítve (Találkozás egy fiatalemberrel). Az értékrendek módosulása, szándékaink, hajtóerőink értéktelenedése fájdalmas, ha a gyermekként átélt lételjesség szemszögéből nézzük. Shaw, Kosztolányi, Karinthy, s mi mindannyian szüntelenül arra érzünk késztetést, hogy valamely ideál megvalósítása érdekében lépéseket tegyünk, fejlődésünk érdekében értékek, célok mellett döntsünk. Ha nem lennének céljaink, kavicsként vagy ösztönlényként élnék.

A kiteljesedés kényszere és az ideál mint mozgatórugó

A kiteljesedéshez formálnunk kell életünket, s fejlődésünk mércéje az ideál. Az ideál olyan vezérlő elv, választott cél, amely arra sarkall, törekedjünk képességeink, lehetőségeink kihasználására. Emberre jellemző kényszer. Az emberi élet elképzelhetetlen ideálok nélkül. Életünk sikerességét, boldogságát az áhított célokhoz, az ideálokhoz, vágyakhoz mérjük. Az ideál felismert, megnevezett, vágyott érték, amelytől a kiteljesedésünket várjuk.

Vágyunk, boldogságunk elérhető, mert először is: van értelmünk. Az ember nem csak az anyagi világban él, hanem gondolataiban, képzeletében, igazságkereséseiben. Másodszor: vágyunk, boldogságunk elérhető, mert van szabadságunk. A szabadság arra való, hogy választani tudjunk különböző javak és célok között; előnyben részesítsünk olyan dolgokat, amelyek alapján dönteni fogunk. Harmadszor: vágyunk, boldogságunk elérhető, mert akarjuk. Az akarat arra való, hogy cselekedjünk és a vágyaink irányába haladjunk. Fontos, hogy akarjunk valamerre menni. A céljaink, az ideáljaink fejlődése vagy megrekedése révén vagyunk azok, amivé lettünk.

Egyedül az ember alkalmas arra, hogy tudatos változást idézzon elő a világban. Ha nem így lenne, életmódunkban ugyanúgy nem lenne változás, mint például egy őskorban élt és egy mai hangya alapvető életmódja között. Egy hangya nem tud tökéletesíteni létmódján míg az ember mindig tud valamit jobban csinálni, mindig tud jobbá válni.

Az embernek magának kell döntenie céljairól. A siker és kudarc, boldogság és szomorúság, jó és rossz közötti választás egyik mozgatórugója az ideál. Az ideál az élet tengelye. Személyiségünk fontos állapotjelzője: szellemi, lelki működésünket befolyásolja. Az ideálokat, eszméket nem tapasztaljuk meg magunk körül, azok a valós életben nem szemlélhetők, csak a művészetben át. Legtöbbször a művészet láttatja meg velünk vezérlő elveinket. Mint *Babits* (1936) írja: „*A világirodalom az emberiség tudatra ébredése.*”

Az életünket jobbá tevő művészet

Vagyok annyira szkeptikus az emberrel szemben, hogy azt gondoljam, ha a művészetnek nem lenne életsegítő szerepe, praktikuma, akkor nem lenne tartósan és egyetemesen jelen az emberiség életében. De vagyok annyira elfogult az emberrel, hogy azt gondoljam, az ember lényege az, hogy alkosson, teremtsen: harmóniát, értéket, katarzist vigyen létezésébe, hogy lelki élményeken keresztül tükrözze a valóságot. Élet és művészet kölcsönösen tisztelik egymást. Szöveg és élet átjárható. Minden irodalmi hős egy darab emberiség. Életünk a tények világában zajlik, de kísér minket egy titokzatos fluidum, a művészi élmény.

A művészet számos funkciója (gyönyörködtet, szórakoztat, nemesebbé tesz, vágyakat teljesít be, önkifejező, eszméket népszerűsítő, megismerő, tanító, ábrázoló, emléket állító, elmesélő) mellett, számomra az egyik legfontosabb a segítő funkció. Az, hogy egy-egy mű segíthet visszatalálni az életbe. Azzal például, hogy megtanít kérdezni. Mert aki befogad egy történetet, az egyúttal válaszokat fogad be, hogy aztán magára kérdezhessen. *Gadamer* így ír erről: „*Az igaz, hogy a szövegek nem úgy szólnak hozzánk, mint egy Te. Nekünk, a megértőknek kell őket előbb megszólaltatnunk. De láttuk, hogy az ilyen megértve megszólaltatás nem valami magától adódó önkényes kezdeményezés, hanem maga is kérdésként vonatkozik a szövegben várt válaszra*” (*Gadamer*, 1984:264). Amikor kapcsolatba kerülünk egy művel, saját önkimondásunk kérdéseit kutatjuk. Segít a műalkotás az eltérő perspektívák meglátásában, megértésében is. Abban is, hogy megtanuljunk reprodukálni, vagyis az olvasottra úgy tekintünk mint megtapasztalt eseményre, s a mentális konstrukcióra mint jelenlevőre. Az orientációs pontok biztosságát is nyújtják a többnyire felismerhető szerkezetben létező műalkotások, szemben azzal, hogy életünk topográfija gyakran bizonytalan. A történetnek bizonyosan van első és utolsó mondata, míg saját életünk ezen mondatairól sokunknak nem lehet tudomása.

A műalkotás identifikációs eszköz, segít beszélni magunkról. A műalkotás azonban lényegét tekintve excentrikus képződmény. Nem önmagáért létezik, hozzáférhető kíván lenni. *Prohászka Lajos* a történet kultúrahordozó szerepéről úgy fogalmazott, „*a szellem kultúrában ölt testet és történetben él*” (Prohászka, 1946).

Az ember néha azért vesz kezébe könyvet, hogy mintát kapjon, más mit tett hasonló élethelyzetben. Az európai regények zöme eszköztárként kínálja magát és a szereplők életpróbáinak útját. Ennek az útnak a bejárása maga a cselekmény, és ezáltal bontakozik ki a karakter. Célja tehát lehet egy konkrét megoldás keresése, de az olvasás során azt is megtapasztalhatja, a cél valójában az átélés, a behelyeződés, a folyamat. Mint Mózes történet. Vándorlása végén megértette, mi volt a valódi cél. Nem az Ígéret földjének elérése, hanem a negyven éven át tartó útkeresés közbeni megtisztulás.

Ideálkeresés a regényekben

Az irodalmi művek felfoghatók példázatoknak is, melyekben a szöveg és az élet egymásnak megfeleltethető. Olyan konstrukciók, melyek kifelé mutatnak, látószöveget adnak át. Az emberi szellem akaratai, törekvései, raktározódnak el bennük. Talán nem túlzás azt mondani, hogy minden regénytől jobbra lehet válni. A regény bölcsélet, lélektan, mely a létezését életre kelti. Még ha egyet is értünk *Heideggerrel* abban, hogy „*senki sem képes magára venni a mások meghalását*” (Heidegger, 1989:415), de átélni, s belőle új létezés formálni, csak a mű befogadója képes. Minden műalkotás a leírt formáján túl számtalan virtuális verzióban létezik. A mű ott kezdődik, ahol funkcionálni kezd a szöveg (Genette, 1996). Ha a regény csak írva létezne, s olvasva nem: szöveg univerzuma lakatlan lenne.

A regény származástörténetében benne foglalják a krónika és a hősné, alapvető jellemzője a történetmondás, a mesélés. A regényeknek ugyanúgy nincsenek törvényszerűségei, mint az ember kiteljesedésének. A regény eszmevilág. Mit is teszünk akkor, amikor a főhős vagy valamely szereplő sorsát összevetjük a magunkéval? A közöset keressük. Még akkor is, ha a regénybeli alak Szentpéterváron él én meg Kaposváron. Akkor is, ha a főhős a katonai alreál gimnáziumba jár, én meg a tanítóképzőbe. Egy a probléma: a szorongás, a magány. A regényben csupa egyedi hős, az emberek között csupa egyedi létező, mégis típusokban gondolkodunk. A művészet egyénít, és ezekből mi típusokat ismerünk fel. Analógiahalmazok a regények. Amikor hasonló tapasztalatok vannak jelen (műben és olvasóban), de két perspektívából, akkor ezek a hasonlóságok értelemképző szerepet kapnak. A művek úgy adnak át tapasztalatokat, hogy felkínálják a saját megoldásokon való töprengés lehetőségét is.

A biblioterápia azért működőképes, mert azt használja fel, hogy ugyanolyan súlyos kérdésekkel foglalkozhat mű és olvasója. Megrendülten néz szembe az alkotással: rólam szól? Az irodalmi művek alakjainak tetteihez, életéhez hozzá tudjuk mérni életünket, tetteinket. Akhilleusz ideálja a dicsőség. Hősi haláláról olvasva saját lehetőségként éljük meg sorsát vállaló bátorságát. Odüsszeusz találékonysága arra ösztönöz minket, hogy életünk vizsgálatánál megkérdézzük, elég bölcsék és kíváncsiak vagyunk-e? Antigoné embersége, lelkiismerete feltámasztja bennünk a vágyat: gondoljuk át a cselekedeteink feletti erkölcsi ítéleteinket. Arany János eszményi hőse, Toldi az érdekek kibékíthetőségének, az egység ideálját testesíti meg. Robison eszményi célja abból a gyakorlati törekvésből fakad, hogy életlehetőségeit a civilizáció megtöbbszörözze, életminőségét gazdagítsa. Fielding

hőse, Tom Jones az emberré érés folyamatát járja be előttünk, hibáit fokról-fokra legyőzve tökéletesedik. Tolsztojtól azt az ideált kapjuk, hogy az az értékes élet, mely a közösség hasznára van.

A továbbiakban, két alkotás kapcsán, azt vizsgálom, az olvasó miként közelítheti/távolíthatja magát, életét az elbeszélőkhöz.

Úgy vélem, mielőtt arról döntenénk, életünkben mi a jó és mi a rossz, talán az utolsó kontroll az, ha a döntés vezérelvéül az ideáljaink értékelését választanánk. Ha életünk erkölcsi elvévé, kiteljesedésünk mértékegységévé az ideáljainkat tennénk. Mert emberi sajátosság, hogy magunkat, érzéseinket, tetteinket az ideál fényében vizsgáljuk. Annak a dolognak a fényében, amely a céljainkat meghatározza. Amely célokra aztán ráhangoljuk szándékainkat, óhajainkat, így az elképzeléseink meghatározzák cselekedeteinket, s a célok keresztülvitele életformává válik. Ez egy eszményi életút sémája. De a regények többsége éppen arról szól, hogy nincs eszményi életút. Mint ahogy ezt Németh László regénye, az *Iszony* is tanúsítja. Azokat a konfliktusokat, veszélyeket írta bele Németh László, amelyeket az olvasó úgy olvashat ki belőle, mint saját életében is jelen lévő kataklizmákat. A biblioterápia hatása többek között abban rejlik, hogy gyakorta az, aki nem tud alkalmazkodni helyzetéhez, feladataihoz, az alkalmazkodni képes egy történet menetéhez, a szereplő cselekedeteihez. *Németh László* a főhősön keresztül hagyományozza ránk a regény olvasását (*A magyar irodalom története*, 1966:519). A regény főhőse arról a folyamatról számol be, amelyben lehetőségeinek korlátaival szembesült napról-napra. A regényben két különböző értékrend alapján tűzi ki céljait egy házaspár. Ha létezne hiteles ideáljuk a házasságukról, együttélésükről, azok előrevinnék, kitöltenék életüket. De a két lelki aspektus miatt, a rákényszerített társas lét miatt, ezek egyikük életében sem tudnak megvalósulni. A társasági életet kedvelő Takaró Sanyi és az emberidegenségben, szemlélődő magányban élni kívánó Kárász Nelli korlátként tapasztalja meg a másik céljait. Eltérő vízióik és motivációik mentén fogalmazzák meg boldogság utáni vágyukat. Egymás társaságában elveszítették saját lényegüket, identitásukat. Házasságuk a látszólagos ideál eredménye: szerették volna elhinni, hogy önátadásuk eredményre vezet, de a regény annak a krónikája, hogy önbecsapás nélkül nem lehet azonosulni látszólagos vagy hamis ideálokkal.

Egy eszményi nő, tele irgalommal, így áll előttünk Kárász Nelli a regény elején, mégis majdnem olyanná válik, mint akiből kiveszett szinte minden emberi. A regény utolsó lapjai azonban arról adnak hírt, hogy a főhős visszatalált elveszett önmagába, a másokért való szolgálatba.

A regény biblioterápiás feldolgozása abban nyújthat segítséget a befogadónak, hogy ne egyedüli traumájaként élje meg nehéz élethelyzeteit, hanem a másokkal is megtörtént kapaszkodóját lássa az olvasott műben. Igen, van, hogy a felidézett én jelentősen különbözhet a jelenlegivel, vagy a vágyottal. Van rá példa, hogy akkora a hermeneutikai távolság önmagunk értelmezésében két-két életszakaszunk között, mintha nem is velünk játszódna le ugyanaz az élet. Az önazonosság stabilitása azonban visszanyerhető.

A boldog ember című *Móricz mű* is hatásos eszköze lehet az énfelépítésnek. Az önmegértés legjobb módszere a létmegértés. Vagyis az az aktus, ahogy az olvasó a saját létét a regénybeli figurához képest határozza meg. Amikor önmaga életét a másik életének megfigyelésével értelmezi, pontosabban a másik életét átélve, abban és abból figyeli a sajátját. Egyszerre akarja a regénybeli szereplő életét és a maga életét is megérteni. Identitását a regényalak történeteiből, fejlődéséből építi fel.

A másik életébe való belelátás útján történő énfelépítésnek legadekvátabb műfajai az életrajzi elbeszélések. Mert minden önéletírás a bizonyágtétel igényét is

hordozza. Mint Joó György hevülete, aki felkeresi „Zsiga bátyját”, hogy írjon életéből egy szép regényt. Küldetést érez, hogy példázatával üzenetet juttasson az emberekhez. Arról, hogy egy biztonságos életforma, az egyetlen világ változatlanóságában gyökeret eresztett lét növeli az életerőt. Helyzeti energiát ad, különböző célok eléréséhez. A személyiség rendezett állapotának jelzője a boldogság. Látszólag arról az alázatról tesz vallomásos hitet, hogy az árvaság, nyomorúság, gondok ellenére is lehet valaki boldog. De valójában kontemplált a történet elmesélése. Valójában csak a kontraszt kedvéért mesél boldogságáról Joó György, azért, hogy „*hadd lássák az urak, hogy ez nincs jól. Jobban vót azelőtt*” (Móricz, 1985:19). Pszeudo-boldogság ez. A boldog ember is rájön, hogy nem úgy él, ahogy szeretne, hogy valódi tapasztalatok helyett csak gondolataiban létezik a boldogsága.

Az olvasó világosan tudja, az első beszélgetéstől kezdve, hogy itt megszépített keserves napok fognak parabolát adni a boldogságról. Amikor az emlékező a távoli aranykorról szól, egyúttal megnevezi a balsorsú jelen hiányosságait és annak okait. Az egykori megelégedettséget kívánja visszamesélni életébe. Azért kéri múltjának rögzítését, hogy erről a talajról elrugaszkodva szerezhesse vissza saját és faluja boldogságát. Története elmondásával teremteni akar, mert a boldog ember az, aki ura életének (Móricz, 1985:416-417).

Él bennünk egy vágy az ideák teljesülése iránt. Hogy a szabadon elhatározott cselekedeteink jó célokat szolgáljanak, mert a rosszak zsugorítanak. *Domokos Áron* több, mint száz olyan oldalt kutatott (Domokos, 2013), amelyek aforizmákat, idézeteket, „instant bölcseleteket” kínálnak az ember számára kapaszkodóként, a pusztá semmibe belezuhanás helyett. Az ember keresi azt a világot, amelyben tiszta állapotok, pozitív morál van jelen.

Történetekből áll az életünk, de vajon hányat tudunk elmesélni magunkról? Az Iszony és A boldog ember narratív identitásai az önértelmezés lehetőségeit teszik láthatóvá.

Az ideál célokat ad. Formál, alakít, megfogalmazza azt, amit valóra szeretnénk váltani. Létezik hiteles és hamis ideál. A hiteles ideál előre viszi, érettebbé, jobbá teszi, kitölti az életet. A hiteles ideál emberi méretű, meghatározható, megfogható célokat ad, olyanokat, amelyek megfelelnek az igényeinknek, amelyekkel önbecsapás nélkül azonosulni tudunk. A hiteles ideál céljai arra készítetnek, hogy a lehetőségeinket, képességeinket teljesen kihasználjuk. A hiteles ideál úgy hat az életünkre, hogy követésétől kezdve erőt érzünk magunkban arra, legyőzzünk minden akadályt, ami életcélunk megvalósításának útjában áll.

Amikor gondunk van, sorra vehetjük, milyen kiutakat találtak már erre a regénybeli alakok. Amikor boldogok vagyok, mert elértünk egy célt, nemcsak a sikernek örülünk, hanem annak is, hogy ekkor olyannak tudhatjuk magunkat, amilyennek szeretnénk. Ideálokat követek. Olyan mintákat, amelyek segítenek a szorongás, a bizonytalanság legyőzésében, és amelyek segítenek a saját utunkra találni.

Irodalomjegyzék

- BABITS Mihály (1936). *Az európai irodalom története*. Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt.
- DOMOKOS Áron (2013). Instant bölcsességek és olvasási stratégiák. In Karlovitz János Tibor (szerk.), *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején* (pp. 268-275). Komárno: International Research Institute.
- GADAMER, Hans-Georg (1984). *Igazság és módszer: egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest: Gondolat.
- GENETTE, Gérard (1996): Az elbeszélő diskurzus. In Thomka Beáta (szerk.), *Az irodalom elméletei I.* (pp. 61-98). Pécs: Jelenkor.
- HEIDEGGER, Martin (1989). *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- A magyar irodalom története* (1966). VI. kötet, 1919-től napjainkig. Budapest: Akadémia.
- MÓRICZ Zsigmond (1985). *A boldog ember*. Budapest: Szépirodalmi.
- NÉMETH László (1999). *Iszony*. Budapest: Európa.
- PROHÁSZKA Lajos (1946). *Történet és kultúra*. Budapest: Egyetemi Nyomda.

Az etnikai térszerkezet változása Magyarországon a két világháború között

© **OLASZ Lajos**
Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Szeged
olasz@jgypk.u-szeged.hu

Az I. világháborút követően, a trianoni békeszerződés a Magyar Királyság korábbi területének 67%-át, lakosságának 58%-át a létrejövő új szomszédos államokhoz csatolta. A többségében nemzetiségek lakta peremvidékek levágásával alapvetően megváltozott az ország etnikai összetétele. Míg a világháború előtt a nemzeti kisebbségek aránya 46% körül mozgott, addig 1920-ra ez 10%-ra csökkent. A nemzetiségek arányának visszaesésében jelentős szerepet játszott, hogy a háború után, az utódállamokból mintegy 350 000 magyar költözött, menekült a trianoni Magyarországra. A két világháború közötti éveket további jelentős változások következtek be a hazai etnikai térszerkezet alakulásában. A trianoni békeszerződés az országban élő valamennyi nemzeti közösségre hátrányos következményekkel járt. Szétszakadtak a korábban fennálló szerves gazdasági és társadalmi struktúrák, romlottak a megélhetési feltételek, nehezebbé vált a kulturális kapcsolattartás a szomszédos államokba került nemzetrészekkel (Szakály, 1991:45).

A trianoni Magyarország területét tekintve az összlakosság száma 1910 és 1941 között jelentős mértékben, 22%-kal emelkedett, a nem magyar anyanyelvűek száma viszont, 25%-kal lett kevesebb. Ezen belül a szerbeké 79%-kal, a szlovákoké 54%-kal, a románoké 50%-kal, a horvátoké 39%-kal, a szlovéneké 30%-kal a németeké pedig 14%-kal csökkent (Népszámlálás, 1983:14, 23, 30).

A nemzetiségek számának jelentős mértékű csökkenését elsősorban az I. világháború befejezését követő nagy népességmozgások okozták. A békeszerződés lehetővé tette az Osztrák-Magyar Monarchia lakói számára az optálást, vagyis az állampolgárság önkéntes megválasztását az utódállamok között. A magyarországi kisebbségek, különösen a szerb, a szlovák és a román nemzetiséghez tartozók viszonylag nagy számban jelentkeztek az áttelepülésre. Az optálást főként a háború után igen nehéz gazdasági körülmények, az egyenlőtlen birtokmegosztás és a Nagyatádi-féle földreform hiányosságai, a háború és a forradalmak alatt elszenvedett sérelmek motiválták, de nagy hatást gyakorolt rá a szerb, román és szlovák politika részéről megnyilatkozó felfokozott nemzeti propaganda is (Oltvai, 1991:143, 173).

A kivándorlás egyrészt a közalkalmazotti, értelmiségi réteget érintette. Nyilvánvaló volt, hogy az új államok az új nemzeti többséghez kötődő közzszolgálati apparátus kiépítésére törekszenek, bizalmatlanok a korábbi tisztviselő és alkalmazotti réteggel szemben, és ez jó egzisztenciális lehetőséget kínált az optánsok számára. Másrészt, a legszegényebb rétegek szánták el magukat az áttelepülésre, akik a biztosabb megélhetés reményében indultak útnak. Az optánsok egy része azonban később csalódott, mert gazdasági helyezte az átköltözés után sem lett jobb. Az utódállamokat hasonló gazdasági nehézségek sújtották. Bár ennek egy részét az új kisebbségre (az ottmaradt magyarságra) igyekeztek áthárítani, az új gazdasági, társadalmi rend kiépítésének problémái a többséghez tartozó betelepülők sorsát is megnehezítették (A. Sajti, 2004:26).

A migráció mellett a nemzetiségek számának és arányának csökkenését befolyásoló másik fő tényező a széles körben érvényesülő asszimiláció volt. Az itt élő kisebbségek már hosszabb ideje álltak szoros kölcsönhatásban a magyarsággal. A kapcsolat visszanyúlt a nemzeti gondolat, az etnikai identitás kialakulása és felértékelődése előtti időkre. Az ország belsejében lévő vegyes lakosságú területeken általában nem voltak élesebb konfliktusok az együtt élő népek között, és a kisebbségek körében is kialakult egy állampolgári hungarus-tudat. Az asszimilációban jelentős szerepet játszott a vegyes házasságok számának szaporodása, az etnikai exogámia. Ez elsősorban a városokat érintette, illetve a nemzetiségi szórványfalvakat. A vegyes házasságnak azonban fontos feltétele volt az azonos vallás, különösen falun. Ezért az exogámia nagyobb arányban fordult elő a katolikus (német, szlovák, horvát) kisebbségek körében, esetleg az evangélikus (német, szlovák) közösségeknél, mint a görög keleti (szerb, román) kisebbségeknél (Horváth, 2005:183-185).

A trianoni békeszerződés által kijelölt új határok számos kisebb települést elvágtak a közeli városi centrumától. Az újonnan határ mentivé váló körzetek elveszítették hagyományos piacközpontjaikat, gazdasági, közlekedési, kulturális szempontból zsákutcás helyzetbe kerültek. Ennek nyomán a lakosság egy jelentős része a következő évtized során elköltözött, és az ország belsejében lévő városokban remélt jobb megélhetési lehetőséget. A településszerkezet fokozatos átalakulása, a városiasodás is asszimilációs hatással járt. A nehezebb életkörülmények ellenére a falvakban, a viszonylagos elzártság és az etnikai homogenitás miatt erősebb volt a nemzeti hagyományhoz és identitáshoz való ragaszkodás, mint a többség által meghatározott nyelvi, kulturális sajátosságokat tükröző, etnikailag vegyes összetételű városi keretben (Petrusán et al., 1998:5; Kocsis, 1997:7-8).

A 20. századra a Magyarországon élő kisebbségeknél általános jelenséggé vált a kétnyelvűség, és egyre szélesedő csoportoknál megindult a nyelvcsere. A nemzetiségi nyelvhasználat, illetve a magyar nyelv átvétele tekintetében nagy jelentősége volt az adott kisebbségi közösség településszerkezetének és foglalkozási összetételének. A városi gazdasági, társadalmi, kulturális tér a többségi nyelv (államnyelv) használatát ösztönözte. A trianoni Magyarországon nem volt egyetlen város sem, ahol valamelyik nemzetiség helyi többséget alkotott volna. A modernizáció nyomán növekvő számú városi munkahelyek, a szűkebb etnikai közösségen kívül végzett tevékenység (vándoripar, vendégmunka, közlekedés, szállítás) vagy az interetnikus kapcsolatokat teremtő foglalkozások (kereskedelem, szolgáltatás, idegenforgalom) bővülése szintén a többségi nyelv terjedésének irányába hatott (Horváth, 2005:186-187).

A magyar nyelv átvételében jelentős szerepe volt az iskolai oktatásnak és az egyházi szertartások során kialakult szokásoknak. A nemzetiségi iskolák döntő többségében magyarul folyt a tanítás, és csak egy külön tantárgyként tanulták a gyerekek a kisebbségi anyanyelvüket. Bár a hatályos rendelkezések (110 478/1923. VKM) lehetővé tették a tisztán nemzetiségi nyelvű, illetve a vegyes tannyelvű oktatást is, a tanító- és tankönyvhiány gyakran akadályozta ennek a megvalósítását. 1923-ban 419 német nemzetiségi iskolát tartottak nyilván. A német nyelven történő oktatáshoz 1400 tanítóra és tanárra lett volna szükség a kisebbségi oktatási intézményekben, azonban csak 101 német anyanyelvű tanár állt rendelkezésre. A többi pedagógus vagy nem német származású volt, vagy német anyanyelvűként tanított, de nem rendelkezett megfelelő képesítéssel (Manherz, 1998:34).

Az etnikailag vegyes lakosságú, de azonos felekezeti (főként római katolikus) településeken, az egyházi szertartásokon többségében a magyart, vagy a két nyelvet

felváltva használták. Sok helyen magyarul hangzott el a szentbeszéd és magyar volt a hitoktatás nyelve is. A kisebbségi nyelvek elsősorban a templomi éneklés során kerültek előtérbe. A közös egyház tehát bizonyos esetekben nagyobb teret engedett az asszimilációnak. A felekezeti szempontból a környező magyar társadalommal megegyező római katolikus szlovák lakosság körében gyorsabb volt az asszimilációs folyamat, mint az Alföld többségében evangélikus vallású szlováksága körében, amely ráadásul hosszú időn át egy sajátos cseh egyházi nyelvet használt a szertartásokon (Rácz, 2005:78; Kugler, 2000:177).

A természetes gazdasági és társadalmi folyamatok hatása mellett az asszimiláció terjedésében szerepet játszott a kormányzati kisebbségpolitika ellentmondásossága, a feltétlen lojalitással és alkalmazkodással kapcsolatos elvárások, a közigazgatási szervek részéről a gyakorlatban gyakran tapasztalható türelmetlenség, és az egyes politikai erők részéről tapasztalható szélsőséges nacionalista megnyilvánulások.

A vizsgált időszakban, 1920 és 1941 között 23%-kal csökkent a nemzetiségi anyanyelvet beszélők száma Magyarországon. Ezen belül a csökkenés mértéke 1920 és 1930 között 18% volt, 1930 és 1941 között pedig csak 5%, ami jól jelezte, hogy a korszak kezdetén az asszimilációs hatások mellett a trianoni békeszerződés következményei, mindenekelőtt a nagyarányú migráció meghatározó befolyást gyakorolt a hazai kisebbségek helyzetére. A változások azonban nem egyformán érintették az egyes nemzetiségi társadalmakat. A németek esetében a csökkenés 24% volt, ebből 23% az 1920-as években. A románoknál 40% (az 1920-as években 31%), a szerbeknél összesen 68% (az 1920-as években 59%). A románok és a szerbek nagy arányú térvesztése döntően az 1920-as években lezajló tömeges elvándorlás következménye volt. Az 1930-as évekre a fogyás lelassult, és egyes kisebbségek körében (német, szerb, román) megerősödött a nemzeti identitáshoz, az anyanyelvhez való ragaszkodás. Ezzel szemben a horvát népesség csökkenése 36% (az 1920-as években 20%) és a szlovák anyanyelvűek számának apadása 47% (az 1920-as években 26%) nagyjából egyenletesen oszlott meg mindkét évtizedben, ami a korszak végére a körükben felerősödő asszimilációra utalt (Népszámlálás, 1983:14, 23, 30).

A magyarországi németek helyzetében jelentős változást okozott a trianoni béke. Tradicionális nagy etnikai tömbjeik (Erdély, Burgenland) a határon túlra kerültek, más nyelvi szigeteiket (a Bánságtól Baranyáig húzódó ún. Schwäbische Türkei) kettévágták az új határok. Magyarországon három nagyobb körzetük maradt, Dél-Magyarország, főként Bács-Bodrog, Baranya, Tolna és Somogy megye területe, Budapest és a Dunántúli-középhegység térsége, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Fejér, Komárom-Esztergom megye területe, valamint a nyugati határszél, Körmendtől Mosonmagyaróvárig terjedő sávja. Szórványban azonban az egész ország területén megtalálhatók voltak. A németek aránya 5 megyében haladta meg a 10%-ot (Baranya 35%, Bács-Bodrog 26%, Tolna 25%, Győr-Sopron-Pozsony 13%, Komárom-Esztergom 11%), és összesen 292 községben alkottak helyi többséget, ami kedvező pozíciót jelentett a számukra, a nyelvük és kultúrájuk megőrzéséhez (Szarka, 1997:402).

A határváltozások következtében a magyarországi németek körében jelentős mértékben (17%-ra) csökkent a városlakók aránya. Az asszimiláció elsősorban a városokban és fejlődő ipari körzetekben jelentkezett. Dorogon 46%-ról 22%-ra, Tatabányán 15%-ról 9%-ra, Tokodon 15%-ról 8%-ra csökkent a korszak végére a német kisebbség aránya. Számottevő átalakulás ment végbe a foglalkozási szerkezetben is. A németek lakta városok elcsatolásával a határon túlra került a német értelmiség, tisztviselőréteg, az ipari és kereskedelmi vállalkozók jelentős része

is. A Magyarországon maradt kisebbség körében az agrárnépesség (56%) és a gyári munkások (25%) jelentették a legnagyobb foglalkozási csoportot. Emellett, 15% volt az ipari és kereskedelmi vállalkozók aránya, az értelmiség, a tisztviselő és alkalmazott réteg aránya pedig 4%-ra esett vissza (Bottlik, 2002:196; Manherz, 1998:32).

A magyarországi szlovákok három nagyobb körzetben éltek, az Észak-Dunántúlon, főként Komárom-Esztergom megyében, Pest és Nógrád megyében, valamint a Dél-Alföldön, Békés és Csanád megyében. Számuk már a 19. század vége óta folyamatosan csökkent. A magyarországi szlovákság aránya csak egy megyében haladta meg a 10%-ot (Békés 13%), a települések közül pedig csak 19 községben voltak helyi többségben. A szlovákság körében más nemzetiségekkel összehasonlítva valamivel magasabb volt a városiak aránya (30%), így esetükben erőteljesebben érvényesültek a városi környezetre jellemző asszimilációs hatások (Chlebnický, Kníchal & Lászik 1998:10).

A 19. század végén a szlovákság döntő többsége még a parasztsághoz tartozott, a foglalkozásszerkezet azonban fokozatosan változott, és lassan emelkedett az iparban, kereskedelemben foglalkoztatottak aránya. 1930-ban 65%-uk folytatott agrártevékenységet, 15% az iparban, 11% a kereskedelemben és a szolgáltató ágazatokban dolgozott. A foglalkozás szerinti differenciálódásban jelentős tényező volt a bányai tevékenység kibővülése, elsősorban Tatabánya, Oroszlány, Bánhida térségében, illetve a Budapest környékén lakó szlovákok egyre növekvő mértékű munkavállalása a fővárosi üzemekben. Az iparosodás és a városiasodás nyomán elsősorban Budapest térségében és az ország északi körzeteiben viszonylag gyors asszimilációs folyamat zajlott. Az Alföldön jelentős eltérés mutatkozott a Békés és a Csanád megyei szlovákság számának alakulása terén. Míg a két világháború között Békés megyében 47%-kal csökkent a számuk, Csanádban csak 3% apadást mutattak a statisztikák (Gyivicsán & Krupa, 1998:21; Kugler, 2000: 26, 177).

A két világháború között a szerbek aránya 68%-kal, a horvátoké 38%-kal, a szlovéneké 21%-kal csökkent. Trianon után mintegy 14 500 szerb települt át Magyarországról a délszláv államba. Korábban a délszláv népek közül a szerbek jelentették a legbefolyásosabb, legaktívabb etnikai csoportot. Nagyarányú létszámcsökkenésük nyomán azonban a hazai délszlávok között a horvátság vált meghatározóvá. A délszláv lakosság aránya 1940-ben 66 településen haladta meg a 20%-ot. Fő elhelyezkedési területük Győr-Moson-Pozsony, Sopron, Vas és Zala megye, Somogy, Baranya, és Bács-Bodrog megye, Csanád és Békés megye, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye volt. A szerb etnikumnak jelentős bázisai voltak a Csepel-sziget, illetve Szentendre térségében is. Az egyetlen szerb többségű község Lórév volt (69%), 6 további település pedig a korszak végéig megőrizte 10% feletti szerb etnikai jelenlétet (Tóth, 1998:285-286; Bottlik, 2005:223-224).

A magyarországi horvátok négy nagyobb etnikai tömböt képeztek: a nyugat határszélen élő (grádistyei) horvátok, a dél-dunántúli drávai horvátok, a többségükben Bács-Bodrog megyében élő sokácok és bunyevácok, valamint a Duna-mentén élő horvátok. A városi szórványban élő horvát népesség, munkások, kisvállalkozók, értelmiségiek a két világháború közötti időszakra már jórészt asszimilálódtak. A horvát nyelvi, kulturális hagyományok őrzése elsősorban a zártabb falusi közösségeket jellemezte. Onnan azonban hiányoztak a magasabb iskolázottsággal, komolyabb tőkeerővel, szélesebb társadalmi kapcsolatrendszerrel és közéleti befolyással rendelkező polgári csoportok, akik nagymértékben hozzájárulhattak volna az identitástudat erősítéséhez (Barics et al., 1998:6-7).

Jelentős különbség volt a szerb és a horvát társadalom foglalkozási megoszlásában. A horvátok 81%-a mezőgazdasági foglalkozást gyakorolt, az ipar, a kereskedelem, a közlekedés területén dolgozott 13%, tisztviselő, alkalmazott, értelmiségi volt 2%. A szerbeknél az őstermelők 67%-ot, az ipari, kereskedelmi, közlekedési népesség 23%-ot tett ki, a tisztviselő, alkalmazott, értelmiségi rétegbe 4% tartozott. Nyelvhasználat tekintetében általános jelenségnek számított, hogy a horvátok a családi érintkezésben a horvát, a közéletben, az iskolai oktatásban, és fokozatosan szélesedő körben az egyházi életben is a magyar nyelvet használták. Sok esetben a szülők maguk választották a gyerekeknek magyar nyelven oktató iskolát, de megfelelő horvát nyelvtudással rendelkező tanítókból egyébként is hiány volt. A szerbek esetében a görög keleti egyháznak nagy szerepe volt a szerb nemzeti identitás és a szerb nyelv megtartásában, az anyanyelvű iskolai oktatás szorgalmazásában (Tóth, 1998:187).

Az elvándorlás és az asszimiláció következtében a két világháború között a románok száma jelentős mértékben csökkent. Az I. világháború után az egyébként is kis létszámú román értelmiség jelentős része, tanítók, papok áttelepültek Romániába. Jellemző helyzet volt, hogy 1923-ban 34 román parókia (18 ortodox, 16 görög katolikus) mindössze 6 lelkész állt rendelkezésre. Nem volt elegendő pedagógus a román tannyelvű iskolák működtetéséhez. Ezek a körülmények is erősítették az asszimilációt. A magyarországi románság körében gyorsan terjedt a kétnyelvűség. Értelmiség hiányában a kisebbségi közösség összefogása, a kulturális öntevékenység, de a társadalmi törekvések, az érdekvédelem sikeres képviselése is komoly nehézségekbe ütközött. A nemzeti nyelv, kultúra fenntartásának fő területét a népművészet (népdal, néptánc) ápolása jelentette. A magyarországi románság legjelentősebb közösségei Csanád, Békés és Bihar megyében éltek. A kisebbség kulturális központjává Gyula lépett elő. A Romániával szomszédos elhelyezkedés valamelyest könnyítette a román nyelvvel és kultúrával való kapcsolattartást. Az ortodox vallás a román nemzeti tudat és a román kisebbségi hagyomány őrzésének, ápolásának fontos tényezője volt. Ugyanakkor, a nyírségi és bihari románság fokozatosan áttért a görög katolikus vallásra, és ezzel együtt az 1930-as évekre a magyar nyelv használatára (Petrusán et al., 1998:5-6, 10-12).

Az I. világháborút követően, a trianoni Magyarországon jelentős mértékben beszűkült az etnikai tér. A hazai nemzetiségek létszáma nagymértékben csökkent, korábbi viszonylag homogén nyelvi szigeteik jelentős részben felbomlottak, előre haladt körökben az asszimiláció. A változások mögött elsősorban az 1920-as években tapasztalható nagyarányú migráció állt. Jelentős hatást gyakoroltak erre a folyamatra a korszakra jellemző általános gazdasági és társadalmi modernizációs tényezők, a foglalkozásszerkezet átalakulása, a városiasodás stb., de érvényesültek bizonyos politikai nyomások is. A kisebbségek körében általánossá vált a kétnyelvűség. Az 1941-es népszámlálás során a kisebbségi anyanyelvet beszélők 40%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Kulturális téren azonban a magyarországi nemzetiségi társadalmak továbbra is jelentős szerepet játszottak.

Irodalomjegyzék

- A. SAJTI Enikő (2004). *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Budapest: Napvilág.
- Az 1941. évi népszámlálás (1983). *Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret, 3/a kötet*. Budapest: KSH.
- BARICS Ernő, BLAZSETIN István, FRANKOVICS György, & SOKCSEVICS Dénes (1998). *Magyarországi horvátok*. Budapest: Körtánc Egyesület.
- BOTTLIK Zsolt (2002). A németség etnikai térszerkezetének változásai Komárom-Esztergom megye mai területén a 18. századtól napjainkig. *Földrajzi Értesítő*, 51 (1-2), 185-201.
- BOTTLIK Zsolt (2005). A szerb etnikai tér változásai a XX. században a mai Magyarország területén. *Kisebbségkutatás*, 14 (2), 222-228.
- CHLEBNICKÝ, Ján, KNÍČAL, Oldř, & LÁSZIK, Michal (1998). *Magyarországi szlovákok*. Budapest: Körtánc Egyesület.
- GYIVICSÁN Anna, & KRUPA András (1998). *A magyarországi szlovákok*. Budapest: Útmutató.
- HORVÁTH Sándor (2005). A grádistyei horvátok XVI-XX. századi asszimilációjának példái. *Kisebbségkutatás*, 14 (2), 181-193.
- KOCSIS Károly (1997). Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez. *Kisebbségkutatás*, 6 (1), 5-15.
- KUGLER József (2000). *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest: Osiris, MTA.
- MANHERZ Károly (szerk.) (1998). *A magyarországi németek*. Budapest: Útmutató.
- OLTVAI Ferenc (1991). A Csongrád vármegyei szerb optánsok ügye. In Zombori István (szerk.), *A szerbek Magyarországon* (pp. 137-198). Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- PETRUSÁN György, NAGYNÉ MARTYIN Emília, KOZMA Éva, & KOZMA Mihály (1998). *Magyarországi románok*. Budapest: Körtánc Egyesület.
- RÁCZ Erika (2005). Az egyházi viszonyok alakulása a Mura menti területeken 1945-ig. *Kisebbségkutatás*, 14 (1), 76-80.
- SZAKÁLY Ferenc (1991). Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In Zombori István (szerk.), *A szerbek Magyarországon* (pp. 11-51). Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- SZARKA László (1997). Asszimiláció a 20. századi Magyarországon. In Hanák Péter (szerk.), *Híd a századok felett* (pp. 397-407). Pécs: University Press.
- TÓTH Ágnes (1998). Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. In Iványosi-Szabó Tibor, & Tóth Ágnes (szerk.), *Bács-Kiskun Megye Múltjából, XIV* (pp. 285-336). Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár.

A középkori geopolitikai gondolkodás jellegzetességei a Stauf-Welf ellentét magyar külpolitikára gyakorolt hatásának elemzése alapján

© KAVECSÁNSZKI Máté
Eszterházy Károly Főiskola, Eger
kavecsmate@gmail.com

A középkor diplomáciatörténetének vizsgálata a magyar történettudomány évszázados hagyományokkal rendelkező, klasszikus iránya, ugyanakkor nem maradéktalanul feltárt területe. Miközben a magyar medievisztika az utóbbi évtizedben kevésbé foglalkozott e területtel, a németországi és ausztriai kutatások számos új eredménnyel szolgáltak. Különösen igaz ez a megállapítás a 12. századi magyar-német kapcsolatokra. Kutatásaim célja a jelzett korszak magyar-német diplomáciai kapcsolatrendszerére vonatkozó ismereteinek bővítése, forráskritikai vizsgálata. Tanulmányomban röviden a Stauf dinasztia hatalomra kerülésének hatásait elemzem a magyar külpolitikára nézve, bizonyítva, hogy a geopolitikai gondolkodás a középkorban is meghatározta a diplomáciai folyamatok alakítását.

II. Béla és a német dinasztiaváltás

II. Béla uralkodásának első szakasza a Kálmán király törvénytelen fia, Borisz elleni küzdelem jegyében telt. Ennek legfontosabb külpolitikai vonzata az volt, hogy III. Boleszló lengyel király a trónkövetelő kitaró támogatója lett. 1126 óta ellenséges volt a magyar-lengyel viszony és Boleszló azt remélte, hogy Borisz győzelme esetén németellenes szövetséget hozhat létre a magyar királlyal.¹ Borisz támogatása lengyel részről aktív, bár eredménytelen katonai segítségnyújtásban is megnyilvánult.² Részben a lengyel konfliktusnak, részben pedig Az Árpád-házzal rokoni kapcsolatba kerülő cseh fejedelem közvetítésének köszönhetően Magyarország és III. (Szász) Lothar császár között sikeres diplomáciai kapcsolatfelvétel történt.³ Források bizonyítják, hogy 1134-ben Péter veszprémi püspök vezetésével követség járt a császárnál.⁴ A következő évben pedig Lothar legyőzi Boleszlót, aki 1135. augusztus 15-én vezekelni kényszerül Merseburgban Lothar előtt.⁵ A merseburgi gyűlésen keresik fel a német királyt II. Ince, Komnenosz János és a velencei dózse követei, akik rá akarták venni Lothart, hogy kapcsolódjon

¹ Kristó & Makk, 1988:175.; Makk, 1986:110.; vö. Varga, 2003:174.

² Kristó & Makk, 1988:176.; Dümmerth, 2003:188-189., Makk, 1986:110-111.; K.K. 161. [2004:105-106.]; Kristó, 1986:77.

³ Makk, 1986:115-116.; Varga, 2003:175. A források: Ann. Saxo a. 1135. M. G. S. S. VI. 769.; Ann. Erpfhesfurdenses a. 1135. M. G. S. S. VI. 540. Ottonis Chronicon VII. 19. S. S. rer. Germ. 336. k. 8. jegyzet. A forrásokról lásd Pauler, 1899:244.; Deér, 1928:117.; Makk, 1986:112.

⁴ Pauler, 1899:244.; Deér, 1928:117.

⁵ Pauler, 1899:244. Lásd még Ann. Saxo a. 1135. M. G. S. S. VI. 769.; illetve Makk, 1986:112.

be a II. Roger szicíliai király ellen tervezett hadjáratba.⁶ A magyar követek már ez év júliusa óta Németországban tartózkodtak és a merseburgit megelőző magdeburgi birodalmi gyűlésen is részt vettek.⁷ Lothar elfogadta a hadjárat vezetését, a magyar követek pedig bejelentették Magyarország csatlakozását.⁸ A csatlakozás tényét a források alapján csak valószínűsíteni tudjuk, mint ahogyan azt is, hogy a magyar és a német uralkodók a magyar történeti szakirodalomban meghonosodott nézet szerint valóban szövetséget kötöttek egymással.⁹

A normann-ellenes koalíció létrejötte jelentős mértékben függött össze a német belpolitikai helyzettel is, III. Lothar és a Staufok ellentétével. A magyar király e konfliktusban határozottan a Lothar (egyúttal II. Ince pápa) mellett foglalt állást, nem elismerve a német ellenkirállyá megválasztott (1127) Stauf (III.) Konrád hatalmát.¹⁰ Ez részben azzal is indokolható, hogy Lothar pozíciói az 1130-as években fokozatosan erősödtek a Staufokkal szemben.¹¹ Nyilvánvaló emellett, hogy a görög-német-velencei koalícióhoz való csatlakozás egyik legfontosabb indítéka a dalmáciai magyar uralom biztosítása volt.¹²

II. Bélának tehát igen stabil viszonyt sikerült kialakítani a Német-római Császársággal, a koalícióhoz való csatlakozás pedig olyan szilárd alapot adott a dinasztianál amúgy is hagyományosnak tekinthető németbarátságnak, hogy azon Lothar ellenségének, a Stauf dinasztianak a hatalomra kerülése sem változtatott (ebből az is következik, hogy a magyar uralkodó korábban sem volt Stauf-ellenes, szövetségi partnerként jelen esetben nem valamelyik dinasztia jelölte meg, hanem magát a birodalmat).¹³ Nagyon fontos azonban, hogy a barátságot kereső fél ekkor már nem Magyarország volt.¹⁴

III. Lothar 1137-ben bekövetkező halála után a Császárság legnagyobb területekkel rendelkező fejedelme Büszke Henrik, Welf herceg lett. A bajor hercegség mellett felesége révén Szászországot tudhatta magáénak, emellett ő birtokolta Toscanát is.¹⁵ Jó eséllyel pályázhatott volna a királyválasztáson, csak hogy ahogyan az 1125-ben is történt, a fejedelmek most sem kívántak ekkora családi birtokállománnyal rendelkező uralkodót maguk fölé helyezni. Hasonló okokból nem támogatta a Welf herceget II. Ince pápa sem. Ennek megfelelően 1138-ban a Stauf III. Konrád ellenkirály hatalmát legitimizálták.¹⁶ A Stauf trónszerzéssel pedig kiújult a Stauf – Welf belháború.

A magyar-német viszony szempontjából itt az a momentum lényeges, hogy a Magyarországhoz igencsak közel eső bajor hercegség az új dinasztia ádáz ellenfeleinek a kezében volt. A megválasztott német király joggal tarthatott egy Welf-magyar összefogástól,¹⁷ hiszen az ilyen jellegű szövetségkötéseknek Magyarország és a német trónkövetelő között voltak hagyományai a XI. század második felében. III.

⁶ Deér, 1928:117. Lásd Ann. Erpfhesfurdenses a. 1135. M. G. S. S. VI. 540. Makk, 1986:108; 113-114.

⁷ Ottonis Chronicon VII. 19. S.S.rer germ. 336. k. 8. jegyzet.

⁸ Ann. Erpfhesfurdenses a. 1135. M. G. S. S. VI. 540.

⁹ Gábor Varga szerint a magyar-német kapcsolatfelvétel nem jelentett egyet szövetségi viszony létesítésével. Varga, 2003:177

¹⁰ Lásd Pósnán, 2003:103-104.

¹¹ Pósnán, 2003:106.; Varga, 2003:175.

¹² Vö. Deér, 1928:119. Lásd még Kristó, 2003:165-166.; Ann. Erpfhesfurdenses a. 1135. M. G. S. S. VI. 540.

¹³ Vö. Varga, 2003:178-179.

¹⁴ Deér, 1928:120.

¹⁵ Pósnán, 2003:107.

¹⁶ Görich, 2008:29. Lásd még Kurze, 1894:103-104.; Fuhrmann, 1983:142.; Bockmann, 1987:69-71.

¹⁷ Deér, 1928:120.; Varga, 2003:175-178.

Konrád tehát ezen hatalmas, Magyarországgal is határos Welf területkomplexum urainak és a magyar állam összefogásának kivédésére a lehető legszorosabban igyekezett a maga oldalára állítani Magyarországot: 1139-ben sor kerül III. Konrád négyéves fia, Henrik és Béla pár éves lánya, Zsófia eljegyzésére és a magyar királyleány Németországba költöztetésére.¹⁸ III. Konrád belpolitikai eszközökkel is igyekezett fellépni a Welfek ellen: A birodalom ősi hagyományait szem előtt tartva kijelentette, hogy egyetlen fejedelem sem birtokolhat egyszerre két törzsi hercegséget, amiképp felszólította Büszke Henriket, hogy vagy Bajorországról, vagy Szászországról mondjon le.¹⁹ Mivel ezt nem tette meg, Konrád mindkettőtől megfosztotta és Bajorországot féltestvérének, Babenberg (IV.) Lipótnak adta.²⁰

A magyar-német viszonyban gyökeres változást eredményez, hogy Henrik herceg 1139. október 20-án váratlanul meghal. Mint láthattuk, az előző évben a Welf herceg már amúgy is elvesztette Bajorországot, halála azonban a hercegség sorsát végleg eldöntötte. Bár a Welf ellenállás Szászországban nem szűnt meg, Zsófia királyleány sorsa mégis megpecsételődik, hiszen Bajorország, mint ellenálló hercegség kiesésével a magyar-Welf összefogás esélye is minimalizálódik. 1141. február 13-án elhalálozik Béla király is.

II. Géza és a Hohenstauf uralkodók diplomáciai kapcsolata az 1150-es évek végéig

1141-ben a még csupán 11 éves II. Géza került a Magyar Királyság trónjára. Az 1140-es évek első felében a magyar-német viszony a Staufok hatalmának erősödésével párhuzamosan romlik meg. III. Konrád helyzete II. Géza trónra lépése óta fokozatosan javult. Ennek csak első állomása volt a Babenbergeket hatalomra juttatása Bajorországban. 1142-re egyensúlyi helyzet alakult ki a harcban, amely megegyezéshez vezetett. III. Konrád átengedte Szászországot Oroszlán Henriknek, amiért a Welfek lemondtak Bajorországról a Babenbergeket javára. 1141-ben meghalt IV. Lipót, akit testvére, Jasomirgott Henrik követett. Ő pedig feleségül vette Büszke Henrik özvegyét, vagyis Oroszlán Henrik szász herceg anyját, Gertrúdot.²¹ A Babenbergeket rokonságban álltak a Staufokkal, e házassággal pedig Gertrúd révén a Staufok és a Welfek között is létrejött a dinasztikus kapcsolat.²² Mindez természetesen Magyarország esetleges beavatkozását a birodalmi belpolitikába önmagában is lehetetlenné tette.²³ Egyúttal pedig véglegesen megszűnt az az ok is, amely Frigyes és Zsófia 1139-ben létesített eljegyzését szükségessé tette. A diplomáciai kapcsolatok kihűlését egy merőben szokatlan és durva eset példázza: elmaradt Henrik herceg és Zsófia királyleány esküvője. A források szerint a magyar király leánya a német udvarban olyan méltatlan bánásmódban részesült, hogy 1145 táján (vagy esetleg 1146. elején)²⁴ szakított jegyesével és az admonti

¹⁸ Kristó & Makk, 1988:181.

¹⁹ Pósnán, 2003:107.; Görich, 2008:31. Lásd még Pósnán, 1991:10-11.; Kurze, 1894:104.; Fuhrmann, 1983:133, 143.; Bockmann, 1987:71.

²⁰ Pósnán, 2003:107-108. Görich, 2008:31.; Kurze, 1894:104.

²¹ Bockmann, 1987:59.; Görich, 2008:32.

²² Pósnán, 2003:108.

²³ Deér, 1928:122.

²⁴ Zimmermann, 2005:133.

apácakolostorba vonult.²⁵ A házasság felbomlásában a Stauf-Welf viszályban beállt időleges szünet mellett az is szerepet játszhatott, hogy Konrád utóda számára bizánci házasságban reménykedett.²⁶

A magyar-német viszony megromlását az imént bemutatott eset mellett a német fél magyar belpolitikába való beavatkozása is jelzi: III. Konrád az 1140-es évek közepétől egyre agresszívebb külpolitikát folytatott világuralmi terveinek megvalósítása érdekében, amihez szüksége volt a birodalmával szomszédos államok partnerségére.²⁷ II. Géza király ezt a fajta feltétlen engedelmességet nem volt hajlandó vállalni.²⁸ Épp ezért a német király közvetett módon igyekezett beavatkozni a magyar trónviszályba (Borisz így a német királytól függő magyar vazalluskirály lehetett volna).²⁹ Tény, hogy Borisz valóban kapcsolatba lépett a német királlyal,³⁰ aki a cseh fejedelem és Babenberg (Jasomirgott) Henrik javaslatára engedélyezte, hogy Borisz bajor-osztrák területeken zsoldosokat toborozzon,³¹ aminek eredményeképpen Borisznak 1146-ban rövid időre sikerült elfoglalnia Pozsony várát.³² Elvileg a német zsoldosok és megbízójuk magánvállalkozásáról lett volna szó, a gyakorlatban viszont aligha elképzelhető, hogy Henrik herceg – A Staufok egyik töretlen támogatója – Konrád király tudta és beleegyezése nélkül bontotta volna meg a békét – még ha az 1134-óta fennálló szövetségi viszony létét meg is kérdőjelezzük –³³ a Magyar Királysággal. A megérkező magyar sereg – élén a királlyal – megegyezésre kényszerítette Boriszt.³⁴ Freisingi Ottó nem teljesen egyértelmű tudósítása szerint Pozsony visszavétele után Géza hadat üzent a „noricumi hercegnek” és nagy sereggel indult ellene.³⁵ Ez pedig nem mást jelentett, mint hogy a magyar hadsereg fegyverrel lépett a Német-római Császárság területére,³⁶ II. Géza emellett rögvést kapcsolatba lépett III. Konrád belső ellenzékével, és pénzsegélyben részesítette az elűzött bajor herceget, VI. Welfet birtokai visszavételéhez.³⁷ 1146 szeptemberében tehát II. Géza és Belus bán vezetésével Freisingi Ottó leírása szerint mintegy 70 ezer főnyi magyar sereg támadta meg Jasomirgott Henrik osztrák őrgróf tartományát.³⁸ A Lajta és Fischa közti magyar hadművelet alapvetően katonai válasz volt az országot ért csaknem fél évvel

²⁵ Kristó & Makk, 1996:177-178. A történeteket részletesen lásd: Herbordi Dialogus I.

38. S. S. rer. Germ. 35-40. Deér, 1928:122.; Dümmerth, 2003:191; Ferdinandy, 2003 (1943):114.; Pauler, 1899:258–260.

²⁶ Vö. Fuhrmann, 1983:144. Mánuel és Konrád ez időben folytatott tárgyalásokat egymással, amiből arra is lehet következtetni, hogy a német király bizánci házasságot tervezett fia számára. Varga, 2003:182.

²⁷ A magyar történeti szakirodalom egyöntetű álláspontot képvisel III. Konrád világuralmi törekvéseit illetően, Gábor Varga viszont felhívja a figyelmet arra, hogy ezt az elképzelést a német történettudomány már megcáfolta. Varga, 2003:130.

²⁸ Lásd Makk, 1986:120.

²⁹ Makk Ferenc elképzelésévé ellentétes véleményt fogalmaz meg Gábor Varga. Varga, 2003:173.

³⁰ Ottonis Chronicon VII, 34. S. S. rer. Germ. 365-366. Lásd Makk, 1986:118.

³¹ Kristó, 2003a:167; Kristó, 1993:163; Kristó & Makk, 1996:176.; Kristó, 1986:78.

³² Freisingi Ottó (1913): I. 31. 105-106. vö. Kristó, 1986:78. Vö. Bonfini, [1995]:362 [2.6.265-2.6.275]

³³ Varga, 2003:175.

³⁴ Deér, 1928:123; Ottonis Gesta I. 31. S. S. rer. Germ. 48.

³⁵ Ottonis Gesta I. 31. S. S. rer. Germ. 48.

³⁶ Pauler, 1899:261.

³⁷ Lásd: Makk, 1986:121; Pósnán, 2003:107-108. Minthogy Gertrúd hercegné 1143-ban meghalt, fia, Oroszlán Henrik anyai örökség révén igényt jelentett be Bajorországra. Ezzel újra kiújult a Stauf-Welf háború. Historia Welforum Weingartensium M. G. S. S. XXI. 468. Vö. Zimmermann, 2005:133.

³⁸ A magyar hadsereg létszámát Ottó püspök (Ottonis Gesta I. 31. S. S. rer. Germ. 52.) és a Képes Krónika is (K.K. [2004]: 108) jelentősen túlbecsülte: Borosy, 1984b:34.; Kristó, 1986:80-81.; Veszprémy, 2008:107.

korábbi támadásra. Szeptember 11-én a Lajta és a Fischa folyók között a magyar sereg nagy győzelmet aratott,³⁹ amely mély nyomokat hagyott a németek emlékezetében.⁴⁰ III. Konrád részéről nagy valószínűséggel azért maradhatott el az ellencsapás, mert ekkor érkezett meg a hír Európába Edessza elestéről, és a német királynak is részt kellett vennie a második kereszties hadjáratban.⁴¹ Géza tartott az esetleges konfliktusoktól, ennek elkerülése érdekében mindent meg is tett, így a birodalmi sereg 1147. június-júliusában viszonylagos nyugalommal vonult keresztül Magyarországon.⁴²

Az imént bemutatott események a regionális szintű nézeteltérések egymást követő, logikus következményeinek tekinthetők, ugyanakkor szorosan összefüggtek egy magasabb szintű, szinte kontinentális jellegű eseménysorral, amely mélyebb kontextusba helyezte a fent bemutatott történéseket.

A történet 1143-ban kezdődött, amikor Gertrúd hercegné halála után fia, Oroszlán Henrik bejelentette igényét a Babenbergerek Bajorországára, ezzel pedig kiújult a Hohenstauf-Welf háború. III. Konrád ekkor megerősítette kapcsolatát Bizánccal, amelynek uralkodójával, I. Mánuel császárral rokoni kapcsolatban állt.⁴³ Mánuel anyja ugyanakkor Piroska volt, vagyis a bizánci császár Szent László király unokája. Jasomirgott Henrik a Szentföldről hazatérve Theodora Komnena bizánci hercegnőt hozta magával feleségként. Ezáltal pedig már nem csak a Staufok voltak közeli rokonságban a bizánci dinasztiával, hanem a Staufokkal szoros rokonságban álló Babenbergerek is. Az ausztriai dinasztia így nagyon komoly politikai kapcsolatok birtokába jutott, amelyek egyrészt segíthették Ausztria önálló hercegséggé emeltetésének ügyében,⁴⁴ másrészt azokkal a tervekkel is összefüggésben állhattak, amelyek Magyarországot a Német Birodalom és Bizánc harapófogójába akarták fogni.⁴⁵ A bizánci császár számára azért jött kapóra a német szövetség (1148)⁴⁶, mert a dél-itáliai Normann Királysággal egyre súlyosabb területi nézeteltérései támadtak.⁴⁷ A szövetségekötés hamarosan mozgásba hozta az egész európai diplomáciát. Bizáncot támogatta a Német-római Császárság, Velence, a szuzdali és a halicsi fejedelem, a normannok oldalára pedig VI. Welf német herceg, VII. Lajos francia király, a pápa, a szerb nagyzsupán, a volhíniai és kijevi orosz fejedelem, és II. Géza magyar király került.⁴⁸ Tudunk arról, hogy Géza király követséget menesztett II. Roger szicíliai királyhoz 1149 folyamán, amiből Magyarország 1149 és 1154 között⁴⁹ történő csatlakozására lehet következtetni a francia-normann szövetséghez. A bizánci-német szövetség Magyarország számára most is igen veszélyes helyzetet jelenthetett,⁵⁰ amit helyesen ismert fel II. Géza és ez a tény az ország 1146-tól (de talán 1145-től) alakuló orientációját véglegessé tette.

³⁹ A csatáról lásd: Borosy, 1984a:39-40.; Hóman & Szekfű, 1935:369.; Veszprémy, 2008:105-110.; Pauler, 1899:261-263. Kellő kritikával olvasandó Bonfini csataleírása: Bonfini, [1995]:363-364. [2.6.285-2.6.310]. Lásd még Mayböck, 2006:6.; Zsoldos, 2000:32.

⁴⁰ Varga, 2003:182.

⁴¹ Hóman & Szekfű, 1935:369. Lásd még Kristó & Makk, 1996:179.

⁴² Odo de Deogilo M. G. S. S. XXVI. 61. Zimmermann, 2005:128.; Kristó & Makk, 1996:179.

⁴³ Lásd Ostrogorsky, 2003:332.; Pósnán, 2003:108. Vö. Bockmann, 1987:75.

⁴⁴ Vö. Bockmann, 1987:78.

⁴⁵ Zöllner, 1998:57.

⁴⁶ Lásd Görich, 2008:35-36.

⁴⁷ Részletesen lásd Makk, 1986:124-127.

⁴⁸ Kristó, 1993:164. Lásd még Deér, 1928:123.; Kristó, 1986:81. Makk, 1986:126. A Welf-normann, illetve Stauf-bizánci szövetséggel kapcsolatban vö. Bockmann, 1987:77.

⁴⁹ Zimmermann az eseményt 1149-re teszi, Makk és Varga 1152-ben említi.

Zimmermann, 2005:129-130.; Varga, 2003:185.; vö. Szovák, 1996:31.

⁵⁰ Lásd Deér, 1928:124..

A magyar-bizánci háborúzás jól beleillett a megkötött szövetségi politikába, hiszen a magyar támadások lehetetlenné tették, hogy a bizánci császár a dél-itáliai normannok megtámadásával foglalkozzon.⁵¹ Ezen szövetségi politika másik szálaként II. Géza 1146 nyarától az 1150-es évek elejéig pénzzel támogatta VI. Welf herceget a bajor trón megszerzésében. A német belháború fenntartásának anyagi támogatásával a magyar király igyekezett megakadályozni egy az 1146-os események miatti magyarellenes német hadjáratot.⁵² E politika sikeresnek is bizonyult, hiszen VI. Welf herceg, majd unokaöccse, Oroszlán Henrik fegyveres lázadása lehetetlenné tette, hogy III. Konrád 1149 és 1151 között Magyarország (illetve a normannok!) ellen hadat vezessen.⁵³

Alapvetően az 1150-es évektől fogva egyértelműen feltűnő Géza azon törekvése, hogy a német tartományurakat, fejedelmeket a maga oldalára állítsa, vagy legalábbis semlegesítse, ezáltal igyekezve megakadályozni, hogy egy esetleges birodalmi expanzióban részt vegyenek. Valószínűleg ez lehetett a célja azoknak a tárgyalásoknak is, amelyeket Belus bán (vagy maga II. Géza) folytatott Henrik bajor herceggel 1151-ben.⁵⁴ A békülés lényegi előfeltétele volt a nyugati szomszédokkal való békés viszony megteremtésének, egyúttal bizonyítja, hogy II. Géza igen pontos információkkal rendelkezett a birodalom belügyi életét illetően, hiszen, pontosan akkor állt VI. Welf oldaláról Jasomirgott Henrikére, amikor előbbi, az 1150 elején bekövetkezett veresége után feladta az ellenállást és az akkor még sváb herceg, Frigyes közvetítésével megpróbált kiegyezni III. Konráddal.⁵⁵

Amikor azonban III. Konrád halála után tárgyalások kezdődtek a sváb herceg megválasztásáról,⁵⁶ már teljesen világos volt, hogy egy sikeres választás esetén Frigyes figyelembe fogja venni a Welfek igényét Bajorországra,⁵⁷ ami szükségképpen a Babenbergerek valamilyen fokú mellőzését fogja eredményezni.⁵⁸ Így a magyar-német viszony 1152-től kezdődően, I. (Barbarossa) Frigyes trónra kerülésével lényegében kritikussá vált, amit csak fokozott, hogy az új király származása lényegében meghozta a Stauf – Welf tábor megbékélését. Frigyes emellett nagybátyjánál fokozottabb mértékben hajlott a magyarellenes keleti politikára és ez igen kedvezett Mánuel császár közép-európai terveinek is.⁵⁹ A Birodalom új feje már az 1152. júniusi regensburgi birodalmi gyűlésen tervet terjesztett elő Magyarország megtámadására és hűbéri alávételére.⁶⁰ Tervét azonban a német fejedelmek saját belpolitikai problémáikra hivatkozva nem fogadták el.⁶¹ Utóbbi érv mellett az sem zárható ki, hogy II. Géza diplomáciája valóban elérte

⁵¹ Vö. Ostrogorsky, 2003:332-333.

⁵² Kristó & Makk, 1996:184.

⁵³ Vö. Varga, 2003:185.

⁵⁴ Deér, 1928:127. Makk Ferenc szerint II. Géza személyesen tárgyalt Jasomirgott Henrikkel. Makk, 1986:137.

⁵⁵ Lásd Varga, 2003:186.

⁵⁶ III. Konrád a nyolc éves fia helyett unokaöccsét, az ifjabb Frigyes sváb herceget jelölte meg utódjaként. Vö. Váczy, 1936:549.

⁵⁷ Ennek oka, hogy (Barbarossa) Frigyesnek III. Konrád és VI. Welf herceg is a nagybátyja volt, vagyis személyében a két rivális dinasztia egyesült. Lásd Görich, 2008:38-39.; Rexroth, 2008:69.; Váczy, 1936:549.

⁵⁸ Varga, 2003:186.

⁵⁹ Deér, 1928:127.

⁶⁰ Freisingi Ottó (1913): II. 6. 160. Frigyes ez irányú terveinek valóság alapját a modern német történettudomány, Frigyes világhuralmi terveivel együtt újabban megkérdőjelezi. Varga, 2003:187.

⁶¹ Kristó & Makk, 1996:187; Makk, 1986:137. Ottonis Gesta II. S. S. rer. Germ. 107.

hatását.⁶² A tekintélyes német fejedelmek közül már nem csak a Welfek nem támogatták Magyarország megtámadását, hanem az előző évi tárgyalásoknak köszönhetően megindult a közeledés II. Géza és Jasomirgott Henrik között is. Ezt csak felerősítette, hogy a Bebenbergerek nem támogatták Frigyes megválasztását.⁶³ Ennek fényében kell megítélnünk Barbarossa tervének visszautasítását a birodalmi gyűlésen. Amíg ugyanis a Bajorország körüli vita, jelesül a Welf-Babenberg ellentét nem rendeződik, a Magyarország elleni hadjárat nem kivitelezhető, hiszen annak elengedhetetlenül fontos bázisa, felvonulási területe lenne a bajor térség. Mindezek okán tehát világos, hogy Barbarossa és II. Géza előbbi által fenntartott ellenséges viszonyában fordulatra volt szükség, amit Frigyes végre is hajtott. Emellett figyelembe kell vennünk azt a tény is, hogy a Magyarország elleni hadjáratra a fejedelmek ellenállása mellett a nemzetközi helyzet sem volt alkalmas, hiszen a III. Konrád által kijelölt úton továbbhaladva a bizánci császárral szövetségben Szicília ellen is harcolni kívánt,⁶⁴ bár a bizánci-német szövetség (1149) sem bizonyult tartósnak. A két császár szövetségének felbomlásával elhárult a Magyarország elleni közös fellépés veszélye is és bár a görög háború nem maradt abba, világpolitikai jelentősége lényegében megszűnt.⁶⁵

Jóllehet Frigyes továbbra is ébren tartotta Magyarország megtámadásának tervét, továbbra sem állt fenn olyan ok, amely erre jogalapot biztosított volna, sőt, még mindig problémát jelentett Bajorország ügye. Nyilvánvaló, hogy a birodalom helyzetének stabilizálásához – és nem elsősorban egy magyar hadjáratához – szükséges volt az utóbbi problémának a végleges rendezése.

Már említettem, hogy Bajorországot III. Konrád a Babenberg családnak adta. Barbarossa apai ágon a Staufokhoz, anyai ágon pedig a Welfekhez kötődött,⁶⁶ trónra kerülésekor pedig a két dinasztia megbékélésének kulcsát Bajorország jelentette. I. Frigyes ezért Babenbergi (Jasomirgott) Henrik ellenében a Welfeknek adta vissza (1155-ben) a hercegséget. Ezért kellett a Babenbergeket egy „másik” hercegséggel kárpótolni.⁶⁷ Nem elhanyagolható szempont, hogy a Welfek „megadományozásával” Frigyes a nyugodt belpolitikai körülményeket is meg kívánta teremteni az itáliai vállalkozásához. Oroszlán Henrik azonban Frigyes ezen lépésével ismét két hercegség tulajdonosa lett.⁶⁸ A Babenbergeket igényét I. Frigyes úgy elégítette ki, hogy 1156-ban hercegi rangra emelte Ausztriát – melynek területét lényegében Bajorországból „szakította ki” –⁶⁹ azzal a különleges kiváltsággal, hogy az osztrák hercegség nőágon is örökíthető, örökös hiányában pedig a herceg jelölheti ki utódját. Ausztria státuszváltozásának azonban magyarelles éle is lehetett. Frigyes azzal a feltétellel adta át nagybátyjának, Henriknek a területet, hogy az támogatni fogja őt a szomszédos államok ellen.⁷⁰ Minthogy azonban a Privilegium minus csak általánosságban említi a szomszédos államokat, Magyarország megnevezése nélkül,

⁶² Vö. Deér, 1928:127. Deér József a német fejedelmek tartózkodását egyértelműen II. Géza diplomáciai alkudozásainak tulajdonítja.

⁶³ Varga, 2003:186.

⁶⁴ Varga, 2003:189.

⁶⁵ Lásd még Deér, 1928:128. A német szakirodalomban csak „*das alte zwei-Kaiser-Problem*”-nak nevezett kérdéstről lásd Bockmann, 1984:74. Varga e problémát történeti konstrukciónak tartja. Varga, 2003:187.

⁶⁶ Vö. Görich, 2008:36.; Váczy, 1936:549.

⁶⁷ Lásd Pósn, 2003:113-115. Lásd még Görich, 2008:39-40.; Rexroth, 2008:69.; Váczy, 1936:549.

⁶⁸ Lásd Bockmann, 1987:82.

⁶⁹ Bockmann, 1987:83.; Kurze, 1894:108.

⁷⁰ M. G. Const. I. 222. Vö. Kristó, 2003a:169.; Makk, 1986:149. Lásd még Bockmann, 1987:86-87. A Privilegium minusról és Ausztria státuszáról részletesen lásd Bockmann, 1987:84-87.; Görich, 2008:40.; Zöllner, 1998:57. Vö. Váczy, 1936:550. Vö. Szovák, 1996:32.

a magyarelles szemponatot a legújabb német történetírásban megkérdőjelezzik, az okirat jelentőségét pedig azon folyamat részeként emelik ki, amelynek eredménye a magyar ügy kérdéseinek áthelyezése a fejedelmek (cseh, osztrák, bajor, stájer hercegek) hatáskörébe.⁷¹ Azonban egy nagyon fontos mozzanatra mégis oda kell figyelni: Fentebb már említettem, hogy III. Konrád még komolyan tartott egy magyar-bajor (Welf) összefogástól, részben Bajorország geopolitikai helyzetéből adódóan. Ennek szerepe lehetett Bajorország átadásában a Babenbergeknél. Amikor I. Frigyes ismét a Welfeknek jutatta Bajorföldet – és nem vette el tőlük Szászországot sem – ez a helyzet ismét előállhatott volna. Úgy gondolom, hogy Ausztria önálló hercegséggé alakításában a magyar-bajor geopolitikai egység megtörése is szerepet játszhatott, hiszen a két terület közé beékelődött egy feltételen Stauf-párti új hercegség. Ide tartozik az a tény is, hogy az önálló osztrák hercegség létrehozásával a Babenbergeknél megszűntek a bajor herceg vazallusai lenni.⁷² Ausztria hercegséggé alakítása ugyanakkor része volt annak az új „keletpolitikának”, amellyel Barbarossa Frigyes próbálkozott először. Ennek lényege az volt, hogy a birodalom keleti politikájában nagyobb szerepet szánt a helyi tényezőknél, vagyis a lokális hatalmaknak.⁷³ A terv nem egészen olyan formában valósult meg, mint ahogyan azt Frigyes gondolta. Az új lokális tényezők – jelen esetben Ausztria ugyanis elég erőt képviselt ahhoz, hogy olykor önálló és a császárral ellentétes diplomáciai tevékenységet folytasson.

⁷¹ A hagyományos történeti felfogással (Kristó, Makk, Pelzer, Ohsorge) szemben Varga véleménye az, hogy a kiváltságlevélben megfogalmazott kötelezettségek nem jelentenek újdonságot, minthogy az osztrák őrgrófok Ostmark fennállása óta tartoztak hadsegéllyel szolgálni a német királynak – esetlegesen Magyarország ellen. Lásd Varga, 2003:192. Ezen érvelés mellett szól az a fent említett tény, hogy 1156-ban sem volt indok Magyarország megtámadására. Ez az elképzelés a magyar történetírásban mégsem számít példanélkülinek, hiszen Váczy Péter már az 1930-as években párhuzamot vont a Privilegium minusban rögzített kötelezettségek és a II. Vladislav cseh herceget királlyá emelő 1158-as oklevél között, amelyben az újdonsült cseh királyság feje a császár megsegítésére kötelezte magát. Lásd Váczy, 1936:550.

⁷² Görich 2008: 40. Ausztria, mint a bajor hercegséghez tartozó Markgrafschaft a X. század óta a Babenbergeknél, amiképp az őrgrófság urai a bajor herceg vazallusai. Lásd erről Bockmann 1987: 84.

⁷³ A sort Ausztria hercegi rangra emelése nyitja 1156-ban, Stájerország 1180-ban, Merán 1181-ben szintén hercegség lesz, Morvaország pedig 1182-ben határgrófság. – Deér, 1928:128. 1158-ban a cseh herceg kap királyi címet. Lásd még Pauler, 1899:300.

Irodalomjegyzék

- BOOCKMANN, Hartmut (1987). *Stauferzeit und spätes Mittelalter. Deutschland 1125-1517*. Berlin: Siedler Verlag.
- BOROSY András (1984a). Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In Liptai Ervin (főszerk.), *Magyarország hadtörténete* (pp. 41-58). Budapest: Zrínyi Katonai Lap- és Könyvkiadó.
- BOROSY András (1984b). A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In H. Balázs Éva, Fügedi Erik, & Maksay Ferenc (szerk.), *Mályusz Elemér emlékkönyv* (pp. 47-57). Budapest: Akadémiai.
- DEÉR József (1928). *A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár.
- DÜMMERTH Dezső (2003). *Az Árpádok nyomában*. Budapest: Corvina.
- FERDINADY Mihály (2003). *Az istenkeresők. Az Árpád-ház története*. Budapest: Attraktor.
- FUHRMANN, Horst (1983). *Deutsche Geschichte im Mittelalter von der Mitte des 11. bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Deutsche Geschichte 2*. Göttingen: Kleine Vandenhoeck-Reihe.
- GÖRICH, Knut (2008). *Die Staufer. Herrscher und Reich*. München: Verlag C.H. Beck.
- HÓMAN Bálint, & SZEKFÜ Gyula (1935). *Magyar történet I*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- KRISTÓ Gyula (1986). *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- KRISTÓ Gyula (1993). *A Kárpát-medence. A magyarság régmúltja 1301-ig*. Szeged: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.
- KRISTÓ Gyula (2003a). *Magyarország története 895-1301*. Budapest: Osiris.
- KRISTÓ Gyula, & MAKK Ferenc (1988). *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest: Interpress.
- KRISTÓ Gyula, & MAKK Ferenc (1996). *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest: I.P.C.
- KURZE, Friedrich (1894). *Deutsche Geschichte im Mittelalter bis 1500*. Stuttgart: Sammlung Göschen.
- MAYBÖCK, Leopold (2006). *Beitrag zur Besiedlungsgeschichte des Unteren Mühlviertels*. http://www.oogeschichte.at/uploads/tx_iafbibliografiedb/Mayboeck_Dietmar_von_Aist_01.pdf [2009. 06. 20.]
- MAKK Ferenc (1986). *Magyarország a 12. században*. Budapest: Gondolat.
- OSTROGORSKY, Georg (2003). *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris.
- PAULER Gyula (1899). *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- PÓSÁN László (2003). *Németország a középkorban*. Debrecen: Multiplex Media – DUP.
- PÓSÁN László (1991). A hűbériségtől a rendiségig. Welfek, Staufok, Luxemburgok. *Rubicon*, (1-2), 9-15.
- REXROTH, Frank (2008). *Deutsche Geschichte im Mittelalter*. München: Verlag C. H. Beck.
- SZOVÁK Kornél (1996). Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In Zombori István (szerk.), *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve* (pp. 21-46). Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- VARGA Gábor (2003). *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation*. Studia Hungarica, 49. München: Ungarisches Institut.
- VÁCZY Péter (1936). *A középkor története. Egyetemes történet II*. Budapest.
- VESZPRÉMY László (2008). *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest: Zrínyi.
- ZIMMERMANN, Harald (2005). A német-magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi szászok betelepítése. *Aetas*, 20. (4.), 124-136.
- ZÖLLNER, Erich (1998). *Ausztria története*. Budapest: Osiris.
- ZSOLDOS Attila (2000). A megyei csapattól a magánhadseregekig. In Rácz Árpád (szerk.), *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján* (pp. 31-33). Budapest: Rubicon, Aquila.

További források

- ANNALISTA SAXO a. 741-1139. M. G. H. S. S. 6. Edente D. G. Waitz, Prof. P. Kilan. 547-777.
- ANNALES ERPHESFURDENSES a. 1125-1137. M. G. H. S. S. 6. Edente D. G. Waitz, Prof. P. Kilan. 536-541.
- BONFINI, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- CONSTITUTIONES et acta publica imperatorum et regum (Const.) I. M. G. H. Legum. Sectio IV. Tomus I.
- FREISINGI Ottó: I. Frigyes császár tettei. Ford. Gombos Albin. Budapest, 1913.
- HERBORDI DIALOGUS de vita Ottonis episcopi Babenbergensis. S. S. rer. Germ. 33. Edidit Georgius Henricus Pertz.
- HISTORIA WELFORUM WEINGARTENSIIUM a. 800-1167. M. G. H. S. S. 21. Editore Ludewico Weiland. 1859. 454-471.
- KÉPES KRÓNKA (2004). Ford. Bollók János. Budapest: Osiris Kiadó.
- ODO DE DEOGILO. De profectone Ludovici VII. regis Francorum in Orientem. M. G. H. S. S. 26. 59-73. 1882.
- OTTONIS EPISCOPI FRISIGENSIS CHRONICON sive Historia de duabus civitatibus. M. G. H. S. S. rer. Germ. 45. Edente Adolfus Hofmeister. Hannover, 1912.
- OTTONIS GESTA Friderici I. imperatoris lib. I. Ottonis et Rahewini Gesta. M. G. H. S. S. rer. Germ. 46. Edente Georg Waitz. Hannover 1912. 1-161.
- OTTONIS GESTA Friderici I. imperatoris lib. II. Ottonis et Rahewini Gesta. M. G. H. S. S. rer. Germ. 46. Edente Georg Waitz. Hannover 1912.

A médiatudatosság vizsgálata fókuszcsoportos technikával és drámapedagógiai módszerrel

© HERZOG Csilla

Eszterházy Károly Főiskola, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Eger
csillaherzog@gmail.com

A „digitális forradalom” – a világnak a digitális térben történő „újratermelése” és annak interaktív használatát biztosító infokommunikációs technológia – egyik nagy eredménye, hogy lehetővé tette az ismereteknek a korábnál gyorsabb és alacsonyabb költségű terjesztését, kis területű tárolását, globális hasznosítását (Mlinarics, 2010). Ma a fogyasztók (felhasználók) már nem csupán passzív befogadók, de a média alkotói és fejlesztői is lehetnek, akár interaktív módon is, tértől függetlenül, folyamatosan. A média, amennyiben megfelelően használják – a befogadó az életkorának megfelelő médiával és tartalommal találkozik – bővítheti a meglévő ismereteket, fontos tényezője lehet a személyiség fejlesztésének, és segítheti a társadalomba való beilleszkedést. Az, hogy a gyermekek vagy a felnőttek elmondhassák magukról, hogy tudatos média-felhasználók, nem csupán azt jelenti, hogy ismerik a médiaszövegeket jellemző „kódrendszert” – azaz pontosan értelmezni tudják a média által közölt üzenetet – hanem azt is, hogy a média üzeneteit kritikusan tudják elemezni, és értékelni. Ehhez speciális tudásra, ismeretekre és készségekre van szükség, amelyek összefoglaló neve médiaműveltség (*media literacy*).

Kutatások igazolják, hogy a médiaértést és a kritikus médiabefogadást segíti a felnőttek aktív részvételével – a közös tevékenységként – folytatott médiahasználat (Kósa, 2008). Számos esetben hasznos és hatásos, ha a felnőtt családtagok kommentálják a látottakat, hallottakat, olvasottakat, illetve időt szakítanak arra, hogy közösen megbeszéljék, értelmezzék a médiaszövegek lényegét, tanulságát. Ezt a mediációt hivatott az intézményi keretek között folyó médiaoktatás segíteni, mely tanórák elsődleges célja, hogy a tanuló értő és kritikus média-felhasználóvá váljon, értse a médiaipar működését, annak bevétel- és profitorientált érdekeit, és maga is képes legyen médiaszöveg-alkotásra. Ugyanakkor a média órák arra is lehetőséget adnak, hogy a jól megválasztott oktatási módszerek révén olyan kompetenciákat fejlesszenek, melyek a hatékony tudás feltételei. Gondolunk például a kommunikációs, a narratív, lényegkiemelő, komplex információk kezelésével kapcsolatos képességekre, vagy a szabálykövető, együttműködési, életvezetési, döntési, problémamegoldó készségekre.

A 14-18 éves tanulók médiaműveltségét feltáró vizsgálatunkban kvantitatív és kvalitatív mérőeszközöket egyaránt alkalmaztunk. Jelen tanulmányban – a 2009/2010-es tanévben lefolytatott alapkutatásból – a fókuszcsoportos vizsgálat médiatudatossággal kapcsolatos fontosabb eredményeit közöljük.¹

¹ A tanulmány alapját Herzog Csilla: A médiaműveltség és a médiahasználat vizsgálata 14-18 éves tanulók körében című – a Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola keretein belül 2013-ban megvédett – PhD-értekezés alfejezetei képezik.

A médiaműveltség-kutatás célja, kérdései és módszerei

A médiaműveltség-kutatás egyik kérdése, hogy igazolható-e a 14-18 éves tanulók tudásterületében és médiahasználatában a médiaoktatás hatása. A fókuszcsoportos vizsgálat elsődleges célja tehát egy olyan háttérelmzés lefolytatása volt, amely egyrészt képes illusztrálni a tizenévesek médiával kapcsolatos értelmezési, elemzési, megfigyelési, önismereti, választási és tolerancia készségeit, másrészt arra is lehetőséget nyújtott, hogy az előbb megnevezett kompetenciák terén tapasztalható-e különbségek a mozgóképkultúra médiaismeret tárgyát tanulók és nem tanulók között.

A fókuszcsoportos megfigyelések során dráma- és szituációs játékeladatokat adtunk a tanulóknak, ezeket megbeszélések követték. A tanulói társulások alkalmasak voltak viták lebonyolítására is, ennek során képet kaptunk a diákok vita-, kommunikációs és egymással kapcsolatos tolerancia készségéről is. A csoportfolyamatokat esetenként 2-3 digitális kamera rögzítette, majd ezt követően került sor a látottak tartalmi és narratív elemzésére. A fókuszcsoportos kutatás során – a médiatudatossággal kapcsolatban – a következő kérdésekre kerestünk választ: milyen szinten tudatosak a tanulók a mű- és műsorválasztásban; be tudják-e azonosítani a mozgóképi szövegek keletkezésének hátterét és a műsorközlő fél szándékát, illetve a mozgóképi szövegek felismerése után tudnak-e a műsортípus mellett / ellene érvelni?

A fókuszcsoportos vizsgálat keretében – a dráma és szituációs játékok segítségével – kívántuk feltárni a tanulók médiahatásról kialakult nézeteit, illetve a mozgóképre vonatkozó szövegalkotó kódok és azok gyakorlati alkalmazásának módozatait. A főbb kutatói kérdések a következők voltak: a 14-18 éves tanulók az életszerű szituációk eljátszásakor hogyan képesek a médiaműfajoknak megfelelő médianyelvet (a verbális és a nonverbális szövegalkotó kódokat) használni, és milyen szinten ismerik a domináns médiaműfajokat?

A tanulókat az egrı Kossuth Zsuzsanna Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola 9-12. évfolyamos gimnáziumi diákjai közül választottuk (N=107 fő). Alkalmanként 10-15 fő képezte a csoportok tagjait, amelyek nemek vonatkozásában heterogénnek, és kiegyensúlyozottnak tekinthetők. A csoportok fele képezte a vizsgálati minta azon részét, amely tanult mozgóképkultúra és médiaismeret tárgyat, és drámatagozaton folytatja tanulmányait, míg a másik négy a kontroll csoport azon részét alkotta, amelyik nem részesült ilyen képzésben.

A fókuszcsoportos vizsgálat főbb eredményei

A fókusz-csoportos megbeszélések eredményei összhangban állnak azokkal a hazai és nemzetközi, ill. saját kutatási eredményekkel, amelyek – figyelembe véve a párhuzamos médiahasználatot – adatokat szolgáltatnak a 14-18 éves korosztály médiahasználatára vonatkozóan (pl. Kósa & László, 2011; Livingstone & Bovill, 2001; Rideout, Foehr, Roberts & Brodie, 1999). Eredményeink igazolták azokat a korábbi empirikus kutatásokat, amelyek szerint az ipari országok nagy részében a 14-18 éves korosztály tagjai – összességében – már több időt töltenek a tévé előtt, mint az iskolában, vagy bármilyen más tevékenységgel az alvást leszámítva. Ha ehhez hozzávesszük azt az időt is, amit filmekkel, magazinokkal, számítógépes játékokkal és popzene hallgatással töltenek, nyilvánvalóvá válik, hogy a média jelenti számukra a szabadidő eltöltésének legfontosabb módját (Herzog, 2009, 2010).

A fókuszcsoporthoz megbeszéléseken az életkor, és a médiatartalmak választása tekintetében különbségeket igazoltunk a 15-16 és a 17-18 éves tanulók között. Az idősebb tanulók a műfajok tekintetében változatosabb médiaszöveg „fogyasztók”, és színesebb érdeklődésüket indokolni is képesek, szemben a fiatalabb korosztállyal (lásd 1. táblázat)

1. táblázat. A 14-18 éves korosztály műsorválasztása a fókusz-csoportos megbeszélés alapján

Műsортípusok	1. cs.	2. cs.	3. cs.	4. cs.	5. cs.	6. cs.	7. cs.	8. cs.	Összesen	Gyakoriság (%)
Sorozat, szappanopera	8	9	8	4	11	6	6	8	60	34,6
Akciófilm	3	2	2	1	3	8	6	6	31	17,9
Hírműsor	2	4	1	9	6	10	4	5	41	23,6
Talk-show	3	1	2	2	2	0	3	3	16	9,2
Kvízműsor, televíziós vetélkedő	1	1	1	1	3	1	2	4	14	8
Dokumentumfilm	1	0	1	1	0	1	0	0	4	2
Sportműsor	1	0	1	0	1	1	1	2	7	4
Összesen	19	17	16	18	26	27	22	28	173	99,2

Jelölések: 1–2. csoport=9. évfolyam; 3–4. csoport=10. évfolyam; 5–6. csoport=11. évfolyam; 7–8. csoport=12. évfolyam

A továbbiakban felsorolás szintjén összegyűjtöttük a műsorválasztás kapcsán leggyakrabban elhangzott indoklásokat:

- ✓ tetszik a történet, vonzó a szereplők (főképp a napi sorozatok esetében)
- ✓ izgalomban tart az aktuális esemény (például kórházi és bűnügyi sorozatok)
- ✓ kikapcsolódást, pihenést nyújt
- ✓ a megszokást, a rendszeresség érzetét nyújtja
- ✓ kizökkent a mindennapi unalmas tevékenységekből
- ✓ a társasági életben fontos beszédtema az egyes sorozatok történései, ezért nem ajánlatos az eseményekről lemaradni
- ✓ ilyenkor együtt van a család, ez egy közös tevékenység
- ✓ a bennük látható történések hasonlítanak a mindennapi élethez (vagy éppen ennek a szöges ellentéte is ugyanilyen vonzó lehet, azaz hogy egyáltalán nem valóságosak a történések, például. a misztikus sorozatokban)
- ✓ segíthet bizonyos problémák megoldásában, és tanulságokkal is szolgálhat

A tanulók médiatudatosságának feltérképezését segítette az a feladat, melynek során véleményalkotásra kértük a diákokat: szerintük mivel indokolható a napi és heti sorozatok, szappanoperák magas nézettsége a lakosság körében?

A tizenéves tanulók szerint a közkeveltség okai: (1) kikapcsolódást, szórakozást és izgalmat nyújtanak; (2) a nézők szeretik a bennük látható szereplőket és változatos történeteket; (3) megszokást jelent, az embereknek nincs más tennivalójuk, jó lehetőség az unalom elűzésére; (4) a szülők is ezt nézik, mindenki megtalálja bennük a kedvére valót (ármány, szerelem, konfliktus stb.); (5) arra az időre elfelejthetik saját problémás életüket.

A válaszok ebben az esetben is sokszínűek voltak, de a vizsgálat során igazolódott: a diákok – függetlenül attól, hogy a „médiás” vagy a kontroll csoporthoz tartozik-e – másféle hangvételt ütöttek meg a többség műsorválasztásának véleményezésekor, mint amikor önmaguk médiahasználatát kellett jellemezni. A kritikus hangvétellű megnyilvánulásokban érezhető volt az a törekvés, hogy megkülönböztessék magukat azoktól a „másoktól”, akik, legalábbis kimondatlanul, naiv és ártatlan módon „bevesznek” mindent, amit a média mond, és ezért veszélynek vannak kitéve, igazolva ezzel *Buckingham* (1993) hasonló kutatási eredményeit.

A sorozatok és szappanoperák témánál elidőztünk annál a kérdésnél, hogy a tanulók mennyire tartják valóságúnak az ezekben látható eseményeket, karaktereket?

A válaszadásnál a 14-18 éves tanulók minden csoportban megosztottak voltak. Abban többnyire egyetértettek, hogy a filmek gyártói „mesterséges feszültség-, és izgalomkeltéssel” érik el, hogy minél többen, rendszeresen figyeljék ezeket a produkciókat. Főképp a dél-amerikai szappanoperák esetében volt általános az a vélemény, hogy az érzelmek túljátszottak, és végletesek, gyakran esnek a színészek túlzásokba, és éppen emiatt válnak teljesen hiteltelenné. A fiatalok szerint ezekért a sorozatokért leginkább a nyugdíjasok, és a munkanélküliek képesek lelkesedni, mert ebbe az álomvilágba menekülnek a való élet kilátástalanságából.

A csoporttagok nem értettek egyet a kórház-, a bűnügyi-, és a hazai gyártású szappanoperák valóságúságának megítélésében is. Leginkább sorozatcímeikkel igyekeztek alátámasztani véleményüket. Egyesek szerint a bűnügyi- (*NCIS, New York-i helyszínelők*) és a kórház-sorozatok (*Dr. House, Vészhelyzet*) a helyszínek és a karakterek kapcsán életszerűek, a bennük látható szituációk viszont kitaláltak. Mások szerint elég két csoportra osztani az előbb felsorolt televíziós szövegfajtákat: valóságos és nem életszerű alkotásokra. A valóságoshoz sorolhatók a bűnügyi és a kórház, a másik csoporthoz pedig a misztikus sorozatok, mint pl. a *Hősök*, a *Szellemekkel suttogó*. Volt aki nem tudott azonosulni ezzel a felosztással, és inkább amellet foglalt állást, hogy a színész hiteles játékán múlik, hogy a néző elhiszi-e a látottakat, vagy sem.

A felsőbb évfolyamok csoportjainál előkerült a korhatár kérdése. A fiatalok szerint több esetben kifogásolhatók a sorozatok korhatáros besorolásai. Szerintük ezek a tévéműsorok több olyan témával is foglalkoznak – például szex, drog, bűnözés, brutalitás és a családok széthullása –, amelyek akkor sem valók a 12-14 éves gyerekeknek, ha szülői felügyelet mellett nézik. Indoklaskor teljes meggyőződéssel állították, hogy 17-18 évesen ők már remekül meg tudják különböztetni a tévé világot a valóságtól, de a náluk kisebbek erre nem képesek, és ezért sokkal inkább ki vannak téve a televízió befolyásának.

Drámajáték (szituációs gyakorlat) a fókuszcsoportos foglalkozásokon. A középiskolás fiatalok a drámajáték szituációk során arra kaptak lehetőséget, hogy improvizációs formában mutassák be azokat a megfigyeléseket, melyek a valóságos és filmbeli/televíziós emberi viselkedésre vonatkoznak, főképp a valóságos és tévés sorozatokban, szappanoperákban megjelenített karakter- és konfliktusviszonylatok azonosságaira és különbségeire fókuszálva.

A fókusz-csoportos vizsgálat során 102 jelenetet sikerült dokumentálnunk és archiválnunk. A rövid jelenetek – az 1 percestől a 3,30 perces rögtönzésig – három digitális kamerával kerültek rögzítésre (N=102), mely felvételeket a következő szempontok alapján elemeztünk.

- a szituációs játékok során a tanulók képesek-e a gyakorlatban is alkalmazni a televíziós sorozatok, szappanoperák szövegalkotó verbális/nonverbális kódjait és narratíváit;
- tudnak-e a szituációs játék során nyilvánvaló különbséget tenni a való élet és a televíziós szövegfajta szituációi között;

A kutatás izgalmas része a sorozatbeli jelenetek megalkotása volt. A médiaszöveg-alkotások ezen formái annak igazolására szolgálnak, hogy a fiatalok alaposan ismerik-e az adott műfaj nyelvezetét, formáját, szabályait (vö. Buckingham, Fraser & Mayman, 1990). Ez a szituációs gyakorlat megkívánta a tanulóktól, hogy ne csupán ismerjék a szappanoperák és sorozatok jellemzőit, hanem képesek legyenek a kiadott szituációkat más helyzetbe, szövegekörnyezetbe „reprodukálni”. Vizsgálatunk célja nem az, hogy a szituációkban elhangzottakat részleteiben elemezzük. A felvett jelenetek kiértékelésénél a tanulók médiaszöveg-alkotás készség- és képességszintű alkalmazására, illetve az adott médiaműfaj gyakorlati szintű adaptálására figyeltünk.

Tapasztalataink szerint a tanulók fele tudta meggyőzően felidézni a sorozatok, szappanoperák nyelvezetét. Ezek a diákok szemlátomást tisztában voltak a műfaj szabályaival, és képesek voltak őket tudatosan, nem pedig gondolkodás nélkül alkalmazni – jól illusztrálva azt, hogy olyan műfajjal dolgoztak, amit jól ismernek (Buckingham, Grahame & Sefton-Green, 1995). Ennek alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a középiskolás fiatalok többsége képes a gyakorlatban alkalmazni az elemi mozgóképi szövegalkotó kódokat, képesek médiaszöveg-alkotásra, azaz a mozgóképirásra. A szituációs játékok során nagy különbségek adódtak az „utánzások” színvonalában:

- ❖ A tanulók 25 szituáció esetében tudatos és reflektált módon – ironikusan parodizálva –, magas szinten használták a sorozatok nyelvezetét, fordulatait.
- ❖ 30 jelenetben láttunk példát arra, hogy sikerült a tévés műfaj sajátos jellemzőit – például érzelmek túlzó kifejezése, meglepő szituációk, történések stb. – meggyőző formában visszaadni.
- ❖ 52 esetben árnyalatnyi különbséget véltünk felfedezni a tanulók által eljátszott valóságos és televíziós problémamegoldások között. Itt már nemcsak a tanulók feladatmegoldással kapcsolatos tudatossága, hanem motiváltsága is hiányzott.

A fókuszcsoportok nyomán az a megállítás is igazolható volt, miszerint „{...} a tanulók többsége tudta, hogy a sorozatok célja a szórakoztatás, a figyelem felkeltése és megtartása, azaz a rendszeres fogyasztóvá nevelés, de azzal kevésbé voltak tisztában, hogy mi a sorozatok gazdasági szerepe a médiaiparban” (Buckingham, Grahame & Sefton-Green, 1995:75).

A fókusz-csoportos vizsgálat szituációs jeleneteiben lényeges különbségeket tapasztaltunk a médiaoktatásban és drámapedagógiai képzésben részt vett, illetve a kontroll csoport feladatmegoldásai között. Az ún. „drámás és médiás” tanulók számára a feladat társas, interperszonális aspektusai láthatóan élvezetet jelentettek, és rutinosan, oldott légkörben mutatták be a jeleneteket. A külső szemlélő szemével is jól érzékelhető volt, hogy a drámatagozatos diákok rendszeresen találkoznak ilyen, vagy hasonló jellegű improvizációs feladatokkal, és ennek köszönhető a magabiztos kreativitásuk. Ezzel ellentétben a kontroll csoport tagjainak többsége nem tolerálta a számukra új és szokatlan helyzetet. A tanulók többsége feszengett, észlelhető volt

zavartságuk, és néhányszor elhangzott a „mikor leszünk már túl ezen?” kérdés is a foglalkozásokon. A gyakorlati kivitelezés során főképp arra törekedtek, hogy minél hamarabb letudják a feladatokat. Állításunkat igazolják a szituációkra fordított időegységek. A kontroll csoportok átlagosan 45-90 másodpercet szántak egy-egy konfliktushelyzet kivitelezésére, színrevitelére, míg a „médiás-drámás” tanulók jelenetenként 80-180 másodperccel gazdálkodtak. A szituációkban azt tapasztaltuk, hogy a „fellépés” során kiegyenlített volt a nemek közötti munkamegosztás, és még a szerepléstől kissé ódzkodó, nem dráma-tagozatos fiúk is találtak maguknak olyan – nem túl harsány, vagy feltűnő – feladatot, szerepkört, amit a rögtönzött színpadon szívesen megoldottak.

A feladat kellő lehetőséget biztosított a tanulók számára arra, hogy fantáziavilágukat, képzeletüket mozgósítsák, és az eredmények azt mutatják, hogy igazolható *Buckingham* és *Sefton-Green* (Buckingham, 2005:182) megállapítása, mely szerint „{...} a kitalált cselekményekbe/konfliktusokba a gyerekek gyakran – vélhetően – nem csak magukat és társaikat, hanem korábbi valós, és filmekhez kötődő tapasztalataikat is beleszórták, ilyen módon is kinyilvánítva identitásukat és barátságukat”.

Bourdieu szerint (Bourdieu, 1984:74) „{...} a kreatív alkotómunka soha nem a világtól elszigetelten zajlik. Senki nem tudja teljesen függetleníteni magát az őt körülvevő világtól, mint ahogy a műalkotások terjesztését és befogadását is befolyásolják a különböző gazdasági és társadalmi folyamatok.” Ugyanakkor egyetértünk *Dyson* (1997:142) megállapításával, miszerint „{...} hiba lenne azt gondolni, hogy a diákok 'legsajátabb valójukat', 'legmélyebb énjüket' fejezik ki ezekben a feladatokban”. A tanulók által eljátszott szituációk, jelenetek többsége egyfajta romantikus köntösbe bújtatott kitalált/vágyott eseménysort tartalmaznak, melyek inkább a filmes, fiktív világhoz, azon belül is jellemzően a populáris kultúra világához állnak közelebb.

A csoportfolyamatok utólagos elemzése alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a diákoknak egész sor ismeretük van a média nyelvezetére vonatkozóan: folyékonyan tudnak „olvasni”, azaz érteni látszanak a televíziós mozgóképi alkotások történéseit, a különböző szövegfajták közti különbségeket és céljukat, gondolkodnak és véleményt alkotnak ezekről.

Ugyanakkor azt is láttuk, hogy nem csak a kontroll csoportok, hanem a médiaoktatásban részt vett tanulók is csupán intuitív módon érezték, hogy mit jelentenek bizonyos mozgóképi konvenciók, és abban sem voltak tudatosak, hogy hogyan, és milyen céllal épülhetnek fel bizonyos mozgóképi jelentések. A vizsgálat eredményei – főképp a médiaoktatás feltételezett hatása kapcsán – nem támasztották alá maradéktalanul előzetes hipotézisünket. Úgy gondoljuk, a tapasztaltak háttérben az állhat, hogy a mozgóképkultúra és médiaismeret órákon nem foglalkoznak alaposabban a médiaszövegek céljával, jelentésével és bizonyos tartalmak lehetséges hatásával sem.

Összegzés

A vizsgálat eredményei szerint számottevő különbség a kísérleti és a kontroll csoport között főképp a szituációs gyakorlatok során megvalósított médiaszöveg-alkotás terén mutatkozott. Ennek oka lehet, hogy a mozgóképkultúra és médiaismeret órán a tanulók foglalkoztak a műfajismeret elméletével, másrészt a drámatagozatnak köszönhetően gyakorlottak az improvizációs szituációs játékokban. Tapasztalataink alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy azok a csoportok, ahol a szituációk során képesek voltak használni a sorozatokra jellemző nyelvezetet, fordulatokat és eseményeket, ott a tanulók médiaműfajokkal kapcsolatos tudatossága és a saját alkotás kivitelezésével kapcsolatos reflektivitás is jobban megvalósult. Ez a tudatosság segítségükre volt nem csak a szerepjátékok, hanem az ezekre történő reflektálás során is. Látszott, hogy képesek észrevenni saját és mások hibáit is, főképp azért, hogy a következő alkalommal ezeket elkerüljék.

Ez tehát azt jelzi, hogy a tanulók többsége rendelkezik a médiaszöveg-értés bizonyos fokával, tehát elméleti szinten képesek a lényeges különbségek megfogalmazására, de a gyakorlat – a készség – szintjén ezek az ismeretek már nem működnek. A vizsgálat további eseteiben már nem volt ennyire egyértelmű a kép. A megbeszélés és a vita folyamán is azt láttuk, hogy a tanulók – függetlenül attól, volt-e részük médiaképzésben, vagy sem – rendelkeznek a médiaértés bizonyos szintjével, képesek véleményalkotásra, érvek, ellenérvek felsorakoztatására, és ismerik a domináns médiaműfajokat. Ezekben az esetekben a médianyelv megfelelő, szakszerű használatában láttunk különbséget, aminek elsajátításában egyértelműen a magas színvonalú médiaoktatás nyújthat segítséget.

Irodalomjegyzék

- BOURDIEU, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge-Kegan Paul.
- BUCKINGHAM, D. (2005). *Médiaoktatás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- BUCKINGHAM, D. (1993). *Children Talking Television: The Making of Television Literacy*. London: Falmer.
- BUCKINGHAM, D., GRAHAME, J., & SEFTON-GREEN, J. (1995). *Making Media. Practical Production in Media Education*. London: The English and Media Centre.
- BUCKINGHAM, D., FRASER, P., & MAYMAN, N. (1990). Stepping into the void: beginning classroom research in media education. In Buckingham, D. (Ed.), *Watching Media Learning: Making Sense of Media Education*. London: Falmer.
- DYSON, A. H. (1997). *Writing Superheroes: Contemporary Childhood, Popular Culture and Classroom Literacy*. New York: Teachers College Press.
- HERZOG Csilla (2010). A tizenévesek nemi sztereotípiái és a média. A 14-18 évesek férfi és női szerepekkel kapcsolatos véleményének kvantitatív és kvalitatív vizsgálata. In Nagy Melinda (szerk.), *Társadalmi jelenségek és változások tanulmánykötet* (pp. 514-526). Komárno: Selye János Egyetem.
- HERZOG Csilla (2009). A nemi szerepek megjelenítése és értelmezése a 14-18 évesek médiaszövegeiben. A médiaműveltség vizsgálat kvantitatív és kvalitatív formái. *Fejlesztő Pedagógia*, (5), 42-52.

KÓSA Éva (2008). Védelem vagy felkészítés? In Gabos Erika (szerk.), *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra* (pp. 66-78). Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat Magyar Egyesület.

KÓSA Éva, & LÁSZLÓ Miklós (2011). „Együtt – egyedül”. In *Nemzetközi Médiakonferencia*. Balatonalmádi, szeptember 26-28.

LIVINGSTONE, S., & BOVILL, M. (szerk.) (2001). *Children and their Changing Media Environment*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

MLINARICS József (2010). *Médiaműveltség – Media Literacy , a XXI. Század írástudása*. http://www.matisz.hu/uploads/media/dr_Mlinarics_Jozsef_mediamuveltseg.doc [2012.07.24.]

RIDEOUT, V. J., FOEHR, U. G., ROBERTS, D. F., & BRODIE, M. (1999). *Kids & Media @ the New Millenium*. Menlo Park, CA: Henry J. Kaiser Family Foundation.

Ismeret(t)erjesztés

© DOMOKOS Áron

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar Könyvtártudományi Tanszék, Kaposvár
aron-domokos@chello.hu

Problémafelvetés

Maurice Cotterell egy a kelták régészeti kincseit rekonstruáló könyvében (Cotterell, 2007:272) arra mutat rá, hogy az ősi civilizációkhoz hasonlóan a kelták is tisztában voltak „a Nap szupertudományával”, és ismereteiket kincseikbe kódolták, hogy a jövőben az arra érdemesek a mennybe juthassanak általuk. Ő, aki a kódokat megfelelően értelmezi, a szent Grál mai leőhelyét is azonosítani tudta. *Bart D. Ehrman* a Grált félretéve egy, a hagyományos Júdás-képtől gyökeresen eltérő fölfogást mutat be kötetében (Ehrman, 2007:256), s fölfedi, hogy valójában Júdás csak Jézus akaratát teljesítette, amikor elárulta őt, voltaképpen ő volt a kedvenc tanítványa. Az ezekhez hasonló, általában „megtámadhatatlan kutatási eredményekre” épülő, „meggyőző érveléssel” előadott szövegek, melyeknek szerzői (a fülszövegek szerint) különböző tudományos intézmények oktatói és/vagy tudományos újságírók – olyan új olvasatokat, megrázó és figyelemreméltó eszmefuttatásokat, szenzációkat ígérnek, melyek alapvetően változtatják meg ön- és világészlelésünket.

A találomra elővett példákban a kiadójukon kívül az a közös, hogy a humán tudományok területén terjesztik az ismereteiket. Az e humán tudományok területéhez tartozó tudományos közösség viszont sikítva tiltakozna az előadott elméletek olvastán. Ezek bizony súlyos tévedések – mondanák -, csúsztatások, módszertanilag hibás, tudománytalan, a tényeknek ellentmondó, az ok-okozatiságot semmibe vevő fantazmagóriák, ostobaságok (Shermer, 2002)¹. Ez a fajta ismeretterjesztés a meglévő ismereteket erodálja, a helyükre lép, s a gyanútlan, tájékozatlan „átlagolvasója”, aki éppen hogy tájékozott szeretne lenni, az önművelés helyett az önmegettevesztést gyakorolja.

A probléma tudományközi elhelyezése

A könyvkiadásban az ismeretterjesztés/tudományos ismeretterjesztés (nonfiction) kategóriáján belül feltűnő áltudományok kérdésköre rendkívül összetett. Tudományfilozófiai/tudásszociológiai oldala, vagyis a tudomány mibenlétéről, a tudomány-áltudomány demarkációs kérdéséről, a publikus tudományképről, a humán- és a reál- tudományok összehasonlíthatatlanságáról szóló vetülete magától értetődik, ám itt most nem foglalkozunk vele (Kutrovác, Láng & Zemplén, 2008)². de

¹ Shermer szinonimái az áltudományra: nem-tudomány, vudu-tudomány, szemét-tudomány, patológikus-tudomány, rossz tudomány, jó öreg ostobaság.

² Magyar nyelven vitát először szélesebb körben a Magyar Tudomány 1997/98-as hasábjain folytattak a kérdéstről. A legfrissebb diskurzust az utóbbi évek egyik legizgalmasabb ismeretterjesztő könyve váltotta ki.

az irodalomelmélet és a tudomány-kommunikáció problémáival is összekapcsolódik. A téma ugyanakkor a könyvtörténeten belül nemcsak az aktuális, empirikus, de a történeti olvasáskutatás irányába is mutat (Jäger, 1995:40). Munkámban e szerteágazó probléma jelenkori, olvasást érintő kérdéseit³ járom körül: Fontos mindehhez tisztázni, hogy a tudománynak/technológiának, s az őket közvetítő ismeretterjesztő médiumoknak milyen a társadalmi státuszuk? Kik az ismeretterjesztés olvasói, azaz milyenek a befogadói mezőik? Hogy erre válaszolni tudjunk az ismeretterjesztés (nonfiction) fogalmával illetve a hozzá kapcsolódó olvasási stratégiával is foglalkoznunk kell. S végül nem árt egy gyors pillantást vetnünk, egy konkrét kiadón keresztül, a hazai áltudományos ismeretterjesztésre.

A tudomány és az ismeretterjesztés mai helyzete

Az Eurobarometer 2010-es „Science and Technology” című felmérése szerint a 27 tagállam felnőtt lakosainak 79 százaléka érdeklődik az új tudományos/technológiai⁴ eredmények iránt, ráadásul Magyarországon az átlagnál még többen: 91% (S&T, 2010: 9.) A közel 200 oldalas jelentésből megtudhatjuk továbbá, hogy míg a férfiak 36%-a erősen, 46%-a átlagosan kíváncsi az új eredményekre, a nők 24%-a tartozik a buzgó érdeklődők, s 51%-a az átlagosan érdeklődők közé. Foglalkoztatottság alapján a két kiugró adat a managereké és a nyugdíjasoké: míg az első csoport 45%-a tudományrajongó, a másik csoportnak csak a 26%-a (S&T, 2010:11). A felmérésből az is kiderül, hogy 25-39-es korosztálynak több, mint a harmada teszi le a voksát lelkesen a tudomány mellett, és 49%-a szintén rokonszenvvel tekint a tudomány jótékony eredményeire (S&T, 2010:11). A tudomány/technológia esetleges ártalmaival is sokan tisztában vannak: Magyarországon ez a gyanakvási arány 49%, ami jóval az átlag alatt van (S&T, 2010:54).

Közhely, hogy a praktikus életvitelhez szükséges információk tömkelege zúdul a ma emberére napi döntésekre kényszerítve őt, akinek a (humán- és reál-) tudományok egészére vonatkozó ismeretei az általános iskolában kezdődtek, majd a középiskolában tetőztek. Ebben az áradatban igencsak szüksége van a későbbiekben is némi eligazításra, hogy „*reális képet alkothasson az őt körülvevő természeti világról*” (Egyed et al., 2012:2). A tanulás, a szakmai művelődés, az egyre bonyolultabbá váló világ tényeinek megismerésére való törekvés, a 20. század emberének természetes igénye – magyarázza Mándi Péter –, ennek folyamánya volt például, hogy a hatvanas évekre a nonfiction könyvek tették ki az a világszerte olvasott könyvek kétharmadát (Mándi, 1968:199). Az olvasás 18. század óta zajló ún. „demokratizálódásához” természetesen hozzá tartozik, hogy e megjelenő, a társadalmi felemelkedést elősegítő könyvek, s a piaci mechanizmusokra gyorsan reagáló, specializálódó kiadók (Albert, 2006:27), a fennálló rend által érvényes normákat igyekeznek terjeszteni, s általuk irányítani a társadalmat (Barbier & Lavenir, 2004:119). A televíziózás mint a kultúra elsajátításának legfőbb és legáltalánosabb eszköze azonban már régen felváltotta az olvasást, s ezzel a tudományos könyvkiadást is végleg válságba sodorta (lásd lent az MKKE statisztikát). A nyomtatott formában hozzáférhető művek „*fokozatos eltűnésével* – teszik hozzá Barbierék – *a tudományos közösség elveszítette az ellenőrzést a*

³ A szépirodalomon kívüli területek olvasásfejlesztő hatásával itt nem foglalkozom. Erről lásd bővebben: Az olvasás osztálytárgyi feladat.

⁴ A „tudomány”, „science” kifejezést – az angolszász hagyományoknak megfelelően – a felmérés nem vonatkoztatja a társadalom- és humántudományokra.

befejezettnek tekinthető kutatási eredmények felett (u.o. 321). Hovatovább odajutottunk, hogy „*mindenki az ismeretterjesztő irodalomból kénytelen tájékozódni*” (Galántai, 1998:125).

A különböző tudományterület képviselői – legyen bár a legkülönbözőbb a perspektívájuk, és így a tudományról alkotott képük (Láng, 2013:137) – abban egyetértenek, hogy a tudományos ismeretterjesztés, a kommunikációs csatornák átalakulásával párhuzamosan, kihívások előtt áll, valamint abban is, hogy a tudományos eredmények eljuttatása a társadalom minél szélesebb rétegeihez a tudományos kutatásban résztvevők kötelessége, sőt, jól felfogott érdeke. Csak így érhető el, hogy a társadalom (és kiemelt képviselői, a döntéshozók) és a tudomány között ne jöjjön létre szakadék, a tudomány eredményei beépüljenek a társadalom életébe (Bencze, 2008:340-341; Fábri, 2008:34-36; Berényi, 2009; Z. Karvalics, 2013:85).

A nonfiction könyvek halmaza

A nagyvonalúan ismeretterjesztőnek, nonfictionnek, „funkcionálisnak” (Escarpit, 1968:145), hasznosnak, tágabb értelemben véve ismeretközlőnek nevezett szövegek világa igen heterogén. Ide tartoznak – elméletileg – a tárgyukból adódóan eltérő kommunikációt alkalmazó természettudományi- és humán tankönyvek (Tőzsér, 2009)⁵, a monográfiák, a lexikonok, a szótárak, és végül, de nem utolsósorban, a tudományos ismeretterjesztést szolgáló munkák is (Makai, 2010:1226.). A tudományos ismeretterjesztés, vagyis a minőségellenőrzést lektori-rendszerben hivatásszerűen gyakorló sajtótermékek mellett azonban a profitorientált, tetszési indexre alapuló könyvpiar termékei is kaphatóak, olvashatóak. Escarpit már a hetvenes években is jól látta, hogy „*a tudományos munkák, keresztretjvények vagy viccgűjtemények, útikalauzok, barkácsoló, szabás-varrás kézikönyvek, szakácskönyvek, szótárak, ájtatos művek, kalendáriumok, lexikonok és a nagy klasszikusok új kiadásai hasonló áron és hasonló kivitelben kaphatók* (Escarpit, 1973:150). A könyvkiadásban ekként zsánerré váló (Domokos, 2013:42) nonfiction-kódelem így még jobban elmosza a „funkcionális könyvek” közötti különbségeket. Gondoljunk bele, hogy valóban éppen úgy bele tartoznak ebbe a kategóriába az útleírások, a számítástechnikai szakkönyvek, a legkülönbözőbb szakácskönyvek, étrend-javaslatok, életmód-tanácsadók, lelki-önsegítő könyvek, mint az egészséggel, a gyerekneveléssel számtalan szempontból foglalkozó szövegek, vagy a karrier- és párkapcsolati tanácsadó kötetek. De a sport- és hobbi könyvek, a művészeti-albumok, életrajzi írások, a közelmúltról vagy az „ősi” időkről, egzotikus kultúrákról szóló, történeti tárgyú könyvek és a politikai bulvár is. A tudományos könyvek, a tudományos ismeretterjesztő könyvek és a tudománnyal konkrétan alig érintkező, ezerfelé ágazó ismeretközlő könyvek között rendet teremteni (Vörös, 2009:206) embert próbáló feladat. Ha nem lehetetlen.

A KSH kultúrstatistikai adattára megpróbálja ugyan szétválasztani a tudományos szövegeket az ismeretterjesztéstől, ám statisztikájában aztán mégis egyben kezeli őket. Definíciói a következők: „*Tudományos irodalom: 'Azoknak a könyveknek vagy füzeteknek az összefoglaló elnevezése, amelyek valamely tudományág új*

⁵ A humán- és reáltudományok kommunikációja sok szinten eltérő: máshogy reflektálnak pl. a filozófiai tankönyvek/ismeretterjesztő könyvek a saját szakmájukra, mint a természettudományos tankönyvek/ismeretterjesztő könyvek.

eredményeit közlik, vagy bizonyos ismereteket tudományos rendszerezésben tárgyalnak. A tudományos irodalom felhasználói köre szűk réteg; magas képzettségű, speciális érdeklődésű személyek” (Bárdosi et al., 2011:73). Az „Ismeretterjesztő irodalmat” pedig így definiálja: „Azoknak a könyveknek és füzeteknek az összefoglaló elnevezése, amelyek népszerű formában tárják tudományos ismereteket az olvasó elé, továbbá azok a szakmai kérdésekkel foglalkozó művek, amelyek érthetőek a széles közönség számára is.” (im: 72.)

A magyarországi ismeretterjesztés a könyvkiadás és az olvasáskutatás fényében

A KSH definíciói alapján, a két kategóriát (sajnálatosan) együtt kezelve, valamint az ETO-t követve 10 tudomány-témakört állított fel: általános művek, filozófia/pszichológia, vallás/hittudomány, társadalomtudományok, nyelvészet, természettudományok, alkalmazott tudományok, művészet-sport-játék, irodalomtudomány, földrajz-történelem. Táblázataiból látható, hogy 2000 és 2010 között a tudományos-ismeretterjesztő művek száma ugyan nőtt, a példányszámok viszont csökkentek (im: 20.), s közben az angolszász, főként amerikai szerzők mindvégig tartották vezető pozícióikat (im: 22.). A legnépszerűbb tudományágak az alkalmazott tudományok, a művészeti tárgyú könyvek, a földrajz és a történelem.(im: 20-21.)

Az MKKE⁶ 2012-es évi jelentése a „szakkönyvek, tudományos művek, lexikonok, szótárak, valamint az egyéb, felsőoktatásban használt kiadványok összesített ágazatában” évek óta csak a zuhanás fázisait tudta regisztrálni: jelenleg a kiadott könyvek 9,1%-a tartozik ebbe a csoportba. A meghatározó könyvkiadói ágazatok közül csak az ismeretterjesztő könyvek kategóriájában tapasztaltak növekedést: 25,49%-ra növekedett a teljes könyvpiaci forgalmon belüli e műfaj részesedése is. (ez 14.792.034.000 Ft-os forgalmat jelent)

Olvasói oldalról Gereben Ferenchez és Nagy Attilához fordulhatunk segítségért. A magyarországi (és a Kárpát-medencei magyar) olvasási szokások állandó tendenciája – állapítják meg – a „kommercializálódás mellett, vele sokszor összekapcsolódva a „prakticizálódás”, azaz az ismeretközlő, a biztosságot, hasznosságot, célirányosságot szolgáló, *Escarpit* elnevezésével az ún. „*funkcionális könyvek*” (Escarpit, 1973:145) kedveltségének növekedése. A nonfiction könyvek népszerűsége – a nyugati társadalmakhoz képest megkésve – a hetvenes években indult igazán el, s a kilencvenes évekre odáig ért, jellemzőbben az ország nyugati felén, hogy az olvasmányok egyharmadát tette ki (Gereben, 1998:104-105). Fontos elmozdulás a korábbi tendenciákhoz képest, hogy a humán jellegű nonfiction olvasmányok iránt – az össztársadalmi átlagot tekintve – csökkenni kezdett az érdeklődés (Gereben, 1998:110), míg a technikai szakértelmet egyre jobban kultiválták (Gereben, 1998:143). „*Nem egyszerűsíthetjük le – pontosít ugyanakkor Gereben – pusztán a haszon- és anyagelvűség terjedésére: a nonfiction olvasmányok iránti érdeklődés növekedésében a szélesedő látókör és a modernizáció határozott jegyeit is felfedezhetjük*” (Gereben, 1998:213). A practicizálódás folyamata újabban megtorpant, de a rangját nem veszítette el: 2005-ben a felnőtt lakosság által olvasott két legnépszerűbb „műfaj” a szórakoztató

⁶ Az adatok az MKKE honlapjáról származnak: <http://www.mkke.hu/>

regények krimik, kalandkönyvek: 34%, illetve az ismeretközlő szövegek: 29% (Nagy, 2007:10).

Az ismeretközlő irodalom magyarországi szociológiai háttere minden más olvasmánytípusnál heterogénebb: a diplomások és a nyolc általánosnál kevesebbet végzetek, mezőgazdasági munkások és értelmiségiek, fiatalok, de a nyugdíjasok is egyaránt kedvelik (Gereben, 1998:106). A végzettség emelkedésével természetesen egyre többen vesznek a kezükbe nonfictiont, a magasabb kulturális miliő itt is mutatja hatását: a főiskolai, egyetemi végzettségűek 10%-ának ízlése ebbe az irányba hajlik (Gereben, 1998:123). Egy később vizsgálat során Gereben Ferenc megállapítja, hogy az ismeretközlés területén –az olvasás társadalomtörténetéből következőleg – még mindig a férfiolvasók dominanciája a jellemző (Gereben, 2002:71). Témák alapján ezen belül is a férfiak inkább a történelem-földrajz és az életrajz, a nők pedig az életrajz és a háztartás mentén olvasnak (Clarke & Phillips, 2008:24). Nagy Attiláék 2005-ös felmérésükben még a politikai beállítódás és az olvasmányok szerkezetét is megpróbálták összevetni szétválasztva a tudományos ismeretterjesztést az áltudományostól (értve ez alatt az ún. "ezotéria, életmód" kategóriát), s úgy találták, hogy az áltudományt-ezotériát inkább a baloldalt választók preferálják, a tudományos ismeretközlő műveket pedig inkább a konzervatívabbak (Nagy, 2007:25).

Hogyan olvasunk nonfictiont?

Az olvasási funkciók megkülönböztetése a hetvenes évekre megy vissza, ekkortól igyekeztek szétválasztani az esztétikai olvasást és az információszerző olvasást, s megalkotni az áhítattal való és a hideg ésszel való olvasás dichotómiáját: „Az előző célja a szöveg átélése, beleélés, a mű élvezete, míg az utóbbi funkciója a kivonatolás, információk kiemelése és ezek rangsorolása” (Józsa & Steklács, 2009:366). Az újabb olvasással kapcsolatos idegrendszeri kutatások szintén az olvasás célját hangsúlyozzák, mondván ezek határozzák meg, az olvasási stratégiát, azaz hogy az agy mely területeinek nagyobb a preferenciája a feldolgozási folyamatban (im: 367). Az olvasási stratégia, mondja Almasi az olvasás célja érdekében, a kiválasztás, a végrehajtás és a monitorizálás szándékosan alkalmazott kognitív tevékenység (Almasi, 2003:5).

Nem olyanformán olvassuk az ismeretterjesztő- és a tudományos könyveket, mint a regényeket – ez mindenkinek a tapasztalata: az olvasó hosszabb időn át foglalatostokodik vele, sokszor vegyíti más, szépirodalmi könyvekkel⁸, s nemegyszer csak részelegesen lép kapcsolatba a szöveggel, ami bizonyos esetekben még „utánnézésre” is sarkallhatja (Mándi, 1968:85). A tudományos szöveg (a legtöbb esetben szakcikk), mint láttuk a KSH meghatározásában is, magas képzettségű,

⁷ A szétválasztás nem mindig jogosult, hisz lehet a szépirodalmi eszközöket felhasználó nonfictiont is irodalmi szöveggént olvasni, ill. fordítva, az irodalmat (és főként a regényt) tényszerű szöveggént. Ezt az igényt célozzák meg az ismeretterjesztéssel operáló történelmi-, társadalmi regények és kultúrkrimik is. Elég, ha Dan Brownra (2004) gondolunk, aki a Da Vinci-kód elején (de már a regény címe, tehát a fikció bejelentése után!) ezt írja: „A műtárgyakról, épületekről, dokumentumokról és titkos szertartásokról szóló, a regényben szereplő ismertetések megfelelnek a valóságnak” (Brown, 2004:11).

⁸ Érdekes jelenség a kizárólag ismeretterjesztést olvasók csoportja (az olvasók egy huszadnyi részét tették ki a kilencvenes években), akiknek olvasói ízlése semmilyen irodalmi minőséggel nem jellemezhető. Gereben Ferencék felmérésében ez a csoport főleg a munkások köréből került ki (Gereben, 1998:120.,124., 143.).

speciális érdeklődésű személyek csoportjának szól: a kutatók ilyenkor „*megpróbálják a legpontosabban és legrövidebben átadni egymásnak a szükséges információkat, így lehet a legkönnyebben közölni az új felismeréseket a szakértők csoportjával*” (Kutrovác, Láng & Zemplén, 2008:269). A tudományos mű „*minél pontosabban igyekszik megragadni a tér- és időbeli koordinátákat, szigorúan meghatározni a közöltek valóság-, és igazságértékét, továbbá érvényességi körét*” (Halász, 1996:188).

A tudományos ismeretek/szakmai kérdések népszerű, szórakoztató formában való kommunikálása eközben magától értetődően információ-deficittel, - torzulással is jár. A tudományos ismeretterjesztő könyvek, akárcsak minden mai könyv, a Gutenberg-galaxis hagyományaira, vagyis a nyomtatott írásra, a tipográfiára (Mandl, 2001), a könyv egységére/becsületére/szentségre támaszkodva arra szólítja fel a befogadót egyrészt, hogy bízson a szerző képzettségében, jártasságában, tárgyi tudásában, valamint a kiadó minőségellenőrző munkájában (ez az alabizalom rendkívül fontos). Másrészt, hogy erre a viszonyra építve maga is gondolkozzon, s végezzen a tárgyi adatokra épülő fogalmi-logikai elemzéseket, következtetéseket. A tudományos ismeretterjesztő szövegek, s az áltudományos szövegek zsánerként ugyanazokat a várakozásokat keltik fel az olvasóban, ugyanazokat az olvasási stratégiákat/módokat ajánlják fel, kondicionálva az olvasó szövegre irányuló attitűdjét (Halász, 1996:203), kialakítva olvasói horizontját, s így sokszor megkülönböztethetetlenek egymástól. Nincs mit tenni, bár „*az áltudomány elleni küzdelem elsősorban a tudományos ismeretterjesztés feladata*” (Bencze, 2008:337), az áltudomány az ismeretterjesztés, az edutainment (educational entertainment) terén is jelen van.

Az ismeretterjesztés egy változata, az áltudomány - A Gold Book könyvek⁹

Gold Book Könyvkiadó 1994-ben jött létre családi vállalkozásként Mocsári János vezetésével, jelenleg is így működik. Az egykor a Kinizsi nyomda felügyelőbizottságában ülő, s így a könyvkiadásban otthonosan mozgó Mocsári kezdetben a romantikus könyvekre specializálódott, majd a piac telítettsége, s az új kereslet hatására 2000-ben profilt váltott: előtérbe kerültek az ókor- és bibliai történelmi tudományos ismeretterjesztő művek, a szabadkőművességgel és titkos társaságokkal foglalkozó munkák, a szórakoztatva tanító nonfiction-ök, a szórakoztató kaland- és krimi-regények. 2005-től fokozatosan nőtt kiadásukban a történelmi regények aránya. 2008-ig kevés magyar szerzőtől jelentettek meg könyveket, főleg csak Drábik Jánostól, aki gazdaságpolitikai elemzéseiben az ún. „háttérhatalom” emberiségellenes szándékaival, terveivel foglalkozik. Az utóbbi években a fiatal, hazai fantasy- és történelmi regényírók műveit is támogatja. Jelenleg 527 könyvből lehet válogatni, melynek egyötöde nonfiction. A kiadó a történelmi ismeretterjesztés kategóriáján belül elsősorban az aktuális közérdeklődésnek megfelelő, a populáris kultúra (főleg a mozifilmek alakította) kedves témáira reflektálva hozták ki könyveiket, hangsúlyozva, hogy mindegyik tudományos alaposított. Így adtak ki köteteket, elemzéseket, segédkönyveket *A Gyűrűk urához* kapcsolódva éppúgy, mint a *Harry Potter*-szériához, vagy *A Múmia átkához*. A Dan Brown indította heves érdeklődést meglovagolva pro és kontra jelentettek meg tanulmányköteteket, s indítottak újabb és újabb, szenzációs

⁹ Az információk a kiadó honlapjáról származnak: <http://www.goldbook.hu/kiadvany.php> [2014.02.18.]

„felfedező” munkákat a történettudomány, művelődéstörténet területéről: a templomosokról például hét, a Szent Grálról kilenc, a piramisok építőiről tizenegy kötet látott napvilágot. A főként angolszász/amerikai szerzőket a paratextusok valódi szakértőkként tüntetik fel: mindegyikőjük elismert egyetemi oktató vagy sikeres tudományos újságíró, akiknek személye garancia a tartalom valóságosságára vonatkozóan. Vagyis a szerző és az olvasó közötti szerepjátékban ők is mint szakértők lépnek föl, hogy a laikusokat az értelmezés folyamatában eligazítsák. Mindezt a tudományos könyvek érvelési retorikájával, a hivatkozási gyakorlattal: bibliográfiával és lábjegyzetekkel is erősítik. A borítók vizuális megjelenése ugyanakkor megfelel az edutainment „szabályának”: a tartalom borítóképen keresztüli azonnali azonosításának. Könyvek nem különböznek a többi ismeretterjesztéstől.

A tudományos ismeretterjesztés, mint láttuk az MKKE kimutatásából, jövedelmező üzletág, a téma iránt növekvő igényel párhuzamosan viszont „*az áltudományos ismeretterjesztés igénye is nőtt*” (Kutovác, Láng & Zemplén, 2008:326). Ennek a jelenségnek az oka/okai messze vezetnek. Mivel „*sok esetben a tudás képtelen kognitív bizonyosságot nyújtani* – lamentál Nico Stehr – *a tudomány a bizonytalanság forrásává válik*” (Stehr, 2007:35). Az Eurbarometer adatai a tudomány társadalmi tekintélyét jól mutatják, de a gyanakvókról is számot adnak: a „hivatalos” tudomány-ról alkotott kép mellett egy szkeptikus tábor is jelen van. Emiatt alakulhat ki az a helyzet, hogy a bizonyosságra szomjazók, afféle ellenkulturális gesztusként (szubkulturaként), az „újabb” „alternatív”, „értelemadó” magyarázatokat, konstrukciókat is el kezdik keresni, az alternatív válaszadók pedig – paradox módon a tudomány társadalmi tekintélyét felhasználva – szállítják is számukra szekérszám az szenzációnál szenzációsabb felfedéseket, titkokat az élet bármely területéről.

Irodalomjegyzék

- ALBERT Gábor B. (2006). *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középkorai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban*. Pápa: Pannon Egyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont.
- ALMASI, Janice. F. (2003). *Teaching Strategic Processes in Reading*. New York: Guilford Press.
- BARBIER, Frédéric, & LAVENIR, Catherine Bertho (2004). *A média története Diderot-tól az internetig*. Budapest: Osiris.
- BÁRDOSI Mónika, IVÉNNÉ MÓD Ágnes, & LAKATOS Gyuláné (2011). *Kultúrstatistikai adattár 2000-2010*. Budapest: KSH.
- BENCZE Gyula (2008). Tudomány, áltudomány, tömegtájékoztatás. *Fizikai Szemle*, 58 (10), 337-342.
- BERÉNYI Dénes (2009). *Tudomány és kultúra*. Budapest: Typotex.
- BROWN, Dan (2004). *A Da Vinci-kód*. Gabo Kiadó.
- CLARK, Giles, & PHILLIPS, Angus (2008). *Inside Book Publishing*. New York: Routledge, Taylor&Frances.
- COTTERELL, Maurice (2007). *Kelta krónikák. A Szent Grál valódi története*. Debrecen: Gold Book.
- DOMOKOS Áron (2013). Az ezoterikus könyvek vizuális kódjai. In Karlovitz János Tibor (szerk.), *Tanulmányok az emberi gondolkodás tárgykörében* (pp. 39-46). Komárno: International Research Institute.
- EGYED László, MÉCS Anna, NEUMANN Viktor, & PALUGYAI István (2012). *A tudományos kommunikáció nem-hagyományos színterei*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

- EHRMANN, Bart D. (2007). *Iskarioti Judás elveszett evangéliuma*. Debrecen: Gold Book.
- ESCARPIT, Robert (1973). *Irodalomszociológia: A könyv forradalma*. Budapest: Gondolat.
- FÁBRI György (2008). Kell-e a médiának a tudós, a tudás? *CEO Magazin*, 9 (3), 34-36.
- GALÁNTAI Zoltán (1998). Darwin, Galilei, Däniken. *Beszélő*, 3 (4), 120-126.
- GEREBEN Ferenc (1998). *Könyv, könyvtár, közönség*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- GEREBEN Ferenc (2002). Olvasáskultúránk az ezredfordulón. *Tiszatáj*, 56 (2), 61-72.
- HALÁSZ László (1996). *Szociális megismerés és irodalmi megértés*. Budapest: Akadémiai.
- JÄGER, Georg (1995?). Történeti olvasmány- és olvasó kutatás. In *A könyves kultúra XIV-XVII. század II. Válogatás a német szakirodalomból* (pp. 43-54). Szeged: Scriptorum.
- JÓZSA Krisztián, & STEKLÁCS János (2009). Az olvasástanítás kutatásának aktuális kérdései. *Magyar Pedagógia*, 109 (4), 365-397.
- KUTROVÁČZ Gábor, LÁNG Benedek, & ZEMPLÉN Gábor (2008). *A tudomány határai*. Budapest: Typotex.
- LÁNG Benedek (2011). Miért nem lehet a mágia elméleteit kísérleti úton falszifikálni? *Filozófiai Szemle*, 55 (4), 136-152.
- MAKAI Mihály (2010). A tudomány oszlopai. *Magyar Tudomány*, 171 (10), 1226-1234.
- MÁNDI Péter (1968). *A könyv és közönsége*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- MANDL Erika N. (2001). Az olvasás mint az európai kultúra alapmetaforája. *Vajdasági Könyvtári Hírlevél*, 3 (10-12). <http://www.kapocs.org/vkh10-12/006nmand.htm> [2014.04.15.]
- NAGY Attila (2007). Olvasás és értékrend. Változási tendenciák az olvasási szokásokban. *Könyvtári Figyelő*, 53 (1), 9-27.
- Science and Technology. Report. (2010). 159. p. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_340_en.pdf
- SHERMER, Michael (2002). *Why people believe weird things. Pseudoscience, Superstition, and other Confusion of our time*. New York: Henry Holt and Company.
- STEHR, Nico (2007). *A modern társadalmak törékenysége: tudás és kockázat az információs korban*. Budapest: Gondolat, Infonia.
- TÖZSÉR János (2009). *Metafizika*. Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖS Klára (2009). A könyvtár jelentés és jelviszonylatai. *Könyvtári Figyelő*, 55 (2), 200-209.
- Z. KARVALICS László (2013). Tudományos ismeretterjesztés, tudomány és digitális kultúra. *Könyv és Nevelés*, 15 (3), 80-85.

"Soft power" és képregényes közvetítettség. A keleti típusú képregény magyar kultúrájának lehetséges értelmezési kerete

© **MAKSA Gyula**

Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Pécs
maksa.gyula@commonline.hu

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A nemzetközi kapcsolatok utóbbi évtizedeket jellemző átalakulására tekintve elmondható, hogy a külkapcsolatok specialistáin túl is sokakat bevonó totális diplomácia, médiadiplomácia és fontossá váló nyilvános diplomácia (Dévai, 2010) korában a diplomatáknak már nemcsak szakember kollégáikkal kell szót érteniük, hanem szélesebb körben kell megnyerőnek lenniük. Bizonyára ezzel is összefügg a katonai és gazdasági erő jelentősége mellett a médiakulturális, művészeti és tudományos dimenziót előtérbe helyező „soft power”-szemlélet elterjedése a nemzetközi politikában. Joseph Nye kifejezése, a „soft power” magyarul talán leginkább „puha erőnek”, „puha hatalomnak” vagy „lágymű hatalomnak” fordítható. Az észak-amerikai külpolitikai szakértő több írásában is megkülönbözteti a gazdasági és katonai erőre alapozott parancsoló hatalmat („hard power”) a kulturális és/vagy ideológiai szempontból vonzalmat ébresztő „soft powertől” (például Nye, 2004). A fogalom elterjedése egyrészt a nemzetközi kapcsolatok és konfliktusok kulturális (illetve „civilizációs”) magyarázatát kínáló elméleteknek (például Huntington, 1998), másrészt a populáris médiakultúrák nemzetközi kapcsolatokban játszott szerepének a jelentőségére figyelő megközelítéseknek köszönhető – ez utóbbiak megszorodtak az elmúlt néhány évben (például Layer, 2010; Yasumoto, 2011; Tardif & Farchy, 2011; Lam, 2011; Otmazgin & Ben-Ari, 2012). A következő gondolatmenet elsősorban az utóbbiakhoz kapcsolódik akkor, amikor „soft power” és képregényes közvetítettség kérdésköréről szól úgy, hogy közben felvázolja konkrét médiakulturális jelenségek egy lehetséges értelmezési keretét. Ily módon szorosan kötődik egy átfogóbb, keleti típusú képregények (főként mangák) magyar kultúrájával foglalkozó posztdoktori kutatáshoz, amely a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékén, részben egyetemi hallgatók bevonásával valósul meg.

Képregény-kiállítások, propaganda-képregények, népszerű sorozatok

A képregényes világtermelés mindhárom nagy központjában, ezzel összefüggésben a képregénymédia mind a három meghatározó nagy kulturális változatában – észak-amerikai comics, francia-belga bande dessinée és japán manga – születtek olyan alkotások, amelyeket politikai kommunikációs dinamikába állítottak, és alkalmassá váltak bizonyos országok „puha erejének” alakítására.

Ami az európai eseteket illeti, szembeűnő, hogy a kulturális diplomácia mostanában különösen kedveli a képregény-kiállításokat. Sokan bizonyára úgy vélik, hogy a képregény a küldő ország populáris kultúrájának egy sokak számára könnyen megkedvelhető szelete, a kiállítás-megnyitók pedig alkalmat adnak a személyes találkozásra, ismerkedésre a fogadó ország olyan polgáraival, akik ugyan nem diplomaták, ám feltételezhetően nyitottak a küldő ország kultúrája felé. Európai követségek és kulturális intézetek számos kiállítást szerveztek az elmúlt néhány évben. Ezek többnyire vándorkiállítások. Mások mellett a spanyol Cervantes Intézet (pl. Képregény a Spanyol Demokráciában 1975-2007, 2007), a német Goethe Intézet (pl. Comics aus Deutschland, 2007), belga, francia és svájci követségek (pl. A képek csúcstalálkozója, 2013), de a magyar Balassi Intézet (Hungarocomics, 2013) is rendezett képregény-kiállításokat. A „soft power”-szemlélet segíti ezeket a rendezvényeket. A képregényes világtermelés vezető országai közül kettő, Franciaország és Japán 2008-ban szintén képregény-kiállítással ünnepelte kétoldalú hivatalos diplomáciai kapcsolatuk létrehozásának százötvenedik évfordulóját: a gyűjtemény a BD Japán-ábrázolását és a manga Európa-képét mutatta be a korai képregényektől egészen a kortárs alkotásokig. A kiállítás anyaga nagyköveti előszavakkal ellátott kétnyelvű képregény-antológiában jelent meg (Herman, 2009).

A „soft power” és a képregényes kulturális közvetítés persze nemcsak az állami kultúradiplomácia intézményei által kapcsolódhat össze Európában sem. Különösen igaz ez a francia-belga bande dessinée-re, amely jelentős kulturális iparágnak tekinthető a maga évi több mint négyezer új megjelenésével, félszáznál is több rendszeresen megrendezett fesztiváljával, akár másfél-kétmillió példányban is megjelenő sikerkönyveivel. Figyelemre méltó, hogy a legnépszerűbb frankofón sorozatok, az identitás-paródiáiról (Rouvière, 2008) ismert francia *Asterix*, a svájci kölyökképregény *Titeuf* vagy a belga kalandképregény, a brüsszeli közeli cserkészkultúrából érkező, páneurópai hőssé váló *Tintin* (erről bővebben Grossman, 2011) alkalmassá váltak egy lehetséges európai „soft power” érvényesítésére is.

Ami a populáris médiát és a képregényt illeti, az észak-amerikai „soft power” döntően nem állami intézmények akciói nyomán alakították az elmúlt évszázadban. Különösen két műfaj érdemel említést. Egyfelől a *Disney-comics* ideológiai vonatkozásaira gondolhatunk itt – ezzel kapcsolatban született az egyik legrégebbi, ma is hivatkozott képregényes társadalomtudományos munka a hetvenes évek Latin-Amerikájában (Dorfman & Mattelart 1976). Másfelől az amerikai egyesült államokbeli mozi- és televíziós iparral (amelynek „puha hatalmi” vonatkozásairól részletesen szól például mediakritikai nézőpontból Ramonet, 2003; illetve a gazdasági-politikai-kulturális globalizációs folyamatok kontextusában Tardif & Farchy, 2011) összefonódó szuperhősös műfaj felhasználására a politikában, akár a „hard power” kiegészítéseként és igazolásaként is (propaganda) különféle háborús helyzetekben. Az észak-amerikai képregény huszadik századi történetében több alkalommal is találkozhatunk a „hard power” legitimálását célzó képregényes elbeszélésekkel (ilyen például az 1983-as grenadai katonai akcióhoz kapcsolódó elhíresült füzet –

Strömberg, 2010: 77-78). De az Amerikai Egyesült Államokon kívül is számos propaganda-képregényt adtak ki a huszadik században olykor a hidegháborúhoz, olykor a közel-keleti politikai ellentétekhez, de a második világháborúhoz kötődően is (a leggazdagabb példatár itt olvasható: Strömberg, 2010). A nyugati demokráciáktól az észak-koreai kommunista berendezkedésig számos helyen használtak propaganda-képregényeket (az észak-koreai példákról Fenkl, 2011). A közvetlenül politizáló, például mobilizációs célzattal született alkotásokon kívül is kerülhetnek „puha hatalmi” helyzetbe képregények, csakúgy, mint más típusú médiaszövegek is, hiszen az általuk közvetített minták, értékválasztások, életmód-lehetőségek alakíthatják a közönségek attitűdjeit is.

Japán „soft power” és mangakultúra

A „soft power” szempontjából figyelemre méltó az utóbbi évtizedben tapasztalható keleti képregényes fellendülés is a világban. A japán manga és anime (rajzfilm) a modern Nyugattal való találkozásból született kulturális hibrid (MacWilliams, 2011), amely az ezredfordulóra kulturális világtermékké vált (Bouissou, 2011). Egy új „japanizmus” transzkulturális áramlatait segítette Kelet-Ázsiában (Yasumoto, 2011), Észak-Amerikában (MacWilliams, 2011) és Európában is, ahol úgy tűnik, hogy több helyen, például Franciaországban egy feltételezett „amerikanizálódás” lehetséges alternatív globalizációs ajánlataként is jelen van (Rafoni, 2008).

Mivel Japán alkotmányos pacifizmusa a második világháború vége óta erősen korlátozta a „hard power” gyakorlásának lehetőségeit, így esetében fel sem merülhetett képregényes vagy egyéb „puha hatalmi” eszközök felhasználása fegyveres akciók legitimálására, viszont a „soft power” eszköztára a „kemény hatalom” korlátozottsága miatt csak még fontosabbá válhatott a japán külpolitika számára. A japán populáris médakultúra „puha hatalmi” potenciálját felismerve a 2000-es évek második felétől a Japán Külügyminisztérium a magánszektorral együttműködve, például a nemzetközi kultúraterjesztést célzó Japán Alapítvány irodáin keresztül is kísérletet tesz a „Cool Japan”, egyfajta vonzó japán kulturális szuperhatalom képének terjesztésére (Lam, 2011). Arra is van példa, hogy a japán hivatalosság – vállaltan a nyilvános diplomácia jegyében – szervezeti keretet ad a keleti típusú képregényhez kötődő „részvételi kultúrák közvetítésnek”: a Japán Külügyminisztérium 2007 óta minden évben nemzetközi mangarajzoló versenyt ír ki, a szervező bizottság elnöke pedig a külügyminiszter. 2013-ban már ötvenhárom országból érkeztek pályaművek.

„Cool Japan” azonban nemcsak ilyen tervezett közdiplomáciai akciók keretében formálódik. Úgy tűnik, sok helyen a manga és az anime, a japán képregény és rajzfilm olyan életstílus-ajánlat részeként jelenik meg, amely alakítja többek között az étkezési és öltözködési szokásokat, a tárgyi világot, a szabadidő eltöltését stb. (Rafoni, 2008). Ezen életstílus-ajánlat dokumentációjának is tekinthető a 2007-ben indult magyarországi *Mondo* magazin, melynek jelmondata: „Japan is here.” A *Mondo* tematikája egyúttal jelzi azt is, hogy a manga egy olyan médiauniverzum része, amely műfajait és célcsoportjait tekintve is sokkal tagoltabb, mint a nyugati képregényé.

Az életstílus-ajánlat és e médiauniverzum világosan megmutatkozik ez olyan specializált összejöveteleken, mint az anime- és mangaconok, amelyek rendszeresen vannak Magyarországon is. Ezek jellemző módon nem a japán hivatalosság rendezvényei, ám a rajongók aktív részvételével alakítják a pozitív

Japán-képet. A fentebb említett magazin köréhez köthető nagyszabású *MondoConok*, több kisebb-nagyobb magyar városban megrendezett találkozón kívül megemlíthetünk még egy olyan rendezvényt, ahol résztvevő megfigyelést végezhetünk: a tízéves Magyar Anime Társaság által szervezett, a budapesti Petőfi Csarnokban tartott országos *Animecon 2013.* augusztusában sem csak rajzfilmnézésről és képregény adás-vételről szólt. Az animék és a mangák itt is egy összetett ajánlaton belül jelentek meg. Szusi-ebéd, kalligráfiai előadás, japán popvideók, cosplay-aktivitás, videójátékok, hagyományos japán társasjátékok mellett. Egyfelől a japán kulturális referenciák sokaságát kínálta a rendezvény, nem egyszer földrajzi-kulturális terek közötti ismeretterjesztő szándékkal, másfelől olyan „kereteket”, amelyekben a több ezer résztvevő aktívan sajátíthatta el és alakíthatta a neki szóló ajánlatot. Többek között karaoke, anime-szinkronizálás játék, cosplay, rajzverseny, japán édességkészítő verseny és számos egyéb vetélkedő sokasága kínált lehetőséget a részvételre. Feltűnő volt, hogy szinte kizárólag a Z generáció tagjai vettek részt a rendezvényen. (Már egy 2008-as felmérés is azt mutatta, hogy a 18 év alattiak – és a nők – körében Magyarországon is a képregények közül a keleti típusúak a legnépszerűbbek. Egy 2013-as, középiskolások és egyetemisták médiahasználatát vizsgáló kutatás során is azt tapasztaltuk, ha az adatközlő említi a képregényolvasást, akkor kizárólag mangára gondol, és jellemző módon elektronikus hordozón, tableten vagy laptopon keresztül fér hozzá a képregényhez – Bayer, 2008; illetve Guld & Maksa, 2013). Szemben az európai követségek és kulturális intézetek által támogatott kiállításokkal, a japán hivatalosság nem képviseltette magát a 2013-as országos *Animeconon*, miközben több ezer embert érintő, „részvételi” kulturális közvetítés zajlott, amely során a külső szemlélő számára egy vélhetően erősen idealizált Japán, egyúttal a „Cool Japan” kulturális szuperhatalom vonzó képe bontakozott ki.

Irodalomjegyzék

- BAYER Antal (2008). Milyen képregényt olvasnak ma Magyarországon? In Gabos Erika (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra IV.* (pp. 143-148). Budapest: Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat.
- BOUISSOU, Jean-Marie (2011). Miért vált kulturális világtermékké a manga? *Korunk*, 22 (2), 54-63.
- DÉVAI Dóra (2010). A nyilvános diplomácia jelene és jövője amerikai szemmel, *South-East Europe International Relations Quarterly*, 1 (4). http://www.southeast-europe.org/pdf/04/DKE_04_M_D_Devai-Dora.pdf [2014.03.27.]
- DORFMAN, Ariel & MATTELART, Armand (1976). *Donald l'imposteur ou l'impérialisme raconté aux enfants*. Paris: Alain Moreau.
- FENKL, Heinz Insu (2011). Kim Jong-il sait faire des bulles. *Alternatives Internationales*, 10 (51), juin 2011, 72-75.
- GROSSMAN, Lev (2011). European Son. Steven Spielberg and Peter Jackson bring *Tintin* to the big screen. *Time*, 178 (17), 2011. October 31, 32-38.
- GULD Ádám & MAKSA Gyula (2013). *Fiatalok kommunikációjának és médiahasználatának vizsgálata*. Kutatási jelentés, készült a TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016 Tudománykommunikáció a Z generációnak projekt keretében. Pécs: PTE. <http://www.zgeneracio.hu/tanulmanyok> [2014.03.27.]
- HERMAN, Paul (2009). *Europe – Japon. Regards croisés en bandes dessinées*. Grenoble: Glénat.
- HUNTINGTON, Samuel P. (1998). *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Budapest: Európa.

- LAM, Peng Er (2011). *Le Japon en quête de „soft power”: attraction et limitation*.
<http://www.ina-expert.com/e-dossier-de-l-audiovisuel-asie-medias-et-soft-power/le-japon-en-quete-de-soft-power-attraction-et-limitation.html> [2014.03.27.]
- LAYER, Stefanie (2010). *An exploration of Japan's soft power. A case study about Japan's use of manga and anime as a means of cultural diplomacy with reference to Germany*.
<http://www.culturaldiplomacy.org/pdf/case-studies/manga-and-anime-an-exploration-of-japans-soft-power.pdf> [2014.03.27.]
- MACWILLIAMS, Mark W. (2011). A kortárs japán vizuális kultúra. *Korunk*, 22 (2), 40-53.
- NYE, Joseph S. Jr. (2004). *The Benefits of Soft Power*.
<http://hbswk.hbs.edu/archive/4290.html> [2014.03.27.]
- OTMAZGIN, Nissim & BEN-ANRI, Eyal (2012). *Popular Culture and the State in East and Southeast Asia*. New York: Routledge.
- RAFONI, Béatrice (2008). Le néo-japonisme en France: une alter-mondialisation culturelle. In Fendler, Ute – Lüsebrink, Hans-Jürgen – Vatter, Christoph (éds.): *Francophonie et Globalisation Culturelle. Politique, Médias, Littératures* (pp. 255-274). Frankfurt am Main – London: IKO (Verlag für Interkulturelle Kommunikation).
- RAMONET, Ignacio (2003). *Propagandes silencieuses. Masses, télévision, cinéma*. Paris: Gallimard.
- ROUVIÈRE, Nicolas (2008). *Astérix ou la parodie des identités*, Paris: Flammarion.
- STRÖMBERG, Fredrik (2010). *La propagande dans la BD. Un siècle de manipulation en images*. Paris: Eyrolles.
- TARDIF, Jean & FARCHY, Joëlle (2011). *Les enjeux de la mondialisation culturelle*. Lormont: Le bord de l'eau.
- YASUMOTO, Seiko (2011). Impact on Soft Power of Cultural Mobility: Japan to East Asia. *Mediascape*, Winter 2011,
http://www.tft.ucla.edu/mediascape/Winter2011_SoftPower.html [2014.03.27.]

Az olvasókörök társadalmi összetétele a II. világháborút követő években

© SZÓRÓ Ilona

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Budapest

szoroi@t-online.hu

A 19. század második felétől a 20. század közepéig a nagy kiterjedésű agrár vidékek népességének egyik legelterjedtebb önszerveződési formáját az olvasókörök jelentették. Egyaránt létrejöttek ilyen szervezetek a térség nagyobb városi centrumaiban, a szétszórt falvakban, a tanyavilágban és a pusztákon. Az egyesületek egy szűkebb körzet lakosságának társadalmi törekvéseit képviselték, és annak öntevékenységre épültek. Az olvasókörök széleskörű tevékenységet folytattak, a kulturális, oktatási és szabadidős lehetőségek, programok biztosítása mellett sokrétű gazdasági, társadalmi, érdekvédelmi feladatokat is magukra vállaltak, és így gyakran a helyi lakosság legfontosabb közösségi intézményeként működtek. Az 1940-es években országosan közel 1500 ilyen jellegű egyesületet tartottak nyilván, mintegy 100 000 fős tagsággal. Mivel az olvasókörök alapvetően lokális elven szerveződtek, tagságuk összetétele jól visszatükrözte az adott térség helyi társadalmának sajátosságait (Vadász, 1998:643-644).

Az egyesületek egy-egy határrész, egy-egy iskolakörzet lakosságát fogták össze. A nagyobb agrárvárosok esetében kerületenként, telepenként hoztak létre ilyen szervezeteket, de előfordult, hogy egy városrészben több ilyen szervezet is alakult. Száz olvasókör adatainak összehasonlítása nyomán, az egyesületek taglétszáma változatos képet mutatott. Az alsó határt a 30-40 fővel működő kisebb külterületi egyesületek, míg a felső határt a 300-400 fős nagy falusi körök jelentették. A nagy kiterjedésű tanyás vidékeken az olvasókörök tagsága 50-70 fő között alakult. A városi belterületi körök jellemzően 100-200 fő közötti tagsággal működtek. A legnagyobb létszámú egyesületek általában a falusi jellegű településeken vagy a nagyobb városok külterületi központjaiban jöttek létre. A falvakban vagy a városközponttól távol eső telepeken általában csak egy-két olvasókör alakult, amely összefogta az egész helyi közösséget. Az 1940-es években Szeged külterületi központjaiban (melyek hamarosan önálló falvakká váltak) egy-egy kör létszáma 200-300 fő körül alakult (BML Békés Alisp, 9091/1945; CSML Szeged Polgm., 14/1943).

Az olvasókörök taglétszáma különböző külső hatások nyomán gyakran változott. Az 1930-as évek végének kedvezőbb gazdasági viszonyai között emelkedett, a háború alatt a behívások és az egyesületi tevékenységet érintő különböző korlátozások miatt csökkent. A II. világháború után a gazdasági nehézségek miatt csak lassan éledt újjá a szervezeti élet, 1947-re azonban számos helyen az olvasókörök taglétszáma már meghaladta a háború előtti szintet. Az 1940-es évek végén a politikai nyomás, illetve a helyi közösségek bomlása (tsz-esítés, tanyakörzetesítés, migrációs folyamatok) nyomán ismét jelentősen visszaesett a még működő körök taglétszáma. A vizsgált egyesületeknél a II. világháború utáni induló létszámhoz képest a tagság aránya 1947-re 29%-kal emelkedett, 1950-re viszont 34%-kal csökkent. A Baja Alsóvárosi Keresztény Olvasókör 1945-ben 139, 1947-ben

192, 1949-ben pedig 127 taggal rendelkezett (BKML Bács-Bodrog Alisp., 5182/1949).

Az olvasókörök sajátos jellemzője volt, hogy a tagsághoz képest viszonylag nagy létszámú vezetőséggel működtek. A tisztségviselők és a választmány gyakran elérte az egyesület tagságának egyharmadát. A Szeremlei Református Olvasókör vezetősége 1947-ben az összlétszám 18%-át, a hódmezővásárhelyi Pecercési Olvasó Egylet vezetősége pedig a tagság 41%-át tette ki. A tisztségviselők és a választmány ilyen nagy aránya egyrészt megfelelően biztosította a döntések, az ügyintézés széleskörű demokratizmusát, és a vezetés kellő mértékű ellenőrzöttségét, másrészt arányos, egy-egy vezetőségi tag idejét túlzottan meg nem terhelő feladatmegosztást tett lehetővé. A nagy létszámkeretek révén a kör magját képező legaktívabb tagok rendszerint mind helyet kaptak a vezetőségben (Szenti, 1990:48; Olasz, 2011:146).

A vezetők kiválasztásában nem elsősorban a vagyon, a közéleti befolyás vagy az iskolai végzettség játszott a fő szerepet, hanem a közösségnek való elkötelezettség, és a tagság előtt kivívott személyes tekintély. A vezetővé választásnál a rátermettség, a jó szervezési és beszédképesség, a diplomáciai érzék, illetve a szaktudás, a példamutató gazdálkodás nagyobb súllyal esett latba, mint a vagyon, vagy a munkahelyi, közéleti pozíció. Arra alkalmatlan személyből, a vagyonától függetlenül, általában sehol nem lett köri elnök, vagy ha a megválasztott vezetőről menetközben derült ki az alkalmatlansága, a következő évi választás során eltávolították a tisztségéből (Nagy, 1975:385).

Mivel a vezető posztok betöltése döntően a rátermettségen alapult és széleskörű bizalomra épült, általában nem volt jellemző a gyakori személycseré. A II. világháborút követően azonban jelentősebb változások kezdődtek. Az idősebb tisztségviselők egy része korára, vagy gazdasági tennivalóira hivatkozva megvált pozíciójától, utat engedve a fiatalabb generációnak. A politikai folyamatok is jelentős befolyást gyakoroltak az egyesületek vezetőségének összetételére. Számos helyen a német kitelepítés, vagy a szlovák-magyar lakosságcsere idézett elő további kényszerű személyi változásokat. 1948-tól egyre direktebbé vált az államhatalmi beavatkozás. A közigazgatási és belügyi szervek mind gyakrabban emeltek kifogást az olvasókörök vezetőivel szemben, és a módosabb gazdák, a reakciónak bélyegzett tisztviselők és értelmiségiek leváltására, kizárására utasították az egyesületeket. Esetenként éppen az ilyen személyi kritika szolgált ürügyül a hatalom kezében az egyesületek feloszlásához (Hajdú, 2002:14-15).

Az elsősorban az agrárvidékeken létrehozott olvasókörök főként a birtokos parasztságot, vagy kiscgazda réteget tömörítették. Kisebb számban a legtöbb körnél megtalálhatók voltak a saját birtokkal nem rendelkező föld- és tanyabérlők is. A legszegényebb mezőgazdasági munkás rétegek képviselői viszont kevésbé jelentek meg a tagok között. Gyakran nem rendelkeztek helyi illetőséggel, vagy nem tudták vállalni a tagdíjfizetést, nem volt idejük, esetenként motivációjuk sem az ilyen jellegű egyesületi életre. A II. világháború után, a földreform során földhöz jutott újbirtokosok (korábbi cselédek, napszámosok) is nagyobb számban léptek be az olvasókörökbe, az egyesületi tagság meghatározó csoportjai azonban változatlanul a régi gazdacsaládok maradtak. Az újbirtokosok számára a kapott alig néhány hold föld nem tudta a megélhetést biztosítani, ezért többségük a saját gazdasága művelése mellett kénytelen volt másutt is munkát vállalni, ami minden szabadidejét lekötötte. Az olvasóköröket létrehozó, abban generációk óta tevékenykedő önálló gazdák körében általában erősebb volt az önszerveződés, a közösségteremtés iránti érzés is, jobban kötődtek ezekhez az egyesületekhez (Bajkó, 1975:492; Juhász, 1991:47).

Az olvasókörök tagságát azonban nemcsak a gazdálkodók és földművesek alkották. Jelen volt az egyesületekben a vidéki lakosságot képviselő valamennyi fontosabb foglalkozási csoport, az iparosok, a kiskereskedők (boltosok, vendéglősök) a helyi tisztviselők és alkalmazottak (postás, vasutas, útasz). Az értelmiséget elsősorban a tanítók és a lelkészek képviselték, de a nagyobb városi vagy falusi körökben mérnök, ügyvéd, orvos és állatorvos is előfordult a tagság soraiban. A Bajaszentistváni Olvasókör 135 fős tagságán belül 1940-ben 67% gazda, földműves, 19% iparos, 5% kereskedő, vendéglős, 6% tisztviselő, alkalmazott és 3 % értelmiségi volt (BKML Bács-Bodrog Alisp., 5182/1949).

A teljes vezetőség foglalkozási összetételét vizsgálva, 100 olvasókör 2409 tisztségviselője közül 1674 fő (70%) gazdálkodó, földműves, 388 fő (16%) iparos, 76 fő (3%) kereskedő, 148 fő (6%) tisztviselő és alkalmazott, 123 fő (5%) értelmiségi volt. A körök vezetőségének összetételében a kül- és belterületen figyelemre méltó különbségek adódtak. Míg a külterületen 84% körül alakult a földművesek és gazdák aránya, az iparosok csak 4%-ban, a tisztviselők és alkalmazottal 2%-ban, az értelmiségiek pedig 9%-ban voltak jelen – addig a belterületi egyesületeknél mezőgazdasági foglalkozásúak aránya 41% körül mozgott, az iparosok aránya 34%-ot, a tisztviselőké 11%-ot, az értelmiségieké pedig 4%-ot tett ki. Az egyesületi elnökök foglalkozását tekintve is a gazdálkodók, földművesek voltak többségben. Gyoma 12 olvasóköre közül 1945-ben 7 egyesület elnöki posztját földműves, 2-2 egyesületnél iparos, illetve alkalmazott, 1 egyesületnél pedig tanító töltötte be. A külterületi egyesületeknél még nagyobb volt a mezőgazdasági foglalkozású elnökök aránya (BML Békés Alisp., 9091/1945).

A 20. század elején még esetenként jelentkezett bizonyos vagyon szerinti szegregáció a szomszédos egyesületek között. Egyes településeken külön egyesületbe tömörültek a módosabb „felvég” és a szegényebb „alvég” lakói. Az 1940-es évekre a birtokviszonyok és a vagyoni rétegződés fokozatos megváltozása nyomán ezek a különbségek fokozatosan eltűntek, és a helyi kötődés maradt a legmeghatározóbb tényező. Az olvasókörök gazdálkodó tagjainak birtoknagysága általában az adott határrészre jellemző földátlagot tükrözte. Hódmezővásárhelyen, a várostól északra fekvő Tegehalmi Olvasókörnél a tagok átlagosan 15-20 hold körüli birtokkal rendelkeztek, míg a déli, homokos területeken működő Alsókopáncsi kör gyümölcs- és szőlőtermesztéssel foglalkozó tagjai 8-10 holddal. Egy-egy gazdálkodó anyagi helyzetét nemcsak csupán a saját birtok nagysága határozta meg, hanem a gazdaság szerkezete, a bérelt földek és az egyéb tevékenységek. Az egyesületi alapszabályok sehol sem kötötték a tagsági viszonyt meghatározott vagyonhoz. Anyagi helyzetétől függetlenül, minden tag azonos jogokkal és kötelességekkel rendelkezett (Nagy, 1975:388; Jobbáné Szabó, 1999:468).

A tagság életkori összetételében 1945 után bizonyos változások következtek be. Az 1930-as évekig a körök „rendes tagságát” túlnyomórészt a felnőtt férfiak alkották, és közülük is a vezetőségbe, a paraszti társadalom hagyományainak megfelelően általában csak a már hosszabb ideje önállóan gazdálkodó, 45-50 év körülieket választották. A tagfelvételnél 21-24 éves alsó korhatár volt az általános. Az ennél fiatalabbak csak kivételes esetben kerülhetett a rendes tagok közé, általában inkább csak családtagként, esetleg korlátozott jogokkal rendelkező pártoló tagként kapcsolódhattak be az egyesület életébe. A 16-24 évesek olvasóköri jelenlétének kialakult egy sajátos formája. Sok helyen külön ifjúsági csoportot hoztak létre számukra, a körön belül. A csoport tevékenységét alapvetően az anyaegyesület alapszabályai határozták meg, ezen a kereten belül azonban viszonylag nagyfokú önállósággal rendelkezett. Külön vezetőséget választott, szabadon állította össze a

programját, és műsoros estek révén önálló bevételhez juthatott. A felnőtt kör vezetősége természetesen ellenőrizte az ifjúsági csoport tevékenységét, ugyanakkor a legtöbb helyen az ifjúsági elnök is állandó résztvevője volt a felnőtt kör vezetőségi megbeszéléseinek (Greguss, 1997:68-69).

A világháborút követően fokozatos fiatalítási folyamat ment végbe az egyesületekben. Az idősebb korosztályok komoly vérvesztései, illetve a bekövetkező társadalmi szemléletváltás, a fiatalság általános politikai, közéleti szerepvállalásának megnövekedése hatására a korábban több huszonéves került az olvasókörök rendes tagjai közé. A vizsgált egyesületeknél a tagság átlagéletkora 1936 és 1948 között 43 évről 36 évre csökkent. Számos körnél közgyűlési döntéssel hivatalosan is leszállították az alapszabályban rögzített korhatárt. A Bátmonostori Római Katolikus Olvasókörnél és a Bajaszentistváni Olvasókörnél 1947-től az eredeti 24 év helyett 20 éves kortól, vagy ha már házas volt az illető, akkor 18 éves kortól lehetett valaki egyesületi tag. Másutt, külön adminisztráció nélkül is, már a háború végétől hasonló gyakorlatot követtek. A rendelkezésre álló adatok szerint vezetőségi tagok életkori átlaga az 1930-as években tapasztalt 48 év helyett, 1948-ban 42 évre csökkent, az életkori összetétel azonban még egy-egy településen belül, az egymáshoz viszonylag közel eső köröknél is igen változatos képet mutatott. Hódmezővásárhelyen, a Kútvolgyparti Olvasó Egyletnél 1948-ban 51 év volt a vezetőség életkori átlaga, a Csajági Iskolai körnél viszont 38 év. Az 1940-es évek végén felgyorsult a fiatalok bevonása. A Nagybaracscai Római Katolikus Olvasókörnél 1948 elején még 43 év volt a tisztviselők átlagéletkora, 1949-ben azonban már csak 37 év (BKML Bács-Bodrog Alisp., 21/1949; CSML HF Hódmezővásárhely Polgm., 3270/1949).

Az olvasókörök rendes tagságát az 1940-es évekig szinte kizárólag férfiak alkották. A nők belépésének korlátozása alapvetően a paraszti társadalom hagyományos szemléletéből fakadt, de összefüggésben állt a polgári jogok terén országosan fennálló hátrányos megkülönböztetéssel is. Az egyesületek egy kisebb részénél, általában a 19. században alapított köröknél maga az alapszabály intézkedett úgy, hogy a nők, csak pártoló tagok lehetnek. Másutt az alapszabály mindkét nem felvételét lehetővé tette, a gyakorlatban azonban a tagság elsősorban férfiakkal állt. A korlátozás, illetve a kialakult szokás elsősorban a közgyűlési szavazati jogtól, illetve a tisztségvállalástól fosztotta meg a nőket. Más tekintetben, családtagként is élhettek az egyesület nyújtotta lehetőségekkel, részt vehettek a kör eseményeken, feladatokat vállalhattak a rendezvények lebonyolításában. Több egyesületnél külön női csoportot hoztak létre, amely általában a mindenkor kör elnök feleségének irányítása mellett működött. A csoport önállóan összejöveteleket tartott, különböző saját programokat szervezett. Kéréssel, kezdeményezéssel fordulhatott az olvasókör vezetőségéhez, a közgyűlési szavazásokon azonban nem vett részt (Beck, 1985:261-262; Huszka, 1985:239).

A háborút követően a jogalkotás és a közszemlélet jelentős változásának hatására fokozatosan emelkedett az egyesületekbe rendes tagként is felvételt nyerő nők száma, bár arányuk az 1940-es évek végén sem haladta meg a 20%-ot. A Kakasszéki Polgári Olvasókör tagságának 1940-ben 6%-a, 1948-ban már 19% volt nő. Sok helyen, az olvasókör keretein belül továbbra is működött külön „nőegylet”. Az asszony csoport elnöke azonban már rendszeres résztvevője volt az anyaegyesület választmányi gyűléseinek. A női tagok számának emelkedése nyomán egyre inkább az olvasókörök vezetőségébe, és választmányába is bekerültek a lányok, asszonyok. Női kör elnökről nem ismert adat, az alelnöki, a jegyzői vagy pénztárosi posztot viszont már több egyesületnél nők töltötték be (Stifnérné Szent, 2000:37).

A II. világháború előtt nemzetiségi olvasóköroket is szerveztek Magyarországon. Ezek ugyanúgy helyi kötődésű egyesületek voltak, egy-egy nemzetiségi többségű községben vagy városrészben alakultak. Az egyesületi alapszabályok azonban általában nem írtak elő nemzetiségi hovatartozást a belépés feltételeként, és nem zárták ki a más anyanyelvűek felvételét. A nemzetiségi jelző inkább csak azt jelezte, hogy elsősorban milyen kulturális hagyományt képvisel az adott olvasókör. Az egyesületek jellemzően többnyelvű programokat szerveztek, hogy a köri tagság és a környék érdeklődő lakosságának más etnikumhoz tartozó tagjai is részt tudjanak azokon venni. A II. világháború után, a politikai változások és a nagyfokú migráció nyomán a legtöbb, nevében még nemzetiségi jelzõt viselő olvasókör már vegyes összetételű volt. A Bajai Keresztény Bunyevác OlvasókörneK vagy a Katymári Német OlvasókörneK ugyanúgy voltak magyar anyanyelvű tagjai, ahogyan a Szarvas környéki „Magyar OlvasóköroKbe” is korlátozás nélkül beléphettek a környékbeli szlovák családok. A nemzetiségi hovatartozás nem jelentett döntő szempontot az egyesületválasztásnál, ennél fontosabbnak bizonyult egy szűkebb helyi közösséghez való tartozás. Battonyán önálló szerb olvasókör működött, de egyes szerb családok a település másik felén létrehozott Polgári Társaskör tagjai voltak (Szakács & Vid, 2003:13-14).

A vallási hovatartozás inkább csak az egyesületek létrejöttékor játszott komolyabb szerepet. Egy kisebb körzet lakóinak megszervezésében, az olvasóköroK megalapításában, az adminisztratív feladatok ellátásában a helyi plébánosok, egyházi iskolai tanítók jelentős feladatokat vállaltak, így sok egyesületnek volt egyházi kötődése. Az olvasóköroK azonban csak akkor vették fel a nevükbe is a felekezeti jelzõt, ha a környék lakossága ugyanahhoz az egyházhoz tartozott. A tagfelvételnél a vallási hovatartozás elszórtan, inkább csak néhány római katolikus olvasókörnél játszott szerepet. Ezeknél a más vallásúak csak pártoló tagok lehetek, korlátozott jogkörral. A legtöbb egyesület alapszabálya azonban csak általános erkölcsi elvárásokat tartalmazott a leendő tagokkal szemben, de felekezeti különbség nélkül mindenkinek lehetőséget adott a belépésre. Az 1940-es évekre a korábban még egyházi szempontból homogén települések általában vegyes összetételűvé váltak, és a vallási különbségek fokozatosan jelentőségüket veszítették. A II. világháború után jelentősen csökkent az egyházak társadalmi szerepe, ezzel tovább csökkent az egyesületekben a felekezeti hovatartozás jelentősége. Számos olvasókör elhagyta a nevéből az egyházi jelzõt, vagy ha meg is őrizte, a tagfelvétel vagy az egyesületi tevékenység során nem tulajdonított neki meghatározó jelentőséget (Kuntár, 1970:51; Nagy, 1975:388).

Az olvasóköroK tagságának többségét, sajátos földrajzi elhelyezkedésük, az agrártársadalomhoz való kötődésük révén alapvetően a birtokos paraszti réteg, az önálló gazdálkodók alkották. Megjelent azonban bennük a vidék társadalmának minden más rétege is, a sajátfölddel nem rendelkező mezőgazdasági munkások, az iparosok és kereskedők a helyi közalkalmazottak, tisztviselők és értelmiségiek. Az egyesületek létrejöttékor a tagság összetételében még nagyobb szerepet játszott a vagyoni helyzet, a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás, az életkor vagy a nem kérdése. Ezek a szempontok azonban az 1940-es évekre fokozatosan elveszítették a szerepüket. Az egyesületek a helyi társadalom minden rétegének, csoportjának törekvéseit felkarolták, és aktív társadalmi tevékenységet biztosítottak minden érdeklődő számára.

Irodalomjegyzék

- BAJKÓ Mátyás (1975). Hajdúszoboszló művelődéstörténete. In Dankó Imre (szerk.), *Hajdúszoboszló monográfiája* (pp. 477-510). Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszló Város Tanácsa.
- BÁCS-KISKUN MEGYEI LEVÉLTÁR, IV. 402. Bács-Bodrog megye Alispánja iratai.
- BECK Zoltán (1985). Köri élet Orosháza külterületén. In Tóth József (szerk.), *Az orosházi tanyavilág átalakulása* (pp. 239-313). Orosháza: Orosháza Város Tanácsa.
- Békés Megyei Levéltár, IV. 407. Békés megye Alispánja iratai.
- Csongrád Megyei Levéltár, IV. 1407. Szeged thj. város Polgármestere res. iratai.
- Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiók, IV. 1406. Hódmezővásárhely thj. város Polgármestere iratai.
- GREGUSS Máté (1997). A Pusztakutasi Olvasó Egylet és Vásárhelykutas, mint tanyakörzetnek a története. In Bakk Takács Sára (szerk.), *Hazulról haza. Székelyudvarhelyről – Székkutasra* (pp. 36-79). Székelyudvarhely: Inforpress.
- HAJDÚ Géza (2002). Az olvasókörök városa. Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- HUSZKA Lajos (1986). A Szeged-Szatymazi Gazdakör története II. In Juhász Antal (szerk.), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1* (pp. 235-267). Szeged: MFM.
- JOBBÁNE SZABÓ Erzsébet (1999). Adalékok a szegedi és a Szeged környéki olvasókörökhöz. In Zombori István (szerk.), *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historica 2* (pp. 461-494). Szeged: MFM.
- JUHÁSZ Imre (1991). Olvasókör Hajdúszoboszlón (1892-1949). *Honismeret*, 19 (6), 46-52.
- KUNTÁR Lajos (1970). Olvasókörök és népkönyvtárak Vas megyében. In *A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve 1968-1970* (pp. 21-73). Szombathely: BDMK.
- NAGY Gyula (1975). *Parasztélet a vásárhelyi pusztán*. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4.
- OLASZ Lajos (2011). Állampolgári ismeretek és készségek fejlesztése az agrártársadalom civil szervezeteiben 1945-1949. In Erdei Gábor (szerk.), *Andragógia és közművelődés* (pp. 142-149). Debrecen, Debreceni Egyetem.
- STIFNERNÉ SZENTI Csilla (2000). A Sóshalmi Olvasókör története a jegyzőkönyvek tükrében. Hódmezővásárhely: Norma Nyomdász Kft.
- SZAKÁTS István, & VID Katalin (2003). *Battonya könyvtárügye kezdetektől 1989-ig*. Battonya: Népek Barátsága Közművelődési és Iskolai Könyvtár.
- SZENTI Tibor (1990). Egy középparaszt alkotómodell. *Juss*, 3 (1), 40-51.
- VADÁSZ István (1998). Két kezdet. Az öntevékeny társadalmi szervezetek településenkénti megoszlása az Alföldön a XIX. és a XX. század végén. In Novák László (szerk.), *Az Alföld társadalmá* (pp. 643-656). Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Segítő szakmák felsőoktatási differenciálódása Magyarországon

© MOLNÁR Nikolett

**Szent István Egyetem Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola,
Gödöllő**

molnikolett@gmail.com

A segítő szakmák a világ minden részén elismertek, több mint száz éves múltra tekintenek vissza. Hazánkban a két világháború között kezdődött a segítés professzionalizálódása, ám a történelmi események sora visszavetette a fejlődést. A rendszerváltást követően indulhatott csak meg a szociális- és a tanácsadó képzés, hiszen a bizonytalanságban a társadalom részéről felmerült az igény a humán szolgáltatások létrehozására, megerősítésére. Humán szolgáltatás alatt azt a tevékenységet értjük, melynek középpontjában az ember áll, a szolgáltatóra és a szolgáltatást igénybe vevőre egyediség jellemző, célja pedig az individuális problémamegoldás (Szilágyi, 2000). A társadalomban az önszerveződés irányát és mértékét mutatja, hogy milyen területeken (pl.: szociális szféra, munkaügy, kultúra) és milyen módon (pl.: szervezetek létrehozása, szakemberek képzése) szervezik meg e tevékenységet. A segítő szakmák képviselői eltérő válaszokat adtak a humán szolgáltatást életre hívó kérdésekre, ezzel megindult a szakmák specializálódása.

A vizsgálat középpontjában a szociális munkás, a szociálpedagógus és a munkapályatanácsadó szakmák állnak és bár köthető középfokú képzés is e szakterületekhez, mi a felsőoktatásra helyeztük a fókuszot jelen tanulmányban. Azért erre a három szakmára esett a választásunk, mert mindhárom szakma az egyént helyezi a középpontba. Hasonló problémákkal és ügyfélkörrel dolgoznak, ezért szükségességét látjuk egymás szakterületei megismerésének a gördülékeny együttműködés érdekében. A szociális munka kiindulása az egyén és környezetének interakciója, a munka-pályatanácsadás pedig az egyén életútjának egy részével, a szakmai pályafutásával, pályaaorientációjával foglalkozik.

A felsőoktatásban Magyarországon 1989-ben indult el az általános szociális munkás szak, ezt 1990-ben a szociálpedagógus képzés követte, mindkettő főiskolai szinten. 1992-ben pedig a munkavállalási tanácsadók képzése indult máig tartó útjára. Negyed évszázad elteltével mind a három említett szak megtalálható ma is a különböző felsőoktatási intézmények képzési palettáján. E professziók életében kulcsfontosságú a szakmai öndefiníció kialakítása (Gayer, 1986), a hasonló célcsoportokkal való foglalkozás miatt a tevékenységi területek lehatárolása, a megfelelő együttműködés, terminológia és kommunikáció kialakítása. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy az említett segítő szakemberek képzése hogyan alakult a rendszerváltást követő években, és hogyan néz ki ma Magyarországon.

Szociális munkás és szociálpedagógus képzés

A szociális munka nemzetközi kialakulása nem volt egységes folyamat. Az 1900-as évek első évtizedeitől kezdve jellemző egy megosztottság, mely a szakma módszertanára vonatkozik. A diagnosztikus és a funkcionális iskolák osztották meg a témával foglalkozó szakembereket és e megosztottság nem oldódott fel teljesen (Szabó, 1993).

Magyarországon már a 20. század elején elindult a szociális terület szakmává szerveződése. A Népművelő Társaság 1911-1912-ben szervezte meg az első szociálpolitikai tanfolyamot, melyet több intézkedés, mozgalom és rendelet követett annak érdekében, hogy a szociális tevékenységek teret nyerhessenek és minél több emberhez jussanak el (Budai et al., 2006). Ám ez a felfelé ívelő fejlődés 1948-ban megállt és a szocialista állami berendezkedés idején szinte teljes mértékben szünetelt. A hetvenes években felsőfokú pszichopedagógus szak és szociális szervező képzés indult, mely szakokat a szociális képzési rendszer első elemeinek tekinthetjük. Ezt követően a nyolcvanas évek elején már kimondottan is felmerült az igény a képzett szakemberekre (Ferge, 1986). 1985-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem elindította a szociológiához kapcsolva a szociálpolitikus képzést posztgraduális, levelező formában (Budai et al., 2006).

1986-ban a Szociálpolitikai Értesítő 1. számában összefoglalták a nemzetközi tapasztalatokat és a szociális munkás pályát, valamint javaslatot tettek a hazai lépések megvalósítására. Szakmai testületek is alakultak: kezdetben a Gesztori Bizottság, majd a Szociális Képzési Bizottság (továbbiakban SZKB) volt felelős a magyarországi szociális képzések beindításáért. 1989-1990 kiemelkedő év volt a szociális szakemberképzés történetében, megindult ugyanis az általános szociális munkás és a szociálpedagógus főiskolai képzés. Nem csak a felsőoktatási képzések indultak el ebben az időben, hanem külön figyelmet kapott a középfokú oktatás és a szakma önszerveződése (pl.: Szociálpedagógiai Műhely, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület) egyaránt.

Három szakma szerveződött ebben az időben egymás mellett: szociálpolitika, szociális munka és a szociálpedagógia (Kenderfi, 2011). A szakmák hirtelen fejlődése és a szakterületek pontos körülhatárolása miatt az SZKB 1990. február 2-6 között egy konferenciát rendezett Sopronban, melynek eredményei közé sorolható, hogy áttekintésre kerültek a képzések tantervi irányelvei (Budai et al., 2006). A magyarországi szakok összeállításánál fontos kiemelni, hogy figyelembe vették a már kialakult külföldi jó gyakorlatokat, így gördülékenyebbé vált a képzésbe való beillesztése, a kezdeti hibák elkerülése.

A rendszerváltással egy időben létrejövő két szak az 1989-ben indított általános szociális munkás szak és az 1990-ben kezdődött szociálpedagógus főiskolai szakok. 1992-ben a szociális munkás szak egyetemi rangra emelkedett – felmerült az igény a doktori képzésre a szakmai utánpótlás nevelése miatt. 1995-ben létrejött a Szociális Szakmai Szövetség, mely szakmai érdekérvényesítő szervezetként működik (Győri, 1996). Szociális képzések a bolognai folyamatig az alábbi szakokon folytak:

- Szociálpolitikus – egyetemi szintű képzés,
- Szociális munkás – főiskolai és/vagy egyetemi szintű képzés,
- Szociálpedagógus – főiskolai szintű képzés (Budai et al., 2006).

A bolognai folyamatot követő változások hatására átalakult a szociális képzési terület is, lásd: A bolognai folyamat és hatásai a képzésekre c. fejezet.

Munka-pályatanácsadó képzés

Hazánkban a rendszerváltás után megjelenő munkanélküliség korábban ismeretlen fogalom volt a társadalom számára és e jelenség új megoldási módokat követelt meg a szakemberek részéről egyaránt. Az egyik ekkor megalakuló szakma a munka-pályatanácsadás, mely több mint 20 éves múltra tekint vissza hazánkban. A képzés két forrásból merített tartalmi indíttatásokat: az egyik a hazai pályatanácsadás múltja, mely egy évszázadnyi történelemmel rendelkezik (Völgyesy, 1996), a másik pedig több külföldi jó gyakorlat volt. A főiskolai szintű képzés kialakításának a célja az volt, hogy korszerű, egészséges és fejlődésre orientált emberszemlélettel rendelkező szakembereket bocsássonak ki, akik képesek a társadalmi esélyek felismerésére, munkalehetőségek feltárására, a munkaerőpiac követésére. A végzettek alkalmasak még továbbá a munkaerő-szükséglet és a munkaerő képzettségének felmérésére, figyelembe véve regionális adottságokat. Támogatják a munkavállalókat az egyéni céljaik elérésében, egyéni esélyek feltárásában, segítenek a döntések meghozásában. Az elhelyezkedés érdekében munkaadókkal és munkavállalókkal is egyeztetnek a közös célok megvalósulását szem előtt tartva (Szilágyi, 2000).

Elsőként a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara indította el 1992-ben a munkavállalási tanácsadó képzést graduális, illetve levelező formában (Szilágyi, 2000). Ezzel megkezdődött a szakemberek főiskolai szintű képzése, mely szakra felvételi eljárást követően lehetett felvételt nyerni. Az elmélet és gyakorlat aránya 60-40% volt, amely 800 gyakorlati órát jelentett. Ezzel az volt a cél, hogy olyan szakemberek kapják kézhez a diplomát, akik képesek önálló munkavégzésre és rendelkeznek valós tapasztalatokkal (Szilágyi, 2000).

A képzésre az elsajátítandó ismereteket tekintve jellemző az interdiszciplinaritás és a komplexitás, melyet a tantárgycsoportok jól jellemeznek: pszichológiai, gazdaságtudományi, pedagógiai, szociológiai, jogi és informatikai tantárgycsoportokat sajátítottak el a hallgatók. A szakmai ismereteken túl, nagy hangsúlyt fektettek a szociális érzékenységre, kompetenciafejlesztésre is. A képzés elvégzése alatt a hallgatók részt vettek saját élményen alapuló személyiségfejlesztésen is, mely a jövőbeli munkájukat segítette saját élmények átélésével. A munkavállalási tanácsadó szakkal indult el hazánkban a tanácsadók képzése, mely 2004-ig tartott. Erre a területre is hatott a bolognai folyamat, átalakítva ezzel a munka-pályatanácsadás felsőoktatási jelenlétét.

A bolognai folyamat hatásai a képzésekre

2005-ben, az Európai Unió csatlakozásunk után érkezett hazánkba a bolognai folyamat, mely átalakította az egész európai felsőoktatást, így a magyar rendszert is. Az átalakítás hatással volt az általunk vizsgált szakokra egyaránt, ezért lényeges áttekintetni a változásokat. Kiindulása az 1999-es bolognai nyilatkozat, melyben az aláíró országok megállapodtak az alábbiakban:

- összehasonlítható és a különböző országok számára is könnyen érthető diplomákat adó képzési rendszer kialakítása lett a cél, a diplomák elfogadásának érdekében;
- két ciklusú rendszer létrehozása: az első az alapképzés (az itt kapott végzettséggel el lehet helyezkedni az európai munkaerőpiacon), melyből 3 év után lehet fentebb kerülni a második képzési ciklusba (mester és doktori képzések – egyetemi, ill. doktori végzettség, szakmai specializálódás a cél);
- a mobilitás érdekében kreditrendszer bevezetése – a hallgatók és az oktatók számára egyaránt;
- a felsőoktatás átjárhatósága érdekében új tantárgyfelosztások létrehozása, képzések átalakítása (Bolognai nyilatkozat, 1999).

A rendszer lényege: az érettségi után következik a felsőfokú szakképzés vagy az alapképzés (tudományterülettől függően: Bachelor of Arts – BA vagy Bachelor of Sciences – BSc), majd ezt követi a mesterképzés, mely egyetemi végzettséget ad (tudományterülettől függően: Master of Art – MA vagy Master of Sciences – MSc szinteken) és a mesterképzést követően pedig elérhetővé válhat az érdeklődők számára a doktori iskola (PhD képzés). Mindez alá van rendelve egy egységes keretrendszernek, melynek célja az élethosszig tartó tanulás elősegítése az Európai Unión belül. A változásokat követően jött létre a régi képzési rendszerből az alap- és a mesterszakok rendszere.

Szociális munka BA/MA, Szociálpedagógia BA és Szociálpolitika MA

A szociális területen máshogy történt az alap és a mester szakok kialakítása, mint a tanácsadói területen, kevesebb változással ment végbe az eredeti rendszerhez képest. 2006-ban elindult a szociális munka és a szociálpedagógia BA szintű képzés. Mindkét szak a társadalomtudományi képzési területen és azon belül a szociális képzési ágon kapott helyet (Felvi.hu, Képzési és kimeneti követelmények). E két szak a hagyományos főiskolai szintű szakokat vitte tovább átdolgozva, további tematika újításokkal. Mindkét újonnan létrejött szak 6+1 féléves, ami azt jelenti, hogy a három év teljesítése után egy plusz fél évet gyakorlati helyen kell tölteniük a hallgatóknak és csak utána abszolválhatnak (Képzési és kimeneti követelmények).

A mesterképzési szakokról elmondható, hogy az alapképzést követően a hallgatók szociális munka MA és szociálpolitika MA képzésen folytathatják a tanulmányaikat. Ez is hasonló az előző képzési rendszerhez, hiszen mindkét szak elődje megtalálható ugyanilyen névvel az előző rendszer képzési palettáján. Mindkét szak 4 féléves, az előbbi legalább 300 óra kötelező gyakorlatot ír elő, az utóbbi legalább 240 óra külső gyakorlati időt. Elmondható tehát mind az alap, mind a mesterképzési szakokról, hogy kiemelt figyelmet fordítanak a hallgatók gyakorlati képzésére is.

Az érdeklődő és jól teljesítő hallgatók szociális képzési területen 1995/1996 óta folytathatják tanulmányaikat az illetékes doktori iskolákban a PhD fokozat megszerzése érdekében.

A Felvi.hu adatai szerint a 2014/2015-ös tanévre szociális munka BA szakra 11, szociálpedagógia BA szakra 7, szociális munka MA szakra 3, szociálpolitika MA

szakra pedig 3 felsőoktatási intézménybe lehetett beadni a hallgatóknak a jelentkezésüket.

Andragógia BA és emberi erőforrás tanácsadó MA

A munka-pályatanácsadó képzést tekintve az addig működő munkavállalási tanácsadó főiskolai szak megszűnt és helyére lépett más szakokkal (művelődésszervező) összevontan az andragógia BA alapszak. Négy választható szakiránnyal indult újtárra, mely szakirányok az eredeti szakok emlékét és tudásanyagát őrzik. E szakirányok: művelődésszervező, felnőttképzési szervező, munkavállalási tanácsadó, személyügyi szervező. Bölcsészettudományi képzési területre kapott besorolást a 6 féléves andragógia alapszak (BA), amely 16 intézmény összefogásával jött létre 2006-ban.

Az alapképzést követően a mesterképzések területén is megjelent egy új szak, hiszen az igény a humán szakemberek képzésére egyetemi szinten is felmerült, ez a szak az emberi erőforrás tanácsadó MA. A 4 féléves emberi erőforrás tanácsadó szak 2007-ben indult el, a Szent István Egyetem 2008 óta indítja el a szakot. A mesterképzés elvégzését követően a PhD fokozat megszerzésének lehetőségével alakult ki a tanácsadó szakma teljes képzési palettája.

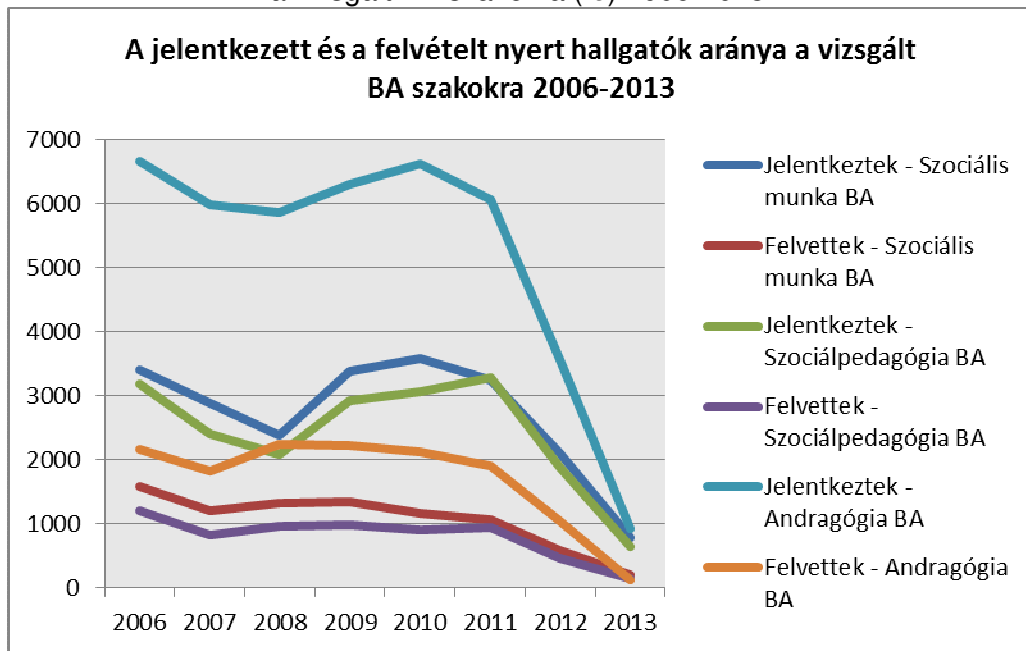
A tanácsadási területhez köthető szakok képzési és kimeneti követelményei nem tartalmazzák pontosan a gyakorlati idő hosszát, mint a szociális képzési területen. Továbbá az alapszak egy félévvel rövidebb, nincs plusz egy fél év külső gyakorlati idő. Ez nem jelent egyértelmű előnyt vagy hátrányt, a szakterületek különbözősége kívánja meg ezt csupán.

A Felvi.hu adatai szerint a 2014/2015-ös tanévre andragógia BA szakra 10, emberi erőforrás tanácsadó szakra 4 felsőoktatási intézménybe lehetett beadni a hallgatóknak a jelentkezésüket.

Hallgatói létszámok alakulása

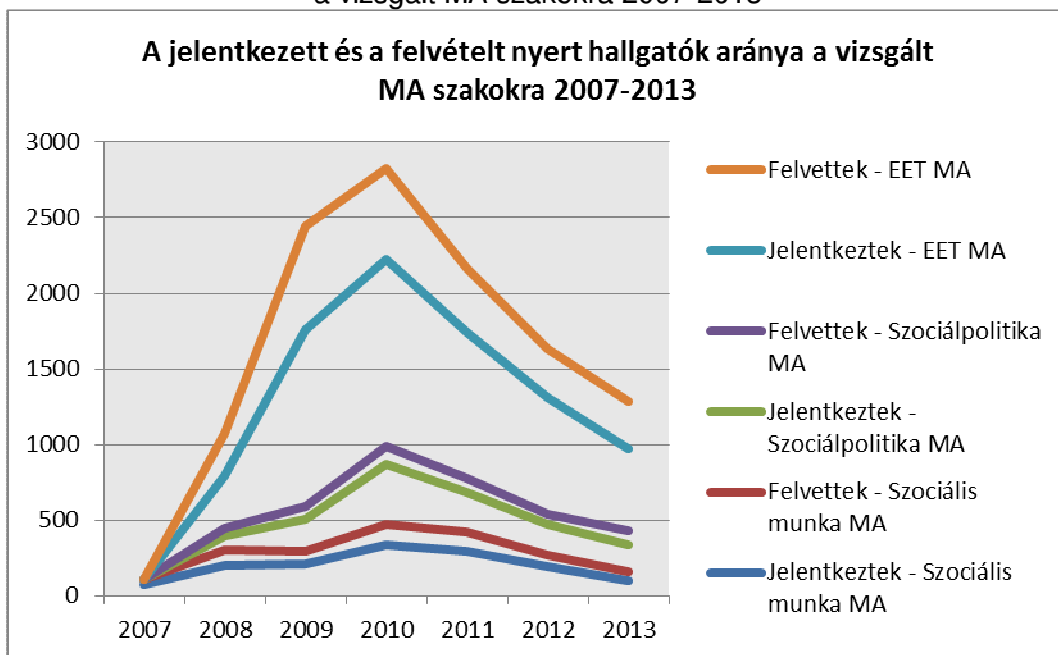
A Felvi.hu statisztikai adatai alapján megvizsgálható a bolognai folyamatot követően a jelentkezési kedv és a felvételt nyert hallgatók aránya a vizsgált szakokra. Elsőként a három vizsgált alapszakra vonatkozó adatokat tekintjük át. Az 1. ábrán látható, hogy alakult 2006-2013 között a jelentkezők és a felvettek aránya. Leolvasható az ábráról, hogy a 2012-es és 2013-as években jelentősen csökkent a szakokra való jelentkezési kedv. Ez részben a törvényi változásoknak is köszönhető. Andragógia szakra volt a legmagasabb a jelentkezés a vizsgált időszakban, legalacsonyabb a szociálpedagógiára. A felvételt nyert hallgatói létszám is csökkenést mutat.

1. ábra: A jelentkezett és a felvételt nyert hallgatók aránya a vizsgált BA szakokra (fő) 2006-2013.

A 2. ábra mutatja a jelentkezett és felvételt nyert MA szakos hallgatók arányát 2007-2013 között. A jelentkezett és felvett emberi erőforrás tanácsadó hallgatók aránya kiugróan magas. A 2010. év mindegyik szak esetében nagyobb érdeklődést és hallgatói létszámot mutat, ezután viszont mind a három szak esetén csökkenésről beszélhetünk. A 2012-2013. évi bizonytalan felsőoktatási helyzet és a hallgatói szerződések aláírása lehet ennek egyik feltételezett oka. Érdeemes lesz összehasonlítani ezt az eredményt a 2014. évi felvételi számaival is.

2. ábra: A jelentkezett és a felvételt nyert hallgatók aránya a vizsgált MA szakokra 2007-2013

A túljelentkezési arányt is érdemes megvizsgálni az egyes szakokon az elemzett években (1. sz. táblázat):

1. sz. táblázat: Túljelentkezési arány a vizsgált szakokon 2006-2013

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Szociális munka BA	2,16	2,40	1,79	2,53	3,09	3,06	3,59	3,90
Szociálpedagógia BA	2,65	2,91	2,18	3,01	3,43	3,50	4,10	4,63
Andragógia BA	3,08	3,30	2,61	2,84	3,13	3,18	3,43	7,94
Szociális munka MA	N/A	2,39	2,01	2,40	2,49	2,45	2,65	1,87
Szociálpolitika MA	N/A	N/A	1,92	2,60	3,32	2,98	3,22	1,95
Emberi erőforrás tanácsadó MA	N/A	N/A	1,28	1,70	2,06	2,26	2,40	1,67

Forrás: Felvi.hu adatok alapján saját szerkesztés, 2014a, 2014b.

Leolvasható a táblázatról, hogy a legnagyobb, majdnem nyolcszoros túljelentkezés az andragógia szaknál figyelhető meg – ez a támogatott helyek csökkenése miatt fordulhatott elő. A szociális munka és a szociálpedagógia BA szakok esetében az idő előrehaladtával nőtt a túljelentkezés, szociálpedagógia szak esetében 2013-ban már majdnem ötszörös. Ez annak az eredménye, hogy csökkent a felvettek száma, de az érdeklődőké változatlan maradt. 2006-ban még 1200 fő nyert felvételt, 2013-ban pedig mindössze 140 fő. A felvett hallgatói létszám csökkenést az 1. és 2. ábra is mutatja. Nem csak a hallgatói létszámtól függ egy-egy szak alakulása, sikeressége, hanem az éppen érvényben levő jogszabályi háttér is befolyásolja ezeket a tendenciákat.

Összefoglalás

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a vizsgált szakok a rendszerváltás után kezdték meg szakmai öndefiníciójuk megfogalmazását. A rendszerváltástól számított viszonylag állandó fejlődést a bolognai folyamat változtatta meg és alakította át ezzel a szakemberképzést. A munkavállalási tanácsadó szak szakiránnyá alakult át önálló főiskolai szakból, de egyetemi szinten megfogalmazódott az emberi erőforrás tanácsadó MA. A szociális területen a szociális munka bizonyult állandónak: megőrizték a főiskolai, és az egyetemi szintjeit egyaránt. A szociálpedagógia szak alapképzési, azaz főiskolai szak maradt a hagyományos képzéshez hasonlóan, míg a szociálpolitika mesterképzésként jelenik meg ma a felsőoktatásban.

A hallgatói létszámok alakulásáról 2006 óta elmondható, hogy csökkenő érdeklődés mutatkozik a jelentkezések számában, ezzel együtt a felvett hallgatók létszámában is. Minden évben előfordult túljelentkezés az összes vizsgált szak esetében, eltérő intenzitással, ez viszont azt mutatja, hogy az érdeklődés továbbra is jellemző a vizsgált szakmák iránt. A vizsgálat továbbfejlesztéseként érdemes lenne áttekinteni a végzett hallgatók pályán maradási arányát, a szakmában dolgozók végzettségeit, hogy valóban az itt végzett hallgatók látják-e el a szakmai feladatokat. Továbbá azt, hogy mi állhat még a lefelé mutató tendencia mögött, például: telített-e a szakma, mennyi segítőt szükséges még képezni? A társadalmi és gazdasági igények által életre hívott segítőkész szakmák felsőoktatási jelenléte stabilnak mutatkozik a bolognai változások és a hallgatói létszám csökkenése ellenére is. Sikert

megtartani a több, mint húsz éves fejlődést, a szakok jövője azonban nagy mértékben függ az aktuális törvényi szabályozástól is.

Felhasznált irodalom

- The Bologna Declaration of 19 June 1999, Joint declaration of the European Ministers of Education* (1999). http://www.ehea.info/Uploads/about/BOLOGNA_DECLARATION1.pdf [2014.02.28.]
- BUDAI István, CSOBA Judit, & GOLDMANN Róbert (2006). A szociális képzések magyarországi fejlődésének főbb állomásai. *Esély*, 17 (2), 49-71.
- Felvi.hu (2014a). *Jelentkezők és felvettek száma többciklusú képzési szerkezetben indítható alap-, osztatlan képzések szerint.* http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/elmult_evek/!ElmultEvek/elmult_evek.php?stat=25 [2014.03.29.]
- Felvi.hu (2014b). *Jelentkezők és felvettek száma többciklusú képzési szerkezetben indítható mesterképzési szakok szerint.* http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/elmult_evek/!ElmultEvek/elmult_evek.php?stat=26 [2014.03.29.]
- FERGE Zsuzsa (1986). Vitaindító gondolatok a szociálpolitikai szakemberképzésről. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1), 121-128.
- GAYER Gyuláné (1986). Szociális munkás pálya a szépirodalom tükrében. *Szociálpolitikai Értesítő*, (1), 331-380.
- GYÓRI Péter (1996). Egy szakma születése – gyorsfénykép magunkról. *Esély*, (6), 57-74.
- KENDERFI Miklós (2011). A munkavállalási tanácsadók szerepe a hátrányos helyzet kezelésében. In *Európaiság, magyarság Közép-Európában Tanulmánykötet. XIV. Apáczai Napok Nemzetközi Tudományos Konferencia*. Győr, 2010.
- Képzési és kimeneti követelmények.* <http://www.nefmi.gov.hu/kkk> [2014.03.23.]
- SZABÓ Lajos (1993). *Szociális esetmunka*. Budapest: Szociális Munka Alapítvány.
- SZILÁGYI Klára (2000). *Munka-pályatanácsadás mint professzió*. Budapest: Kollégium Kft.
- VÖLGYESY Pál (1996). *A pályaválasztási tanácsadás történetének áttekintése hazánkban*. Gödöllő: GATE.

Magyarországi vonatkozású társadalmi kérdések a fogyatékkal élő emberek életerében

© LAKI Ildikó
MTA TK Szociológiai Intézet
laki.ildiko@socio.mta.hu

„Bár a fogyatékoság a legemberibb tapasztalás, amely potenciálisan mindannyiunkat érint, azokra az emberekre, akiknek támogatásra van szükségük képességeik fejlesztéséhez, gyakorlásához, szükségleteik kielégítéséhez, gondolataik kifejezéséhez, ahhoz hogy részt vehessenek egy adott társadalom életében, fogyatékos személyekként tekintünk. A fogyatékoság azonban mindenki számára kontextusban jelentkezik, függ az egyén kulturális, fizikai és társadalmi környezetétől, így rendkívüli jelentősége van annak, hogy egy társadalom miként határozza meg a fogyatékoságot, s kit tekint fogyatékos személynek a társadalmi modell, mint új gondolati keret, a fogyatékosággal élést már nem személyes szerencsétlenségként, karitatív lehetőségként, vagy csupán orvosi feladatként definiálja. A fogyatékoság megélése a különbözőség, a másság, a kirekesztés és az emberi jogok kérdéseként jelenik meg. Miután a fogyatékoságot társadalmilag konstruált identitásként, illetve reprezentációs rendszerként fogja fel, ezért a fogyatékosággal élő személyt a társadalom részeként mutatja meg, így a hangsúlyt a hatalmi viszonyokra, a diszkriminációra, az elnyomásra, a társadalom felelősségére helyezi.”
(Fogyatékoságtudományi fogalomtár, 2009)

A fogyatékoság fogalmának nemzetközi és európai értelmezése

„Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) 1993. december 20. 48/96 számú határozata a fogyatékoságot a következőképpen fogalmazza meg: a világ tetszőleges országának bármely népességcsoportjában előforduló nagyszámú különböző funkcionális korlátozottság. A fogyatékoság okozója lehet fizikai, értelmi vagy érzékszervi károsodás, egészségi állapot vagy lelki betegség” (Chikán, 2001). Az Egyesült Nemzetek Szervezete határozata továbbá kimondja még, hogy a fogyatékoság az egészségállapotban bekövetkezett veszteség eredménye. A fogyatékoság jellemzője különféle tényezők megszűnése, vagy sérülté alakulása, mely az egész életére kihatással van. Az ENSZ 1993-as definíciója valamilyen testi, értelmi, lelki működéssel kapcsolatos korlátozottságnak, keretek közé szorításnak határozza meg a fogyatékoságot. Működéskészség károsodása, mely lehet csekélymértékű, vagy esetleg összetettebb, de ami biztos, hogy egy életre szól.

A WHO (World Health Organization – Egészségügyi Világszervezet) az elmúlt évtizedek óta élen járt a nemzetek összemérhető adatainak összeszedésében, és megalkotta a fogyatékoságra vonatkozó meghatározást. A Képességcsökkenések, Fogyatékoságok, és Hátrányok Nemzetközi Besorolása (ICIDH) című írott anyagot 1970 után alkották meg, és 1980-ban került kiadásra. A WHO 1980-as anyaga próbálta felhívni a figyelmet, hogy nem csak a szakemberek által értelmezett

viszonylatokban kell segítséget, támaszt nyújtani a fogyatékos emberek számára, hanem kiterjedtebb formában is. A kiadvány egyik hiányossága volt, hogy az egymással szemben álló szociális és orvosi sémát ez a kiadvány még nem tartalmazta.

A WHO 2001-ben a funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzetközi osztályozása (ICF) kiadványában a fogyatékoságról az FNO (Fogyatékoság Nemzetközi Osztályozása) új elgondolása jelent meg, amely már tartalmazta az eddig ellentétes szociális és orvosi mintát is. A dolgok ok-okozati összefüggésben objektív nézetet testesített meg, ennek köszönhetően a kutatók az alkalmas tudományos módszerek segítségével ok-okozati konklúziót vonhattak le (Bodnár, 2012). A Fogyatékoság Nemzetközi Osztályozásában alkalmazott szakkifejezések között, következőképpen fogalmazzák meg a fogyatékoságot: „*A fogyatékoság a károsodásokat, a tevékenység akadályozottságát, és a részvétel korlátozottságát felölelő gyűjtőfogalom. Egy kóros egészségi állapottal rendelkező egyén és kontextuális (környezeti és személyes) tényezői közötti kölcsönhatás negatív oldalait jelöli meg.*”

A 2001-es Fogyatékoságok Nemzetközi Osztályozása (FNO) definíciója gyűjtőfogalomként jelöli meg a fogyatékoságot, mely korlátozottságot, cselekedetek, tettek meggátolását foglalja magába. Patológiás egészségi állapot (vagyis elmondható számukra az egészség egyenlő a fogyatékoságukkal) és a közeg, ami körbe veszi őket, a személyes tényezők, összetevők közötti interakció passzivitását jelenti. Az *orvosi besorolás* a fogyatékoságot a páciens gondjaként analizálja, amelyet valamilyen kóros állapot, balesetből elszenvedett egészségi károsodás okozhat. Egészségügyi ellátáshoz köti jelentőségét, hozzáértő tudással rendelkező, személyes terápia formájában. Ebben a felfogásban a fogyatékoság gondozása egyenlő a gyógyítással, rehabilitációval, valamint a személyes attitűdök megváltoztatásával. Az egészségügyi gondozás az elsődleges kérdés. A politikában pedig kimagasló tennivaló az egészségügyi koordinálás átdolgozása, újítása. A *szociális besorolás* az emberiség bajának tartja. Az illető kifogástalan integrálódásának nehézsége. Nem egyéni sajátosság, hanem sokkal inkább a társadalmi közeg teremti meg. A nehézség kezelése szociális együttműködést kíván, és a társadalom együttes pro aktivitása, hogy lehetővé tegye az elhagyhatatlan környezeti változtatásokat, melyek hozzájárulásával a fogyatékos emberek is nagyszerűen társulhatnak a populáció teljes életébe. A szociális besorolás esetében a téma fő kérdése a szemlélet, vagy a viszonyulás kérdése. Ebből kifolyólag közösségi átalakulást tesz elengedhetetlenné. A politikában pedig az emberi jogok témájává alakul, így a fogyatékoság a politika tárgya. A Fogyatékoság Nemzetközi Osztályozása az orvosi és szociális besorolás beolvasztásán alapszik. Megpróbálják egységbe foglalni, hogy azonos álláspontot közvetítsen az egészség eltérő biológiai, sajátos és szociális szempontból való szemléletére. Az Európai Unió országaiban a fogyatékoság meghatározására mindenekelőtt a nemzetközi szervezetek, vezérelveit követik. Az Unión belül a demokratikus államforma, a civil és az emberi jogok alapján interpretálják a fogyatékoságot. A tagállamok feladata a módszereikben, a politikában és a munkaterveikben való átalakulásában valósul meg. Az *Európai Bizottság foglalkoztatás szociális ügyek és társadalmi tárcája* elsődleges munkái között szerepel a társadalmi befogadás fejlesztése. Többek között azokat az erőfeszítéseket pártfogolva, amelyek eredmény kitűzése a szociális kirekesztés kiiktatása, a szegénység felszámolása.

A téma tekintetében a nemzetközi megállapodások területén alapvető jogforrás az Egyesült Nemzetek keretében 2006. december 13-án, New Yorkban elfogadott és

Magyarországon a 2007. évi XCII. törvénnyel kihirdetett „*Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv*”.

Az *Egyezmény zseniális egyszerűséggel oldja meg az egyetemes emberi jogok (esszencializmus) és a „társadalmi hasznosság” (utilitarizmus, funkcionalizmus) közötti ellentmondást* akkor, amikor a *Preambulumban* kimondja: „h) elismerve továbbá, hogy bárkinek a fogyatékossgal alapján történő hátrányos megkülönböztetése az emberi személy veleszületett méltóságának és értékének megsértése”. Egyfelől ugyanis ugyanitt kimondja: „e) elismerve, hogy a fogyatékossgal egy változó fogalom, továbbá, hogy a fogyatékossgal élő személyek és az attitűdbeli, illetve a környezeti akadályok kölcsönhatásának következménye, amely gátolja őket a társadalomban való teljes és hatékony, másokkal azonos alapon történő részvételben;” akkor egyfelől a fogyatékossgalot funkcionalista módon közelíti meg. Ugyanakkor legelőször azt szögezi le, hogy

„a) felidézve az *Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt alapelveket, amelyek a szabadság, igazság és béke alapjaként ismerik el az emberiség valamennyi tagjának veleszületett méltóságát és értékét, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogait a világon; b) elismerve, hogy az Egyesült Nemzetek az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában és az Emberi Jogok Nemzetközi Egyezségokmányaiban kimondta és elfogadta, hogy az ezekben meghatározott valamennyi jog és szabadság mindenkit megillet bármiféle hátrányos megkülönböztetés nélkül*”, ami az emberi jogok esszencialista felfogása.

A *Preambulum* hivatkozott h) pontja a fogyatékossgalot egyfelől az emberi személy veleszületett méltóságával és értékével teszi egyenlővé, másfelől a társadalomban való teljes és hatékony részvétel akadályával. Amennyiben a társadalom nem teszi többi tagjával egyenlő mértékben lehetővé a fogyatékosok számára a társadalmi életben való részvételt (vagyis nem korrigálja a hátrányokat, tehát diszkriminál a fogyatékossgal miatt), akkor ezzel a fogyatékos „veleszületett méltóságát és értékességét” sérti meg. A fogyatékossgal korrekciója tehát a méltóság és értékesség biztosítása. Ebből következően az ember „veleszületett méltósága és értékessége” funkcionális értelmet kap: akkor valósul meg, ha az egyén „teljes mértékben, hatékonyan és másokkal azonos alapokon” tud részt venni. Az esszencialista és funkcionalista felfogás ezen elegáns egyenlővé tétele okafogyottá tesz minden olyan, fogyatékossgalra hivatkozó igényt, amely nem a társadalmi életben való aktív részvétel nélkülözhetetlen előfeltétele.

Fogyatékossgal élő emberek meghatározása a magyarországi törvényi keretei között (1993-2013)

A fogyatékosok jogainak hazai szabályozása

A „fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról” szóló 1998. évi XXVI. törvény II. fejezete, illetve a törvény módosított változata a 2013. LXII. törvény sorolja fel a fogyatékos személyeket megillető jogokat. A törvényben való rendelkezések is jól tükrözik az „esszencialista” és a „funkcionalista” megközelítések közötti különbséget. A rendelkezések egyrészt nagy hangsúly fektetnek arra, hogy a társadalmi életnek a szabályozás hatálya alá vont területein a speciális megoldások

középpontjában a fogyatékosok személyes adottságai álljanak az egészségügyi ellátás és a képzés területén (mivel ezek a társadalmi életbe való bekapcsolódás általános emberi előfeltételeit jelentik): A 12. § (1) bekezdés szerint az egészségügyi ellátás során külön figyelemmel kell lenni a páciens „a fogyatékoságából adódó szükségleteire”; a 13. § (1) bekezdése a képzéshez való jogot a fogyatékos „állapotának megfelelően és életkorától függően” rendeli biztosítani. Ugyanakkor a foglalkoztatás, a lakhatási körülmények és a szabadidős közintézmények területén már szó sincs a fogyatékosok helyzetéből kiinduló és a fogyatékosok saját szükségleteit középpontba állító szabályozásról: a 15. § (2) bekezdése „a munkavégzéshez szükséges mértékben” rendeli hozzáalakítani a fogyatékos személyes adottságaihoz a munkavégzés körülményeit; a 17. § szerint „a fogyatékoságának, személyes körülményeinek megfelelő” lakhatási körülmények megválasztása a fogyatékos joga; a 18. § rendelkezései pedig a „lehetővé kell tenni a [...] látogatását” és a „használatát hozzáférhetővé kell tenni” formulákat használja. A „munkavégzéshez szükséges” kitétel megfogalmazásában is sugallja, hogy a fogyatékos adottságai és a termelés rentabilitása következményeinek összeegyeztetése a ki nem mondott cél (és egy ilyen helyzetben kié az erősebb döntési pozíció?). A 17. §-ban egyáltalán nem a fogyatékos igényeinek és személyes körülményeinek megfelelő lakhatáshoz való jogról van szó, hanem csupán a lakhatási forma megválasztásának jogáról: nem a fedélhez van jog, csupán a számára önmaga által megfelelőnek ítélt fedél megválasztásának jogáról (mint ahogy „mindenkinek jogában áll a Temze hídjá alatt lakni”, ahogy a szabadságjogok lényegének egyik definíciója fogalmaz). A 18. § pedig igencsak homályos: ki dönti el azt, hogy mi szükséges valaminek a fogyatékosok számára látogathatóvá tételéhez, illetve a használati lehetőség hozzáférhetővé tételéhez. A jogalkotó szemmel láthatóan őrlődik egy speciális csoport méltányos (mert egyetemes emberi értékekből levezethető) igényei és a társadalom erőforrásainak korlátos voltából következő határok megvonásának követelményei között és inkább eltekint a döntéstől azért, mert beláthatatlan politikai következményei lehetnek egy egyértelmű jogi állásfoglalásnak. A törvény 19-20. §-ai tartalmazzák a rehabilitációra vonatkozó előírásokat. Ezekben az a feltűnő, hogy nem határozza meg a jogalkotó azt, hogy pontosan mit is ért rehabilitáció alatt. Csupán egy közalapítvány létrehozatalát rendeli el, amelynek feladata egy rehabilitációs program kidolgozása. A fogalmi pontatlanság oka abban keresendő, hogy egy rehabilitáció meghatározásnak a fogyatékoságok jelentette korlátok és az „ép” állapot közötti különbségeket is tartalmaznia kellene. E különbségek felsorolása viszont nyilvánvalóan állásfoglalás lenne az „épség” teljes emberi élethez szükséges vagy csupán a társadalomba való integrálódáshoz szükséges fizikai és mentális adottságok, képességek kérdésében, vagyis a kapitalizmus alapvető dilemmájában, ami messze túlmegegy az adott társadalmi berendezkedés keretei között maradó jogalkotó kompetenciáján.

A fogyatékoság társadalmi értelmezései

A fogyatékoságot történeti előzményeként a betegszerep meghatározásánál találjuk. Az egészségpszichológiában feljegyzett legfontosabb meghatározás a betegszerep. Alapesetben a beteg szociális állapotából fakadóan cselekedeteit meghatározzák, befolyásolják az orvosok, rokonok és környezete egyaránt. Állapotából fakadóan szükséges, hogy ápolják, gondoskodjanak róla. A beteg helyzete legitim, törvényes és a gyengélkedő mentesítve van a szociális

tevékenységektől. A beteg funkció elvárja az orvosi segítséget és az egymás közötti együttműködést. A fogyatékkal élők esetében más a helyzet. Az ő állapotuk nem átmeneti, és nem megszüntethető, gyógyítható, hanem változatlan, örök. Körülményüknél fogva védtelenek. Tudatában vannak annak, hogy elsődlegesen az egyéni nehézségekkel kell szembe nézni. Számottevő ember létezik, akinek az állapota végleges, így a betegszerep egy egész életre szóló helyzetet jelent számára. Ebből fakadóan, a betegszerep kritikája alapján fogalmazódott meg a károsodott szerep. A fogyatékos szerep, vagy sérültszerep meghatározás időben később lett ismert a társadalomban (Kálmán & Könczei, 2002).

Magyarországi fogyatékkal élő emberek bemutatása a Központi Statisztikai Hivatal adatok tekintetében

A Központi Statisztikai Hivatal által használt fogyatékosággal kapcsolatos definíció a 2011. évi népszámlálás módszertana alapján: „Fogyatékoságnak tekintjük azt a maradandó állapotot vagy sajátosságot, amikor a személy a testi, értelmi, érzékszervi, mozgásszervi vagy kommunikációs képességét számottevően vagy egyáltalán nem birtokolja, és ez jelentős mértékben gátolja a társadalmi életben való részvételében, a megszokott, a hagyományosan elvárható életvitel gyakorlásában” (KSH, 2011).

A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 2001-es népszámlálása során anyagi és technikai okokból személyenként csak egy (a legkritikusabb) fogyatékoság kerülhetett megjelölésre. „A táblázatokban közölt összevont fogyatékosági kategóriák közé sorolandó a testi fogyatékos (mozgássérült – alsó, felső végtag hiánya – egyéb testi fogyatékos), látássérült (gyengénlátó – egyik szemére nem lát – vak), értelmi fogyatékos, hallássérült (nagyothalló, siket, siketnéma, néma), egyéb fogyatékos (beszédhibás, egyéb). A siketekre, a siketnémákra és a némákra vonatkozó adatok minden esetben együtt, összevontan jelennek meg a táblázatokban” (KSH, 2011).

Az 1990-es és a 2001-es népszámlálásban a fogyatékosokról szóló téma kizárólagos kérdésként szerepelt a személyek egészségi állapotával összefüggésben. Elengedhetetlen tudni azt a tényt, hogy az 1990. évi népszámlálás esetében a népességnek csak a 20%-ánál tették fel a kérdést, míg a 2001. évi népszámlálásnál már a lakosság egészétől kérdezték meg mindezt.

A KSH 2011-es népszámlálása során a fogyatékosággal kapcsolatos kérdéseire adott válaszok a népszámlálási törvény alapján, önkéntesen történtek. Így azok az emberek kerültek a fogyatékosok besorolásába és a KSH országos népszámlálásába, akik bevallották fogyatékoságukat. A legtipikusabb, és leginkább előforduló fogyatékoságok tételesen kerültek felsorolásra. Az adatok szempontjából további fontos tartalmat jelentett az is, hogy a kérdőíven egy személynek maximum három fogyatékoságot lehetett megjelölni. Így a több besorolás esetén a fogyatékoságtípusoknál mindegyik beszámolásra került, viszont a „fogyatékosággal élők” sorában, már csak egyszer szerepelnek a személyek.

A 2011-es népszámlálás a magyarországi népszámlálás azért is tekinthető tartalmilag izgalmasnak, mert a népszámlálás már az Európai Unió tagjaként készült. Először kezdeményezték *Civil Partner Programot*, melyben többek között a fogyatékkal élő emberek civil szervezeteit is bevonták, a kérdések és válaszok megvitatásába.

Az 1990., a 2001. és a 2011. évi fogyatékkal élő emberek népszámlálási adatainak eltérő felmérési módszertana miatt korrekt összehasonlító elemzés nem végezhető. A fentiekben leírtak alapján az 1990-es népszámlálás fogyatékoságról szóló adatok a népesség csak 20%-nál, míg a 2001. évi népszámlálás esetében, viszont a teljes népesség kerültek megkérdezésre (természetesen önkéntesen). Ennek tekintetében a 1990. évi népszámlálás nem szolgál teljes körű adatokat a fogyatékoság tekintetében. A 2001-es és a 2011-es fogyatékoságról szóló adatok sem összehasonlíthatóak, mert 2001-ben azok a fogyatékos emberek, akiknek több fogyatékosága volt, csak egyet, a legkritikusabbat jelölhették meg, míg a 2011. évi népszámlálásban már három fogyatékoság is megjelölésre kerülhetett egy személy esetében. 2001 és 2011 között az alábbiak szerint változott tehát a fogyatékkal élő személyek számaránya (életkor és fogyatékoságtípus szerint):

A fogyatékos személyek korcsoport és fogyatékoság típusa szerint (2001-2011)

A fogyatékoság típusa	-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-	Összesen
2001										
Mozgássérült	4 852	2 339	6 708	9 953	30 812	49 846	49 015	51 356	20 734	225 615
Alsó, felső végtag hiánya	288	133	455	830	2 059	3 304	4 231	3 675	1 279	16 254
Egyéb testi fogyatékos	1 338	538	1 863	2 371	5 895	7 612	5 145	4 396	1 784	30 942
Gyengénlátó	3 176	2 286	5 073	4 216	7 800	11 254	12 598	16 623	11 466	74 492
Egyik szemére nem lát	486	325	915	1 212	2 438	3 469	4 173	5 351	3 160	21 529
Vak	471	232	514	479	910	1 343	1 801	2 458	2 346	10 554
Értelmi fogyatékos	11 168	5 757	10 870	8 482	8 151	5 902	4 403	3 340	1 661	59 734
Nagyothalló	1 758	907	2 178	2 331	4 351	7 781	10 226	16 506	15 465	61 503
Siket, siketnéma, néma	957	500	1 196	1 420	1 672	1 671	1 565	1 454	1 053	11 488
Beszédhibás	2 325	812	1 884	1 831	2 247	2 456	2 179	1 837	654	16 225
Egyéb	7 141	2 473	6 763	9 716	27 728	40 812	21 540	16 788	6 609	139 570
Fogyatékosággal élők	28 803	13 882	32 916	37 496	84 335	120 900	102 172	104 672	51 830	577 006
2011										
Mozgássérült	4 573	2 391	5 256	9 573	16 861	50 416	56 430	51 059	35 647	232 206
Gyengénlátó, aliglátó	2 344	1 717	3 238	4 377	5 811	12 555	12 695	14 593	16 100	73 430
Vak	247	186	457	699	780	1 358	1 635	1 724	1 968	9 054
Értelmi fogyatékos	6 094	4 083	7 307	7 719	6 076	5 182	3 050	1 854	1 414	42 779
Autista	2 598	735	1 071	364	165	88	46	32	21	5 120
Mentálisan sérült (pszichés sérült)	1 648	1 059	2 804	5 216	7 392	12 770	6 897	4 517	3 962	46 265
Nagyothalló	1 596	865	1 864	2 827	3 831	8 005	10 959	14 055	19 012	63 014
Siket	378	264	645	1 025	1 190	1 544	1 366	1 141	1 018	8 571
Siketvak (látás- és hallássérült)	124	61	141	172	245	592	603	583	741	3 262
Beszédhibás	2 151	760	1 422	1 746	1 767	2 559	2 057	1 320	746	14 528
Beszéd fogyatékos	1 962	598	1 114	1 070	1 076	1 614	1 637	1 123	719	10 913
Súlyos belszervi fogyatékos	2 160	764	1 546	2 618	4 224	11 887	10 379	8 224	4 846	46 648
Egyéb	260	105	146	205	267	519	364	261	150	2 277
Ismeretlen	2 329	999	1 687	2 803	3 961	8 804	7 756	5 507	3 274	37 120
Fogyatékosággal élők	23 190	11 931	23 059	33 817	45 102	98 384	98 744	88 033	68 318	490 578

Forrás: http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=32711 [2014.04.18.]

Messzemenő következtetések nem vonhatóak le az adatokból (az előbbieken vázolt népszámlálási sajátosságok miatt), viszont láthatóak szembetűnőbb következtetések a két népszámlálás adatai között. A mozgássérültek száma Magyarországon az 1990. évi népszámlálástól emelkedő tendenciát mutat, mely a

2001. és 2011-es népszámlálás esetben még inkább magasabb adatot mutat. A gyengénlátók száma már a 2001. évi népszámlálás esetében emelkedést mutat, mely a 2011. évi népszámlálásnál még tovább növekszik, viszont a fogyatékoság típusa a 2011. évre kiegészül a gyengénlátóból gyengénlátó, aliglátó besorolásra. Az egyik szemére nem látók száma 2001. évi népszámlálásnál kisebb növekedést mutat. A 2011. évi népszámlálásra ez a fogyatékoság típus külön nem kerül kimutatásra. A vakok esetében az 1990. évi népszámlálásban a 2001. évi népszámláláshoz képest a 2011. évi népszámlálás adataihoz képest nagyon kis mértékben csökkent. Az értelmi fogyatékosok esetében viszont folyamatos csökkenés látható.

Irodalomjegyzék

2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról
1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról
2013. évi LXI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról
szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításáról
- BODNÁR Istvánné (2012). *Az FNO használata a foglalkoztatásban*.
<http://www.rehab.dote.hu/tananyag/gyakorfno.pdf> [2014.03.30.]
- CHIKÁN Csaba (2001). *Esélyegyenlőség, fogyatékoság*. Vác: Mozgáskorlátozottak Pest megyei Egyesülete.
- Fogyatékoságtudományi fogalomtár* (2009). Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem BGGYK.
- KÁLMÁN Zsófia, & KÖNCZEI György (2002). *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest: Osiris.
- Központi Statisztikai Hivatal (2001). *Népszámlálás 2001. A kiadványokban használt fogalmak magyarázata*. Budapest: KSH.

A keresztény nőmozgalmak a dualizmus kori Magyarországon

© **HORVÁTH Ágnes**
Eszterházy Károly Főiskola, Eger
ahorvathdr@gmail.com

A dolgozat témája a nők helyzetének, szervezkedésének vizsgálata Magyarországon a 19-20. század fordulóján, kiemelve és a feminizmustól élesen megkülönböztetve a keresztény nőmozgalmakat.

1867 után a magyar gazdasági, társadalmi, szellemi életben egy eddig még nem tapasztalt, hosszú, békés, fölfelé ívelő szakasz következett. Ez a lendületes fejlődés, ha voltak is megtorpanásai, egészen az első világháborúig tartott. A század elejére Magyarországon is lezajlott az ipari forradalmat követő gazdasági, társadalmi változások nagy része. A monopolkapitalizmus térhódítása következtében megváltozott a régi termelési struktúra. Ez a változás Magyarországon is – mint Európában mindenhol – maga után vonta a hagyományos családi életforma felbomlását. A gyárakban megjelent a legolcsóbb munkaerő a bér munkások között: a nő- és gyermekmunkás. A mezőgazdaságban cselédként a nők bér munkája Magyarországon is megszokott, elfogadott dolog volt. A gyári munkássá válás a szokatlan, - a gazdasági környezet megváltozása törvényszerűen eredményezte a nők helyzetének átalakulását – erre a szükségszerű változásra azonban sem a társadalmi tudat, sem az intézményrendszer nem volt felkészülve, nem tudta befogadni. A beáramló tőke jó ideig a férfimunkaerőt szívta fel, az 1890-es évekig kevés volt a női munkás. Az erkölcsi nézetek, szokások, előítéletek nem sokáig állhattak ellen a gazdaság követeléseinek. A 90-es években az ipar fejlődésével a termelés már jobbra a gyárakban folyt, s egyre fontosabbá vált a nők szerepe. A kenyérkeresetre utalt nők egyre nagyobb tömegben árasztották el elsősorban az előképzettséget nem kívánó munkahelyeket. Külön is figyelmet érdemel egy csaknem kizárólag nőknek fenntartott pálya: a házcselédség. A polgárság számszerű növekedésével, az életviszonyok megváltozásával számuk egyre nőtt. Az ipari és a mezőgazdasági termelésbe is egyre több nő kapcsolódott be. Fokozatosan tudtak elhelyezkedni a kereskedelmi, nehezebben az értelmiségi pályákon. Pontos statisztikai adatot arra nézve, hogy a nők férjheztek vagy hajadonok voltak-e nem találtam, de a felhasznált korabeli munkák világosan mutatják, hogy bár egyre több családanyag helyezkedik el akár gyárban, akár más munkahelyen, a dolgozni akaró nők zömét hajadonok alkotják. Így van ez a cselédekénél is, akik ha összegyűjtötték a hozományra valót, hazamentek, vagy akár a tisztviselőknél, akiknek zöme férjhez menéskor otthagya az állását (Barsa, 1982:5-6).

Röviden a századforduló nőmozgalmairól

A magyar nőmozgalom (amikor már szervezett, összefogott tevékenységről van szó), a XIX. század közepén indult meg. Első próbálkozásai a nemzeti nőneveléshez kapcsolódtak. Az abszolutizmus korának visszaesésével egyidejűleg a megállíthatatlan gazdasági haladás egyre feltűnőbb módon került ellentétbe az iskolaügy, a szociális helyzet elmaradásával. Ezt ismerték fel azok a nők, akik hosszú előkészítő munka után megalakították az Országos Nőképző Egyesületet. Ezzel a mozgalommal indult meg Magyarországon a női egyenjogúság kivívásáért folytatott, sok évtizedre elhúzódó, fellendülésekkel és visszaesésekkel tarkított, talán máig is tartó harc. A század elején ez a mozgalom nem volt egységes. A társadalom különböző helyzetű asszonyait próbálták összefogni a különböző nőegyesületek, szervezetek, melyek más-más programot hirdettek meg. Sok kisebb egyesületben föl sem merült az egyenjogúsítás gondolata, megmaradtak annál az elképzelésnél, hogy a szociális helyzeten akarnak változtatni. A XX. század elején Magyarországon alapvetően három irányzat volt megfigyelhető a nőmozgalomban. (1.) A szocialista, vagy másképpen munkás-nőmozgalom, (2.) a polgári nőmozgalom, amit sokan egyszerűen feminizmusnak neveznek és a (3.) keresztényszocialista nőmozgalom. A továbbiakban az utóbbiról lesz szó részletesen.

A keresztény nőmozgalmak megalakulása és szervezeti sajátosságai

A XIX. század utolsó harmadában Magyarországon az egyház jelentős területet veszített a korábbi monopolhelyzetéhez képest. A katolicizmus mint politikai irányzat népszerűtlen volt, hiszen a világi katolikus politikusok a 48-49-es eseményekben, illetve a neoabszolutizmus idején is konzervatív álláspontot képviselt (Hermann, 1973:444). Az egyházon belül is jelentős gondok vannak, de a polgári intézményrendszer fejlődése szempontjából ennél sokkal fontosabb az egyház és állam viszonyának megváltoztatása – amit érthető módon a polgári körök sürgettek, az egyháziak megpróbálták elodáztatni. Az egyház igazi veresége 1894. december 9-én következett be, amikor a király három törvényt szentesített: a házassági jogról szóló 1894. XXXI., a gyermekek vallásáról szóló XXXII., és az állami anyakönyvekről szóló XXXIII. törvénycikket. Ez a helyzet a katolikus egyházat a politikai szervezkedés felgyorsítására és megerősítésére ösztönözte. A polgári állam kiépítése tehát az egyház világi hatalmát, szerepét visszaszorította, az viszont – együtt a modernizálódás más követelményeivel – a neokonzervativizmus és a politikai katolicizmus megjelenését, a katolikus mozgalom erősödését is elősegítette. Ezt a helyzetet a katolikus egyház számára ég egyértelműbbé tette XIII. Leo pápa 1886-ban kibocsájtott „*Quod multum diu...*” kezdetű körlevele, melyben a magyarországi püspököket katolikus társadalmi egyesületek alakítására szólította fel. Úgy értékelte, hogy Magyarország a század végére a gazdasági, társadalmi politikai átalakulások szakaszába lépett. A tőkés fejlődés meggyorsult, a monopolkapitalizmus kialakulásának folyamata Magyarországon is megkezdődött. A gazdasági átváltozásokkal adekvát folyamatok zajlottak le a társadalmi tudatforma struktúrájában. A szabadelvűség elterjedése, a vallásos hittel szembeni közön térhódítása, majd a szocializmus megjelenése következtében csökkent a katolicizmus intellektuális hatása (Gergely, 1977:9). A kész helyzet elé állított egyházi

körök nagyhatású szervezkedésbe kezdtek. 1904-1905-ben már katolikus egyesületek sokasága működik az országban. E sorba illeszkedik a keresztény nőmozgalom megjelenése is.

A századeleji magyar keresztény nőmozgalom sokszínűségében, tagoltságában messze túlszárnyalja a feminista mozgalmat. A keresztény nőmozgalomnak két nagy áramlatát ismerhetjük meg. Az egyik csoport, mely elvet minden újítást, alkalmazkodást a megváltozott viszonyokhoz, a másik próbál bizonyos mértékig kiegyezni korával.

Laura Malholm fogalmazta meg a konzervatív irányzat programját a „*Die Freuen in der socialen Bawegung*” című cikkben, amely 1901-ben jelent meg a Huszadik Században Dr. Szladits Károly fordításában és kritikájával. Ebben az írásában Laura Malholm a nőiesség pusztulását ábrázolja. Különböző kutatásokat folytatott a nők lélektanáról, s ezzel a következő eredményre jutott. A női kérdést másként megoldani nem lehet, mint ahogy az a középkorban tették: egyházi szabályzók, klostromok, zárdák, az apácaság elterjesztésével. A nő szabadsága a nőt izolálja, elválasztja minden természet adta támaszától. A szabadságot „ideális” és „materiális” szempontból értékeli. Az ideális szabadság azt jelenti, hogy mindenki úgy gondolkodik, ahogy akar. Ezt visszautasítja a társadalom nevében is. A materiális szabadságon azt érti, hogy mindenki lássa el saját magát – erre pedig szerinte a nő alkalmatlan. Elképzelése szerint a nő természetes sorsa a férfiaknak és az egyház parancsának való alávetettség (Malholm, 1901:215-216).

Az e felfogást követő keresztény nőmozgalom a vizsgált korszakban egyre inkább elszigetelődött és egyre kevesebb követőre talált.

A többség – főként a keresztény szocialista mozgalmak előretörése (1900-as évek eleje) idején – a nők iskoláztatását, művelődését már nem ellenezte, de az egyenlőséget – mint jogi egyenlőséget, nem tartotta elfogadhatónak a férfi és a nő között, mert ennek feltétele, ahogy ők mondták: az egyenlő munkabírás volna. A nők a családi életben az otthon szentségét, a családi tűzhely tisztaságát hirdették a munkahelyen is érvényesülni akaró individualizmussal és önzéssel szemben. A Vatikán által kezdeményezett reformirányzat hatására és a polgári feminizmus, valamint a munkásmozgalom nagy vonzereje miatt a katolikus egyházi személyek közül sokan maguk is megbarátkoztak egyfajta mérsékelt reform gondolatával. Elvetették a feminizmust, s még inkább a munkásmozgalomból induló szervezkedést. Meghirdették a feminizmus egyfajta finomabb változatát, az ún. „keresztény feminizmust”, mely az elnevezés és a törekvések erősen fékezett átvételével kívánta korszerűsíteni a nőkérdés régi vágású valláserkölcsi felfogását. A XIX. század végén a mozgásba lendülő egyházi vezetés hatására sok főúri, tehetős hölgy vállalta el egy-egy kisebb helység, vidék nőinek szervezését, érdekeik – szociális érdekeik védelmét. Ez a tevékenység központilag szervezetlen, kis hatású, mégis jelentős formája a közéletiségnek. Ebből a szférából kerülnek ki ugyanis azok a keresztény nők, akik felismerik előbb az egyesületek, majd az egész országra kiterjedő katolikus nőmozgalom szükségességét, s akik képesek is e feladatok elvégzésére. A keresztény nőmozgalom aktív vezetői közül legnagyobb szervezőkészséggel és politikai vénával Schlachta Margit rendelkezett. Schlachta Margit 1909-től dolgozott a Farkas Edith által életre hívott Szociális Missziótársulatnál, de 1918-ban ez a társulat kettészakadt és a radikálisabb, politizálóbb közösség Schlachta Margit vezetésével létrehozta a Keresztény Női Tábor. Lapot szerkesztett, könyveket írt, előadásokat tartott zárdában és nyílt vitafórumokon is. 1920-ban ő lett az első magyar nőképvisező (Magyar életrajzi lexikon, 1981:684).

A katolikus nőmozgalom éppúgy mint a feministák, a társadalmi hierarchiát figyelmen kívül hagyva vállalták a nők érdekeinek képviselését. Ez a képviselés azonban nagyon hosszú ideig nem jutott el a patronázsok és az egyes egyesületek szintjéről az egész országra kiterjedő szervezet létrehozásáig. Schlachta Margit és Korányi Sarolta mellett meg kell említeni még néhány szervezőt, ők szintén sokat tettek a keresztény nőmozgalom szervezésében, akik korunkban közismert személyek voltak: Geőcze Sarolta, Farkas Edith, gróf Pálffy Pálné. Nevük külön-külön is jelzi a keresztény nőmozgalom egy-egy ágát. Pálffy Sándorné a legkorábbi szűk bázisú szervezetet hozta létre, Farkas Edith már komolyabb, de még mindig csupán szociális – karitatív – szervezetet alapított meg. Geőcze Sarolta elsősorban a középosztálybeli nők szervezésével, problémáival foglalkozott. Az első jelentős szervezet, mely már átlépi az esetlegesség határát, 1896-ban alakult meg Budapesten Katolikus Nővédőegyesület néven gróf Pálffy Pálné vezetésével. Az egyesület felkarolt minden katolikus kezdeményezést: a házasság védelmét, a család megóvását arra hivatkozva, hogy: „*A nemzet építőkövei a családok. Ha erősek a kövek, szilárdan áll az épület*” (Balázs 1935:39). Munkáját a szociális és lelki segítségnyújtás jellemzi. Pálffyné alapította meg a Munkásnőket védő Egyesületet is, mely egyelőre csak helyi jellegű, nem politikai és nem országos méretű kezdeményezés volt. Jelentőségük nem az elért eredmények nagyságával mérhető, hanem megalakulásuk, működésük a keresztény nőmozgalom első sikerének értékelhető. 1904-ben a Katolikus Munkásnők Egyesülete kezdi meg munkáját – az már az egész országra kiterjedő szervezet lett volna, de érdemi munkát nem tudott végezni. A XX. század első néhány éve a próbálkozások ideje volt a keresztény nőmozgalom számára. Az 1905. után gomba módra szaporodó egyesületek közül csak a legfontosabbak és a mozgalom irányának vizsgálatához szükséges szervezetek kerülhetnek itt megemlítésre.

1908-ban gróf Pálffy Sándor alapította meg a Katolikus Petronage-t, amelynek deklarált célja a züllés veszélyének kitétt lányok megmentése volt (Hermann, 1973:497). Ugyanebben az évben alakult meg a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége család- és családvédelem céllal. Az országos szervezetség valódi mércéjét elsőként a Szociális Misszió-társulat érte el, amelyet Farkas Edith hívott életre 1909-ben. Támogatóik az egyház legmagasabb köreiből kerültek ki: Prohászka Ottokár, Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök, Mézy Engelbert dr., aki a szabályzat megalkotásában segédkezett és ő látta el a lelki felügyeletet is. A szervezet szükségességének felismerése a gyakorlati munkából adódott: a szervezeteket, egyesületeket csak úgy lehet fenntartani, életképesen működtetni, ha azok sokféle szociális hivatalaiban képzett és a keresztény nőmozgalom számára elkötelezett emberek dolgoznak (Farkas 1911:15). A szervezet a korszakban igen modernnek számító belső struktúrával és működési szabályzattal rendelkezett, amelynek bemutatásától e helyütt el kell tekintenünk, ugyanakkor Farkas Edith saját, önálló kötetében részletesen bemutatja ezt is. A Szociális Missziótársulat megalakulásakor a legjelentősebb katolikus nőmozgalmi szervezet volt. Az 1910-es években sorra jelentek meg vele egyenrangú, majd tőle nagyobb jelentőségű szervezetek. A Missziótársulat sokáig működött – a két világháború között is aktívan dolgozott, de a politikai jogokért vívott harcot, a politikát soha nem engedte be a Társulat életébe. Végül ez lett az oka a viszonylagos háttérbe szorulásának, annak, hogy a keresztény nők országos összefogásában nem tudott később meghatározó szerepet játszani.

Az 1910-es évek első nagy eredménye a katolikus nőmozgalom szempontjából az 1912-ben engedélyezett és megalakult Katolikus Munkásnő Egyesület, mely Korányi Sarolta nevéhez kötődik. Korányihoz szociális munkája során legközelebb a

munkásnő-kérdés állt, valószínűleg, mert nem volt igazi gazdája. A szociáldemokraták és a feministák sem tudták igazán megszervezni a nőmunkásokat. Korányi egyesületet akart szervezni számukra, mely egybefogadná a munkába állt nőket. Kérvényezés után engedélyt kapott erre az egyházi hatóságokból, de nem bíztatták sok sikerrel. Korányi ugyanakkor a munkásnők körében látta az egyház újabb térhódításának – vagy inkább visszafoglalásának egyik lehetőségét. A munkásnők szervezése Korányi szerint az Egyház számára azért is fontos, mert ennek a félmillió embernek a lelki életét irányítani kell – ez csakis az egyház feladata lehet. 1912-től 1919-ig 30 Katolikus Munkásnő Egyesület alakult meg és működött kb. 24 000 taggal. A fővárosban 8000, vidéken 16 000 követője volt. Elmaradhatatlan szócsöve a *Katolikus Munkásnő* havonta jelent meg (Balázs, 1935:50). A különböző katolikus nőegyesületek, társulatok munkájának összefogására 1913-ban került sor, amikor Pallavicini Edéné örgrófné vezetésével létrejött a Katolikus Női Tanács. A Tanács létrehozóinak célja az volt, hogy összekapcsolja, koordinálja a különböző női katolikus egyesületek munkáját és előkészítse azok közös akcióit. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy a működő egyesületek valóban egy központ irányítása alá tartoznak – szervezeti önállóságuk mellett teljesen önállóak voltak működésükben is. Korányi Sarolta nagy célja egy katolikus nőszövetség megalakítása 1918-ban realizálódott, amikor megalakult a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége. A háború alatt a katolikus egyházhoz csatlakozva támogatták a háborús kormányt. Politikailag ennél többet nem tettek, hisz hangoztatott elvük a politikamentesség volt. Szociális munkájukat, a nők segítségét, szervezését kizárólag gazdasági és karitatív téren tovább folytatták. A harcokban résztvevők családjainak ellátása, a frontokról visszatért sebesültek ápolása és segítése, az elesettek családjainak felkarolása volt mindennapi munkájuk célja. Az egyház, mint arra már utaltunk, könnyen és rugalmasan alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. Mint azt Martinovich vagy Prohászka is hangoztatták – a nő ne vállaljon politikai szereplést – de! ha a kormány megszavazza az általános választójogot – vagy kiterjeszti azt a nők egy bizonyos rétegére, nem szabad veszni hagyni a kínálkozó lehetőséget. Ez a változás 1918. november 23-án következett be. E napon tették közre az 1918. I. néptörvényt, mely szerint minden 21. életévét betöltött férfi és 24. életévét betöltött írni-olvasni tudó nő választójogot kap. Ez a döntés indítja el az addig legnagyobb katolikus nőegyesület, a Szociális Missziótársulat bomlását. A Társulat alapító főnöknője Farkas Edith, ragaszkodott a pusztán karitatív-szociális jelleg megtartásához, míg a vezetőség több tagja az aktív politikai szereplés mellett foglalt állást. Schlachta Margit vezetésével az utóbbiak kiváltak a Missziótársulattól, s még abban az évben, 1918-ban megalapították a Keresztény Női Tábor (Országos Keresztény Női Párt). E pártot ideológiájában megkülönbözteti az összes többi katolikus nőegyesülettől az a tény, hogy alapszabályában többen közt megtaláljuk a politikai jogok fontosságát.

A keresztény nőmozgalom ideológiája

Az ideológusok és támogatók közül kiemelkedik Martinovich Sándor Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor. Mindhármasuk tollából keresztény nőmozgalmat segítő írások sokasága származott. A nőkérdést valamennyien élőnek tekintették, de elutasították az addig rá adott válaszokat. Különösen Martinovich írásai nem mentesek a túlzásoktól, érzelmi telítettségtől, de 1918-ig, saját korában ő adja a legáttekinthetőbb összefoglalást, értékelést e témakörben. Álláspontja szerint a nőkérdés valóban nem a nő-férfi kapcsolatban rejlett, hanem a feminizmus okai ennél sokkal mélyebbek. A nőkérdést a társadalmi léttel egyenlő idejűnek tartja. Martinovichnak a feminizmusról alkotott véleményében helyzetéből adódóan erőteljes valláserkölcsei felfogással találkozhatunk (Martinovich, 1918:4-8).

A nőkérdés kiéleződésének okaként a keresztény mozgalom ideológusai először is – nem lebecsülve a jogot, szokásjogot és hagyományokat – az ugrásszerű gazdasági fejlődést jelölték meg, mely megzavarta a hagyományos termelés rendjét – fölborítva ezzel a családok megszokott életmódját. A nőkérdés másik alapvető okát a társadalom különböző helyzetű nőire gyakorolt gazdasági nyomásból eredeztetik. A megváltozott munkakörülmények és –lehetőségek különösen a középosztálybeli nőket hozták kilátástalan helyzetbe (a proletár nő a gyárakban könnyebben talált munkát). De a középosztály nem állhatott be gyári munkásnőnek, megfelelő női pályák pedig nem léteznek. Ez az oka, hogy a nőkérdés először nem a proletároknál, hanem a középosztályban vált akuttá, ahol egyre erősebb hangok kezdték követelni a nők számára a férfiművelődés és a férfpályák szabadságát. Ezzel szemben a férfiak ama aggályuknak adtak kifejezést, hogy ez esetleg a nők elnőietlenedését eredményezheti, amely negatív kihatással lesz a családra és a kultúrára (Martinovich 1918: 16). A középosztálynak az a problémája, mely majd 1920-tól lesz meghatározó és válságos, a nőket illetően már a dualizmus idején jelentkezett. Martinovich Sándor szerint a feministák gondolatvilágában erre a problémára csupán kétféle válasz van: férjet szerezni vagy tanulni és ezzel bejutni a magasabb keresetet biztosító pályákra. A püspök arra hívta fel a figyelmet, hogy ezek a valóságban nem jelenthetnek perspektívát és megnyugtató megoldást (Martinovich, 1918:16-19). A nőkérdés nem egyszerűen a nők magánügye, nem egy perifériára szorult problémakör, hisz a társadalmi progresszió minden eleme képviselve van különösen a feministák által. Martinovich püspök nagyon jól ismerte fel, hogy a feminizmus veszélyes radikális mozgalom, amely egyáltalán nem csupán a nőkérdés körül mozog, hanem a társadalmi-politikai berendezkedés egészét érinti. A keresztény álláspont soha nem fogadhatja el a feminizmusnak azon törekvéseit, mely a nőt „kiragadná” a házasságból s az egyház által tabuként kezelt nemiséget az emberek hétköznapi gondjaként kívánná megoldani. Az egyház küzdelme a polgári házasságkötés ellen a Wekerle kormány idején: nem nőkérdés. Mivel azonban a feministák programjában szerepel az egyházi házasságkötés bírálata – Martinovich a feminizmus és a fennálló kereszténység közti ellentétek egyikeként kezeli ezt a kérdést. A nőképzés szükségességét, egyesületek létrehozását feltétel nélkül elfogadja a katolikus irányzat is, Martinovich is. A képzés célja és minősége tekintetében azonban újabb jelentős különbségek lépnek fel a feminizmussal szemben. Ugyanakkor a választójogért folytatott harcot nem helyesli, sőt a feministákkal együtt fellépő férfiakat is elítéli. Azzal védi a választójog korlátozottságát, ami miatt a feministák más polgári gondolkodók és a szociáldemokraták is támadják ezt a rendszert: a nő mindenképp beleszól a politikába, ha másként nem a férje révén. Míg ezt a láthatatlan befolyást az előbb említettek elítélik és legalizálni akarják, Martinovich

pozitívan értékeli. Ha azonban a parlament mégis megszavazná a nők részére a politikai jogokat, Martinovich nem zárja ki a katolikus nőket a politikai szereplésből. Ez utal az egyház újra megélnéknülő politikai szereplésére. Martinovich Sándor felismerte a valós viszonyokat, a nők problémáit. De szövegéből, a feministák elleni megállapításaiból arra is lehet következtetni, hogy ellenkezései nem csupán eszmei alapúak. Végül is azt fájjalja, hogy a feministák előbb kerestek választ a kérdésekre, mint az egyház. Giesswein Sándor a feminizmussal kapcsolatban ugyanazokat a kritériumokat említi, mint Martinovich: a nőiesség védelmét és a családi élet szentségének megóvását. Ugyanakkor az önálló kenyérkereső nők számára a politikai érdekképviselet szükségességét hangsúlyozza.

Összegzés

Az 1867-et követő gazdasági fellendülés hatására jelentős változások mentek végbe a magyar társadalmi és politikai életben. Megváltozott a nők gazdaságban elfoglalt helye, s ez megváltoztatta a családban, társadalomban betöltött szerepüket is. Érdekeik jogok és képviselők híján nem, vagy csak minimális mértékben képviseltettek. Szervezésük, szervezkedésük nagyon lassan indult meg. Jelentős politikai pártokhoz csatlakozva, de külön szervezetként a századfordulón megalakultak a különböző nőegyesületek: keresztény nőegyesületek, feministák, szocialista-szociáldemokrata szervezetek. Szervezeti felépítésük, működési rendjük megegyezett a többi létező pártéval. Volt alapszabályzatuk, vezetőségük, „tishti karuk”. A három alapvető irányzat azonban korántsem volt egységes. Nemcsak a belső egység hiányzott, hanem a különböző irányzatokhoz tartozók összefogása is. Nem segített ezen a helyzeten az Országos Nőbizottság megalakítása sem.

A keresztény nőmozgalom polgári bázisát és jellegét a keresztény középosztály, a köz- és állami tisztviselők és kevésbé az értelmiség lányai, asszonyai adták. Ez a társadalmi bázis sokkal tradicionálisabb, mint a tőkés polgári réteg. Ez a mozgalom is a megváltozott világ realitásainak felismeréséből nőtt ki, de a változást nem akarta gyorsítani, s ha a nőknek nagyobb szerepet kívánt, az ugyancsak egy tradicionális eszmerendszer keretében akarta. Ez a tradicionalizmus nemcsak a római katolikus egyház keretét, eszméit, erkölcsi normáit jelentette, hanem azt is, hogy az elkerülhetetlen változások ezek jegyében és szellemében menjenek végbe. Cél, hogy a nők nagy többségére kellő befolyást gyakorolhassanak azok a nők, akik e tradicionális elemeket képviselik. A nők emancipációjának hátrányát a keresztény nőmozgalom vezetői, „ideológusai” reálisabban ismerték fel, mint a feministák. Behatóan vizsgálták a társadalom egészére, a családra, a gyermekek nevelésére mi több az egész női nemre érvényesülő hatásait.

Irodalomjegyzék

- HERMANN Egyed (1973). *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Aurora Könyvek.
- BARSA Endre (1982). *Mit kell tudni a nőmozgalmakról?* Budapest: Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó.
- GERGELY Jenő (1977). *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923*. Budapest: Akadémia.
- MALHOLM, Laura (1901). Die Freuen in der socialen Bawegung. *Husadik Század*, (1)
- Magyar életrajzi lexikon* (1981). Budapest: Akadémiai.
- BALÁZS Benedicte (1935). *Korányi Sarolta 1869-1935*. Budapest.
- FARKAS Edith (1911). *A Szociális Missziótársulat rövid ismertetése*. Budapest: Szociális Missziótársulat.
- MARTINOVICH Sándor (1918). *A Kereszténység és Feminizmus*. Pécs.

A BGF helyzete a magyarországi felsőoktatási rendszerben

© PAPP Judit

Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest

papp.judit@kvifk.bgf.hu

A gazdasági felsőoktatás minden szintje globálisan és hazánkban is jelentős paradigmaváltáson van túl. Az új tantervektől és keretrendszerrel azt vártuk, hogy kellően hosszú időre képes lesz biztosítani versenyképességünket; megfelelni a különböző stakeholder alcsoportok elvárásainak. Ezzel szemben a közelmúltban olyan újabb fenyegetettség jelent meg, melyre az eddigiektől eltérő válaszok szükségesek.

Ez az írás elsősorban terjedelmi korlátok miatt csak az alapképzéssel és csak a gazdasági képzési területtel foglalkozik. Fő célja bemutatni, hogy innovatív megoldásokkal, az évtizedek óta tartó forráskivonás, alulfinanszírozottság és a gyakran egymásnak ellentmondó cél és-keretrendszerek ellenére is lehet piacképes, nemzetközi viszonylatban is versenyképes oktatást végezni. Rá kívánunk mutatni, hogy ha a marketinget kiterjesztett értelemben, vezetési filozófiaként értelmezzük, ahol a stakeholderok igényeinek kielégítése, a piaci folyamatokhoz való adaptív alkalmazkodás és a pull szemlélet áll az intézményi tevékenységek középpontjában, akkor többek között csökkenthető lesz a diplomás munkanélküliség; az itthon maradás valódi alternatívává válik, a szellemi potenciál elvándorlása megállítható lesz és a rendszer képes lesz hatékonyan reagálni az új típusú fenyegetettségekre.

Igyekszem rámutatni, hogy a kiterjesztett marketing koncepciónak és az alternatív tudástranszfernek milyen alkalmazási lehetőségei lehetnek a gazdasági felsőoktatásban; milyen előnyökkel és kockázatokkal jár a pioneer stratégia és hogy a az elhúzó gazdasági válság és a folyamatos forráskivonás ellenére a marketing eszközök alkalmazásával hogyan tudunk az állam-diák-szülő-munkaerőpiac-oktatási intézmény érintetti körnek értéket teremteni és versenyelőnyt kínálni. Bemutatom egy friss primer kutatás eredményeit is, melyet 2014 februárjában a Budapesti Gazdasági Főiskola diákjai körében végeztünk.

A magyar felsőoktatásban a bolognai rendszer bevezetésével 2005-ben jelentős átalakulások, paradigmaváltás kezdődött el, melytől az érintett stakeholder csoportok többek között a következőket várták:

1. Állam – a magyar felsőoktatás újra képes lesz visszakerülni az európai élmezőnybe; képes lesz piac-és versenyképes tudás átadására; a magyar diplomákat adminisztrációs korlátok nélkül elismerik az Európai Unió tagországaiban; felgyorsul a magyar felsőoktatás nemzetközi integrációja; hatékonyabb és olcsóbb rendszer épül ki, mely az új keretrendszernek köszönhetően versenyképes lesz; a magyar felsőoktatásban meglévő potenciál eredményesebben, hatékonyabban járul hozzá a gazdaság teljesítményéhez.
2. Felsőoktatási intézmények – egységes és transzparens minőségbiztosítási elvek mentén végbemegy a felsőoktatási szektor megtisztulása és egyidejűleg koncentrációja; a bolognai rendszer bevezetése következtében kellően differenciálttá válnak az egyes képzési szintek és intézményi profilok; a valós,

elvégzett munkát finanszírozzák; a csoportlétszámok csökkenésével javuljanak az oktatás általános körülményei; a kibocsátott diplomák tartalmukban homogénebb minőséget fognak képviselni; a magyar diplomákat további honosítási eljárás nélkül elismerik külföldön; a felsőoktatásban meglévő szellemi potenciált jobban meg fogják becsülni; véget ér a folyamatos forráskivonás és rendezni fogják az oktatói juttatásokat.

3. Munkaerőpiac – a frissen végzett szakemberek valódi, használható gyakorlati tudással (is) rendelkeznek; a munkaerő-piacra kikerült szakemberek rendelkezni fognak szakmai tapasztalattal; jelentősen javul a diplomások idegen-nyelv, elsősorban, angol tudása; bizonyos ágazatokban, elsősorban természettudományos és mérnöki, gazdasági területeken, a képzési szintek éles szétválasztásával a munkaerőpiac valós igényeinek megfelelő végzettséget szereznek a friss diplomások; a frissdiplomás munkavállalók ún. soft képességeinek fejlesztése sokkal nagyobb szerepet kapjon a tananyagokban.

4. Diákok – az egyes képzési szintek feleljenek meg a munkaerőpiaci elvárásoknak; a gyakorlatban azonnal alkalmazható, konvertálható és gyakorlatorientált képzés legyen az alapszakokon; javuljon az oktatás általános színvonala; az egységes kreditrendszernek köszönhetően szabadon legyenek átjárhatók a szakok és intézmények; ne legyen tandíj; javuljanak a hallgatói juttatások és legyen igazságos, valamint transzparens a rendszer; javuljon az idegen nyelv oktatás; a magyar diplomákat külföldi munkavállalás esetén ne kelljen honosítani; a hallgatói szervezetek kapjanak több autonómiát, valódi egyetemi polgárok lehessenek.

Természetesen fenti csoportokon túl megemlíthetnénk még a szakmai kamarákat, különböző érdekvédelmi szervezeteket és természetesen a célok, elvárások sem teljeskörűen lettek bemutatva, azt azonban jól láthatjuk, hogy ugyan az említett érintetti körök más és más oldalról közelítik meg a problémákat, de a problémák nagy része közös.

Közös volt az érintettek azon elvárása is, mely szerint az új rendszer hosszú időre képes lesz garantálni legalább az európai szintű versenyképességet. Sajnos ez részben finansziális, részben szakmai okok miatt nem valósult meg. A problémák jobb szemléltetésére elkészítettük a magyar gazdasági alapképzés SWOT elemzését.

1. táblázat: A magyar gazdasági alapképzés SWOT analízise, saját szerkesztés

<p>Erősségek</p> <ul style="list-style-type: none"> - az ország kellemes és vonzó célpont a külföldi hallgatók számára - a felsőoktatás hagyományai - lojális oktatói kar - magas szintű innovációskészség - munkaerőpiaci, szakmai, ágazati kapcsolatok - rendszeres önképzések, továbbképzések - szakmai műhelyek, felsőoktatási kutatások 	<p>Lehetőségek</p> <ul style="list-style-type: none"> - nemzetköziesedés: bekapcsolódás nemzetközi projektekbe, intenzívebb részvétel a nemzetközi mobilitási programokban - az infrastruktúra, az erőforrások hatékonyabb allokációja - nyitás az ázsiai piacok felé és a hallgatói létszám növelése - új társadalmi csoportok bevonása a felsőoktatásba - vonzó ösztöndíjrendszer - angol nyelv oktatásának mennyiségi és minőségi javítása - kereszt-tréningek és jó gyakorlatok átvétele - intenzívebb kapcsolat a munkaerőpiac szereplőivel - diplomaszerezés előtt minimum fél év egybefüggő szakmai gyakorlaton való részvétel kötelezővé tétele - oktatói pálya vonzóvá tétele - felsőoktatási életpálya modell bevezetése
<p>Gyengeségek</p> <ul style="list-style-type: none"> - széttagolt, szigetszerű működés - intézmények közötti kooperáció hiánya - heterogén képzési színvonal - csak nyomokban fellelhető idegen nyelvű képzés - korosodó oktatói kar - nehézkes oktatói utánpótlás - tömegképzés - nagylétszámú csoportok - alulfinanszírozott intézmények - folyamatos anyagi, eszköz és kapacitás problémák - alacsony színvonalú infrastruktúra - irreális elvárások az oktatókkal szemben - emelkedő tandíjak 	<p>Veszélyek</p> <ul style="list-style-type: none"> - ingyenes online kurzusok (Coursera) - a munkaerőpiac a tudást és nem a formális végzettséget fogja elvárni - csökkenő hallgatói létszám egyrészt a demográfiai trendek, másrészt a fiatalok elvándorlása miatt - vásárlóerő csökkenése miatti finanszírozási nehézségek - oktatók elvándorlása illetve pályaelhagyása - bezárkózás, belterjesség - MAB akkreditáció felfüggesztése, diplomák nemzetközi elfogadása

Fenti elemzésből önkényesen kiragadjuk és elemezzük a „Veszélyek” kvadránst. 2012 óta számos cikk, tanulmány foglalkozik egy újfajta fenyegetettséggel, melynek „Coursera” a neve és mely nem más, mint jelenleg több mint hatvan, nagyhírű, rangos egyetem ingyenes, online kurzusainak az elnevezése (Eduline, Coursera). A cikkek általában kiemelik, hogy a diákoknak ki sem kell otthonról mozdulniuk, nincs tandíj, és a világ leghíresebb, legelismertebb szaktekintélyeitől tanulhatnak. A kezdeményezés, amely egyben fenyegetettség is, annyira népszerű, hogy jelenleg csak az USA-ban több mint hat millióan iratkoztak be valamelyik kurzusra. A kérdés az, hogy vajon ez valódi fenyegetettség-e, illetve, hogy hogyan lehet rá reagálni:

Álláspontunk szerint, mivel ezek a kurzusok nagyon magas szintű szaknyelvi angol tudást feltételeznek, hiszen a vizsgák csak így teljesíthetőek, és a gazdasági alapszakokon végzetek 20-22%-a a nyelvvizsga, tehát a nyelvtudás hiánya miatt nem tudja átvenni diplomáját, így a közeljövőben ez a platform nem tekinthető valós veszélynek. Másik indokunk szerint, mivel a kurzusok sikeres elvégzéséről adnak ugyan igazolást, de nem szerezhető formális végzettség, így a jelenleg erősen formális végzettség fókuszú európai munkaerő-piacon ezek a kurzusok jobbra az önképzésre, továbbképzésre megfelelőek. A távlati kérdés és a valódi fenyegetettség a gazdasági képzési területen az lehet, ha megváltoznak a munkaerőpiac preferenciái és a formális végzettség helyét átveszi az ettől sokszor független valós tudás. Szeretnénk megjegyezni, hogy a vállalkozói szférában, különösen, ha a gazdasági ismeretek komplemernek tekintendők, már most sem elvárás a diploma. A 2011-ben bevezetett tandíj pedig kifejezetten rontott ezen potenciális hallgatói csoportok motiváltságán. Másik veszély lehet, ha magyar nyelven létrejön egy hasonló platform. Ott a nyelvtudás hiánya már nem fog akadályt jelenteni. Másfelől, jelentős regionális versenyelőnyre fog szert tenni az a felsőoktatási intézmény, aki elsőnek lép ezzel a szolgáltatással piacra.

A következő veszély a demográfiai hullámvölgyből és az elvándorlásból eredő folyamatosan csökkenő hallgatói létszám. A 2009-2011 közötti kiugrástól eltekintve megállapíthatjuk, hogy 2001 óta a felsőoktatásba jelentkezők száma folyamatosan csökken. A képet tovább árnyalja, ha megnézzük a finanszírozás szerinti ábrát:

Az államilag finanszírozott hallgatói létszám a már említett két évet leszámítva, tendenciájában csökken, és különösen látványos a csökkenés 2012-ben, melyet az ábra alapján nem ellensúlyoz az önköltséges hallgatói létszám emelkedése. A kép talán még teljesebb, ha fentiekhez hozzátesszük a kiutazó magyar hallgatók létszámának alakulását bemutató ábrát, melyen egyértelműen látszik a tendencia, mely szerint folyamatosan nő a külföldi részképzésben tanuló diákok száma.

Önmagában ez nagyon kedvező és hasznos trend, de gyakran tapasztaljuk, hogy a diákok megtapasztalva a külföldön sokkal kedvezőbb lehetőségeket, hazajönnek ugyan tanulmányaikat befejezni, de a külföldön eltöltött időt a tanuláson kívül nagyon ügyesen kapcsolatépítésre felhasználva, a diploma megszerzése után hosszabb időre ismét elmennek munkát vállalni, mely magában rejti azt a veszélyt, hogy több évi kinntartózkodás után már nem jönnek haza. Ez különösen igaz az idegen nyelvű képzésben résztvevőkre. Személyes ezirányú tapasztalatunkat, mely szerint a végzős hallgatók szinte teljes létszámban külföldön tervezik karrierjük építését, alátámasztja egy, 2014. februárjában végzett primer megkérdezéses kutatás, melyet a Budapesti Gazdasági Főiskola diákjai körében végeztek.

A következőkben ennek a kutatásnak a főbb megállapításait ismertetjük röviden. A Budapesti Gazdasági Főiskola diákjainak közel fele, már a tanulmányai befejezése előtt rendelkezik valamilyen munkaviszonnyal. Ennek megoszlása változatos, de a nappali tagozatos tanulmányok mellett vagy ellenére is sokszor teljes munkaidőről beszélhetünk. A képet árnyalja az idegen nyelvű képzéseken az a tény, hogy a hallgatók döntő többsége két sikeres szemeszter után dolgozni kezd, és a diploma megszerzése előtt már szinte a teljes hallgatói állomány rendelkezik munkaviszonnyal. A szakmai gyakorlat végére pedig gyakorlatilag nincs munkanélküli diák.

A magyar nyelvű képzésen ugyan nem ennyire kiválóak az adatok, de véleményünk szerint ott is kiemelkedők, hiszen a diploma átvételét követő maximum öt hónapon belül 89%-nak van munkahelye. A munka minősége szempontjából fontos kiemelni, hogy a végzett hallgatóink 79%-a a szakterületéhez

kapcsolódó területen helyezkedik el, és közel 82%-uk alkalmazottként. 14%-uk dolgozott már külföldön. További egyharmaduk tervezi, hogy a következő öt év során más országban vállal munkát.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az elvándorlásból eredő hallgatói létszámcsökkenés valós veszély. Tapasztalatunk alapján azonban elmondható, hogy alternatív tudástranzfer segítségével, innovatív tanulási-tanítási környezet segítségével, a diákok számára tudunk versenyképes alternatívát kínálni és megoldható a legjobb, leginkább motivált diákok itthon tartása.

Összegzés

A magyar felsőoktatás folyamatosan küzd a strukturális és finansziális problémákon túl a demográfiai helyzetből és az alulmotiváltságból fakadó nehézségekkel. 2005, a bolognai rendszer bevezetése óta még számos súlyos problémát nem sikerült megoldani; a felsőoktatási intézmények szigetszerűen, elszigetelten működnek. Fontos lenne a hazai gazdasági felsőoktatás sokkal intenzívebb integrálása a nemzetközi oktatási és mobilitási színterekbe. Szükséges lenne minél több angol nyelvű kurzus indítása. A munkaerőpiac szereplőivel sokkal rendszeresebb és intenzívebb kapcsolatra lenne szükség; a hallgatók számára versenyképes színvonalú, az elhelyezkedés szempontjából hasznosítható képzéseket kellene kínálni. Bemutattuk, hogy innovatív oktatási programokkal a hallgatók motiválhatók, itthon tarthatók, tudunk számukra perspektívát kínálni.

A középfokú oktatás aktuális kérdései Győrben

© REISINGER Adrienn
Széchenyi István Egyetem, Győr
radrienn@sze.hu

Az oktatás befektetés a humán erőforrásba. Ezen ténymegállapítás miatt úgy gondolom, hogy egy adott térség oktatáspolitikai helyzetét vizsgálni aktuális dolog. Magyarországon az elmúlt években jelentős változások következtek be a közoktatásban, így a középfokú oktatásban is. Változott a fenntartó, a finanszírozás.

Tanulmányom középpontjában az áll, hogy egyrészt bemutassam a középfokú oktatás jelenlegi magyarországi helyzetét az elmúlt évek változásai és főbb statisztikai adatok alapján, másrészt ismertessem a győri középiskolák helyzetét iskolaigazgatókkal lefolytatott interjúk és statisztikai adatok alapján. A téma jellegéből adódik, hogy az irodalmi hivatkozások nem meghatározóak, hiszen az aktuális helyzet bemutatásának főbb forrásait a jogszabályok és a statisztikai adatok adják, a kutatás pedig interjúk segítségével valósult meg.

A kutatás az alábbi projekt keretében valósult meg: A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze, TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 „Az együttműködések intézményi terei” című résztéma.

A magyar közoktatási rendszer – kiemelten a középfokú oktatás főbb jellemzői

A magyar oktatási rendszer három szintből áll, melyek a következők: alapfokú, középfokú (értve ez alatt a 9–12. évfolyamon szerveződő oktatást) és felsőfokú képzés. Az alfejezet célja, hogy rövid áttekintést nyújtson a magyarországi középfokú oktatási rendszerről.

Jogi háttér

A magyar oktatási rendszer modernizációja már több mint három évtizede zajlik (Szabó & Fehérvári, 2013), a legutóbbi reformfolyamat a 2010-es kormányváltás után indult el, mely nemcsak a közoktatást, hanem a felsőoktatási rendszert is érintette. A folyamat még ma is zajlik (pl. pedagógus életpálya modell kiépítése), a lényegi változások azonban nagyrészt befejeződtek (jogszabályi változások, intézményi fenntartói változások). Jelenleg a magyar közoktatás működését az alábbi fő jogszabályok határozzák meg:

- ✓ 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről, melyet 2011. december 29-én hirdettek ki (korábban a 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról volt hatályban)
- ✓ 2012. évi CLXXXVIII. törvény a köznevelési feladatot ellátó egyes önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba vételéről
- ✓ 202/2012. (VII. 27.) Korm. rendelet a Klebelsberg Intézményfenntartó Központtól
- ✓ 2011. évi CLXXXVII. törvény a szakképzésről
- ✓ 229/2012. (VIII. 28.) Korm. rendelet a nemzeti köznevelésről szóló törvény végrehajtásáról
- ✓ 22/2013. (VII. 5.) EMMI utasítás a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ Szervezeti és Működési Szabályzatáról.

A reformfolyamat eredménye, hogy a korábbi közoktatási törvény helyébe új jogszabály, a nemzeti köznevelési törvény lépett 2011 év végén. *„A törvény célja olyan köznevelési rendszer megalkotása, amely elősegíti a gyermekek, fiatalok harmonikus lelki, testi és értelmi fejlődését, készségeik, képességeik, ismereteik, jártasságaik, érzelmi és akaratú tulajdonságaik, műveltségük életkori sajátosságaiknak megfelelő, tudatos fejlesztése révén, és ezáltal erkölcsös, önálló életvitelre és céljaik elérésére, a magánérdeket a köz érdekeivel összeegyeztetni képes embereket, felelős állampolgárokat nevel. Kiemelt célja a nevelés-oktatás eszközeivel a társadalmi leszakadás megakadályozása és a tehetséggondozás.”* (2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről 1. § (1)) A törvény az alábbiakban határozta meg a köznevelési rendszer intézményeit: óvoda, általános iskola, gimnázium, szakközépiskola, szakiskola, alapfokú művészeti iskola, gyógypedagógiai, konduktív pedagógiai nevelési-oktatási intézmény, kollégium pedagógiai szakszolgálati intézmény, pedagógiai-szakmai szolgáltatást nyújtó intézmény.

Magyarországon az új törvény értelmében: *„A gyermek abban az évben, amelynek augusztus 31. napjáig a hatodik életévét betölti, legkésőbb az azt követő évben tankötelessé válik.”* (2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről 45. § (2)) A tankötelezettséget, mely a 16. életév betöltéséig tart, minden gyermeknek teljesíteni kell. Korábban a tankötelezettség (vö. Kazuska, 2012) 18 éves korig tartott, azonban különböző társadalmi-gazdasági vizsgálatok alapján a kormány úgy döntött, hogy két évvel csökkenti a tankötelezettség felső határát.

A középfokú oktatás keretében a következő intézményi formákban lehet továbbtanulni: gimnázium, szakközépiskola, szakiskola. Ezenkívül vannak olyan intézmények, melyek több képzési formát is nyújtanak egyszerre.

Ma Magyarországon *„az állam gondoskodik - az óvodai nevelés, a nemzetiséghez tartozók óvodai nevelése, a többi gyermekkel, tanulóval együtt nevelhető, oktatható sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelése kivételével - a köznevelési alapfeladatok ellátásáról”* (2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről 74. § (1)). Az állami fenntartású intézmények mellett léteznek egyházi, magán és egyéb intézmények is. Azokon a településeken, ahol a lakosságszám meghaladja a 3 000 főt, a települési önkormányzatnak kell gondoskodnia a köznevelési intézmények működtetéséről (a szakképző iskolák kivételével). Ez azt jelenti, hogy ezeken a településeken a fenntartó az állam, de a működtető az önkormányzat (tárgyi feltételek biztosítása, ingó és ingatlan vagyonnal kapcsolatos vagyon működtetésével kapcsolatos személyi kiadások, stb.). Ez alól a feladat alól megfelelő indoklás esetében az önkormányzatok felmentést kaphatnak. A 3.000 főt meg nem

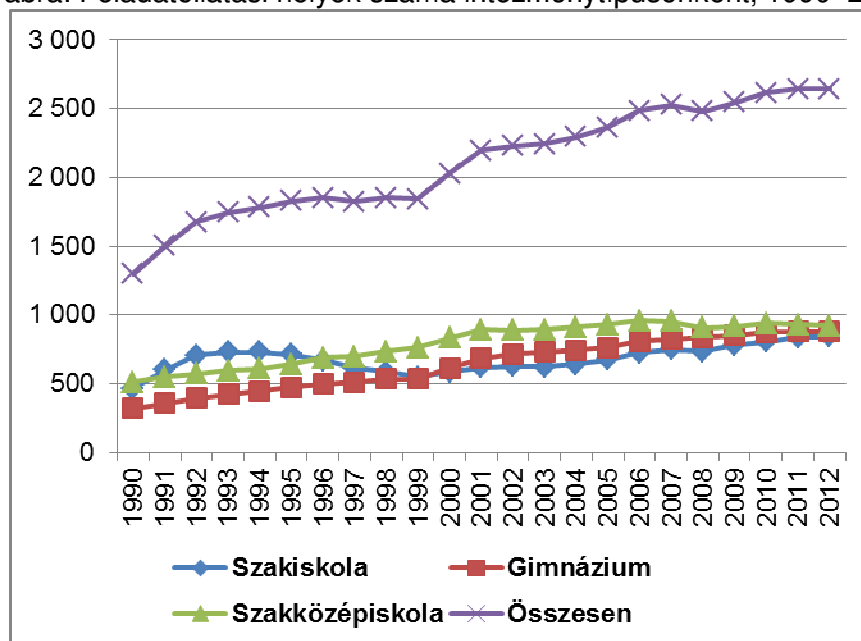
haladó település önkormányzata önként is vállalhatja a működtetést. A törvény kihirdetése előtt a közoktatási intézmények fenntartója és működtetője is a települési önkormányzat volt (kivétel természetesen az egyházi és magán intézmények), így az új törvény értelmében 2013. január 1-je után az államnak át kellett vennie az intézmények fenntartását a települési önkormányzatoktól. A fenntartói feladatok ellátására a Kormány 2012 szeptemberében létrehozta a Klebersberg Intézményfenntartó Központot (KLIK).

A fenntartói változások fő indoka, hogy így egyenlőbb feltételeket lehet biztosítani a gyermekeknek, és az oktatás színvonalát nem a települési önkormányzatok anyagi helyzete határozza meg.

Középfokú oktatás a számok tükrében

Magyarországon 1990-ben 1.299 középfokú oktatási intézmény működött, számuk 2012-re 1.736-ra nőtt. Ugyanebben az évben a feladatellátási helyek¹ száma 2.641 volt. Az 1. ábra a feladatellátási helyek számának változását mutatja be a három intézménytípus szerinti bontásban 1990-től. Az ábra alapján megállapítható, hogy a rendszerváltás óta folyamatosan nő a feladatellátási helyek száma, és míg az 1990-es évek elején a szakiskolák voltak többségben, mára közel azonos az egyes középfokú oktatási intézmények aránya.

1. ábra: Feladatellátási helyek száma intézménytípusonként, 1990–2012

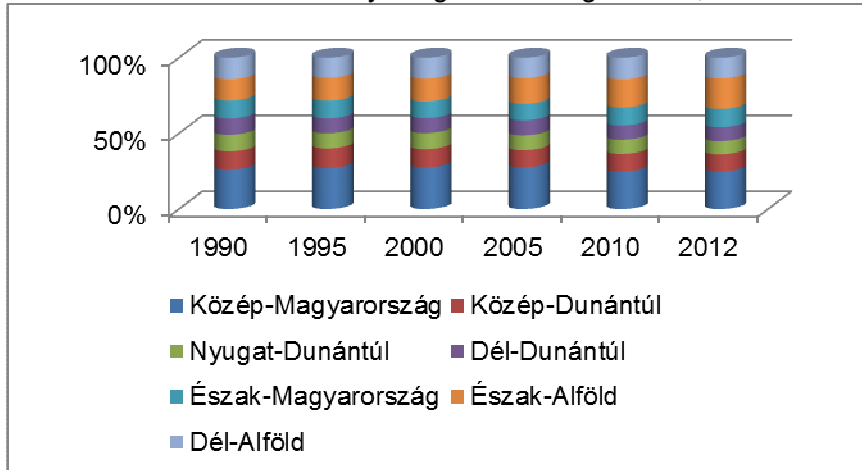
Forrás: Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2005/2006; 2012/2013

Megjegyzés: 2000 előtt a feladatellátási hely egyben az intézmény is volt, csak 2000 óta válik külön a két kategória.

¹ Feladatellátási hely: „...az intézmény igazgatási szervezetén belül a székhelyen vagy más telephelyen működő intézményegység, valamint a székhelyen, illetve az azonos telephelyen, de eltérő közoktatási feladatot ellátó intézményegység” (Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2012/2013:184). Mivel egy oktatási intézmény elláthat több közoktatási feladatot, ezért a feladatellátási helyek száma meghaladja az intézmények számát. Ez a fajta megkülönböztetés csak 2000-től van érvényben, így a 2000 előtti feladatellátási helyek és az intézmények száma megegyezik egymással.

A 2. ábra a feladatellátási helyek regionális megoszlását mutatja a rendszerváltás óta eltelt időszakban. Az elmúlt több mint 20 évben a Közép-magyarországi régióban működött a legtöbb feladatellátási hely, közel az összes ellátási hely negyede. A többi régióban az arány közel azonos, bár a 2000-es évek végén az észak-alföldi intézmények aránya jelentősen megnőtt, 2012-ben több mint 20% volt.

2. ábra: Feladatellátási helye regionális megoszlása, 1990–2012

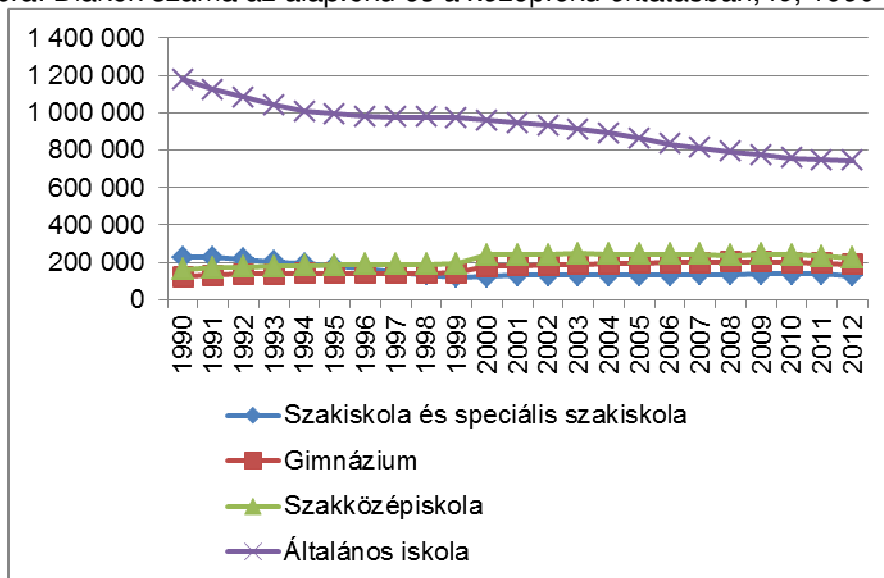

Forrás: Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2005/2006; 2012/2013.

A 3. ábrán a középfokú oktatásban tanuló diákok számának alakulását láthatjuk összevetésben az általános iskolai diákokéval. Megállapítható, hogy a rendszerváltás óta folyamatosan csökken az általános iskolai diákok száma, a csökkenés mértéke közel 37%-os volt 1990 és 2012 között. Ezzel szemben a középfokú oktatásban összességében nőtt a hallgatók száma, 5,9%-kal. Itt kell megjegyezni, hogy 2009-ben volt eddig a legmagasabb a középfokú oktatásban tanuló diákok száma (582 ezer fő), ehhez képest az utóbbi három évben már csökkenés tapasztalható. A középfokú oktatás szerkezeti problémája, hogy a szakiskolában tanuló diákok száma jelentősen visszaesett² (közel 44%-kal), ezzel szemben a szakközépiskolai és gimnáziumi diákok száma jelentősen nőtt.

² Miközben a feladatellátási helyek száma nőtt (1. ábra).

3. ábra: Diákok száma az alapfokú és a középfokú oktatásban, fő, 1990-2012.

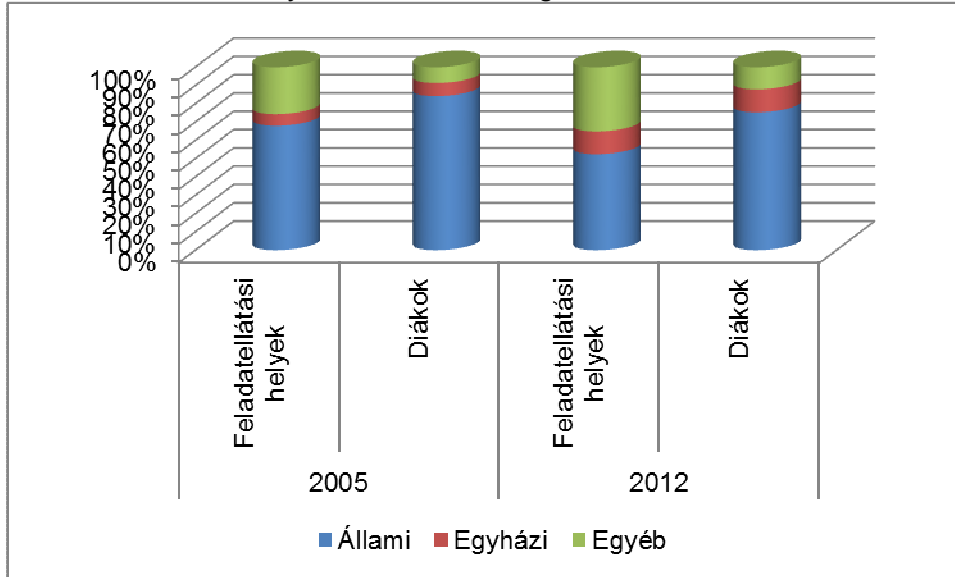
Forrás: Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2005/2006; 2012/2013.

A diákok számára alapvetően hatással van a demográfia, az alapfokú képzésben ez egyértelműen látszik (Magyarországon 1981 óta csökken a népesség³), illetve az a tendencia is, hogy az alapfokú képzést elvégzők egyre nagyobb arányban jelennek meg a középfokú oktatásban, hiszen a középfokú intézményekben a diákok száma egyelőre csak nagyon kis értékben csökkent, ez a csökkenés is csak az elmúlt néhány évben tapasztalható. A feladatellátási helyek és a diákok számának változása alapján kijelenthető, hogy csökkent az egy ellátási helyre jutó diákok száma, míg 1990-ben közel 400 fő jutott egy ellátási helyre, addig 2012-ben már csak 205 (az intézmények tekintetében 311 fő). A csökkenés egyértelműen köszönhető annak, hogy a feladatellátási helyek száma nagyobb mértékben nőtt, mint a diákok száma, ez visszavezethető különböző intézményi átalakításoknak, összevonásoknak, feladatkör-bővítéseknek.

Fontos kérdés azt is vizsgálni, hogy az egyes intézmények milyen fenntartásúak és a diákok állami (önkormányzati), egyházi, vagy egyéb fenntartású intézményekben tanulnak-e. A 4. ábra erre vonatkozóan ad információt. 2005-höz képest 2012-re jelentős mértékben csökkent az állami (önkormányzati) fenntartású intézmények aránya (68%-ról 54%-ra), ezzel párhuzamosan, nőtt az egyházi (6,1 százalékponttal) és az egyéb (pl. magán) fenntartású (9,5 százalékponttal) feladatellátási helyek aránya. Hasonló a tendencia a diákok számát illetően is (állami intézményben tanulók aránya 84,2%-ról 75,34%-ra; az egyházi fenntartásúban tanulóké 7,2%-ról 12,6%-ra, míg az egyéb intézményekben tanulóké 8,7%-ról 12,1%-ra nőtt). Azonban megállapítható, hogy a diákok aránya magasabb az állami feladatellátási helyeken, mint maguk az ellátási helyek aránya.

³ 1981-ben 142.890; 1990-ben 125.679; 2000-ben 97.587, míg 2012-ben 90.269 fő volt az élve születések száma (KSH).

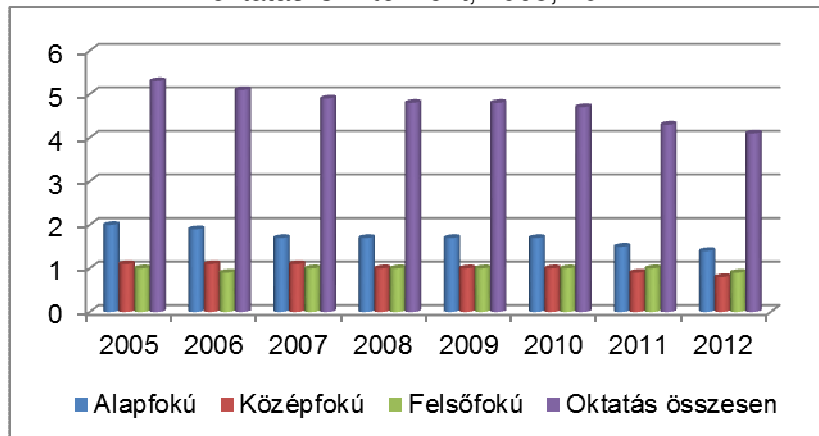
4. ábra: A feladatellátási helyek és a diákok megoszlása fenntartók szerint, 2005, 2012

Forrás: Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2012/2013

Végezetül kitérek arra, hogy a költségvetésből mennyit költöttek az elmúlt években az oktatásra (5. ábra).

5. ábra: A költségvetés oktatási kiadásainak aránya a GDP %-ában oktatási szintenként, 2005, 2012

Forrás: Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2012/2013

Az 5. ábra alapján megállapítható, hogy 2005 óta folyamatosan csökken a költségvetés oktatási kiadása a GDP százalékában, míg 2005-ben az arány 5,3% volt, 2012-re az érték 4,1%-ra csökkent. A legnagyobb mértékű csökkenés az alapfokú oktatásban következett be (2005-ben 2%, 2012-ben 1,4%), de csökkent a középfokú és a felsőfokú oktatás esetében is az arány. 2012-ben a GDP 0,8%-át költötte Magyarország középfokú oktatásra.

Összességében megállapítható, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszakban jelentős változások következtek be a közoktatásban, változó jogszabályi keretek, a diákok és az intézmények (feladatellátási helyek) számának folyamatos változása és költségvetésből arányaiban egyre kevesebb ráfordítás jellemezte az elmúlt közel 25 évet.

Középfokú oktatás Győrben

Módszertan

A fejezet célja, hogy rövid áttekintést nyújtson a győri középfokú oktatás helyzetéről. Egyrészt a települési önkormányzattól kapott adatok alapján mutatom be, hogy hány intézmény van a városban és hogyan alakult a diákok száma az elmúlt években, másrészt 10 középfokú intézmény vezetőjével, munkatársával történt interjúk alapján adok képet arról, hogy mi jellemzi az intézményeket az alábbi területeken:

- ✓ diákok létszáma,
- ✓ képzési kínálat,
- ✓ a diákok továbbtanulási szándékai,
- ✓ a diákok után követéses vizsgálata,
- ✓ intézményi és egyéb szereplős (piaci szereplők, közszféra) kapcsolatok.

A megkeresett intézmények mindegyike állami fenntartású (KLIK), 5 intézmény többféle oktatási szinten működik, 3 iskolában van gimnáziumi, 9-ben szakközépiskolai és 3-ban szakiskolai képzés.

Győri középfokú oktatás számokban

Győr Magyarország 6. legnagyobb városa, lakossága 2012-en meghaladta a 130 ezer főt. A városban 2014 év elején összesen 30 középfokú oktatási tevékenységet is ellátó oktatási intézmény működött (1. táblázat). 22 intézmény volt önkormányzati fenntartásban (2013-tól a fenntartó az állam), ezek közül 13 volt vegyes intézmény, vagyis olyan iskola, mely egyszerre többszintű- és fajta oktatási tevékenységet is ellátott. Az egyházi és a magán intézmények esetében is ezek a fajta iskolák voltak többségben. A képzési paletta színes és teljes körű, hiszen a gimnáziumi képzések mellett tanulhatnak a diákok gazdasági, informatikai, egészségügyi, ipari, mezőgazdasági, mechatronikai, építőipari, informatikai, közlekedési, tánc- és képzőművészeti és zeneművészeti képzéseken.

1. táblázat: A Győrben működő középfokú oktatási tevékenységet folytató intézmények száma, 2014

<i>Középfokú intézmény típusa</i>	<i>Állami</i>	<i>Egyházi</i>	<i>Magán</i>
Gimnázium	2	1	1
Gimnázium + Szakközép	1	-	-
Gimnázium + Szakközép + Szakiskola	3	-	-
Gimnázium + Általános + Óvoda	-	2	1
Gimnázium + Általános	-	-	1
Gimnázium + Szakiskola + Általános + Óvoda	-	1	-
Szakközép	5	-	-
Szakközép + Általános	2	-	-
Szakközép + Szakiskola	6	-	1
Szakiskola	2	-	-
Szakiskola + Általános	1	-	-
<i>Vegyes intézmény összesen</i>	<i>13</i>	<i>3</i>	<i>3</i>
<i>Összesen</i>	<i>22</i>	<i>4</i>	<i>4</i>

Forrás: Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának tájékoztatása alapján.

A Győrben középfokú oktatásban részt vevők számáról 2005 óta álltak rendelkezésemre adatok (2. táblázat).

2. táblázat: A győri középfokú oktatás néhány jellemzője, 2005-2012.

Év	Gimnáziumi diák, fő	Szakközép-iskolai diák, fő	Szakiskolai diák, fő	Összesen, fő	GYMS megyei diákok százalékában	Állami intézmények száma
2005	3 605	6 133	6 168	15 906	60,34%	22
2006	3 655	4 864	3 093	11 612	44,29%	22
2007	3 655	5 023	1 342	10 020	37,72%	23
2008	3 151	5 139	6 262	14 552	54,51%	23
2009	3 688	5 253	3 212	12 153	44,51%	23
2010	2 738	5 481	4 301	12 520	45,57%	23
2011	2 542	6 867	3 481	12 890	47,58%	22
2012	2 420	6 923	3 049	12 392	48,68%	22

Forrás: Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának tájékoztatása alapján;
Statistikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2012/2013.

2005 és 2012 között 22%-kal csökkent a középfokú oktatásban tanuló diákok száma, ez a csökkenés sokkal magasabb mint az országos vagy akár a megyei adatok. A vizsgált időszakban országosan 5,6%-kal, míg Győr-Moson-Sopron megyében 3,4%-kal csökkent a diákok száma. Különösen szembetűnő a gimnáziumi diákok számának csökkenése (országosan 3,9%, Győrben több mint 30%). A fentiekből következik, hogy a győri intézményekben tanuló diákok aránya a megyei összes diákokon belül csökkent, 2012-ben kevesebb mint a megyei középfokú oktatásban résztvevők fele tanult Győrben. Szembetűnő, hogy a szakiskolai hallgatók száma nagy mértékben ingadozott az elmúlt években, ennek oka lehet intézmények összevonása, átminősítése, ami hatással volt az ott tanuló diákok besorolására is.

A győri középfokú oktatás a megkeresett intézmények helyzete alapján

A megkeresett intézmények változatos képet mutatnak a diákok száma alapján, van ahol 100-nál alig több, van, ahol közel ezer diák tanul, akik egy része nem győri, így vagy bejáró vagy kollégista. A legnagyobb arányban a Richter János Zeneművészeti Iskolában vannak bejárók vagy kollégisták (kb. 80%), ennek oka, hogy a képzés speciális és Győr közelében más ilyen képzést nyújtó intézmény nincs (legközelebb Veszprémben vagy Szombathelyen). 50%-nál magasabb a bejárók vagy kollégisták aránya további három intézményben.

Mivel a megkeresett iskolák képzése sok esetben egyedi a térségben, így meghatározó, hogy a diákok miért éppen az intézményt választották. Több esetben ezenkívül a színvonalas képzést, az intézmény népszerűségét, eredményességét emelték ki a válaszadók.

Megkérdeztük, hogy az intézménynek milyen véleménye van a diákjairól egy 1-től 5-ig tartó skálán. A megkérdezettek leginkább a diákok szabálytartási és kooperációs készségét, a motiváltságot, továbbá szakmai továbbfejlődési képességét értékelték pozitívan (4,1; 3,9 és 3,9 átlagos pontszám). Két területtel van a legtöbb probléma: az egyik a szociális helyzet, mindegyik intézményben vannak olyan diákok, akik

valamilyen szempontból hátrányos helyzetűek (3,4-es átlagos pontszám), sok esetben ők plusz feladatokat rónak az intézményre. A másik problémás terület a tanulás (szintén 3,4-es átlag), több diák küzd tanulási nehézségekkel, főleg a szakiskolai képzésekben.

A diákok továbbtanulási aránya függ az intézmény típusától és a tanult szakmától is. A gimnáziumi képzések sajátossága, hogy az itt végzők nagyobb arányban tanulnak tovább, ez Győrben is így van, ezekben az iskolákban 90% fölött van a továbbtanulási arány. Ezenkívül két szakközépiskolában (műszaki és közgazdasági képzési terület) jellemző még ez az arány. A legalacsonyabb, kb. 20% az arány egy szakiskolában és egy szakközépiskolában. Az iskolák fele az nyilatkozta, hogy valamilyen módon követik a végzetek helyzetét, de van olyan intézmény, ahol ez az érettségi találkozt jelenti. Továbbá több iskola esetében jellemző, hogy a végzett diákok az érettségi után visszamennek volt iskolájukba pl. szakmai kapcsolatok ápolása miatt. A megkérdezett intézmények válaszai alapján úgy tűnik, hogy a középiskolában még egyáltalán nem megoldott kérdés a pályakövetés, ahogy most már több éve az a felsőoktatásban. Úgy gondolom, hogy mindenképpen fontos lenne nemcsak a felvételi arányszámot ismerni, hanem azt is, hogy pontosan milyen intézményekbe nyertek felvételt a diákok, ott hogyan teljesítenek, milyen tapasztalataik vannak. Ezeket az információkat fel lehetne használni a későbbi továbbtanulás előtt álló fiatalok tájékoztatásában is. Információt lehetne gyűjteni arra vonatkozóan is, hogy a volt diákok hogyan ítélik meg, milyen mértékben tudják a középiskolai képzésben tanultakat hasznosítani, milyen javaslatok lennének az oktatás tartalmának esetleges módosítására. Így az intézmények nemcsak a piacról, hanem volt diákjaiktól is tájékozódhatnak a képzési kínálatuk releváns volta felől. A megkeresett intézmények többsége úgy ítéli meg, hogy a piaci, intézményi visszajelzés pozitív, tehát a képzések arra készítene fel, amire igény van.

Az intézmények működése szempontjából fontos kérdéskör, hogy milyen kapcsolatokat ápolnak oktatási, nem oktatási és külföldi szervezetekkel. Az oktatási kapcsolatok az alábbi jellemzőkkel írható le:

- azonos tevékenységet folytató általános és középiskolákkal való kapcsolat,
- győri, budapesti felsőoktatási intézményekkel való kapcsolat,
- általános iskolai kapcsolatok főleg a felvételi miatt, illetve egyéb szakmai kapcsolatok miatt jönnek létre,
- van ahol oktatói, tanulói csereprogram is jellemző,
- több esetben tanulói versenyek, sportesemények miatt alakulnak ki a kapcsolatok,
- a földrajzilag közelebb eső intézményekkel általában szorosabb a kapcsolat.

A nem oktatási kapcsolatok jellemzői:

- 8 intézmény számolt be oktatáson kívüli kapcsolatokról,
- szakmai szervezetekkel (művészeti, műszaki, ipari, kamarai szervezetek) való kapcsolat,
- vállalati kapcsolatok: főleg gyakorlati hely biztosítása, duális szakképzés megvalósítása, tárgyi eszközök biztosítása,
- önkormányzatokkal való kapcsolat.

Külföldi kapcsolatok:

- 9 intézménynek van ilyen kapcsolata,
- általában ezek a kapcsolatok a legkevésbé intenzívek,
- oktatói, hallgatói csereprogramok több esetben előfordulnak,

- a partnerek általában közoktatási vagy felsőoktatási intézmények,
- a partnerek Európában vannak, tengerentúli partnerek nincsenek,
- ezen kapcsolatok előnyét az egyik iskola igazgatója így foglalta össze: szakmai tapasztalat, nyelvtanulás és a személyiség fejlődése.

A kapcsolatokat illetően összességében úgy gondolom, hogy nagyon pozitív, hogy az intézmények nagy többsége kapcsolatban áll más szereplőkkel akár az oktatás, akár más szakmai területeken. Az különösen öröndetes, hogy vannak külföldi kapcsolatok is, igaz nem napi szintűek, de hasznos szakmai segítséget tudnak nyújtani. A kapcsolatok jövőjére vonatkozóan a megkérdezettek többsége említette, hogy szeretnék, ha a meglévő kapcsolatok megerősödneek, illetve további szereplőkkel bővülneek, lehetőleg külföldiekkel.

Összegzés

Tanulmányom célja az volt, hogy egyrészt rövid áttekintést adjak a középfokú oktatás jelenlegi magyarországi helyzetéről jogszabályok és statisztikai adatok alapján. Másrészt bemutassam, hogy mi jellemzi most Győr középfokú oktatását. Ezt a város önkormányzatától kapott adatot és iskolák vezetőivel történt interjúk alapján tettem meg.

Az elmúlt években több változás is bekövetkezett a magyar közoktatásban, ami természetesen érintette a győri oktatást is, az intézmények fenntartója az állam lett (Klebersberg Intézményfenntartó Központ). Megállapításra került, hogy a középfokú oktatást még nem érte el az alapfokú képzésben már évek óta tapasztalható demográfiai válság, bár az elmúlt néhány évben csökkent a diákok száma a középfokú oktatásban, azonban a '90-es évek elejéhez képest kis mértékű növekedés tapasztalható, ami a gimnáziumi és a szakközépiskolai képzésben résztvevők számának növekedése miatt következett be, a szakiskolai tanulók száma jelentősen lecsökkent. Győrben az országostól eltérően a tendenciák, az elmúlt 7 évben jelentősen csökkent a diákok száma, viszonylag jelentős a visszaesés a gimnáziumi diákok számában (a szakiskolai tanulók száma itt is csökkent). Ennek oka lehet, hogy a diákok inkább választanak olyan képzést, amely nemcsak érettségit, hanem szakmai tudást is biztosít, bízva abban, hogy így könnyebben el tudnak helyezkedni, vagy tovább tudnak tanulni.

A megkérdezett intézményekben változatos képet mutat a továbbtanulás, elsősorban a gimnáziumokban és a műszaki, gazdasági képzést nyújtó szakközépiskolákban magasabb az arány, akár 90% feletti. A továbbtanulás így kardinális kérdés, az intézmények többsége kapcsolatban is van a térség felsőoktatási intézményeivel. Amire jobban lehetne fókuszálni az a pályakövetés, fontos visszajelzés lehet az intézmények számára, hogy mi lett a sorsa a végzett diákoknak, ahogy a felsőoktatásban, itt is célszerű lenne a pályakövetés (ha központilag nem is, de városi szinten meg lehetne szervezni).

Az intézmények többsége rendelkezik oktatási és nem oktatási területről is kapcsolatokkal, kiemelendők a külföldi kapcsolatok, melyek lehetővé teszik mind a pedagógusok, mind a diákok szakmai és nyelvi fejlődését. Úgy gondolom, hogy lényegesek a vállalati együttműködések is, a műszaki, gazdasági képzésben tanuló diákok számára gyakorlati helyeket tudnak biztosítani, továbbá több iskola esetében eszközök, szakmai segítség biztosítása is megjelenik.

Úgy gondolom, hogy megfelelő a képzési kínálat is a városban, a 30 középfokú intézményben szinte minden tudományterületen tanulhatnak a diákok, a város megyeszékhely voltából ez valamilyen szinten kötelezően adódik is.

A kutatást nem zártam le, a tanulmány az eddigi részeredményeket mutatta be, további eredmények várhatók később lakossági és vállalati kérdőíves felmérésből Győrben és térségében egyaránt.

Irodalomjegyzék

2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának adatszolgáltatása.

KAZUSKA Melinda (2012). A tankötelezettség múltja, jelene és jövője. *Új Pedagógiai Szemle*, (1), 128-142.

Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2005/2006. Emberi Erőforrások Minisztériuma, Budapest, 2006.

Statisztikai Tájékoztató – Oktatási Évkönyv 2012/2013. Emberi Erőforrások Minisztériuma, Budapest, 2013.

SZABÓ Zoltán András, & FEHÉRVÁRI Anikó (2013). A közoktatás fenntartói és finanszírozási változásai a jogszabályok tükrében, 2010-2013. *Új Pedagógiai Szemle*, (9-10), 51-73.